Károli Könyvek

Monográfia

Dupcsik Csaba

A magyar szociológiai gondolkodás története 1990-ig

KRE | Károli Gáspár Református Egyetem

L'Harmattan

Dupcsik Csaba

A MAGYAR SZOCIOLÓGIAI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETE 1990-IG

KRE

Károli Könyvek

monográfia

Dupcsik Csaba

A MAGYAR SZOCIOLÓGIAI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETE 1990-IG

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2022

Felelős kiadó:
Gyenes Ádám, a L'Harmattan Kiadó igazgatója és Horváth Géza, a KRE BTK dékánja
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060

A borító Urbán Tamás fotójának felhasználásával készült (Fortepan-képszám: 15915).

Szakmai lektor: Pál Eszter

A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem docense
és az ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet)
tudományos főmunkatársa.
A kötet a Károli Gáspár Református Egyetem (*A magyar szociológiai gondolkodás története* egyéni kutatás) támogatásával jött létre.

ISBN 978-963-414-887-6
ISSN 2063-3297
DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-887-6

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-1-267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Két generáció képviselőjének,
Némedi Dénesnek (1942–2010)
és
Dupcsik-Repárszky Zsoltnak (2013)
ajánlom

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ

„Miért írok?" – teszi fel a kérdést az általam egyik legjobban tisztelt szépíró, George Orwell, esszéjének már a címében. (1990/1946) Orwell négy indítékot különböztet meg, amelyek őt írásra késztetik, és ezek közül az elsőt, provokatív gesztussal, „színtiszta egoizmusnak" nevezi.

> A vágy, hogy okosnak lássanak, hogy beszéljenek rólunk, hogy emlékezzenek ránk a halálunk után, hogy kitöltsük bosszúnkat a felnőtteken, akik gyerekkorunkban lekezeltek stb. stb. Csalás volna azt színlelni, hogy ilyen motívum nincs, és hogy nem erős ez az indíték. Az írók e tulajdonsága közös a tudósokéval, a képzőművészekével, a politikusokéval, az ügyvédekével, a katonákéval, a sikeres üzletemberekével... (Orwell 1990/1946:10)

Oké, a szociológusokat nem sorolta fel... de hát ez Anglia, ahol tudományunknak *ekkor még* annyi becsülete sem volt, mint a kontinensen vagy Európában. Egy másik korabeli zseniális brit szerző regényében az egyik, kissé szociopata hőst barátai győzködik, hogy dolgozzon már valamit. Sikertelenül járnak, bár egyik vitapartnere nehezen adja fel: „Vannak más pályák is – mondta Philip –, és mivel van némi vagyonod, foglalkozhatnál szociológiával..."[1] A semminél még a szociológia is jobb lett volna, ugye? Én mindenesetre merészkedem úgy felfogni, hogy az idézetben Orwell csak példákat hozott, amelyek teljes sorába a szociológusok is bekéredzkedhetnek.

Orwell további három indítékával is többé-kevésbé egyet tudok érteni, még a másodikként felsorolt „esztétikai lelkesültség" kategóriájával[2] is, amit pedig „történetírói késztetésnek" nevez, az egy az egyben alkalmazható a társadalomtudományokra is: „A vágy, hogy a dolgokat annak lássuk, amik, hogy igaz tényeket derítsünk föl, és felhalmozzuk azokat az utókor számára." (Orwell 1990/1946:10)

[1] Huxley, Aldous (2009) [1928]: *Pont – ellenpont*, ford. Látó Anna, Budapest, Cartaphilus, 301.

[2] Főleg a meghatározás ezen része miatt: „...a jó próza feszességében vagy egy jó történet ritmusában meglelt öröm. A vágy, hogy megosszuk másokkal becsesnek, mellőzhetetlennek vélt élményeinket." (Orwell 1990/1946:10)

Végül, Orwell negyedik indítékával kapcsolatban azért vannak problémáim is:

> 4. Politikai célzat – itt a „politikai" szót a lehető legtágabb értelemben használom. A vágy, hogy valamilyen meghatározott irányba lökjük a világot, hogy *megváltoztassuk más embereknek a kívánatos társadalomról való vélekedését.* [kiemelés tőlem – D. Cs.] Ismét csak azt mondhatom, hogy egy könyv sem mentes a politikai részrehajlástól. Az a nézet, hogy legjobb, ha a művészetnek semmi köze a politikához, önmagában is politikus állásfoglalás. (Orwell 1990/1946:11)

A könyvemben elemzett magyar szerzők többsége egyetérthetett volna Orwellel, mivel ilyen „legtágabb értelemben" vett „politizálás" állt műveik mögött, és ez *általában* sokat lendített írásaikon – bár *időnként* éppen hogy tönkretette azokat. Ugyanakkor túl sok szerzővel találkozhatunk a következő oldalakon, akik nem tudtak ellenállni a szűkebb értelemben vett politizálás csábításának sem – és ezzel viszont szinte mindig pórul jártak. Arról nem is beszélve, hogy van egy erős egyenlőtlenség:

- ha valaki társadalomtudósként, vagy valami hasonló szerepbe helyezkedve úgy akar „politizálni", hogy meg szeretné változtatni „más embereknek a kívánatos társadalomról való vélekedését", akkor intellektuálisan nyújtania kell valamit;
- ha viszont valaki a szűkebb értelemben vett politikát szolgáló írás- és beszédmód segítségével akar ilyen hatást elérni, akkor, hm, fogalmazzunk úgy, hogy mintha a minél *egyszerűbb*, annál hatásosabb elv érvényesülne. Hatékony elvről van szó, mert több száz oldalas szakkönyvek érvelése lesöpörhető annak egyszerű deklarálásával, hogy „a szerző politizál, mert nem a mi pártunk holdudvarához tartozik."[3]

Bocsánat: nemcsak a politikában ismeretesek ilyen típusú kivégzések, de akadémiai körökben is. Orwell az 1930-as években, amikor fegyveres önkéntesként harcolt Spanyolországban a köztársaságpártiak oldalán, *balról* kritizálta a sztálini kommunizmust, hogy aztán fent idézett esszéje publikálásakor már a demokratikus szocializmus hívének tartsa magát. Mégis, egy, az anyanyelvén kívül még négy nyelven író-olvasó, a nyugati szellemi közeget jól ismerő kollégám – jó ismerősöm (akkor szinte még barátnak is tűnt), az 1990-es években elfintorodva

[3] Nem végeztem ezzel a gondolattal, de itt és most csak egy korábbi, online hozzáférhető könyvem részletére hivatkozom: Dupcsik 2018b:9–22.

deklarálta: „Orwell túl jobboldali nekem…". A kijelentés ráégett agyam merevlemezére, és az azóta eltelt csaknem három évtizednek nagyjából a közepén elküldtem ezen ismerősnek egy Orwell-előadásom prezentációját, próbálva vitára vagy reflexióra késztetni. Sosem válaszolt.

Bruno Latourt (pl. 1987:104) kissé szabadon értelmezve: ha valaki útjára bocsát egy tudományos kijelentést, egy tézist, egy fogalmat, egy elméletet, egy tanulmányt vagy akár egy egész könyvet, annak pályája a befogadók körében kiszámíthatatlan. Olyan ez, magyarázza a francia filozófus-antropológus, mint a meccs, amelyben a kezdőrúgást végző játékos a továbbiakban nem tudja befolyásolni a labda pályáját, sőt, ebben a játékban a labda és a pálya mérete, anyaga, a játékosok száma és a szabályok is állandóan változnak.

Nem rossz példázat, bár kicsit kötözködnék Latourral: azért nem mindegy, hogy egy dollármilliókat érő aranylabdás sztár rúgja el azt a labdát, vagy egy olyan játékos, aki még a járási bajnokságban sem tudott soha feltűnést kelteni; s ha a játékos harminc méterről, érintés nélkül beíveli a mérkőzés egyetlen gólját, akkor azért az nem tekinthető véletlennek (főleg, ha a szóban forgó játékosnak volt már néhány látványos megmozdulása abban a szezonban).

De a francia sztárszerzőnek abban igaza van, hogy a hatások gyakran kiszámíthatatlanok. Repárszky Ildikóval közösen írt középiskolai történelemtankönyvünk (2003) egy – szerintünk tényszerű és nem is túl jelentős – kijelentése, mely szerint az 1930-as évek végére a Balti-tengertől a Földközi-tengerig egyedül Csehszlovákiában maradt parlamentáris demokrácia, durva támadást kapott. Valaki tajtékozva kommentelte az interneten, hogy „már nem elvtársak a csehszlovákok, nem kell a sejhajukat nyalni…" A tankönyv egyébként az 1914-től az EU-csatlakozásig tartó korszakról szólt: két világháború, forradalmak, ellenforradalmak, puccsok, inváziók, a legkülönbözőbb magyar embercsoportok üldözése, rendszerváltások sorozata, Trianon, holokauszt… Azt hittük, könyvünkkel igazi aknamezőre merészkedünk, de egyik sem robbant. Más témával kapcsolatban nem intéztek hozzánk támadásokat, de még kritikákat vagy polemikus megnyilvánulásokat sem. Igaz, volt egy szakmai érdekcsoport, amelynek *állítólag* voltak problémái a tankönyvvel – de vita helyett inkább kivárták azt a helyzetet, amikor politikai támogatással el tudták lehetetleníteni azt, illetve – egy kivételével – az összes többi konkurensüket is.[4]

[4] E csoport tagjai lettek az új tankönyvsorozat szerzői, szerkesztői és bírálói, minden szakmai kritikát lesöpörtek, mint „politizálást", majd – nehéz a mai Magyarországon nem szatírát írni – a csak részben megváltozott összetételű csoport, de még ugyanazon kormány alatt, mindössze hat év után elkezdte lecserélni a saját tankönyvsorozatát is (az egész történetet lásd Dupcsik–Repárszky 2020).

De hagyjuk a normatív/politikai (félre)értelmezéseket: egy kötetnek szó szerint *minden* kijelentése, minden hangsúlya, minden kifejezése, minden hivatkozása, sőt, minden hallgatása (olyan témákról, amelyről egyesek szerint szólnia kellett volna)

- nagy hatást válthat ki az olvasókból, de
- előfordulhat, hogy átrepül a radarernyő alatt, nem fordítanak rá figyelmet, és/vagy
- az is előfordulhat, hogy teljesen félreértik.

Jelen pillanatban a kíváncsiság a legerősebb érzés bennem azzal kapcsolatban, hogy vajon milyen reakciók születnek ezzel a könyvvel kapcsolatban (ha lesznek egyáltalán). Ha jó munkát végeztem, akkor – mind szakmai, mind érdeklődő – olvasóim többségénél a kíváncsiság fogja megakadályozni azt is, hogy egy ponton megszakítsák az olvasást. De az igazi sikerkritériumnak azt tekintem majd, ha lesznek olyan olvasóim, akik úgy érzik majd: megérte az erőfeszítés és időráfordítás, amit a könyv olvasására fordítottak.

Könyvem a tágabb értelemben vett szociológiai gondolkodás (magyarázkodás → 1. fejezet) magyarországi történetéről szól, a 19. század első felétől 1990-ig. Az eredetileg tervezett kitekintést az 1990 utáni korszakra egy másik írásban fogom megjelentetni (magyarázkodás → 6.6) A fent meghatározott korszaknak csak egy kisebb hányadában létezett egyáltalán intézményes szociológia, de még e korszakban sem volt olyan szintű a szakma professzionalizmusa, mint amelyet manapság elvárunk a társadalomtudományoktól. Így a lent elemezett szövegek túlnyomó többségének már „csak" történelmi jelentősége van.

„Csak?" Ilyen történelmi jelentősége viszont annál inkább létezett, kétféle értelemben is:

- szociológiatörténeti relevancia: az adott művek (és szerzőik) mennyiben járultak hozzá a magyar szociológia tudásegyüttese kialakulásához;[5] illetve
- társadalomtörténeti relevancia: az adott művek (és szerzőik) mennyiben járultak hozzá első megjelenésükkor a korabeli magyar társadalom, a nyilvános diskurzusok és a gondolkodás megértéséhez.

[5] Ami persze „ravaszkodó" megfogalmazás: hiszen ha egy „elfeledett" mű megjelenik, akár csak egyetlen tanulmány – beleértve ezt a kötetet is – utalásában, máris valamilyen módon részévé válik e tudásegyüttesnek.

Itt az ideje, hogy e könyv szerzője bevallja félvér, tehát félig szociológus, félig történészi identitását: éppen ezért, számára a fenti B) pont nem pótlék, hanem lényeges szempont.

Hogy sportszerűen segítsem az esetleges kritikákat: meglehet, a fenti szempontok miatt a könyv túl sokat akart markolni, és bármikor lehet hivatkozni fontos művekre, szerzőkre, témákra, amelyeket nem érintettem, pedig kellett volna.[6] Művem áttekintés szeretne lenni, tankönyvszerű összefoglalásként is használható monográfia, amelyet – ha sikerült megtalálnom az ehhez szükséges egyensúlyt – olvashatnak szakmabeliek, diákok és érdeklődők is.

Még mindig leendő kritikusaimnak akarok kedveskedni a kifejezéssel: ez a megközelítés kétségkívül némi *felületességgel* járt. De ha olyan alapos szaktanulmányok sorát szerettem volna írni, mint egy új kötet szerzői (Szabari 2020b), akkor radikálisan csökkentenem kellett volna a tárgyalt témák, korszakok, szerzők számát – „mindenhez" nem lehet szakérteni.

Kizárólag publikációkra támaszkodtam, nem használtam sem saját interjúkat, sem az ELKH (korábban Magyar Tudományos Akadémia) alá tartozó Társadalomtudományi Kutatóközpont kitűnő, 20. Század Hangja archívumát (https://20szazadhangja.tk.hu/).

Munkám során ismételten megcsúsztam a határidővel, amiért a felelősségnek csak kisebb hányada hárítható a Covid19-pandémiára. Ez az oka annak is, hogy a kötet egészét vagy egyes fejezeteit jóval kevesebb kollégával tudtam elolvasatni,[7] mint eredetileg terveztem. Ugyanakkor a szó tágabb értelmében harminckét év munkája van ebben a könyvben, több mint harminc saját cikkre hivatkoztam,[8] s ezek előadása egy konferencián, kéziratban vagy publikációban való megírása számos alkalmat nyújtott számos kollégámnak, hogy szóban, e-mailben, saját írása hivatkozásában, lektori jelentésben, szerkesztői megjegyzésben stb. kifejtse a véleményét. Az ilyen kritikák és/vagy megjegyzések összességében rengeteget segítettek, akár úgy, hogy fontos felismeréseket és tudást nyertem belőlük, de akár úgy is, hogy vitára és kritikára késztettek. Nyilván az esetek egy jelentős

[6] Egyik, Repárszky Ildikóval közös tankönyvünk egyik lektora kritizálta a terjedelmet – legalább egyharmados csökkentést javasolt. Szövege egy másik pontján három és fél sorban sorolta azokat a gondolkodókat, *csak a neveket*, akikre szerinte ki kellett volna térnünk, mint például Ludwig Wittgenstein, Max Weber vagy Teilhard de Chardin. Egy középiskolai történelemtankönyvben.

[7] Pontosabban *megkérni* őket, hogy olvassák el... Ez nem lett volna könnyű kérés, mivel ebben a szakmában mindenki présben él, szinte mindenki számára az idő jelenti a legszűkebb keresztmetszetet.

[8] Félreértés ne essék: a tudományos világban ez nem „illetlen", ellenkezőleg, ezzel bizonyítja a szerző, hogy bocs', nem tegnap kezdtem foglalkozni a témával. Az önismétlés viszont már problematikus, az ún. önplágium pedig még inkább – ezeket a legkönnyebben önhivatkozással lehetett elkerülni.

részében a kollégák nem tudatosították (vagy azóta már elfelejtették) ezeket a visszajelzéseket,[9] mint ahogy természetesen én sem „könyveltem" valamennyit, következésképpen az alábbi felsorolás a legjobb akarattal sem lesz teljes: elnézést kérek a „kihagyott" kollégáktól!

Köszönöm a segítséget és az inspirációt: Albert Fruzsina, Andor Mihály,[10] Berkovits György, Berta Péter, Bezsenyi Tamás, Bihari Péter, Bozsonyi Károly, Csepeli György, Csurgó Bernadett, Enyedi Zsolt, Fleck Zoltán, Hajdu Gábor, Kertesi Gábor, Kornai János, Kovách Imre, Kovács Éva, Kövér György, Kristóf Luca, Léderer Pál, Losonczi Ágnes, Megyesi Boldizsár, Neményi Mária, Örkény Antal, P. Tóth Tamás, Rainer M. János, Rényi Ágnes, Romsics Ignác, Semsey Viktória, Sik Domonkos, Sik Endre, Michael Stewart, Szalai Júlia, Szelényi Iván, Szuhay Péter, Szvetelszky Zsuzsanna, Takács Erzsébet, Tamás Pál, Török Emőke, Ungváry Krisztián, Závada Pál kollégáimnak.

Külön köszönöm a Károli Gáspár Református Egyetem szociológia tanszéke fent külön esetleg meg nem nevezett oktatóinak, illetve szociológia szakos diákjainak a segítségét és inspirációját – nélkülük ez a kötet nem jöhetett volna létre.

Kiemelt helyen mondok köszönetet azon tanáraimnak, akik a legnagyobb hatást gyakorolták rám tanulmányaim során: Némedi Dénesről, Szűcs Jenőről és Wessely Annáról van szó. Egyetemista koromban hasonló hatást gyakorolt rám írásain keresztül Kemény István, bár személyesen csak akkor találkoztunk, amikor – fiatal kutatóként – a főnököm lett (ha ő nem „rángat el", akkor nem jelentkeztem voltam a Szociológia Doktori Iskola első induló évfolyamára sem).

Kiemelt helyen mondok köszönetet Tóth Olga kollégámnak, barátomnak, többszörös szerzőtársamnak.

Kiemelt helyen mondok köszönetet Szabari Verának, akinek legtöbb, a témát elemző írását tudtam felhasználni.

Kiemelt helyen mondok köszönetet lektoromnak, Pál Eszternek a támogatásért.

Kiemelt helyen mondok köszönetet Huszár Ákosnak és Takács Juditnak, akik érdemi, szövegszerű javaslatokat és kommentárokat nyújtottak a szöveg utolsó előtti változatához. Segítségük nélkül rosszabb mű jelent volna meg – az így is szép számmal maradt hibákért és hiányosságokért természetesen kizárólag engem terhel a felelősség.

Végül, de elsősorban: köszönetet mondok családom támogatásáért és türelméért.

[9] Főleg, mert néhány esetben nem is visszajelzésről van szó, hanem egyoldalú hatásról, amelyet adott kollégák az írásaikon keresztül gyakoroltak rám.

[10] Andor Mihály (1944. május 27. – 2022. február 25.), köszönök mindent. Nyugodj békében!

1. BEVEZETÉS

1.1 Három történet és a tanulságok

A Károlin[11] tartott előadásaimon hagyománnyá vált, hogy egy-egy kurzus első órájának első perceit nem száraz definíciókkal kezdem, hanem néhány történettel. Ez első pillantásra „lazításnak" tűnhet, amit az indokol, hogy kilencven perc folyamatos tudományos próza a legeltökéltebb diákoknál is könnyen tudatmódosító hatással járhat... „Megtéveszteni" azonban legfeljebb az elsőéveseket tudom (őket sem sokáig), ugyanis az egymást követő előadások során ki szokott derülni: a bevezető „sztorizás" csupa olyan motívumot pendít meg, amelyek más megfogalmazásban, de (talán) felismerhetően újra meg újra felbukkannak majd a következő órákon.

Kezdjük hát ezt a jórészt a károlis előadásokból kikristályosodó könyvet három történettel: egy több mint kétezer éves példázattal, majd egy megtévesztően egyszerű nyelven megfogalmazott filozofikus miniesszével, végül egy szatirikusként ismert szerző olyan novellájával, amelyben a humor szikrája sem csillan meg.

Az első történet: az ókori Róma Kr. e. 494-ben csak egy kis városállam volt Közép-Itáliában, amikor a köznép (a plebejusok) és a (később senatori rendnek vagy patríciusoknak nevezett) „atyák" politikai küzdelme polgárháború szélére sodorta a várost. Livius római történetíró a Kr. e. 1. században így írja le az eseményeket (vagy legalábbis azok Rómában fennmaradt „hivatalos" változatát):

> [A plebejusok] Előbb állítólag arra gondoltak, meggyilkolják a consulokat... utóbb megtudták, hogy semmiféle bűncselekmény nem mentesít az eskü erejétől [a katonák a consulokra, mint a hadsereg vezetőire tettek esküt – D. Cs.], s így... a nép kivonult a Szent Hegyre... Ott, vezér nélkül, sánccal-árokkal erődítvén táborukat, nyugodtan várakoztak... néhány napon át...

[11] Tehát a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Karának szociológia tanszékén. Az *Előszó*ban nem puszta udvariasságból köszöntem meg itt tanító kollégáim és az itt tanuló hallgatók segítségét. Az általam a Károlin tanított, főleg, bár nem kizárólag szociológia szakos diákok számára hétről hétre megfelelő teljesítményt kell nyújtanom – köszönöm ezt a fontos inspirációt.

> Rómában szörnyű félelem uralkodott, a kölcsönös rettegés mindent megbénított: osztályos társaitól elhagyatva a nép az atyák erőszakos támadásától félt; az atyák viszont a Városban maradt néptől remegtek, nem tudván, mi a jobb, ha az is elmegy, vagy ha ott marad... [Végül] követségbe küldik Menenius Agrippát, egy ékesszóló férfiút... Amikor bebocsátották a táborba... a maga régies és csiszolatlan beszédmódján ezt a mesét mondta el:
>
> „Valamikor réges-régen, amikor az ember teste még, nem úgy, mint manapság, nem forrott eggyé, hanem valamennyi testrésznek megvolt a maga saját véleménye, a maga szava, méltatlankodni kezdett valahány, hogy övé a gond, a munka és a fáradság, amivel mindent megszerez a gyomornak, az pedig ott középen mit sem tesz, csak élvezi a gyönyörűségeket, amiket a többi nyújt neki; összeesküdtek hát, hogy a kéz nem viszi az ételt a szájhoz, a száj nem fogadja el, amit adnak neki, a fogak pedig nem rágják meg. Haragjukban éhséggel akarván megzabolázni a gyomrot, azzal együtt az egész testet teljes sorvadásra juttatták a tagok. Ekkor értették csak meg, hogy a gyomor sem jelentéktelen szolgálatot teljesít, és legalább annyira táplálja a többi tagot, mint amennyire őt táplálják, visszaadván a test valamennyi részének azt, amiből élünk, erősödünk, és egyaránt osztja el az ereken keresztül a megemésztett étel termékét, a vért."
>
> Ekként vont párhuzamot a test belső lázadása és az atyák ellen föltámadott népharag között, s ezzel megváltoztatta az emberek hangulatát. [Végül] tárgyalni kezdtek a megbékélésről... (Livius 1982:142–143)

S valóban: az ekkor kialakult kompromisszum működőképesnek bizonyult, a társadalmi rétegek együttműködése kiterjedt, mind mélységében, mind széltében, azaz a Róma által meghódított népekre is, így ez a társadalmi szerkezet olyan dinamikussá vált, hogy a kis városállam birodalmat épített, amely fénykorában csaknem hatmillió km^2-re terjedt ki. (Bár, miután kitöröltük szemeinkből a meghatottság könnycseppjeit, hozzátehetjük, hogy minden szabad férfi teljes *jogi* egyenlőségéhez még több mint hét évszázad és számos, a fent leírtnál tipikusan sokkal durvább társadalmi küzdelem kellett; hogy ez az egyenlőség sosem terjedt ki a nőkre és a rabszolgákra, tehát a népesség többségére; hogy a társadalmi egyenlőség sosem volt cél; hogy az *utóbb* „nagylelkűen befogadott" népek rengeteg tagját *előbb* legyilkolták, megerőszakolták, kifosztották, rabszolgaságra vetették stb.)

Ez a könyv azonban nem a Római Birodalom, hanem a szociológia történetéről szól. Pontosabban: a szociológiai gondolkodás történetéről. E pontosítás nem felesleges túlbonyolítást takar, ugyanis, mint majd látni fogjuk, könyvemben egy jóval szélesebb kör gondolkodását akarom megragadni, mint azokét, akiknek „papírjuk van róla", hogy ők az ún. szociológusok.

Kezdjük egy kicsit távolabbról, a társadalomkép fogalmának leírásával; ehhez pedig először is a társadalom fogalmát kellene meghatároznunk. Szerencsére Örkény István segítségével ez utóbbit könnyen megoldhatjuk: a társadalom több, mint tagjainak összessége, valahogy úgy, ahogy a paprikakoszorú is több, mint annak összetevői.

> Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk, abból lesz a paprikakoszorú.
> Ha viszont nem fűzzük fel őket, nem lesz belőlük koszorú. Pedig a paprika ugyanannyi, éppoly piros, éppoly erős. De mégse koszorú.
> Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi. Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami.
> Hát akkor mi?
> Aki ezen elgondolkozik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára.
>
> Örkény István: *Az élet értelme* című egyperces novellája, teljes terjedelmében idézve. (é. n. 89)

A történeten túllépve: a társadalom egyének egy nagyobb csoportja, amelyben a résztvevőket sajátos, az adott társadalom adott korszakára és adott szférájára nézve jellegzetes, részben állandósult kapcsolatrendszer fűzi össze. Milyen csoportja, milyen kapcsolatrendszer, hogyan? Ha valaki – bárki, nem csak a szociológusok – ezzel kapcsolatban „elméleteket", téziseket, szentenciákat fogalmaz meg, vagy akár csak utal azokra, akkor, ha nem is okvetlenül tudatosítja, de társadalomképeket használ vagy éppen hoz létre.

Társadalomkép = minden olyan tudásegyüttes, ami arra vonatkozik, hogy

- mi az a „társadalom?" (mit is jelent az, hogy „több mint tagjainak összessége", azaz hogyan lesz a paprikából és a madzagból „paprikakoszorú");
- „hogyan működik" ez a társadalom (pl. stabilitás vagy konfliktus jellemzi, illetve statikus vagy dinamikusan változó – s ha igen, akkor „lefelé" vagy „felfelé"; mi tartja össze ezt a társadalmat: erőszak, erkölcsi normák, a társadalmi munkamegosztás, a vezető „karizmája", bürokratikus koordináció stb.; mi okoz „működési zavarokat" stb.);

- melyek a releváns[12] társadalmi szereplők (egyének, csoportok, intézmények, „struktúrák", „mechanizmusok" stb.);
- e társadalmi szereplők milyen releváns „tulajdonságokkal" rendelkeznek, vagy, másként közelítve, milyen pozíciókat töltenek be a társadalomban, illetve ezzel szoros összefüggésben;
- e tulajdonságok vagy pozíciók (s természetesen az ezeket betöltő egyének/ csoportok) milyen viszonyban állnak egymással (tehát, ha van pl. egy „uralkodó osztály", akkor nyilván van „kizsákmányolt osztály" is, és e két pozíció nyilvánvalóan kapcsolatban áll egymással; vagy, egy semlegesebb példával élve, ha van „középosztály", akkor társadalmi csoportoknak „kell" lenniük „fölötte", illetve „alatta" is stb.).
- Milyen tipikus/gyakori/problematikus stb. cselekvések köthetők az egyes társadalmi cselekvőkhöz, ezek mennyire tudatosan bizonyos célok elérésére irányuló cselekvések („direkt csinálják"), és mennyiben „hamis célokat"[13] kitűző cselekvések? Mi vezérli ezeket a cselekvéseket: önérdek, társadalmi normák, a puszta, konformista megszokás, a félelem stb.? Mely cselekvéseknek lehetnek, és milyen nem szándékolt következményei, amelyek függetlenek a cselekvők tudatos céljaitól, esetleg kifejezetten ellentétesek azokkal?[14]

Az ilyen társadalomképek szélsőséges mértékben különbözhetnek egymástól, számos szempont szerint, amelyek közül itt és most egyelőre a kidolgozottság szintjét említeném: a „pénz beszél, kutya ugat" típusú szólás éppúgy egyfajta társadalomképet fogalmaz meg, mint egy diákok nemzedékeinek tanított, több száz oldalas szociológiai klasszikus.

Az előbbi, nevezzük így, hétköznapi (laikus) társadalomképek, illetve a professzionális, tehát szociológiai társadalomképek felfoghatók egy – rendkívül

[12] „Én azt tartanám ideálisnak, ha Önök az Idegen Szavak és Kifejezések Szótárával járnának az órámra..." mosolygott diákjaira bibliai szakálla felett Komoróczy Géza tanár úr első egyetemi félévem egyik óráján. A mai fiatalok feltehetően még kevesebb „klasszikus kultúrsznob" kifejezést értenek, mint a 20. századi generációk (ugyanakkor sokkal több vadonatúj kifejezést, amelyet az idősebbek annál ritkábban ismernek), viszont az okosmobilok korában másodpercek alatt utána tudnak nézni bármely szó jelentésének (feltéve, ha a tanár jól *artikulált*, vagy, őszintébben, ha felírta a táblára vagy a ppt-re). Higgyék el, az idegen kifejezések használatának nem (mindig) a tudálékosság az oka... de azért igyekszem majd a továbbiakban *némi* önmérsékletet tanúsítani.

[13] Ez ugyanis értelmezésfüggő. Példának okáért, lehet, hogy valaki szent meggyőződéssel vallja: „az egész társadalom javát szolgálja", hogy létezik a kiváltságosok egy szűk csoportja, amelyhez „mellesleg" ő is tartozik, és lehet, hogy ezt sokan el is hiszik neki – de az is elképzelhető, hogy az elfogulatlan megfigyelők szerint ez a társadalomkép pusztán az illető (és csoportja) saját önző érdekeit szolgáló ideológia.

[14] Példának okáért: autósok egy csoportja, szándékai szerint azért, hogy megakadályozza a dugó kialakulását, egy kerülőutat választ – mire ezen a kerülőúton fog dugó kialakulni.

széles – skála két végpontjának is, amelyek között a változatok széles köre található. Mint például Livius idézett szövege, amely hasonló társadalomképet fogalmaz meg, mint a 20. századi ún. funkcionalista társadalomelméletek (csak természetesen egészen más nyelven, egészen más kidolgozottsági szinten).

Az alapgondolat azonban megegyezik: valamilyen organikus egészben a részek, az egyes elemek fennmaradása, megfelelő működése csak akkor biztosított, ha valamennyi rész „teljesíti a kötelességét", „betölti a funkcióját" az egész fennmaradása és megfelelő működése érdekében. A funkcionalisták (vagy a Menenius Agrippához hasonló előfutáraik) szerint ez a magyarázat érvényes akkor is, amikor „az organikus egész" = „a társadalom", illetve annak „funkciókat betöltő részei" = az egyes egyének vagy az egyének egyes csoportjai.

Tetszetős elképzelés, bár kapásból felvethető, hogy pl. a vese sosem fog arra reflektálni, hogy „mi a dolgom a világban", és sosem fog arra jutni, hogy „én többre vagyok hivatott, mint funkciót betölteni a vizelet kiválasztása érdekében, ez számomra megalázó korlátozás, ráadásul kisajátítják munkám termékét, amit aztán a Szervezet egyszerűen kiürít..." A társadalom „részei" azonban emberi lények, így természetesen lehetnek elégedetlenek a számukra juttatott funkcióval. Ez pedig nem „csak" morális vagy politikai kérdés: elképzelhető, hogy az „organikus össztársadalomnak" sem jó, ha mindenki engedelmesen elfogadja az akkor éppen fennálló társadalmi rend által számára „kirendelt" funkciókat (noha természetesen arról sincs szó, hogy *bármely* társadalom bármely korszakában automatikusan az elégedetlenséget, a lázadást, a fennálló rend kritikáját tarthatjuk magasabbrendűnek).

Mintegy kétezer évvel Livius után egy ingerlékeny szakállas német filozófus és protoszociológus[15] csak úgy mellékesen odavág, amikor „Menenius Agrippa ízetlen meséjét" emlegeti, „amely az embert saját teste puszta töredékeként ábrázolja." (Marx 1955/1867:338) Karl Marx – mert róla van szó – fő célpontjai mindazok, akik szerint a modern társadalmakban a dolgozóknak el kellene fogadniuk a kapitalista munkamegosztás által nekik „rendelt" helyet. Marx implicit módon a később harmóniaelméleteknek nevezett megközelítéseket is kritizálja, amelyek szerint a társadalmak „normál állapota" statikus, békés, érdekellentétektől és feszültségektől mentes. Marx ezzel ellentétes álláspontját a később konfliktuselméleteknek nevezett típusba sorolják: az osztálytársadalmakban naná, hogy érdekellentét, feszültség, sőt konfliktus van az „uralkodó osztály" és a „kizsákmányolt osztályok" között. De ez nem baj, állítja Marx, sőt: éppen „az osztályharc a történelem motorja". (Igaz, Marx és a marxisták szerint ez a konfliktussorozat éppen a rituális erőszak egy sajátos formája, az ún.

[15] A kifejezés magyarázatát lásd később.

forradalom fogja majd örök időkre felszámolni, amikor létrehozza a békés, érdekellentétektől és konfliktusoktól teljesen mentes kommunista társadalmat. Legalábbis a túlélők számára. Pontosabban: a túlélők leszármazottai számára.)

Az utolsó bekezdésekből nyilván kitűnik, hogy e sorok szerzője nem igazán rokonszenvezik a fenti „a Bűn és az Erőszak fegyverét forgatva áttörünk a Bűntelen, Erőszak- és Kizsákmányolásmentes Világhoz" felfogással. A „miért" előtt azonban lássuk az ígért harmadik történetet:

A Bibliában olvashatjuk: az elfogott Jézust Poncius Pilátus elé hurcolják, követelve, hogy ítélje el és végezze ki a „lázítót". Krisztus nagy hatást gyakorol Pilátusra, de ő mégiscsak a Római Birodalom tisztségviselője volt a megszállt tartományban, aki fő céljának a nyugalom (és a római uralom) fenntartását tekintette. Pilátus, éppen ezért, bár „mosta kezeit", nem bocsáthatott egyszerűen szabadon valakit, akinek felelősségre vonását egy izgatott tömeg követelte. Látott azonban egy kiskaput: a hagyomány szerint azon a napon, amikor a jelenet történt, megkegyelmezhetett egy tettesnek, így megkérdezte a népet, hogy ki legyen a kedvezményezett, Jézus vagy egy Barabbás nevű kegyetlen bűnöző? A tömeg az utóbbi nevét zúgta – Jézust pedig megfeszítették.

Karinthy Frigyes *Barabbás* című novellája apokrif módon folytatja az evangéliumi történetet: amikor Krisztus harmadnapon feltámadott, csupa lelkiismeretfurdalástól zokogó emberrel találkozott, akik megbánták választásukat, és kérték a törlesztés lehetőségét. Jézus a tömeg élén Pilátushoz vonult, hogy új ítéletet kérjen.

> Pilátus pedig gondolkodott, aztán vállat vont, s kiállván a tornác szélére, csodálkozva nézett végig a sokaságon, és szólt:
>
> – Hát kit bocsássak el mármost, Barabbást vagy a názáretit? [...]
>
> És ekkor zúgás támadt, mint a mennydörgés zengett fel a sokaság. És a sokaság ezt sikította: „Barabbást!"
>
> És rémülten néztek egymásra, mert külön-külön mindegyik ezt kiáltotta: „A názáretit!"
>
> A mester pedig halovány lett, és megfordulván végignézett rajtuk. És külön-külön megismeré mindegyiknek az ő arcát, de e sok arcból egyetlen arc lett az esti homályban, óriási fej, mely ostobán és gonoszul és szemtelenül vigyorgott az ő arcába, véres szemei hunyorogtak, és szájából bűzös lé szivárgott, és torkából úgy bömbölt rekedten: „Barabbás!", mintha azt hörögné: „Halál! Halál! Halál!" (Karinthy é. n./1917: o. n.)

A tanulság nyilvánvaló: a társadalom „cselekvése" más mozgástörvényeknek engedelmeskedik, mint az egyéni cselekvés, és ez igen gyakran ún. nem szándé-

kolt következményeket eredményez. Tehát: olyan kimenetelhez vezet, amelyet az egyes résztvevők egy része, akár döntő többsége, vagy akár egyike sem akart.

Karinthy novellájában szokatlanul sötét társadalomkép jelenik meg, mintha a tömeggé egyesült emberi lények szükségképpen egyfajta kollektív szörnyeteggé változnának – de ezt a pesszimizmust rögtön megértjük, ha szemügyre veszszük az első publikálás dátumát: 1917. január. Amikor 1914-ben kitört az első világháború, a tömegek a legtöbb országban lelkesen vonultak a hadseregekbe – néhány csatát, majd diadalmas hazatérést vártak néhány hónapon belül. A *Barabbás* publikálásakor *már* két és fél éve tartott az addig példátlan mértékű, sokmillió áldozatot követelő öldöklés, *és még nem* következtek be azok a fordulatok, amelyek felcsillantották a reményt, hogy ennek előbb-utóbb vége szakad.[16]

Az általánosítható tanulságot azonban, a történet előtti gondolatmenet folytatásaként is, úgy is megfogalmazhatjuk: az Amerika felfedezése körül induló, az ipari forradalommal felgyorsuló fejlődési folyamat, az ún. modernizáció nyomán a társadalom korábban elképzelhetetlen mértékben felerősítette az egyéni cselekvések hatókörét és hatékonyságát. Sajnos nemcsak akkor, ha termelésről vagy tudományról volt szó, hanem akkor is, ha például gyilkolásról.

A modernizáció olyan mértékben megváltoztatta az emberek életét, hogy ahhoz az emberiség legalább kétmillió éves történelmében csak két másik fordulat hasonlítható: az ún. kognitív forradalom[17] (körülbelül Kr. e. 70 000–30 000) és a mezőgazdasági forradalom (a földművelés és az állattenyésztés technikáinak kifejlesztése, Kr. e. 10 ezer körül és után, egymástól függetlenül a világ több részén). Csakhogy, míg ez utóbbi fordulatok nemzedékek egymást követő sora, sokszor évezredek alatt vagy még lassabban bontakoztak ki, addig a modernizáció az utolsó két-két és fél évszázadban vitte végbe művének java részét. Sarkítva, de egyáltalán nem túlozva: az 1790-es évektől mind több országban, napjainkban gyakorlatilag az egész Földön, akár egy-egy nemzedék élete alatt, újra meg újra megváltoztak (időnként radikálisan) a társadalmak, a milliárdokat érintő globális keretektől az egyes emberek mindennapi életéig. Sőt: a változás

[16] 1917 februárjában az orosz forradalom, majd áprilisában az USA hadba lépése.

[17] „A körülbelül 70 ezer évvel ezelőttől 30 ezer évvel ezelőttig tartó időszakban került sor a csónak, az olajlámpás, az íj és a nyíl, valamint a (meleg ruházat varrásához nélkülözhetetlen) tű feltalálására. Ebből a korból származnak az első, egyértelműen műalkotásnak nevezhető tárgyak, ahogy a vallás, a kereskedelem és a társadalmi rétegződés első bizonyítékai is." (Harari 2017:32) Jared Diamond, kedvenc antropológusaim egyike hozzáteszi még a nyélbe rögzített dárdahegy, a horog, a mozsár és törő, a halászháló és a kötél zseniális találmányait is (Diamond 2002:51). Hararinak azonban igaza van: a legfontosabb változás valószínűleg a korábbinál összetettebb nyelv és az elvonatkoztatásokra képes gondolkodás megjelenése volt. „Tudomásunk szerint kizárólag a sapiens képes olyasmiről beszélni, amit nem látott, érintett vagy szagolt. [...] A fikciókról való beszéd képessége a sapiensnyelv legegyedibb vonása." (Harari 2017:35) Talán kicsit a szakmai elfogultság beszél belőlem, de a társadalomról való gondolkodás kezdetei is e korszakba nyúlhatnak vissza.

üteme sokáig egyértelműen gyorsult, és *nem* úgy tűnik, mintha napjainkban ez a dinamika lassulni kezdene.[18]

Ne legyünk olyan önhittek, hogy azt képzeljük: mi oly szofisztikáltak, komplikáltak, összetettek vagyunk, bezzeg a modernizáció előtt, az ún. premodern társadalmak kristálytisztán átláthatóak voltak az egyének számára, akik azt is pontosan látták, hol a helyük ebben a rendben (idézzük csak fel például Livius történetének hátterét). Mégis, különösebb fejtegetés nélkül is belátható: a társadalmak bonyolultsága új szintre lépett a modernizációval. Ráadásul a premodern társadalmak megértésének kulcselemeit a hagyomány őrizte és az erkölcsi, elsősorban vallási normák és narratívák[19] jelentették. A modernizáció azonban, sokszor brutális erővel szertefoszlatta a hagyományokat, és a korábbinál sokkal szűkebb területre szorította a vallást (ez utóbbi folyamatot nevezik szekularizációnak).

Röviden: igény támadt valamire, ami meg tudja magyarázni, hogy milyen társadalmi világ vesz körül minket, és ami talán meg is tudja „jósolni", hogy milyen irányba tartanak a változások, hogy miben reménykedhetünk, és hogy mitől kell tartanunk. *Esetleg* nemcsak megmagyarázza, mit is csinálunk valójában, hanem meg is mondhatja, hogy mit is csináljunk (másként), hogy mit kellene megváltoztatnunk vagy mit kellene óvnunk a változásoktól stb. – de ez már kényes kérdéseket is felvet, lásd a következő alfejezetet.

Ami itt fontos: igény támadt egy társadalomtudományra. *Miért éppen tudományra?* A válasz előtt tegyünk egy kis kitérőt!

1.2. Társadalomtudomány kerestetik

Az Uránusz a Naprendszer hetedik bolygója, egyúttal (mivel szabad szemmel nem látható) az első, amelyet az ókorban még nem ismertek. Amikor tehát – a 18. század végén – a modern csillagászat felfedezte, nem hagyatkozhattak több évezredes megfigyelésekre, ahogy például a szabad szemmel is jól látható bolygók, mint a Jupiter vagy a Vénusz pályája esetében. Mégis, vették a bátorságot, hogy kijelentsék: a frissen felfedezett Uránusz a Naptól 2,7–3 milliárd kilométerre húzódó pályán mintegy nyolcvannégy év alatt fogja megkerülni központi csillagunkat. Sőt, még azt is megjósolhatónak tartották, hogy a bolygó pályájának melyik pontján lesz évek vagy évtizedek múlva egy adott nap adott órájában.

[18] Ha van idejük, olvassák el, legyenek szívesek: Eriksen 2009.

[19] Én előre szóltam, ugye, hogy „kultúrsznob" kifejezéseket fogok használni: a *narratíva* a társadalom- és humán tudományokban, erős leegyszerűsítéssel, olyan sztori, történet vagy történetszilánk, amelynek megismerési és/vagy morális értéke is lehet.

A 19. század elején azonban kezdett nyilvánvalóvá válni: kínos módon az Uránusz pályája egy kicsit eltér a számítottól. Ez az anomália azonban nem volt olyan mértékű és olyan jellegű, hogy a csillagászok ismét fontolóra vegyék: talán mégis a Föld körül keringenek a bolygók és a Nap, és Kopernikusz óta mindenki tévedett. Induljunk ki inkább abból, fogalmazták meg a korabeli tudósok, hogy bár a Nap adja az egész Naprendszer tömegének 99,86%-át, másként megfogalmazva, a Nap tömege az összes bolygó, hold, kisbolygó, üstökös, meteor stb. *együttes* tömegének 713-szorosa, a hatalmas csillagászati térben azért ez utóbbiak hatása sem „elhanyagolható."

Az angol John C. Adams és a francia Urbail Le Verrier matematikusok 1841-ben, illetve 1845-ben *egymástól függetlenül* előálltak a hipotézissel: tételezzük fel, hogy létezik egy nyolcadik bolygó, ilyen és ilyen tömeggel, ilyen és ilyen pályán, ilyen és ilyen pozícióban – s e bolygó gravitációs hatása máris megmagyarázná az Uránusz pályájának anomáliáját. 1846-ban pedig a német Johann Galle fel is fedezte a – ma Neptunusznak nevezett – nyolcadik bolygót, azon a helyen, ahol a matematikus kollégák számításai szerint lennie „kellett".

Ekkoriban a csillagászat olyan népszerű, sőt, tekintélyes tudománynak számított, mint a 21. század elején mondjuk az elektronika, az informatika vagy a génsebészet. E tudomány eredményei, kristálytiszta, kivételt nem ismerő, többszörösen alátámasztott, „jóslásokra" is képes elméletei elbűvölték a művelt közvéleményt. E kortársak egyikét, Auguste Comte-ot (1798–1857) mindez egyszerre inspirálta és frusztrálta is.

Comte tizenhét éves volt, amikor hazájában végképp megbukott Napóleon császársága, és ezzel lezárult a francia történelem egy negyedszázados korszaka (1789–1815), amikor erőszakkal támogatott (és sokszor lejáratott) eszmerendszerek és/vagy politikusok viaskodtak egymással, hogy eldöntsék: melyikük társadalmi rendszere „boldogítsa" a harcok túlélőit. Ez az okos fiatalember arra a következtetésre jutott, hogy az egész bagázs leszerepelt, a politikusok és a politikai eszmerendszerek, az ideológiák gyártói és alkalmazói éppúgy csődöt mondtak, mint az 1789-es forradalom előtti Régi Rend irányítói és hívei. Comte kikristályosodó ideológiájának ez lett a magva: a tudomány, pontosabban, az ún. pozitív tudomány fogja megmondani az embereknek, hogyan, milyen társadalmi rendszerben kell élniük.

Itt be kell illesztenünk 2+2 fontos megkülönböztetést. Először is:

- leíró (deskriptív) vs. (versus[20]) normatív megnyilatkozások.

[20] A latin *versus* több mindent jelenthet, de itt: „szemben (valamivel)". Érdemes megtanulni, nemcsak sznobizmusból, hanem mert a régi magyar, a hétköznapi beszédtől egy kicsit is elvonatkoztatott nyelv, rendkívül latinos volt (a 19. század közepéig a *latin* volt például az államigazgatás vagy az egyetemi előadások nyelve is). Manapság pedig *az angol nyelvű* szakirodalomban gyakran, persze

Némi leegyszerűsítéssel: a leíró kijelentések arról szólnak, „ahogy a dolgok valójában vannak", míg a normatív kijelentések arról, „ahogy a dolgoknak lenniük kellene, vagy ahogy nem kellene lenniük" (magyarán: jó, helyes, korrekt vagy éppen rossz, helytelen, elfogadhatatlan voltáról).

A megkülönböztetés „továbbfejleszthető" egy újabb megkülönböztetés irányába (1.1 táblázat). Példának okáért:

- az „ebben az épületben tilos a dohányzás" – ez egy normatív kijelentés, míg
- az „ebben az épületben senki sem dohányzik" – leíró kijelentés.

Világos szembeállítás, legalábbis *elvileg*, mert az utóbbi kijelentést is mondhatja valaki olyan szövegkörnyezetben, olyan szituációban, olyan hangsúlyokkal, hogy az burkolt vagy nem is olyan nagyon burkolt normatív sugallatnak tűnjön. Ha pedig valaki úgy fogalmaz, hogy például „kulturált ember itt nem dohányzik", akkor még egyértelműbb ez a sugallat.

- A „dohányzás növeli a rákos megbetegedések esélyét" – ez egy elemző/magyarázó kijelentés, míg
- a „népegészségügyi szempontból lényeges kérdés a dohányzás visszaszorítása" – ideológiai/politikai kijelentés.

1.1 táblázat. A megnyilatkozások típusai a normativitás alapján

Mi van? Mi történt/ történik →	leíró megnyilatkozások	Mi helyes és mi helytelen? →	normatív megnyilatkozások
Hogyan és miért történt/jött létre ez az állapot? →	elemző, magyarázó megnyilatkozások	Miért helyes és miért helytelen? Mit kell tennem (pl. a jó állapot érdekében)?	ideológiai (politikai) megnyilatkozások
A szociológia (és általában a társadalomtudományok) elvileg a társadalmak leírására és magyarázatára törekszik, de...			

angolos kiejtéssel találkozhatunk a *versus* vagy *vs* kifejezéssel, megkülönböztetések vagy szembeállítások esetében. Nem minden „korunk kulturális globalizációjáról" szól, ami első pillantásra annak tűnik.

…a szociológus is emberi lény, aki (esetleg) morális érzékkel rendelkezik, egyes értékekkel azonosul, míg másokat elutasít. Számára így nehéz kiáltó társadalmi egyenlőtlenségekről, vérlázító igazságtalanságokról, tömeges nyomorról írni, mindenféle normatív sugallat nélkül, semlegesen, *én csak a tényeket írom le, nem ítélkezem*-stílusban, a (fennálló) társadalom kritikája nélkül.	→ ←	Ugyanakkor mindig vannak olyanok, akik *más* értékrenddel rendelkeznek és/vagy azonosulnak a *fennálló* társadalmi rendszerrel. Számukra így nehéz elfogadni a szociológiai kritikát (részben elfogultságból, részben mert *tényleg másként látják* a világot), egyszerűbb azt állítani, hogy a *szociológus valójában politizál, fennálló, alapjában véve jó rendszerünket támadja, így 'elemzése' elfogult, torzított.*

A helyzet azonban még ennél is bonyolultabb:

- egyrészt, valóban, semmi sem zárja ki annak lehetőségét, hogy a szociológus *tényleg* elfogult legyen, s értékei, normatív előfeltevései, politikai elkötelezettsége *tényleg* torzítsák (vagy legalábbis erősen befolyásolják) a társadalomképét.
- Másrészt nyomasztóan gyakran találkozunk azzal a szituációval, amikor a szociológusok korrekt elemzéseit is lesöprik az asztalról azzal a váddal, hogy a „szociológus valójában politizál, elemzése elfogult, sőt, torzított." (S lehangolóan gyakran nem „csak" politikusok vagy azok szolgálatába szegődő tollforgatók, hanem *valóban* független értelmiségiek, vagy akár kollégák fogalmaznak így). A fenti gondolatokból leszűrt alapelv cinikus szellemeskedésnek tűnik, de, sajnos, komolyan gondoltam, és egyáltalán nem mulattat, mint inkább nyomaszt: gyakorlatilag lehetetlen kizárni, hogy normatív sugallatokat, morális elköteleződést, esetleg politikai állásfoglalást olvassanak bele a szociológiai munkákba, mégis, meg kell próbálni az ilyen (néha „jogos", máskor hazug és cinikus, a legtöbbször pedig vitatható) olvasatok számát a minimálisra csökkenteni.

A másik 1 + 1 megkülönböztetés első párosa:

- objektív (természeti) valóság versus interperszonális (társadalmi) valóság (illetve az ezen valóságokra vonatkozó tudás).

Az „objektív" jelző olyan valóságra vonatkozik, amely *létezik*, függetlenül attól, hogy az emberek, bármely ember, milyen tudással rendelkeznek róluk, hogy tudnak-e róluk egyáltalán. Röviden: objektív az, amelynek létét a tudásunk nem befolyásolja. Például a fenn említett Uránusz nyilvánvalóan az előtt is létezett, hogy felfedezték volna, és bár állítólag korábban is legalább húsz alkalommal úgy észlelték, hogy csillagnak vélték, nyilvánvalóan már akkor is bolygó volt.

De talán még jobb példa a Plútó, amelyről e sorok szerzője gyerekkorában még azt tanulta, hogy az a Naprendszer kilencedik bolygója. 2006-ban azonban a csillagászok definiálták az égitestek új kategóriáját, a „törpebolygót", és a Plútót is átsorolták. Az égitestről alkotott tudásunk eme radikális megváltozása azonban feltehetően nem befolyásolta magát a Plútót, tehát nem sértődött meg a „leminősítés" miatt, nem tiltakozott, nem kezdett lobbizni, mozgalmat, demonstrációkat szervezni a „diszkrimináció" miatt, nem próbált érdekszövetséget alapítani a szintén törpebolygó Ceresszel és az Erisszel stb.

Korántsem mellesleg: az 1960-as évek óta a humán tudományokban ún. tudáselméleti fordulat ment végbe, amelynek részeként, illetve következményeként sokan lesajnálják az előző bekezdésben vázolt megközelítést, „naivnak" és „idejétmúltnak" minősítik az „objektivitás" kategóriáját, és azt állítják, hogy „minden tudás, a természettudományos is, társadalmilag konstruált."[21] E sorok szerzőjét sokáig elbűvölte ez az *ígéretes* fordulat... de még fiatal kutatóként arra jutott, hogy az ígéret még a humán tudományok, illetve a társadalomtudományok területén is ígéret maradt. (Dupcsik 2001)

A természettudományok terén pedig, sajnálom, de sosem volt adekvát a konstruktivista megközelítés. Ez utóbbi Thomas Kuhn (1984) felfogásából indult ki: az amerikai tudománytörténész szerint egy-egy tudomány uralkodó ún. paradigmája nemcsak azt határozza meg, hogyan magyarázzák a világ jelenségeit adott tudomány képviselői, hanem azt is, hogy hogyan *látják*. A természettudományok modern paradigmája azonban, amely nagyjából Kopernikusztól

[21] Azaz: „megcsinált." Jelen esetben arra utal, hogy a tudás nem tükrözi a világot, „ahogy a pozitivisták naivan hitték", hanem „az emberek, a társadalom műve". Azonban, mint kiváló kollégám, Havrancsik Dániel figyelmeztet: „a szociológus azzal [kiemelés az eredetiben – D. Cs.] nem magyaráz, hogy valamit »társadalmi konstrukciónak« bélyegez; a »társadalmi konstrukció« mibenlétét ezzel szemben valóban fontos lenne megmagyaráznia." (Havrancsik 2019:19)

Newtonig alakult ki, gyakorlatilag napjainkig egyeduralkodó, a 20. század elején pedig mindössze bizonyos kiegészítéseket és módosításokat[22] kapott.

Ha valaki úgy véli, hogy ez a több mint három évszázada globálisan fennálló, egységes (és roppant sikeres) természettudományos paradigma társadalmi mechanizmusok eredményeként jött létre – akkor legyen szíves mutasson rá arra is, hogy *melyek* ezek a mechanizmusok, *és hogyan* működnek. „A kapitalizmus", „a modernizáció", „a Mátrix", „a szabadkőművesek", „a templomosok", „a zsidók" műve, vagy a *Harry Potter*ben leírt varázslóvilág trükkje, nehogy a *muglik* a mágiát kezdjék tanulmányozni? S vajon *miért a természettudomány*, miért van, hogy ezek a hihetetlen hatalommal bíró mechanizmusok vagy „háttérhatalmak" nem tudtak hasonló egységet elérni pl. a politikai ideológiák vagy a vallás terén?

Persze, *valóban nem tudhatjuk* biztosan, hogy objektíve létezik-e egyáltalán az a bizonyos „fizikai valóság" – azt viszont tudjuk, hogy

- a természettudományok évszázadok óta ezt előfeltételezik – és működik a dolog, olyan hatékonysággal, amelyről a társadalomtudományok, bocsánat, de manapság éppoly kevéssé álmodhatnak, mint Comte korában.
- A fent említett természettudományos paradigma elképesztő mennyiségű tudással kompatibilis, különösen, ha ide számítjuk a tárgykultúránkban is megtestesült, „objektiválódott" tudást is. Vajon mennyire megbízhatóan működnének az Önök okostelefonjai, ha tervezői úgy döntenek, hogy „az elektron", „a félvezetők" vagy „az elektromágneses sugárzás" tudományos leírásait és elemzéseit ők nem veszik figyelembe, „mert az csak a Fizikusok Világösszeesküvésének konstrukciója..."?

Ugyanakkor egyetlen társadalomtudományban sem létezik egyetlen, egységes paradigma.[23] S nem „még", ahogy Kuhn jóindulatúan sugallta, nem „gyermekbetegség" miatt, hanem megkerülhetetlenül, mivel

[22] Nem a mi témánk, így csak kulcsszavakban: kvantumelmélet, relativitáselmélet, az elemi részecskék új felfogása, Max Planck, Albert Einstein. Utóbbi kiöltött nyelves mémjei nem tartoznak szorosan a tárgyhoz.

[23] „Nem lenne pontos, ha a fenti vázlatból valaki arra következtetne, hogy a mai szociológia multiparadigmatikus tudomány. [...] A helyzetet inkább paradigma nélkülinek lehet nevezni" – írja Némedi Dénes (2008b:35). És hol írja? Az általa szerkesztett *Modern szociológiai paradigmák* című kötet *Bevezető*jében. Még egy ilyen kitűnő szakember (nem ironizálok, lásd köszönetnyilvánítások vagy 6.2.4) sem tudott „menekülni" a megtévesztően használható divatfogalom varázsa alól.

- a mi kutatásunk tárgyát nem élettelen, és így tudattal nem rendelkező tárgyak, hanem emberek és viszonyaik képezik, melyek az egyének közös (interperszonális) tudásában létrehozott kategóriákon keresztül léteznek.

Ez első nekifutásra kissé „durvának" tűnik, pedig valójában egyszerű dologról van szó: az Uránusz vagy a Nap nem tud róla, egymáshoz való viszonyukat mégis évmilliárdok óta meghatározza az ún. gravitáció. Ugyanakkor egy rabszolga és ura viszonya egyszerűen nem létezne, ha ők maguk, illetve a társadalmi környezetük nem tudna arról, hogy melyikük a rabszolga, és melyikük a „tulajdonos". Sőt: ha nem lenne olyan társadalmi rend, amelyben létezik a rabszolgaság intézménye (amely „létezés" megint „csak" ennyit jelent: a közvélemény tudja, hogy létezik, és hogy ez kompatibilis a kor uralkodó morális elképzeléseivel, a politika vagy a jogrend szabályozásával is).

- Következésképpen (és szemben a fent említett természettudományokkal): a társalomtudományos megismerés elvben mindig, és gyakran a gyakorlatban is érdemben befolyásolhatja vizsgálati tárgyát. Ugyanis: ha adott társadalmi viszonyokról egy új értelmezés jelenik meg, amely elterjed az adott társadalomban, akkor az már nem lesz teljesen ugyanaz, mint korábban.

Példának okáért, amikor a fent emlegetett Marx az ipari fizikai munkavállalók (munkások, proletariátus) és munkaadóik (tőkések, burzsoák) viszonyát mint „kizsákmányolást" elvontabb szinten mint „osztályharcot" értelmezte újra – ez hatást, néha igencsak intenzív hatást gyakorolt a következő, legalább másfél évszázad számos társadalma számos korszakára. (→ 6. fejezet)

Első pillantásra „módszertani" problémának tűnik, de nem szerencsés (bár „természetesen" előfordul), ha a szociológus teljesen figyelmen kívül hagyja az általa vizsgált egyének saját társadalomképét. Viszont ha a szociológus kizárólag erre hagyatkozik, semmi másra, akkor mitől lenne ez tudomány?

A kérdés mögött azonban egy sokkal komplexebb problémaegyüttes húzódik meg: a vizsgált egyének mely csoportjának véleményéről van szó? Bár a modern korszakban is láthatunk időnként társadalmakat, ahol *hivatalosan* az egyének szinte 100%-a lelkesen ugyanazt hangoztatja – legkésőbb az összeomlás pillanatában láthatóvá válik, hogy ez az „egység" csupán erőszak által megtámasztott otromba homlokzat volt. Azaz: nincs olyan társadalom, ahol a méretétől, jellegétől, kultúrájától, történetétől stb. teljesen függetlenül, az egyének összessége ugyanolyan – vagy akár csak egymással kompatibilis – társadalomképekkel rendelkezett volna.

A társadalomtudományos elméletek zavarbaejtően sokszínűek – mert az általuk vizsgált társadalmak is azok. S *nem* azért, mert a szociológusok egymást követő nemzedékei képtelenek lettek volna egy épkézláb paradigma összebütykölésére.

Na jó… azért, ha nem is kínos, mégis kissé lehangoló a szembeállítás: a 16–17. században Kopernikusz, Giordano Bruno vagy Galilei korában még a természettudományok számára is kockázatos volt olyan eszméket hirdetni, amelyek túlságosan szemben álltak a hétköznapi józan ésszel („de hiszen… ha kerek lenne és mozogna a Föld, akkor leesnénk róla! És szabad szemmel is látható, hogy a Nap kering a Föld körül!"). A 19. század elején azonban, mint az Uránusz-történet jól mutatja, a természettudományok tekintélye a maguk birodalmában kezdett megfellebbezhetetlenné válni. A kifinomult csillagászati számításoknál is meggyőzőbb volt, hogy a tudomány fejlődését összekapcsolták többek között az ipari forradalom mind szédítőbb, „szabad szemmel is látható" fejlődésével is. Csak egyetlen tanulságos adat: Angliában 1740-ben 17 000 tonna nyersvasat termeltek, és az egy főre eső termelésben már akkor is világelsők voltak; 1852-ben már több mint százötvenszer annyit, 2,7 millió tonnát állítottak elő. (Landes 1986:140)[24] Hasonlóképp tagadhatatlan és lenyűgöző fejlemény volt például, hogy míg Comte születésekor emberek vagy információk továbbítására a szárazföldön a postakocsi vagy a lovasfutár volt a leggyorsabb eszköz, addig ifjúkorában már a gőz hajtotta hajók vagy mozdonyok; érett korában megjelent az elektromos távíró, a halálát követő évben pedig átküldték az első táviratot az Atlanti-óceánon.

Így, bármilyen hihetetlen is, hogy a 21. század elején léteznek még laposföld-hívők, sőt, az internet adta lehetőségeknek köszönhetően *a földkerekség egészén* terjedő szubkultúráról van szó, a csillagászok számára ez a fejlemény, a legudvariasabban fogalmazva, nem jelent kihívást. Igaz, 2018-ban az internetet bejárta a hír: „az ezredforduló körül gyerek vagy tinédzser nemzedék (Millennials) egyharmada szerint a Föld lapos". Signe Dean bosszankodó bejegyzésében, a beszédes nevű www.sciencealert.com oldal jogosan figyelmeztet: NEM az egyharmaduk hiszi ezt. Az eredeti kutatás szerint a 18–24 éves amerikaiak 66%-a „mindig is szilárdan hitt abban, hogy a Föld gömb alakú", és a felületes újságírók (mert képzeljék, *Amerikában* ilyenek is vannak), a maradék egészét besorolták „a laposföld-hívők" közé, pedig a 18–24 éveseknek „csak" 4%-a hiszi szilárdan, további 5%-a pedig némi szkepszissel, hogy a Föld lapos. A tendencia azonban mégsem biztató: az 55 évnél idősebb korosztály 94%-a „mindig is szilárdan hitt

[24] 2017-ben már mintegy 7,5 millió tonna volt a brit nyersvas-termelés – de ebben a korszakban már rég nem ez számít az ipari fejlettség mutatójának, Európában a lengyelek vagy a törökök is lehagyják az Egyesült Királyságot. Nem is beszélve Kína 831,7 millió tonnás össztermeléséről (https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_int067b.html).

abban, hogy a Föld gömb alakú", és ez csökkent korosztályról korosztályra, a fiatal felnőttek fent említett értékéig. A tendencia mintha arra utalna: a népszerű hétköznapi vélekedésnek, miszerint a világ a teljes elhülyülés felé tart, van bizonyos, kutatások által is alátámasztható magva is.

A fent említett, meghaladhatatlan sokszínűség miatt azonban a szociológusok nem intézhetik el olyan könnyen az esetleg nonszensz laikus társadalomképeket,[25] mint a csillagászok a lapos Föld híveit. „Akkor milyen alapon próbálják a szociológusok megmondani a tutit?" – kérdezhetik, és kérdezik is nagyon sokan, főleg éppen manapság.

Oké, reflektáljunk: e sorok szerzője talán kissé elfogult ebben a vitában, mégis hisz abban, hogy

- bár a szociológiai és a laikus társadalomképek között nincs olyan mértékű *elvi* különbség, mint a csillagászat professzionális és laikus felfogásai között,
- a professzionális (tehát szociológiai) társadalomképek egyszerűen jobbak, mint a laikus társadalomképek (általában). Nem „episztemológiai[26] alapon", hanem pusztán azért, mert megalkotóikat, a szociológusokat erre képezték ki, illetve, mert őket saját szakmájuk minőségbiztosítási rendszere is ellenőrzi (még ha gyakran bizonyos hibaszázalékkal is) (1.2 táblázat).

1.2 táblázat. Laikus és professzionális társadalomképek

Professzionális társadalomképek	Laikus társadalomképek
– intézményesített erőfeszítések az ellentmondások csökkentésére, a magyarázatok kidolgozására, ill. – a társadalmi jelenségek differenciált (társadalmi) magyarázatára	– töredékesség, ellentmondások; – nem reflektált előfeltevések; – gyakori a társadalmi jelenségek – biológiai, ill. – voluntarista magyarázata
– előállítók, viszonteladók, terjesztők: egy diszciplína erre szakosodott mechanizmusai által ellenőrzött profik	előállítók, viszonteladók, terjesztők: egyéni vállalkozók és amatőrök, az intézményes ellenőrzés teljes hiánya
– a felhasznált alapanyagok forrása: – elsősorban a szociológiai üzem (jórészt publikált) eredményei, valamint – saját kutatás eredményei	a felhasznált „alapanyagok" rendkívül heterogén, szinte sosem ellenőrizhető forrásokból származnak

[25] A „laikus" jelen összefüggésben: mindenki, aki nem rendelkezik megfelelő szintű szociológiai ismeretekkel (még ha *formális, minden esetben használható* kritériumot *nem* is tudok nyújtani arra, hogy minek felel meg a „megfelelő szint").

[26] Azaz: ismeretelméleti.

1.3 Szociológiatörténeti kronológia

Különc francia előfutárunk „közvetítésével" kanyarodjunk vissza a szociológiatörténethez.

Auguste Comte

- egyrészt megfogalmazta, hogy ún. pozitív tudományokra (lásd lenn) van szükség, minden területen, hogy létrehozzák a „pozitív társadalmat" – filozófiáját éppen ezért pozitivizmusnak nevezik. Comte szerint egy tudomány akkor pozitív, ha elveti a spekulációt, és elméleteit kizárólag a tényekre alapozza. (1993/1855) Ironikus módon azonban Comte rendszere színtiszta spekuláció, sok tényre nem alapozott, a későbbi pozitivisták pedig nem sok mindent vettek át tőle, kivéve az elnevezést.
- Másrészt megfogalmazta, hogy a társadalom tudományára van szükség, amelyet ő nevezett el szociológiának. Ironikus módon azonban a későbbi szociológusok nem sok mindent tudtak átvenni tőle, kivéve az elnevezést.[27]

Comte hatása óriási, de egy nagyon általános szinten. Némedi Dénes megfogalmazásában: „A [Comte-féle] pozitivizmus igazán hatékony öröksége ez a gondolat lett: az a hiedelem, hogy *a tudomány, a biztos alapokon nyugvó tudás felszámolhatja a társadalmi és egyéni élet nyugtalanító kérdéseit, a konfliktusokat, a tudás bizonytalanságait* [kiemelések tőlem – D. Cs.]." (Némedi 1999a:240)[28]

Az oktatás során rendszeresen használom a fenti idézetet, és ilyenkor óvatosan, de határozottan figyelmeztetnem kell a szociológia szakos hallgatókat, hogy a Comte kora óta eltelt több mint másfél évszázad nem igazolta ezt a várakozást. Névadó szerzőnk ráadásul még kevésbé tekinthető „az első szociológusnak."

Sőt: zavarbaejtően eltérnek a nézetek arról is, hogy mikortól beszélhetünk egyáltalán szociológiáról, hogy mikor kezdődött tudományunk története. A szociológiatörténészek szeretik használni a szlogent: „A szociológiának hosszú múltja, de rövid története van."[29] A magam felfogása, amelyet a továbbiakban ismertetek, természetesen nem egyes-egyedül az én művem, egyes elemeivel

[27] Nem hozok példákat, de higgyék el: számos klasszikusunk alkotott fontos fogalmakat, amelyeket azóta is használnak, értelmeznek, tanítanak a szociológusok – de nagyon szerencsétlenül nevezték el azokat. Comte, pont fordítva, kizárólag a keresztapaságban bizonyult tehetségesnek. Ez is valami.

[28] Megjelent az ELTE oktatói – Felkai Gábor, Haskó Katalin, Molnár Attila Károly, Némedi Dénes, Pál Eszter és Somlai Péter – által írt kötetben (Felkai 1999, recenziója: Dupcsik 2000b).

[29] De legalább általában becsületesen be is vallják, hogy azt eredetileg a pszichológiával kapcsolatban fogalmazta meg Hermann Ebbinghaus német pszichológus (1850–1909). Az ilyen, hm, kölcsönzések

a szociológusok jelentős része, akár többsége egyet tud érteni.[30] A kronológia kulcselemét – tehát, hogy mikor kezdődött a professzionális szociológia, és hogy miért ezt tekintjük korszakkezdő kritériumnak – kiváló tanáromtól, Némedi Dénestől vettem át.

1) A morálfilozófia kora (a kezdetektől a 18. század derekáig).

Az ókortól létezett egy diffúz, pontos határokkal sosem rendelkező diskurzus[31] az Emberről, annak belső világáról (lelkéről, értelmi képességeiről, érzelmi háztartásáról, természetéről) és külső (társadalmi, természeti, kozmológiai, esetleges spirituális) környezetéről, Istenről (egyes korokban istenekről), jóról és rosszról. Egy bizonyos elvonatkoztatási szint felett az ilyen elmélkedéseket általában filozófiának nevezték. A diskurzus egyes elemeiről mondhatjuk, hogy „mai értelemben vett szociológiai témákat vetnek fel", de ne legyenek illúzióink: nagy a tolongás, a pszichológia, a politológia, a közgazdaságtan stb. is itt keresi, és itt találja meg – legalább annyira jogosan – az „előfutárait." (Nem úgy a történettudomány, amely idézőjelek nélkül hivatkozhat ókori *művelőire*. Ezek után, remélem, nem tűnik mulatságos törleszkedésnek, ha megjegyzem: félvér identitásom van, félig szociológusnak, félig történésznek tartom magam.)

2) A protoszociológia kora (a 18. század derekától az 1890-es évekig).

A 18. század derekától kibontakozó szellemi irányzatot, a felvilágosodást utólag a konzervatívok gyakran vádolták azzal, hogy a forradalom előkészítői voltak. Jómagam ezt azért erős túlzásnak tartom, de az biztos, hogy a felvilágosodás gondolkodói nem tekintették magától értetődőnek a fennálló társadalmi rendet.[32] A társadalom állapotának *leírásakor és magyarázatakor* – a hagyományos

---

nagyon gyakoriak a humán tudományokon belül, de kevesebb feszültséget okoznak, mint gondolnánk. „Lopások" helyett legyenek szívesek inkább az „intenzív szellemi cserekereskedelem" kifejezést használni. Köszönöm.

[30] Éppen ezért *nem* fogom szisztematikusan ismertetni az ettől eltérő szociológiatörténeti kronológiákat, legfeljebb hivatkozni fogok egyes vitatott kérdésekre, illetve szerzőkre.

[31] A diskurzus fogalmát, az itt rendelkezésünkre álló keretek között talán így lehetne meghatározni: beszédmód, „nyelv", amely meghatározza, hogy adott diskurzus „hatálya alatt" miről lehet, illetve nem lehet beszélni (mert nincsenek rá még fogalmak sem), miről szabad/illendő beszélni, illetve mi tabusított, mire érdemes egyáltalán időt szánni, és mi az, ami érdektelen, mi az, ami „normális", és mi az, ami nem, és így tovább. A fogalmat divatkifejezéssé tévő Michel Foucault nagyon értett ahhoz, hogy az ő műveiben a diskurzus mindent megvilágító értelmű kifejezésnek tűnjön, szelleme azóta feltehetően kaján vigyorral figyeli az általa befolyásolt diskurzus erre tett – nem mindig ilyen sikeres – erőfeszítéseit.

[32] *Ancien Régime* (vigyázat, nem angolos, hanem francia kiejtés, hallgassák meg valamelyik kütyüjükön), azaz a Régi Rend – így nevezték a rendi vagy „feudális" társadalmat, amely Franciaországban az 1789-es (elképesztően sokak által Nagynak nevezett) forradalom *előtt* létezett.

narratívákkal és normatív-vallásos alapelvekkel szemben a rációt, az emberi értelmet tekintették a legfontosabbnak – teljesen logikus tehát, ha a szociológia gyökereit a felvilágosodás gondolkodói között keressük.

Ha viszont az észszerűség, a „józan ész", a racionalitás segítségével próbáljuk vizsgálni a társadalmakat, akkor innentől, valóban, már csak egy lépés volt az az ideológia, hogy a ráció elveinek alkalmazásával meg lehet, sőt, meg *kell* újítani a társadalmi világot. A felvilágosodás nagy nemzedéke 1789 előtt az emberek fokozatos felvilágosításával vagy egy „felvilágosult zsarnok" alkalmazásával képzelte el a világ jobbítását – „a (Forradalmi) Nép Maga" elképzelés csak ezután lépett a színre. 1789 óta viszont, bizonyos értelemben napjainkig, megoszlik az ideológiai közvélemény: vannak, akik még mindig csodálják, ha mást nem, a forradalom eszményeit, míg mások az ember második Bűnbeesésének tekintik azt. (Mindkét álláspontnak igaza van – és egyiknek sincs igaza. Lásd a következő lábjegyzetben idézett felfogást). Mindenesetre 1789-cel megszületett a felvilágosodás és a forradalom konzervatív kritikája is.

Ironikus: bár a múltra, a történelemre, a hagyományokra, a tekintélyekre hivatkoznak, a konzervativizmus a legfiatalabb a modernizációs ideológiák között. Ha a felvilágosodás és a radikalizmus (forradalmiság) irányzatait egy tábornak vesszük, és minden ellenlábasukat konzervatívnak tekintjük – mindkettő rendkívül vegyes társaság, mind intellektuális színvonalát, mind politikai/morális nézeteiket tekintve.[33] A mi korunk számára is megfontolandó politikai gondolatokat, vérgőzös fantáziálásokat, nagy meglátásokat éppúgy, mint, hm, nem igazán gyümölcsöző eszmefuttatásokat, bőségesen találhatunk mindkét oldalon, nagyon gyakran ugyanannál a személynél is.[34]

[33] „A forradalmi terror... az Európa-szerte általános szimpátiával fogadott [francia] forradalmat Európa-szerte rémületessé és sok tekintetben meggyűlöltté tette, és a forradalmi terror volt az, amely... *létrehozta azt a két teljesen terméketlen emberfajtát, amelybe azóta az európai gondolkodás be van zárva, mereven és reménytelenül:* a hivatásos reakcióst és a hivatásos forradalmárt. [...] A francia forradalom választotta ki az emberiségből ezt a két alapvetően terméketlen emberfajtát: azt, amelyik mindent görcsösen őriz, és azt, amelyik mindent eszeveszetten támad. Se egyik, se másik nem konstruktív. [...] Végeredményben az erőszak, a társadalomban kifejtett erőszakmennyiség ugrásszerű növekedését idézik elő mindketten... A reakciós és a forradalmár az a két emberfajta, amely sötét összeesküvések leleplezésében éli ki magát, akár úgy, hogy a társadalom bajait mindenestül egy sötét összeesküvésnek tulajdonítja; holott *gyakorlatilag a társadalomban élő bajok kilencvenkilenc százalékban nem sötét összeesküvésekből, hanem megmerevedett érdekviszonyokból, bizonyos görcsös helyzetekből származnak, amiknek a feloldása, nem pedig az agyonrémisztgetés a legközvetlenebb cél* [kiemelések tőlem – D. Cs.]. És ugyanez a reakciós és forradalmár szemlélet az, amelyik a politikai hatalom birtokában szüntelenül összeesküvéseket leplez le, ...hogy aztán azokat égzengés közepette leleplezhesse és elnyomhassa." Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme.* (1986a:42–43)

[34] Rousseau *Társadalmi szerződés*e tagadhatatlanul alapmű, ugyanakkor tele van homályos pontokkal, önellentmondásos gondolatmenetekkel, logikai bakugrásokkal (jó példa az agyonértelmezett

Minket azonban itt és most a (proto)szociológiai gondolatok érdekelnek, s így már fel kell figyelnünk arra: a konzervatív ellenhatás nem csak morális és politikai ellenérveket hozott a felvilágosodással szemben. A 18. század végi, 19. század eleji konzervatívok állapították meg először, hogy a társadalmi viszonyok teljesen meg nem érthetők, legalábbis az ugyancsak társadalomban élő, a társadalmi valóság által „kötött" egyének számára. A racionális megértés szükségképpen leegyszerűsít, belevág a társadalom organikus szövetébe, és – maradva a metaforánál – a racionalitásra alapozott politika gyakran belevág az egyének testébe-lelkébe is. A hagyományok és a hagyományos intézmények, magyarázták az első józanabb konzervatívok (Burke 1990/1790),[35] szinte sosem tökéletesek, de *legalább vannak, legalább működnek*, akár évszázadokig, és nem biztos, hogy „az ész alapján" létrehozott intézmények tartósabbak és/vagy működőképesebbek lesznek[36] – teljesen logikus tehát, ha a szociológia gyökereit a konzervatív gondolkodók között keressük.

Az utolsó négy bekezdés között nincs semmiféle önellentmondás – legfeljebb egy paradoxon. A szociológia előzményei éppoly sokszínűek, mint tudományunk jelene. E sorok szerzője bele sem mer menni, mivel túl nagy a kockázata annak, hogy ha egyszer elkezdi, akkor egyetemes szociológiatörténeti fejezetet is írni fog, ami túlzás lenne egy ilyen kötetben. Egyszerű „névsorolvasást" sem szeretnék tartani, ezért, egyfajta kompromisszumként, három alapvető szerzőt mégiscsak megemlítenék – szigorúan egy-egy bekezdés erejéig.

Adam Smith. Korábban a gondolkodók úgy vélték, hogy vagy egyének tudatos megegyezése („a társadalmi szerződés") tartja össze a társadalmat, vagy az uralkodó hatalma, vagy a hagyományok és a megszokás, esetleg a normákkal karöltve. Smith viszont úgy vélte: az egyének követhetik pusztán a saját önös kis

---

szlogenje, hogy az egyéneket *kényszeríteni* kell, hogy „szabadok" legyenek. A másik oldalról: az ultrakonzervatív Joseph de Maîstre nemcsak *még véresebb* megtorlást követelt a forradalmi Franciaország ellen, mint a forradalmi Terror, de érdekes racionalizmuskritikát is kifejtett. Ennek részeként, az 1790-es években még egy jóslatot is megkockáztatott az újszülött Amerikai Egyesült Államokról: „túl sok a tudatos elem, túl sok az elhatározás... ebben az egész tervben. Ezret teszek egy ellen, hogy ez a város sohasem fog felépülni, ha felépül, nem fogják Washingtonnak hívni és az amerikai kongresszus sohasem fog ott ülésezni." (idézi Ludassy 1984:28) Amikor egy későbbi kiadás előkészítésekor figyelmeztették, hogy azóta *tényleg felépült* Washington, és tényleg ott ülésezik a Kongresszus... akkor sem engedte kihúzatni ezeket a mondatokat. Hogy képzeli magának az az ún. valóság, hogy őt megcáfolja?!

[35] E sorok szerzője az *Edmund Burke hazai recepciója az 1840-es években* című szakdolgozatra kapta történelem szakos diplomáját az ELTE Bölcsészkarán, 1993-ban, az oklevél száma: 9/1993.

[36] Pl. Edmund Burke figyelmeztette erre a franciákat már 1790-ben. Micsoda ostobaság, mondták a francia radikálisok, akik egyre radikalizálódva hamarosan létrehozták a Francia Köztársaságot. Jelenleg az Ötödik Köztársaság létezik Franciaországban, az azóta eltelt időben volt két Császárság, két különböző jellegű Királyság, és olyan átmeneti rendszerek is, mint a Kommün vagy a Vichy-rezsim.

érdekeiket, mégis, senki által nem szándékolt módon, de végül létrehozzák a közérdeket – ha megfelelő intézményes mechanizmusok ezt elősegítik. Ilyen intézményes mechanizmust, az előző mondat többes száma ellenére, végül is csak egyet talált: a piac mechanizmusát. A piacon (vagy elvontabban, a piacgazdaságban, mint amilyen *elvileg* a modern kapitalizmus) mindenki azért jelenik meg, hogy anyagilag a legjobban járjon, a többi piaci szereplő rovására – de ha szabadon versenyeznek egymással, akkor kialakul a mindenki számára optimális ár, és haszonra azok tesznek szert, akik teljesítenek is. (Smith 1959/1776) Gördülékenyen működő modell, hiába mutatott rá azóta újra meg újra megszámlálhatatlan elemző, hogy egyrészt az esélyek sosem egyenlőek, a „szabadpiaci verseny" sosem teljesen szabad, és ha mégis ahhoz közelítene, az nemcsak „optimális árakat" eredményezhet, hanem tömeges munkanélküliséget, ciklikusan visszatérő válságokat, környezetpusztítást stb. is. Másrészt, a gazdaságon kívül még soha senkinek nem sikerült a piachoz hasonló integrációs mechanizmusokat találni, pedig jópáran megpróbálták, elhihetik. Adam Smitht pedig a szociológusok elől lenyúlták a közgazdászok.

Alexis de Tocqueville. Roppant előkelő, arisztokrata családja gyűlölte nemcsak a forradalmat,[37] hanem bármilyen reformot, újítást, bármilyen jelenséget, amely a Napkirály kora óta jelent meg. Az ifjú Alexis azonban, bár forradalmár sosem lett, mégis a család fekete bárányának bizonyult, amikor elment Amerikába az ottani demokráciát[38] tanulmányozni. Tocqueville számára (1993/1835–1840) a demokrácia nemcsak politikai jelenség volt, tehát nemcsak arról szólt, hogy az emberek[39] választhatták meg a vezetőiket, hanem, mai kifejezéssel, egy sajátos társadalmi rendszer is. Magyarán: a közösség maga intézte az ügyeit, és csak annyi hatáskört adott az államnak, főleg szövetségi szinten, amennyit muszáj volt (tehát, ekkortájt legalábbis, nagyon keveset).

Kései művében Tocqueville (1994/1856) francia levéltárakban kutatott, és azt találta: *európai* hazájában a kormányzat már az Ancien Régime idején minden erőt elszívott a vidéktől (és a forradalom után az állam ereje csak növekedett a társadalom felett). Például egy vidéki templom tornyának megjavítása ügyében

[37] Nem minden alap nélkül: Tocqueville apját csaknem kivégezték a Terror alatt.

[38] Európában, egészen az Egyesült Államok létrejöttéig megkérdőjelezhetetlen alaptételnek vélték, hogy demokrácia csak egy városállamban jöhet létre, ahol a polgárok (szinte) teljes létszámban össze tudnak gyűlni egy téren. Noha Tocqueville útja idején, az 1830-es években Amerikában már negyedik évtizede működött a demokrácia, *elméleti szempontból* még mindig nem számoltak el ezzel az anomáliával.

[39] Bocsánat: a fehér bőrű férfiak. A fekete vagy afroamerikai rabszolgáknak nem volt választójoga, a pár százaléknyi szabad feketének *a gyakorlatban* nem volt tanácsos élnie e jogával, az indiánok (pardon: amerikai őslakosok) 1920-ig még amerikai állampolgárságot sem kaptak. Női választójog? Az 1830-as években ez még sci-finek számított.

képesek egy évig levelezni Párizzsal, mert ki más rendelhetné el a munkát, és utalná el a pénzt? Az amerikaiak nem értették volna ezt a szerencsétlenkedést: a helyi közösségben megszavazzák a tervet, a költségvetést, a felelőst, az ellenőröket, és ha a javítás nem készül el időben, akkor a következő választáskor megbuktatják a felelősnek tartott köztisztviselőt és/vagy politikust. Tocqueville ugyanakkor mégsem volt fenntartások nélkül elragadtatva a demokráciától: figyelmeztetett a *„többség zsarnokságának"* veszélyére, a középszerűség uralmára, és megfigyelte, hogy az amerikaiak előszeretettel választanak meg inkompetens, néha kifejezetten ostoba vezetőket,[40] és így tovább. S míg korábban általában egy kicsit rusztikus, kevésbé kifinomult, Európához képest alulfejlett országnak tartották Amerikát, Tocqueville nagyon sóhajt, de kimondja: ez a mi *jövőnk*, az itt kibontakozott demokratikus rendszer.

Karl Marx. A korábban említett morális/politikai szempontoktól függetlenül úgy vélem, hogy Marx korszakalkotó protoszociológus volt, mégis, *eredeti*[41] nézetrendszere egyoldalú és elavult. A kapitalizmus ipari korszakának tendenciózus elemzését nyújtja, de valljuk be: volt miből gyűjtenie, amikor sorra veszi e rendszer hibáit és vétkeit. Marx azonban gyakorlatilag csak arra használta elemzését, hogy egy politikai, ideológiai tézist „alátámasszon": elkerülhetetlennek, sőt kívánatosnak ítélve a kapitalizmus forradalmi úton történő elpusztítását. Bár tudom, ha a marxisták számos nemzedéke, amelyből egy fogcsikorgatva még e sorok írásakor is kitart, nem fog ezzel egyetérteni, de nem tudok enyhébben fogalmazni: Marx állítása, mely szerint a kapitalista rendszer (és ki tudja hány konkrét emberi lény) halálos ítéletének „szükségszerűségét" ő „tudományosan alátámasztotta," a társadalomtudományok szemszögéből egyszerűen blöffnek tekinthető. Marx ugyanis *nem* vezette le a forradalom „elkerülhetetlenségét"; érdemi vizsgálat nélkül, erősen normatív alapon elvetette az alternatív forgatókönyveket, az egyetlen pozitív jövőképről, a forradalom utáni ún. kommunista társadalomról pedig csak néhány homályos utalást ejtett. (Marx 1955/1867, Marx–Engels 1980/1848)

Miért is nevezem ezt a korszakot protoszociológiának, tehát miért különítem el egyrészt az előzményektől, másrészt az „igazi" szociológiától?

[40] Jon Elster is szereti ezt a tocqueville-i gondolatot, csak ő nálam civilizáltabban adja vissza: „Amerikában a szavazók sohasem juttatnak kiemelkedő embereket a közhivatalokba, részben azért, mert lehetőségük sincs rá (a kiemelkedő emberek nem akarnak politikusok lenni), részben pedig azért, mert nem kívánnak maguknál kiválóbbat megválasztani, még ha akadnának is ilyen jelöltek." (Elster 1995:25)

[41] A megszorítást az indokolja, hogy azóta a magukat marxistának valló nézetrendszerek igen gazdag panteonja alakult ki (még ha nem is számítom ide azokat a nézeteket, amelyekre egyszerűen szitokszóként ragasztották a kifejezést.)

- Mert a protoszociológiában a kérdésfeltevés sokkal inkább a mai értelemben vett társadalmi kérdésekre fókuszált, mint a morálfilozófia korában,
  - bár az még mindig erősen keveredett filozófiai, politikai, morális, államelméleti stb. kérdésekkel.
- Mert megszületett legalább az igény a társadalom tudományának létrehozására,
  - bár érdemi lépéseket végül senki sem tett ebben a korszakban ilyen tudomány létrehozására.

Ebből következően:

- a protoszociológiát még *nem* profi szociológusok, *nem* hivatásos társadalomtudósok, zömmel *nem* egyetemi/akadémiai kutatók művelték. Márpedig e sorok szerzője, tisztelt tanára, Némedi Dénes alapján (2005) ezt tekinti *a legfontosabb kritérium*nak, amely az igazi szociológia megjelenését jelzi (lásd a következő pontot).

3) A szociológia kora (az 1890-es évektől napjainkig).
Az egész kronológia kulcsmozzanata az intézményesülés. Tehát, hogy léteznek olyan intézmények – folyóiratok, egyesületek, és a legfontosabb: az egyetemi tanszék –, amelyek nevében a „szociológiai" jelző szerepel(het), következésképpen vannak hivatásos szociológusok, lehet szociológiai diplomát és fokozatot szerezni.

Nem árt persze az óvatosság, ha ezt a sémát a valóságra alkalmazzuk: a francia Émile Durkheim már jó másfél évtizede szociológiát művelt, míg sikerült végre felvetetnie az általa irányított *Pedagógiai Tanszék* nevébe az „és Szociológiai" kifejezést. (Némedi 1996) A korabeli Németországban a szociológusok első nagy nemzedéke, mindenekelőtt Max Weber egyetemi emberként tanulmányozta a társadalmat, műveiket azóta is klasszikusként tanítják – de hivatalosan egyetlen korabeli német egyetemi tanszék nevében sem szerepelt a „szociológiai" jelző. Amerikában ugyanakkor annál több ilyen tanszék volt – de intellektuálisan szinte semmi érdemlegeset nem produkáltak az 1910-es évekig. (Némedi 2005)

Az intézményes kritérium – mondhatni „jobb híján" alkalmazható. Ha ugyanis például a társadalmi változásokból próbálnánk egy korszakhatárt húzni – ami ennél a tudománynál logikus is lenne – azt találjuk, hogy például a modernizáció az 1790-es években kezdett ütemet váltani, amikor a protoszociológiai eszmék terén éppen pangás volt, és mindenki a politikai (és gyakran fegyveres) küzdelmekkel volt elfoglalva. És ha mégis ezt a korszakot vennénk a modern szociológia kezdetének, például Comte-ot „bevesszük", míg mondjuk Montesquieu-t nem

– miért is? Előbbinek „csak" a nevünket köszönhetjük, utóbbinak a nagyszerű *A törvények szelleméről* című művét. (1962/1748)

Sokan azt állítják, hogy „Marx, Durkheim és Weber a szociológia három alapító atyja" – ha így lenne, és ha nem vagyunk elfogultak a marxizmussal szemben, akkor más „szociológiakezdő" kritériumot nem tudunk találni, mint egy szociológiainak tekintett megközelítés, elmélet, szociológiai nyelv stb. megjelenését. Miközben a fent említett hármas mindegyikének hatalmas *fan club*ja volt és van, de egyik sem vált soha dominánssá a szociológia egészében vagy akár csak nagyobb részében sem. S akkor miért hagynánk ki az alapító atyák közül például Herbert Spencert? (Pál 1999) Az 1860-as évektől a 20. század elejéig igazi nemzetközi protoszociológus-gurunak számított, akkoriban befolyásosabbnak, mint Marx (míg a másik két említett alapító atya még gyerek, ifjú vagy pályakezdő volt). Igaz, már a 20. század legelején hanyatlani kezdett ez a befolyás, és a két világháború között teljes joggal tette fel a szónoki kérdést az akkor felemelkedő új szociológus-guru, Talcott Parsons: „ki olvas manapság Spencert?" (pontosabban: Crane Brintont idézte, Parsons 1966/1937:3)

Ha pedig esetleg egy tágabb értelemben vett módszertani kritériumot keresünk, akkor kénytelenek lennénk saját klasszikusainkat, Durkheimet, Webert és jelentős kortársaikat is az előfutárokhoz sorolni, amely felfogással a szociológia saját magáról állítana ki szegénységi bizonyítványt. Használhatjuk viszont ez utóbbi kritériumot a szociológia alkorszakának megkülönböztetésére – a következő bekezdésekből ki fog derülni, hogyan.

3.1) Klasszikus szociológia (1890–1930-as évek).

Néhány nagy professzor esetében, akik saját nyelvet alakítottak ki, saját követőik szűk köréből próbáltak hálózatot szervezni, az egymás közötti kommunikáció jobb esetben a másik kritikájából állt, rosszabb esetben tudatos elhallgatásból; az elméletre koncentráltak, empirikus vizsgálatokat, terepkutatást szinte sosem végeztek, statisztikai adatokat szinte sosem használtak – Némedi, érezhető iróniával, „professzori termelési módról" ír. (2005:12–14)

Egyedül Durkheim próbálkozott egy interdiszciplináris, tehát több tudományt összefogó hálózat létrehozásával, de ez, 1917-es halálával, sőt, tulajdonképpen már az első világháborúval szétesett. Csak Weber folytatott szakmailag is színvonalas vitákat egyes kortársaival, például Werner Sombarttal. Egyedül Durkheim használt statisztikai adatokat elméleti érvelése alátámasztására *Az öngyilkosság* című híres könyvében – de ez nála is egy epizódnak bizonyult csupán, valószínűleg ő maga sem fogta fel, hogy évtizedekkel előreszaladt, megelőlegezte a modern szociológia korát (lásd a 3.2).

A két világháború közötti korszakban a legtöbb európai országban a klasszikus szociológia stagnálni kezdett. Némedi így jellemzi a Simmel (1918) és Weber (1920) halála utáni helyzetet a központi helyzetű Németországban: „A német professzor Sombart szavával szólva [ha elismert, akkor] »várúr«, vagy, ha elismertsége, tekintélye kérdéses, [akkor] »rablólovag«. Önállóságukra kényes, javaikat féltékenyen őrző tudósok voltak. Az utókor ítélete meglehetősen kemény lett: alig van valaki, akit ma komolyan vennének." (Némedi 2005:281) Kivételnek tekinthető szerző Karl Mannheim, vagyis Mannheim Károly, de éppen az ő professzori tevékenysége volt a legrövidebb (→ 5.4.3). Ráadásul még ez a stagnálónak minősíthető korszak is csak 1933-ig tartott – ezt követően a hatalomra jutó nácik gyakorlatilag felszámolták a szociológiát.

3.2) Modern szociológia (a két világháború közötti korszaktól napjainkig).
A korábban népes, de tipikusan gyenge amerikai szociológia azonban éppen a két világháború között kezdett fellendülni. A filozófus George Herbert Mead, bár életében nyilván nem is álmodott ilyesmiről, *halála után* lett egy erőteljes elméleti irányzat, a szimbolikus interakcionizmus „alapítója".[42] A már említett Talcott Parsons pedig, az európai hagyományok legjobbjainak feldolgozásával vált több mint két évtizedre a világ első számú elméletészévé (ilyen domináns pozíciót azóta sem töltött be egyetlen szociológus sem – noha nyilván jó néhányan álmodtak ilyenről). Parsons tekintélyére jellemző, hogy a második világháború után az újraszerveződő (nyugat-)európai szociológia rajta keresztül, Amerikából reexportálta saját hagyományait.

De, mint utaltam rá, nem az elméletek változása volt a döntő – hanem a módszerek és a szociológiai üzem működésének változása. Már az 1920-as években, az Amerikában akkor domináns Chicagói Iskola kutatói kimentek a terepre, és olyan empirikus kutatásokat végeztek, amelyek Európában Durkheim és Weber korában, majd még évtizedekig nagyon ritkák voltak. Majd az 1930-as évekre általános módszerré vált a kérdőíves kutatás, amelyeket a korábbinál sokkal tudatosabb, profibb matematikai statisztikai módszerekkel dolgoztak fel.[43] Az új munkastílus teammunkát, több pénzt, egyetemeken belüli kooperációt, illetve az egyetemen kívüli (üzleti, kormányzati, esetenként média-) szereplőkkel való együttműködést igényelt. „A magányos, karizmatikus próféta szerepében

[42] Ráadásul nem is saját írásain, hanem tanítványai által kiadott jegyzetein keresztül. (Mead 1973/1934)

[43] Elektronikus számítógépek még nem léteztek, de lyukkártyákat használó, amolyan mechanikus „proto-számítógépek" már igen, az 1930-as évek Amerikájában használtak is ilyeneket egyes kutatásokban.

tetszelgő professzort ideális esetben a vállalkozónak, szervezőnek kellett felváltania." (Némedi 2005:544)

Korántsem mellesleg: adatokat korábban is gyűjtöttek a társadalomról, tulajdonképpen már a 18. század vége óta. Mindezt azonban nem tekintették a protoszociológia, majd sokáig a klasszikus szociológia részének sem, ezzel a statisztika vagy az „államismeret" és hasonló szakmák foglalkoztak. Az ilyen adatgyűjtéseket nem a tudományos megismerésre való törekvés, hanem gyakorlati szempontok, az állam, a közigazgatás, az üzleti világ – például a biztosítással foglalkozó cégek – érdekei diktálták. (Némedi 1999b) A manapság „elválaszthatatlannak" tűnő empirikus – tehát a mások vagy saját kutatás által gyűjtött adatok és megfigyelések felhasználásán alapuló – és az elméleti szociológia tehát hosszú párhuzamos fejlődés után a két világháború közötti USA-ban kapcsolódott össze. „Ez olyan, mint némely hosszú házasság" – mondta Némedi Dénes fanyarul az egyik előadásában az ELTE-n, az 1990-es évek elején –, „állandóan civakodnak, de el nem tudnák képzelni egymás nélkül az életüket..."

Ez az amerikai szociológia vált globálissá a második világháború után, és csak az 1960-as években kezdett feltűnni az európai szociológusok új nemzedéke, amelyet immár az USA-ban is tisztelni kezdtek.[44]

A fenti nagyon vázlatos áttekintésben gyakorlatilag csak három országra – Franciaország, Németország, Egyesült Államok – koncentráltam, és láthattuk, hogy még itt is nagy különbségek mutatkoznak a fejlődés menetében. Mégis, elmondhatjuk, hogy másfél évszázados, intellektuálisan nagyon is releváns előzmények után az 1890-es években létrejött és – legalábbis nemzetközi szinten – azóta is folyamatosan működik a szociológia intézménye.

E kötetben azonban a magyar szociológiáról fogunk beszélni – ajjaj! Hazánkban 1946-ban jött létre az első, érdemben is szociológiainak minősíthető tanszék, hogy aztán nagyon gyorsan fel is számolják, és magát a tudományunkat is betiltsák, „burzsoá áltudománynak" minősítsék (→ 5.4.2). A következő nekifutásra az 1960-as években került sor (→ 6.2.1), de – valószínűleg szükségszerűen – sokáig megmaradt a magyar szociológia egyfajta amatőr jellege.

A továbbiakban azt fogom bemutatni:

- a társadalom megismerésének törekvése tulajdonképpen már Comte magyar kortársai óta nagyon erősen jelen volt, de nem a tehetség vagy az am-

[44] A teljesség igénye nélkül, de kiemelkedő jelentőségűek: Pierre Bourdieu, Jürgen Habermas, Anthony Giddens, Niklas Luhmann.

bíciók hiánya, hanem a társadalmi környezet (hangsúlyosan ideértve a politikai intézményrendszert) akadályozta meg, hogy korábban létrejöjjön a professzionális szociológia.

A továbbiakban azt próbálom bebizonyítani, hogy

- ez a sokszor szertefolyó, gyakran valóban „amatőr" magyar protoszociológia vagy szociológiai jellegű gondolkodás érdemes a tanulmányozásra. S nem (csak) azért, mert „ez Magyar Narancs: kicsit kisebb, kicsit savanyúbb, de a miénk."[45]
- Hanem azért, mert egyrészt – egyes történész kollégák heroikus erőfeszítése ellenére – a mai magyar közgondolkodás kétségbeejtően gyengén ismeri az utolsó majd' kétszáz év magyar *társadalom*történetét,[46] márpedig ehhez a korabeli társadalommegismerők mégiscsak jelentős segítséget nyújthatnak.
- Másrészt: a magyar szociológia – egyes szociológiatörténész kollégák heroikus erőfeszítése ellenére – kétségbeejtően nem ismeri saját hagyományait.

Ennek pedig nem lesz jó vége: a szociológia, mind a nemzetközi színtéren, mind itthon, túljutott tekintélyének zenitjén. A korábbi, mainál nagyobb figyelmet és elismerést talán meg sem érdemeltük – de a mai, nem túlzás, elsorvasztásra tett kísérleteket sem érdemeljük meg. A magyar szociológia hanyatlásáról talán még túlzás beszélni, de valamit kezdenünk kell, az biztos. Próbálkozzunk először örökségünk számbavételével.

[45] Bacsó Péter halhatatlan *A tanú* című filmjéből idéztem.

[46] Nincs terem, hogy bővebben belemenjek, de a politikatörténet egyszerre van némileg jobb, illetve sokkal rosszabb helyzetben. Hanák Péter az 1990-es rendszerváltás körül arról beszélt, hogy mivel nem akart ideológiai/politikai tabukat kerülgetni, egyszerűen eldöntötte, hogy az 1918 utáni eseményekkel történészként nem fog foglalkozni. A 2010-es évekre ismét több száz vagy éppen ezeréves események története is nyomasztóan átpolitizálódott.

2. A MAGYAR PROTOSZOCIOLÓGIA A 19. SZÁZADBAN

2.1 A TÁRSADALMI HÁTTÉR

2.1.1 A felgyorsult világ

A *Bevezetés*ben említettem, hogy a 18. század második felében, végén felgyorsult a modernizáció folyamata. A 19. században aztán évtizedről évtizedre vált mind nyilvánvalóbbá a kortársak számára, hogy a felvilágosodás és a francia forradalom világrengető váltásai sokáig szinte kitakartak egy másik, kezdetben kevésbé látványos folyamatot: az ipari forradalmat. Kezdetben úgy tűnt, hogy csak néhány mohó tőkés szeretne nagyobb profitot kisajtolni a füstöt okádó és veszélyes gépeket működtető, kimerült emberekből (jelentős részben nőkből és gyerekekből). De az ipari forradalom során felismerhetetlenül megváltozott a világ:

- A mezőgazdasági népesség aránya, amely korábban szinte minden nagyobb földrajzi területen 90% felett volt, gyors csökkenésnek indult (a 20. század második felére vagy végére a legtöbb *gazdaságilag* fejlett és közepesen fejlett országban, így Magyarországon is, egyszámjegyű értékre).
- A gyáriparban dolgozó munkásosztály (proletariátus), illetve a munkáltató-tulajdonos osztály, a burzsoázia nem „csak" létszámában és/vagy gazdasági erejében növekedett, hanem egyre inkább „a Történelem szubjektumainak", azaz főszereplőinek, legfontosabb formálóinak kezdtek tűnni.
- Az emberek életmódja leírhatatlan mértékben megváltozott (hosszas magyarázat helyett csak néhány kulcsszó: nagyvárosok, nagyüzemek, gázvilágítás, gőzmozdony, gőzhajó, elektromos távíró; majd a 19. század végétől újabb hullám emelkedett: elektromosság, robbanómotorral hajtott járművek, levegőnél nehezebb repülőgépek, telefon, rádió, automata fegyverek).
- A demográfiai átmenet, tehát hogy míg korábban gyakorlatilag mindenütt azzal kellett számolni, hogy még „normál" (azaz nagyobb járványtól, éhínségtől, pusztító háborútól mentes) korszakokban is meghal az élve született csecsemők mintegy negyede-harmada az első születésnapja előtt, negyvenegynéhány százaléka pedig a 18. születésnapja előtt, addig a 19. század má-

sodik felétől a halálozási mutatók javulni kezdtek. Ennek következtében, noha a születések száma is csökkent, a világ népessége, amely még 1800-ban is „csak" 900 millió volt, 2019-ben meghaladta a 7700 milliót (7,7 milliárdot).

- Rendkívül elterjedt az írni-olvasni tudás, és ennek nem „csak" kulturális következményei voltak. Csak egyetlen példa: Kossuth Lajostól rendkívüli teljesítmény volt, hogy a *Pesti Hírlap*ot az ő szerkesztése alatt időnként még 4–5 ezer példányban is el lehetett adni. A 19–20. század fordulója körül Magyarországon csak napilapból több tucatnyi volt, a legolvasottabbat több százezer példányban nyomták ki.
- Átrendeződött a világ térképe is: mivel itt kezdődött az ipari forradalom, Nagy-Britannia a világ vezető ipari és politikai nagyhatalma lett, megszerezte a világ valaha létezett legnagyobb birodalmát. Anglia a 19. század végére ezt a kivételes pozíciót elvesztette ugyan, de a Nyugat egésze olyan mértékben dominálni kezdte az egész földgolyót, mint korábban vagy azóta egyetlen civilizáció sem (magyarán: gyakorlatilag minden társadalom vagy a Nyugat része, vagy annak mintáit követő, vagy annak függésében álló vidéke lett).

A *Bevezetés* mondatait arról, hogy *igény született a modernizálódó társadalmak tudományos leírására és elemzésére* konkrétabban is újrafogalmazhatjuk: a „jaj-de-megváltozott-a-világ" típusú merengéseknél használhatóbb vizsgálatokra volt szükség arról, hogy mit hoztak az emberiség életébe az urbanizáció, a kapitalizálódás, a kiterjedt írni-olvasni tudás, a tömegkommunikáció fejlődése, a (ma divatos kifejezéssel) globalizáció stb. jelenségei. És ami ezzel nyilván összefüggésben volt: a hagyományos közösségek felőrlődése, a hagyományos értékrend elbizonytalanodása, az új típusú szegénység megjelenése, a „munkáskérdés", stb.

Lassan kialakult az a munkamegosztás, mely szerint

- a modern társadalmakat a *szociológia,*
- (egyes aspektusait a *közgazdaságtan*) tanulmányozta, míg
- a „maradék premodern", „primitív", „törzsi" társadalmakat pedig, amelyek szinte mindig „a tengerentúlon", a gyarmatokon voltak, a *kulturális antropológia* erre specializálódott tudománya.
- A modern társadalmak eldugott falvait esetleg a *néprajztudomány* – de ez a tudomány Nyugaton ebben a korszakban a hagyományos népi kultúra maradványaira koncentrált, társadalmi kérdésekkel szinte sosem foglalkozott (és a társadalomtudomány elméleti kérdéseivel sem, ahogy arra az antropológia is rákényszerült).

2.1.2 Egy boldogtalan háromszög

Magyarországon a felvilágosodás korától kialakult egy boldogtalan háromszög:

- A hagyományos rendi társadalom képviselői általában elégedettek voltak az 1711-ben kialakult kompromisszummal, amelyet a Pragmatica Sanctio szentesített: elfogadták a Habsburgok örökösödési jogát, még női ágon is, az osztrák örökösödési háborúban gyakorlatilag meg is mentették a birodalmat. Ugyanakkor elvárták, hogy az uralkodó tartsa tiszteletben a rendi országgyűlés, a nemesi vármegyék és a kiterjedt nemesség privilégiumait. Utóbbi jórésze amúgy sem birtokolt semmi mást – a nemesek alig egytizedének volt egy jobbágyteleknél nagyobb földje, és a kilenctized egy jelentős része teljesen vagyontalan volt. Árgus szemekkel nézték a kormányzat bármilyen kísérletét, amelyről úgy vélték, hogy e kiváltságokat akarja csorbítani, és ez a gyanakvás gyakran mindenféle modernizációs kísérletre kiterjedt.
- Ugyanakkor a felvilágosult rendiség képviselői egyre inkább úgy látták, hogy ez így nem mehet tovább: Magyarország civilizatorikus, gazdasági, kulturális, társadalmi téren nem „csak" lemaradt a Nyugattól, de ez a lemaradás növekedni látszott. Úgy látták, hogy modernizációs reformokra van szükség, de ki más vezethetné ezeket be, mint az uralkodó?
- A kormányzatot egy negyedszázadon át, Mária Terézia uralkodása végén és II. József alatt (1765–1790) a felvilágosult abszolutizmus elvei hatották át, s hajlamossá vált a korábbinál konfrontatívabb politikára a hagyományos rendiséggel szemben. A felvilágosult rendi elit és a középrétegek egy része támogatta ezt a politikát, majd a hiperaktív, de kommunikációs antitalentum II. József uralkodásának vége felé mind nagyobb hányaduk csalódott a jozefinista politikában.

A II. József halálát követő válság egybeesett a francia forradalom radikalizálódásával, majd a több mint két évtizedig tartó francia háborúk sorozatával. A nemesség és értelmiség egy kis hányada radikalizálódott, nem az uralkodótól, hanem „a néptől" várva a változást, de az így létrejött magyar jakobinus mozgalom lefejezése után a nagy többség elcsendesedett. A növekvő politikai aktivitás új korszaka a reformkorral jött el (1825–1848), amelyben az uralkodóházat merev konzervativizmus, a modernizáló reformoktól való teljes elzárkózás jellemezte, miközben, némi leegyszerűsítéssel, a felvilágosult és a hagyományos ellenzék szövetségre lépett egymással.

1848-ban a társadalmi reformok ügye áttörésszerű győzelmet aratott. 1849-ben a Habsburgok orosz segítséggel leverték a forradalmat, majd egy újabb negyedszázad politikai küzdelmei után létrejött az Osztrák–Magyar Monarchia. A

politikai küzdelmek elfedték, hogy az 1848 politikai vívmányait kiirtani igyekvő bécsi kormányzat a forradalom *társadalmi* vívmányaiból már semmit sem vetett el, innentől kezdve folyamatos volt a modernizációs politika. A közéletről szóló diskurzust továbbra is „Ausztria és a magyarok" politikai és jogi viszonya (az ún. közjogi kérdés) határozta meg, pedig voltak további fontos fejlemények is:

- 1850 és 1913 között Magyarország nemzeti jövedelme több mint nyolc és félszeresére (Hanák 1975:300), ipari termelése tizenkétszeresére növekedett (Hanák 1975:306–307).[47] A fejlődés egyes mutatói lenyűgözőek: a vasútvonalak hossza vagy a Magyarországon használt erőgépek teljesítménye több mint a százszorosára nőtt a 19. század közepe és az első világháború kirobbanása között.

Miközben a politizáló elit és a középrétegek a közjogi kérdésre fókuszáltak, igyekeztek háttérbe szorítani, hogy

- a korábbi agrárországban az iparosodással új politikai aktor (lehetősége) jelent meg (→ 2.3.2), illetve
- kiéleződtek a sokáig nem meghatározó jelentőségű etnikai ellentétek (→ 2.2.2). 1848–1849-ben egy látens etnikai polgárháború is zajlott; utólagos bölcsességgel könnyű megállapítani, hogy az így kialakuló törésvonalak jelentették az egyik legfontosabb tényezőt a történelmi Magyarország feldarabolása felé vezető úton.

A tudományos intézményesülés hasonló mértékben fejlődött, a korábbi egy tudományegyetem négyre szaporodott (úgy, hogy a hasonlóan magas színvonalú Műszaki Egyetemet ide sem számolták). Ugyanakkor a „társadalmi kérdést", amelynek vizsgálatát a nyugati államokban a kialakuló szociológia akarta magának, Magyarországon jelentős mértékben meghatározta, kitakarta vagy eltorzította a közjogi kérdés, illetve a nemzetiségi kérdés kisugárzása. Nem csoda, hogy ilyen közegben, az 1914-ig terjedő periódusban legfeljebb a néprajztudomány (és bizonyos mértékben a közgazdaságtan) tudott intézményesülni. Kiterjedt protoszociológia létezett ugyan, de bizonytalan határokkal; művelőit túl erős tendenciák sodorták más, közügyekkel foglalkozó diskurzusok – mindenekelőtt a politika – irányába.

[47] Katus László úgy fogalmaz, hogy változatlan (1913-as) árakon nyolcszorosára nőtt az ipari termelés, igaz, 1867-től 1913-ig (1987:694); de nincs ellentmondás, mert az 1850-es években, alacsony bázisszintről, de éppen ezért jelentős növekedés volt.

2.2 Mozaikok a 19. századi magyar protoszociológiából

2.2.1 Mozaik: a reformkori utazásirodalom, avagy miért nem lett magyar Tocqueville I.

Emlékeznek Alexis de Tocqueville-ra? 1831-ben elutazott Amerikába, elvileg a börtönviszonyokat tanulmányozni, amelyről – kétéves utazása után – valóban írt egy jelentést. Az út igazi terméke azonban a monumentális *A demokrácia Amerikában* lett (az első teljes magyar kiadás 1097 oldalas lett, 1993/1835–1840).

Részben ugyanekkor, 1830–32-ben járt Nyugat-Európában, majd Észak-Amerikában egy másik utazó, aki ugyancsak egy útleírást jelentetett meg: Bölöni Farkas Sándor (1795–1842) *Napnyugati utazás* című művéről van szó (1984/1831). Könyvét az Egyesült Államokban, angol fordításban csak a 20. század végén adták ki először. Mielőtt rákezdenénk a nemzeti hagyományaink fontos részét képező „siránkozásra", hogy „bezzeg, ha egy világnyelven publikált volna, és nem a mi elszigetelt nyelvünkön", ismerjük el sportszerűen: a *Napnyugati utazás* tényleg nem válhatott volna olyan protoszociológiai alapművé, mint Tocqueville *Demokráciá*ja. A francia szerző ugyanis az amerikai társadalom egészéről próbál széles körű áttekintést adni, a politikai berendezkedéstől a magas és köznapi kultúrán-művelődésen át a mentalitásig vagy a mindennapi életig – s mindezt egy koherens elméleti kerettel próbálja magyarázni, méghozzá meglehetősen éleslátóan.

A *Napnyugati utazás* erre nem képes, bár a műnek így is megvannak a maga érdemei. Bölöninek remek megfigyelései vannak, jó szeme van arra, hogy egy-egy mindennapi jelenséget általánosítson, majd valami mélyebb összefüggés megnyilvánulásaként állítsa azt elénk. Ha jóindulatúan értelmezzük – márpedig én ezt javaslom –, akkor azt is mondhatjuk, hogy a későbbi kulturális antropológiát sokban megelőző attitűddel, bár amatőr eszközökkel írja le a korabeli Nyugat-Európát és Észak-Amerikát.

Például amikor elmegy Párizsban a volt Királyi Könyvtárba:

> A Királyi Bibliothéka a Richelieu utcában kívülről inkább klastromot mutat, mint a benne levő gyűjteménynek rakhelyét. A kapu felett hajdon ez volt írva aranyos betűkkel: „Bibliothèque du Roi" [„a Király Könyvtára" – D. Cs.], de a júliusi revolúciókor a „Roi" szót kivakarták, valamint máshelyt is Párizsban minden épületekről, címerekről, a „Roi" és „Royal" [„király", ill. „királyi" – D. Cs.] szókat mindenütt kitörölték. Ezen bibliothékába mindennek ingyen szabad bémenni. Pompás grádics vezet fel az első emeletre, hol a könyvek vannak. A grádics fordulatjainál és az ajtóban nagy betűkkel ezen instrukció van írva: „Essuyez vos pieds s'il vous plait!" [„Szíveskedjenek a lábukat letörölni!" – D. Cs.] A Múzsák nem szeretik tehát a sáros stiblit. Az ajtón belől pedig

ez: „Fermez la Porte doucement s'il vous plait!" [„Szíveskedjenek az ajtót csendesen betenni!" – D. Cs.]

Mely kímélő, mely lekötelezve kérő parancsolatok! S lehetetlen ezeknek önkéntesen nem engedelmeskedni. Önmaga előtt szégyellné magát az ember, ha ennek nem engedelmeskednék. Párizsban és Franciaországban sok példáját találja az ember az ily kímélésnek s nemes bánásnak. Ausztriában ezt így szokták kifejezni az ilyen helyeken: „Nicht erlaubt" [„Nem szabad" – D. Cs.] vagy: „Es ist streng verboten" [„Szigorúan tilos" – D. Cs.] (Bölöni 1984/1831:116).

Csaknem két évszázaddal később Magyarország még mindig a tiltó táblák és a használati utasítások (és nem mondjuk az útmutatók) országa volt…

Bölöni kettős műve tele van szórakoztató kis történetekkel, lenyűgöző leírásokkal; példának okáért, tudtommal Bölöni volt az első, aki magyarul leírta az új közlekedési eszközt, a vasutat, a világon elsőként átadott (1830), Manchester és Liverpool között húzódó vonalról.

Délután 4 órakor kimentünk szekérrel a Railway, vagyis Gőzszekér-úthoz. A gőzszekér az emberi észnek triumphusa [diadala]. Amint a Gőzszekér-út kezdetéhez jutottunk, egy széles hosszú hall alatt állott 10 omnibuszforma szekér egymásba láncolva. Nem képzelheti az ember, miképpen mehessen ezen nagy és hosszú machina magától. Legelöl állott a gőzszekér, magos kemencés kéményével és hozzákapcsolva a több szekerek egymás végtiben lánccal. Mindenik szekérben négy kanapé van 16 személyre és a kocsi tetején kettőre. Mintegy 130-an ültünk fel a szekérbe, én felül maradtam, hogy szabadabbon láthassak.

Mihelyt minden utazó elhelyeztette magát, megcsendült a harang, az első szekéren a gőz süvölteni kezdett, s egy fél minutum [perc] alatt minden szekér kerekei peregni kezdettek. Amint a boltozatok alatt mentünk, nagyon meglepő volt a gőz süvöltése és ezen tíz egymásba fűzött szekerek kerekei pergése. A kerekek mindenütt vaspántokon mennek. […] Néhol hidak mennek el az út felett, meg másutt alatta vizek és csatornák folynak. Nem tudja az ember, ha ezen óriási munkán, a temérdek költségen bámuljon-e vagy a gőzszekér repülésin, mely oly sebesen pereg, hogy amint a földre néz az ember, lehetetlen megkülönböztetni a tárgyakot. A gőzszekér ezen 30 ½ angol mértföldnyi [49 kilométernyi] utat közönségesen egy óra alatt teszi meg, s néha 57 s 58 minuta [perc] alatt is, a madár ennél sebesebben nem repülhet. (Bölöni 1984/1831:243–244)

Vagy érdemes elolvasni az alábbi, a mai szemmel elképesztő – de még a korabeli európai sztenderdek szerint is roppant „egzotikus" epizódot: Bölöni és társai egyszerűen besétáltak – az akkoriban, úgy tűnt, senki által nem őrzött – Fehér Ház udvarába, és amikor észrevették őket:

> [Washingtonban, a Fehér Háznál] Beléptünk a gyönyörű, pázsitos udvarra. Seholt sem őrök, sem gárdisták, sem libériás cselédek nem mutatkoztak; senki nem gátolta menetelünket.
>
> A ház pompás peristyliuma alatt sétáltunk nehány minutát, míg végre egy cseléd jött ki. Elmondtuk neki szándékunk..., hogy magyarok vagyunk, s csak tiszteletére lenni kívánunk a praesidensnek. A cseléd hamar visszatért azon izenettel, hogyha nekünk tetszeni fog, holnap 11 órakor szívesen lát a praesidens.
>
> Másnap pontosan megjelentünk a szabott órán... [...] Csakhamar megjelent Jackson úr is, egy magos szál, őszibe elegyedett nyájas öreg, közönséges fekete öltözetben, minden megkülönböztető jel nélkül.
>
> Amint belépett, eleibe mentünk, megmondtunk nevünk és nemzetünket, s hogy őtet látni igen óhajtottuk. Szívesen nyújtotta kezét mindnyájunknak, széket foglalt, maga körül leültetett, s a több ott lévő urakat is nevenként megismertette. Mintegy fél órát mulattunk nála, azalatt hazánkról s utazásunkról kérdezőskedett. A beszéd osztán amerikai tárgyakra fordult... Egyszerű eleádással, nyájas magaviselete szinte feledtetni kezdették a beszéd folytában, hogy tizenhárommillió ember első tisztviselőjével beszélünk. (Bölöni 1984/1831:482–484)

Jackson egyébként tizenhárom évesen részt vett a függetlenségi háborúban, a legendásan kemény katona később több embert párbajban ölt meg, elnökként túlélt egy merényletkísérletet, amikor személyesen ő tette harcképtelenné a merénylőt. A populista amerikai politikusok egy korai példájaként tartják számon, az ő nevéhez kötik a „zsákmány-rendszer" bevezetését is (tehát amikor egy kormányváltásnál állások tömegével jutalmazza a támogatóit). Könyörtelen volt a politikai harcban: egy korabeli karikatúrán például füstölgő pisztollyal áll egy vértócsában heverő holttest mellett, kérdve: „Vitatja még valaki a politikámat?" Egy másik karikatúrán Adams elnököt, legyőzött ellenfelét „akasztja fel". Az 1828-as kampány annyira durva volt, hogy szeretett felesége szívrohamot kapott és meghalt. Különösen megszállottan harcolt „a bankokkal" szemben – ironikus, hogy ma ő a Mr. Húszdolláros is...

Bölöninek egy alkalommal valósággal „tudásszociológiai" fejtegetései vannak: „Ki egy utazót munkája után mindenütt követett útjában, annak nemcsak elméje s érzelme fordulatait, hanem még házi körülményeit is szinte kitalálná." Majd ennek alapján elemez néhány amerikai útleírást:

- a francia, aki La Fayette-et kísérte el az 1820-as években, csak ünnepségeket látott;
- a fiatal német értelmiségi „merész hasonlítgatásai szép lélek kitűnései, de Amerikában is nem oly fényesen áll minden dolog, mint ő leírta";

- a német arisztokrata a szolgálókra panaszkodik, és hidegen hagyja az amerikai politikai berendezkedés;
- az angol pedig mindenbe beleköt: „az angol büszkeségnek, az amerikaiak iránti gyűlölségnek, az irigység igazságtalan ítéleteinek s ezen nemzetet megvető gőgnek is hív példánya. Egy alkalmat sem mulat el, hol az amerikaiak gyenge oldalait felfedezheti." (Bölöni 1984/1831:379)

Bölöni „házi körülményeiről" a fejezet elején írtam (→ 2.1). E viszonyok itt és most legfontosabb elemét az jelentette, hogy az ellenzéki irányzatok egész skálája vélte úgy, hogy Magyarországon társadalmi modernizációra és Bécstől való nagyobb függetlenségre van szükség. Kiterjedt utazási irodalom alakult ki, Széchenyi István és Wesselényi Miklós (1986), Szemere Bertalan (1983), Táncsics Mihály, Irinyi József (1998) és mások is egy-egy könyvben örökítették meg nyugati utazásaik tanulságait. Bevallottan mintákat kerestek a nyugati országokban – átvehető, Magyarországra átültethető társadalmi-, politikai-, gazdasági- és kulturális mintákat, az alkotmányos berendezkedéstől egy-egy érdekes mezőgazdasági technikáig.

Mítosznak minősíteném a – kortársak egy részénél, illetve az utókorban – elterjedt képet, mely szerint a reformkori ellenzéki értelmiségiek kritikátlanul elfogadtak mindent, ami nyugati. A reformkori magyar utazók ugyanis általában nagyon is kritikusan néztek körül, látták, hogy Nyugaton sem minden fenékig tejfel; nem tökéletes társadalmak, „csak" jobban működnek, mint a magyar társadalom – vagy mint a korabeli német kisállamok, amelyeket az elmaradott, bornírt kis zsarnokságok példáinak tekintettek, s amelyeket kisebb kockázattal lehetett bírálni, mint Ausztriát. „Igenis, mi utánozzuk Angliát és Franciaországot; jele, hogy nem akarjuk utánozni Braunschweigot és Schwarzburg-Rudolfstadtot" – írta Szalay László egy híres cikkében. (1847.I:207)

Bölöni könyve Magyarországon először nagy sikert aratott, majd betiltották. Előtte azonban még megjelent és elkelt számos példány, a következő évtizedben Petőfi Sándor például gond nélkül el tudta olvasni a pápai kollégium könyvtárában.[48] Ez a történet egyszerre példázza, egyrészt, hogy mennyire hangsúlyos volt a korabeli proto-társadalomtudomány irodalompolitikai olvasata (mind az olvasók, mind a hatóságok számára), másrészt pedig azt, hogy milyen régi hagyományunk az elvileg szigorú szabályozás, ami a gyakorlatban kijátszhatónak bizonyul.

[48] Szigethy Gábor: Magyar irodalomtörténeti előadás, ELTE BTK, 1988/1989. 2. fv.

2.2.2 Mozaik: Nemzet, etnikum, nép, társadalom

A reformkori politikai dilemmák közül az egyik legjelentősebb az volt, hogy az ellenzéki elit a kiváltságosok szűk köre által élvezett jogokat *az egész nemzetre* ki akarta terjeszteni – miközben nem volt kellőképpen tisztázva, hogy mégis, *kikből áll és min alapul ez a nemzet?*

A 18. század utolsó harmadától 1848-ig tartó korszakban ugyanis két, napjainkban is releváns nemzetfelfogás alakult ki:

- Államnemzet: egy nemzet tagjai = egy ország állampolgárai (akármilyen nyelven beszélnek is). Az 1789-ben kezdődő francia forradalom idején megjelenő felfogás szerint „a franciák" a francia nemzet tagjai, nem pusztán egy ország lakói vagy egy király alattvalói; a forradalom előtt, a rendi társadalomban, amikor az alattvalóknak különböző jogaik voltak – nem voltak tehát állampolgárok, *citoyen*ek –, nem létezett „francia nemzet" sem. A forradalom után viszont már igen, és ennek a francia nemzetnek részesei nemcsak a francia ajkúak, hanem a bretonok, a (gyakran németül beszélő) elzásziak, és az (ekkor többnyire olasz anyanyelvű) korzikaiak is.[49]
- Etnikai vagy nyelvi nemzet (régiesen: kultúrnemzet): egy nemzet tagjai azok, akik osztoznak egy közös kultúrában, közös identitásban, általában (vagy inkább elvileg, lásd lenn) közös nyelvet beszélnek (akármely országokban élnek is). Ez a nemzetfelfogás is a francia forradalmat követően alakult ki, tipikusan olyan népeknél, amelyek tagjai számos országban éltek (mint az olaszok vagy a németek), vagy nem is volt saját államuk (mint a lengyelek, akiket közvetlenül ezt megelőzően töröltek le a térképről). Az ilyen etnikai nacionalizmusok fő programja, értelemszerűen a nemzeti egység vagy a nemzeti állam megteremtése volt.

Ez persze csak egy analitikus megkülönböztetés – gyakorlati szempontból a két kategória ugyanis egyre inkább hajlamossá vált az egybemosódásra. Pl. 1789-ben a franciák alig 12-13%-a beszélte „helyesen" a franciát, 50% pedig egyáltalán nem, de még 1835-ben is az országnak csak egy kisebbik részén beszélték „a franciát" a mindennapokban. (Weber 1976:68) A 19. század végére azonban a francia nemzet és a franciául beszélők csoportja mind a diskurzusokban, mind a gyakorlatban, mind nagyobb mértékben egybeesett; hasonló folyamat zajlott

[49] Tárgyalásaik során a cár és az orosz arisztokraták meg voltak lepve, hogy ők tipikusan jobban beszélik a franciát, mint a korzikai születésű Napóleon Bonaparte, a franciák akkori császára.

le az Olasz Királyságban is – 1860-as megalakulásakor a lakosság 2,5%-a használta a mindennapokban az olasz nyelvet. (Hobsbawm 1997:79–80)

Az európai példák zöme azonban olyan indoeurópai nyelvre vonatkozik, amelyeknek számos olyan változata van, amelyeknek beszélői ugyan nem is értik egymást, mégis, mindezeket a nyelvváltozatokat ugyanazon nyelv dialektusainak (nyelvjárásainak) lehetett minősíteni (Wardhaugh 1995), miközben a szlovákot, a románt vagy a németet nyilvánvalóan nem lehetett magyar nyelvjárásnak tekinteni.

Tekintettel arra, hogy e sorokat 2020-ban írom, érdemes leszögezni a *mainstream* tudomány néhány alapvető tézisét is:

- szemben például a különböző szláv vagy neolatin nyelvekkel, a finnugor nyelvcsaládba tartozó magyar szempontjából nincs olyan rokon nyelv, amelynek hasonlóságát a hétköznapi beszélő is felismerhetné;
- a magyar nyelv a középkor óta szokatlanul egységes, nincs olyan tájnyelv, amelyet ne értene meg bármely más magyar dialektust beszélő (a csángók viszonylagos kivételétől eltekintve);
- a szókincs, a kiejtés és a ragozás jelentősen eltér az indoeurópai nyelvek közös sajátosságaitól.
- A nyelvrokonságról szóló, komolyan vehető tudományos megközelítések *nem* állítják, hogy nyelvünk besorolása egyúttal a „vérségi" származásunkat is meghatározza. Mindazok, akik az ellenkezőjét állítják és „kritizálják", maguk gyártotta szalmabábukkal „küzdenek."

Ha a *modern* nemzetfelfogás, a modern nacionalizmus a 18. század végén jelent meg, akkor milyen nemzetet (latinul *natio*) emlegetnek középkori és kora újkori szövegek? Miért sérelmezi II. Rákóczi Ferenc 1703-as kiáltványa, hogy „Megújjúlnak a' ditsőséges magyar nemzetnek régi sebei..."?

- Ez volt az ún. rendi nemzet, amely nem etnikai, hanem politikai–jogi–társadalmi intézményként[50] létezett: a szűkebben vett Magyar Királyságban tagja volt – minden nemes, akármilyen nyelvet használt otthon, míg

[50] A rendi és a modern nemzet különbségeit jól mutatja, hogy a középkori és kora újkori Erdélyben „három nemzetet" emlegettek: az egyiket a szász városok kiváltságos polgársága, a másikat a vármegyei magyar nemesség alkotta, a harmadikat pedig a sajátos jogállású, noha szintén magyar anyanyelvű székely elit és középrétegek. Az úrbéres magyar nyelvű parasztok, akikből nemcsak a vármegyékben, de a székely székeken is egyre több élt, nem tartoztak egyik rendi nemzethez sem. A románok pedig, noha a 18. században már a legnépesebb erdélyi etnikumnak számítottak, szintén nem alkottak rendi nemzetet.

– a parasztok akkor sem voltak „a magyar nemzet" tagjai, ha történetesen magyarul beszéltek.[51]

A koraújkori nemesség túlnyomó többsége azonban vagy magyarajkú volt, vagy tudott magyarul is. A nemzetfelfogás modernizációján dolgozó magyar politikai elit és politizáló középrétegek számára „logikusnak" tűnt egy hibrid felfogás: a magyar nemzethez tartozik (kellene, hogy tartozzon) a Magyar Királyság minden alattvalója, a jövőben remélhetőleg állampolgára; ugyanakkor erősen kihangsúlyozták a nemzet etnikai-nyelvi magyar jellegét is. Mindez egy olyan országban, ahol a népesség nagyobb része nem-magyar volt,[52] olyan feszültségekhez vezetett, amelyek végigkísérték a történelmi Magyarország egész hátralévő történetét.

Minderről másutt is írtam (sajnos nem a témát megillető részletességgel, és egyelőre csak angolul: Dupcsik 2019). Ami itt és most érdekes számunkra: a nemzetről és etnikumról szóló diskurzus, bár időnként „ígéretesen" protoszociológiai gondolatokat is felvetett, Magyarországon szinte elkerülhetetlen erővel sodródott egyrészt a politikai, másrészt az irodalmi üzemmód felé (vagy a kettő közötti sáv esszéiben, publicisztikáiban, röpirataiban nyilvánult meg). Lássunk két példát:

Kossuth Lajos, aki akkor már egyértelműen az ország legfontosabb *opinion leader*e, közvélemény-formálója volt, 1847-ben Hamburgban, de magyarul megjelentetett egy fontos röpiratot (névtelenül, a korabeli Magyarországon így is „mindenki" tudta, hogy ő a szerző). Ha megpróbálkozunk a műben tükröződő nemzetfelfogás (Kossuth 1847:375–383) összefoglalásával a *mai társadalomtudományos nyelven*, akkor ennek lényege a következő: a „közös származás", a közös nyelv, a kultúra, a mindennapi élet struktúrái, családformák, tipikus habitus stb. kijelölnek egy sajátos, „természeti" jelenségként értelmezett csoportot, amelyet Kossuth *nemzet*nek nevez. Igaz, rögtön a következő mondatban pontosít: csak a nemzet egy típusáról van szó, amelyről a későbbi fejtegetései alapján világossá válik, hogy tulajdonképpen a *nyelvi-etnikai csoportok*kal azonosítható.

> Egy emberfaj, mellyre a közös származás, közös nyelv, és ebből eredőleg az erkölcsök, szokások és családi élet egyenlősége egy általános – hogy úgy szóljak – természeti jellemet ruház, nemzetnek hivatik. Illy értelemben minden népfaj, melly az emlitett

[51] *„E helyen a nép neve és elnevezése alatt egyedül a főpap és báró urakat és egyéb mágnásokat s a többi nemeseket kell értened, de nem a nem nemeseket.* Noha e kifejezés: nép minden nemest és nem nemest egyaránt felölel, mindazáltal *a nem nemesekről (kiket a köznép elnevezés alatt értünk) e részben célunkhoz képest szó sincsen* [kiemelések tőlem – D. Cs]." (Werbőczy é. n./1514:4. Czim)

[52] A folyamatos, lassú asszimilációs folyamatot követően, még a Horvátország nélkül vett Magyarországon is csak az utolsó, 1910-es népszámláláson kerültek némi többségbe a magyarajkúak.

általános természeti jellemmel bir, nemzetnek nevezhető, s ezt anyagi vagy fajnemzetiségnek lehetne nevezni. (Kossuth 1847:375–376)

Bár a 19. századi diskurzusokban a „természet" gyakran úgy jelenik meg, mint a társadalom igazi fundamentuma, amely „valóságosabb", mint a kontingens és változó társadalmi viszonyok, Kossuth esszéjében éppen fordított az összefüggés. Tehát: a politikai berendezkedés és a társadalmi integráció *erősebb* kapcsot jelent, mint a puszta etnikai/kulturális/„biológiai" egység. Ez a korban szokatlan mértékben „szociológiai" gondolkodásra utal:

> ...Ollyan népfaj, mellyet ezen általános természeti jellemnél erősb kapcsok nem kötnek össze, még nem igen szilárd politikai testet képez. Korunk egy magasb nemét ismeri a nemzetiségnek: azt t. i. midőn egy népnek tagjait a gondolkozás, vélemények, jog és szabadság, műveltség, politikai institutiok s általában minden magasb es legmagasb polgári érdekek és törekvések egyenlősége alakitja egy nagy erkölcsi és politikai testté, s ezek kétségkivul a legerősb kapcsok, mellyek egy nemzetet egyesiteni képesek. (Kossuth 1847:376)

Kossuth kinyilvánítja, hogy a továbbiakban a nemzet alatt a fent meghatározott *politikai nemzet*et érti – megelőlegezve azt a fogalmat, amelyet majd 1868-ban kodifikálnak.[53] „Valahányszor tehát nemzetiségről szólandok, mindég politikai nemzetiséget fogok érteni" – tisztázza Kossuth, a lenti lábjegyzetekben idézett részletek *után*. (1847:376) Kossuth fogalomhasználata problematikus: a *nemzet* kifejezést használja szűkebb (etnikai) és tágabb (politikai) értelemben egyaránt, majd a nemzet szinonimájaként használja a *nemzetiség* kifejezését, de elsősorban a politikai nemzetre értve (miközben a *nemzetiség*, az 1848 utáni korszak egészében, elsősorban *etnikai csoportot* jelent a magyarban).

Kossuth azt is egyértelművé teszi, hogy számára az az ideális állapot, amikor *egybeesik* a politikai nemzet és az etnikai/kulturális/„biológiai" nemzet (amelyet a továbbiakban, az egyszerűség kedvéért „természeti nemzetként" említek). De még ha előfordul is, hogy egy „természeti" szempontból heterogén népesség közös politikai nemzetet alkot, az utóbbi nagyobb „hatóerejénél" fogva nyelvileg is homogenizálja őket.[54] Ilyen implicit módon derül ki tehát, hogy a politikai

[53] „...Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja..." (Az 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában)

[54] „Ilyen [politikai] nemzet, ha e fölött meg vérben s nyelvben is egy, meghódithatlan; de ha különféle népfajokból szövetkezett volna is, csakhamar vérben s nyelvben is rokonulni fog. [...] Ha a magyar korona tizennégy millió alattvalóját közös nyelv és közös származás egyesitené, ugy kétségkivül kevesb okunk lenne jövendőnk felett aggódni s nemzetiségünket félteni." (Kossuth 1847:376)

nemzetnek is van „etnikai tartalma", vagyis hogy létezik egy etnikum, amely a politikai nemzet hordozója. Rögtön ezután Kossuth megdöbbenését fejezi ki amiatt, hogy magyar politikai nemzet csaknem ezeréves folyamatosság után sem volt képes a nemzetiségeket asszimilálni. (Kossuth 1847:376–377) Miért nem? Kossuth szerint a többséget – a magyar és nem magyar etnikumot egyaránt – jogaitól megfosztó feudális rendszer miatt. Az ellenzék viszont, hatalomra jutása esetén „megkínálja" majd a jogok teljességével és egyenlőségével a magyar és nem magyar etnikumok tagjait, elősegítve mindkét kategória integrálódását a magyar politikai nemzetbe. (E szövegben Kossuth csak sugallja, míg számos más szövegben explicit kifejti, hogy ennek ideális, *mindenki* számára legjobb módja a nem magyar etnikumok nyelvi elmagyarosodása lenne).

Az esszé megjelenését követő évben, 1848-ban ideiglenesen, 1867-ben pedig tartósan (e szempontból másodlagos, hogy először Kossuth vezetésével, majd a kiegyezés idején személyét mellőzve) tulajdonképpen ez a nemzetpolitika került hatalomra. Mivel azonban az Osztrák–Magyar Monarchia részeként Magyarországot továbbra sem lehetett „szabályos" nemzetállamnak tekinteni, és mivel 1848–49-ben *nemzetiségi-etnikai polgárháború is* zajlott az országban, a „nemzetiségi kérdés" rendkívül erős politikai-ideológiai töltést kapott. S ez a helyzet érdemben nem is változott mindaddig, ameddig a történelmi Magyarország fennállt.[55]

Következő szerzőnk bemutatása előtt – Kupa László segítségével – idézem egy korai írását, betű szerinti átírásban:

> „...az által, hogy az emberek a munkaosztást megtették, társodalmat alkottak, mellyben minden egyes mint munkálkodó rész, az egésznek léteges tagja lesz, mely tehát nem csak együtt lét, hanem léteges (organicus) összemunkálkodás. A társodalomban tehát minden egyesnek léte a többiek által közvetíttetik..."

[55] Vázlatosan: 1.) 1848–49-ben, a Habsburgokkal folytatott harc mellett etnikai polgárháború zajlott, román és szerb felkelők, illetve a félig autonóm Horvátország ellen. 2.) A korabeli magyar elit egyik pánikdiskurzusa „pánszláv törekvéseket" látott a nemzetiségi mozgalmak jelentős része mögé, amelyet véleményük szerint a cári Oroszország koordinált és pénzelt („az utazó rubel"). A cári csapatok ráadásul 1849-ben fegyveresen is beavatkoztak a szabadságharc leverésébe. 3.) 1859-ben létrejött az egységes és független Románia, ezáltal a legnépesebb magyarországi kisebbség kapott „anyaországot". 4.) 1878-ban Szerbia hivatalosan is független állammá vált, vonzerőt gyakorolva a magyarországi délszláv népességre (akkoriban a horvátok egy részére is). 5.) Az Osztrák–Magyar Monarchia harmadik legnépesebb etnikumának, a cseheknek az elitje és politikai közvéleménye elégedetlen volt kiegyezéssel, egy része a csehszlovákizmus ideológiájával próbálta kifejezni elidegenedését a dualista államtól, s egyúttal igényt bejelenteni az akkori Észak-Magyarországra.

> A szerző szerint a „munkaelosztás" [munkamegosztás] által jön létre a „társadalom" [társadalom], s ez különbözteti meg a „természeti állapotot, a vadságot" az „országultság (civilisatio)" állapotától. Minél fejlettebb lesz a társadalom, „annál parányibb része az egész nagy munkából jut neki, tehát teljes létéhez annál sűrűbben szorul másokra." (Hunfalvy 1847, idézi Kupa 2012:150)

Hunfalvy Pál írta a fenti sorokat (egyébként véletlenül ismét 1847-ben) tehát mintegy fél évszázaddal azelőtt, hogy Durkheim hasonló gondolatokat fogalmazott meg a társadalmi munkamegosztás jelentőségéről és hatásairól. De itt nem is annyira a gondolatok eredetisége számít, mintsem hogy Durkheim képes volt – eleve sokkal jobban kidolgozott – eszméit egy több évtizedes munkával felépített életműbe ágyazni. Sőt: Durkheim hasonlóan tudatos volt a modern francia szociológia intézményrendszerének kiépítésében is. (Némedi 1996) Hunfalvy azonban egészen más úton indult tovább a fent idézett fejtegetésektől.

A szepességi Nagyszalókon, mint Paul Hunsdorfer született Hunfalvy Pál (1810–1891) 1848-ban az első népképviseleti országgyűlés képviselője lett, aki 1849-ben követte Kossuthot Debrecenbe. Mivel ott az országgyűlés jegyzője volt, nem lehetett biztos abban, hogy a Haynau-korszakban nem büntetik meg, de 1850-ben amnesztiát kapott. Innentől kezdve tudományos pályára lépett, idővel akadémikusként, s bár képviselő, majd a főrendiház tagja lett, elsősorban az általa addig is művelt néprajzra és nyelvészetre helyezte a hangsúlyt. „Szociológiai" műveit el is feledték, és csak a 20. században ásták őket elő újra. (Kupa 2012:147–148)

Kupa László szociológiatörténész a 19. századi magyar szociológiai gondolkodásról írt 2012-es tankönyvében *(A polícia alkonyától a szociológia hajnaláig. A magyar szociológiai gondolkodás kialakulása a reformkortól a századfordulóig)* negyven oldalt tesz ki „a Hunfalvy-fejezet" (az 556 oldalas könyvből). Elolvasva azonban kiderül: e fejezet jelentős részében nem magáról Hunfalvyról van szó, hanem azon korabeli német szerzőkről, akik a legnagyobb hatást gyakorolhatták rá (Stein, Widmann). Kupa koncepciója szerint ugyanis Hunfalvy Pál három művet szentelt „szociológiai" gondolatoknak 1847 és 1852 között, majd „pályakorrekciót" hajtott végre a néprajz és a nyelvészet felé (amelyet egyébként már korábban is művelt). Ez magyarázza a szóban forgó fejezet címét is: *A „pályaelhagyó" előfutár: Hunfalvy Pál.* (Kupa 2012:147)

Vitatnám ezt az értelmezést: szerintem nem Hunfalvy volt pályaelhagyó, hanem a néprajz vált ki a differenciálatlan proto-társadalomtudományi közegből, és kezdett külön intézményesülni – lassan, igaz, de még így is messze megelőzve a magyar szociológiát. Már a 19. század első felében nagyon jó leíró néprajzos művek születtek; 1889-ben alakult a Magyarországi Néprajzi Társaság, amelynek

alapító tagja, befolyásos vezetőinek egyike éppen Hunfalvy volt. *Intézményesülő* – de felemás módon *professzionalizálódó* tudományág: a Társaságnak például kezdetben közel ötszáz tagja volt – tehát rengeteg műkedvelő is. A néprajztudomány, akárcsak nyugat-európai és észak-amerikai „rokona", az antropológia, ebben a korban nem tudott szabadulni a fiziológiai-biológiai antropológia iránti érdeklődésétől. Az olyan „néprajzi-antropológiai" viták, mint amelyek például Munkácsy Mihály *Honfoglalás* című festménye vagy Jankó János az 1900-as párizsi világkiállításra készített „magyar arcai" körül robbantak ki, kétségkívül a nagyközönség felfokozott érdeklődését jelezték – de a hosszú távú *szakmai* hozadék előjele inkább negatív. A maga korában nemcsak újságírók vagy dilettánsok állították a legkomolyabban, hogy *esztétikailag csúnya arcok nem lehetnek magyarok* – hanem szakemberek is. Herman Ottó, a kor egyik legnagyobb tekintélyű tudósa 1903-ban egy egész könyvet szentelt ennek. Mint Lafferton Emese egy kitűnő cikkében (2007) bemutatja: a „magyar arc"-vita túl sokáig tartott, túl sokan vettek részt benne, és túlságosan beágyazódott a kor uralkodó diskurzusaiba ahhoz, hogy néhány „eszement" tudományon kívüli magánügyének tekintsük.

Visszatérve Hunfalvyhoz: az utókor leginkább az „ugor–török háborúban" játszott szerepére emlékszik. Az 1870–80-as években a szakemberek egy része, Vámbéry Ármin vezetésével a magyar nyelv és nép ótörök eredete mellett érvelt, míg az ellentábor a finnugor nyelvcsaládba tartozásunkat hirdette, Budenz József mellett főleg Hunfalvy Pál vezetésével.

Bár az „ugor–török háborúban" *főleg* nyelvészeti érvekre hivatkoztak, mindkét oldalról voltak a másik oldal „sanda mögöttes szándékaira" vonatkozó gyanúsítgatások, célzások is.

- Az „ugorok" azt mondták a „törökökről", hogy amikor mindenáron „birodalomalkotó" népekkel próbálták a magyarságot rokonítani, illetve azonosítani (itt mindenekelőtt a hunokra gondoltak – bár kellemetlen módon nem tudjuk biztosan, milyen nyelvet beszéltek a hunok, csak feltevések vannak, amelyek a török nyelvcsaládtól az iránin át a mongol nyelvekig terjednek), akkor csak az illúziókergető magyar „keletieskedő" Habsburg- és Nyugatellenesség egy újabb megnyilvánulásáról van szó.
- A „törökök" pedig azzal vádolták az „ugorokat", hogy a magyarság „büszkeségét" akarják aláásni, és célozgattak Budenz és Hunfalvy származására (bár, ironikus módon, pl. Vámbéry vagy Herman is asszimiláns volt); tehát hogy kvázi ügynökei a Magyarországot „gyarmatosítani akaró" Habsburgoknak vagy „a Nyugatnak."

Hunfalvy a *Magyarország ethnographiája* (1876) című főművében foglalta össze nézeteit. Miközben manapság az etnográfiát egyszerűen néprajznak fordítjuk, tehát a hagyományos (paraszti) népesség szellemi és tárgykultúráját tanulmányozó tudományként tartjuk számon, addig Hunfalvy irdatlan nagy nekifutással jut el idáig. Sorra veszi a fizikai antropológia érveit, a nyelvcsalád-elméleteket, majd elkezdi a magyarok őstörténetét, illetve a Kárpát-medence történetét, szó szerint a kőkorszaktól. Az 553 oldalas könyv 221. oldalán kezdi a nyelvészeti érveket.

Az etnográfia/etnológia kifejezések „hivatalosan" a népek leírását, a néprajzot jelentik; bonyolítja a helyzetet, hogy a magyarban megkülönböztetjük a nép és a nemzet kategóriáit. Hunfalvy szóhasználata azonban, mai szemmel nézve sajátos: a nép a tágabb, pl. Magyarország minden lakosa egy népet alkot (1876:47), míg a nemzetet nyelvi alapon határozza meg. De ennek kifejtése után rögtön hozzáteszi: a kettő nagyon gyakran egybefolyik, felcserélhető, pl. néprajznak nevezik azt a tudományt, ami e logika szerint inkább nemzetek leírása lenne.

„Mi által és hogyan lesz lesz a nemzet meg a nép? A nemzet lesz nyelve, hite és társadalmi szerkezete által" – kezdi egy fontos eszmefuttatását. (Hunfalvy 1876:48)

Terminusokról van szó:

- „hit" alatt tulajdonképpen társadalmi tudásegyüttest ért, amely elválaszthatatlan a kommunikáló emberi természettől: „A beszéllő ember okvetlenül hitre jut: avagy soha sem hagyhatná el az állatok rendjét." (Hunfalvy 1876:50) A hit megváltozhat, miközben a nemzet változatlanul megmarad – mert addig létezik, amíg a nyelvét megtartja. (Hunfalvy 1876:50)
- „Társadalmi szerkezet" – itt felcsillanhatna a protoszociológiai megnyilvánulásokra vadászó tekintet, de Hunfalvy nagyon egyszerű, elemi példákat hoz: pl. ha egy csoport több háztartásból áll, akkor

> Okvetetlenül viszonyok támadnak férj és nő, szüle és gyermek, gazda és szolga, sőt fejedelem és község közt, s ezen viszonyokat az életmód külömbsége is többesíti, legyen az halászat, vadászat, marhatartás, földmívelés. E természetes viszonyok társadalmi szerkezetet szülnek [...] Az ős társadalmi szerkezet tehát harmadik tényezője a nemzetnek. Utóbb, a mint az más nemzetek hatása alá kerül, a társadalmi szerkezet is módosulni fog; lehet, hogy idegen szerkezetbe is szorul: de a nemzet megmarad, a míg nyelvét megtartja, mert az új szerkezet szavait is befogadja a nyelvébe. (Hunfalvy 1876:50)

- A nyelv tehát a társadalmiság legfontosabb eleme: „A nemzet lesz nyelve, hite és társadalmi szerkezete által" – idéztük az előbb, s Hunfalvy akkor így folytatta: „E három közt a nyelv az első; ez a nemzetnek születése és, ha szabad így mondani, életének fája is." (Hunfalvy 1876:48) A nyelv az ember számára alapvetőbb jelentőségű, mint a vérségi kötelékek, a származás: mert asszimiláció útján is be lehet kerülni egy nemzetbe („hozzáragaszkodás"), vagy ki lehet onnan kerülni („elszakadás").

A németből magyarrá asszimilálódott Hunfalvy itt nyilván „hazabeszél", de azért elméletileg is átgondolta:

> az mi a nemzetet képezi, kiváltképp a nyelv, nem születik az emberrel, az a társadalommal, a néppel jár; az egyed... itt nem állat, melly illető fajának egy darabja, hanem ember, a ki egy társadalomnak, népnek vagy nemzetnek tagja, s mint illyen a társadalom öröklött javaiban osztozik, s azokat maga tehetségével is fenntartja, szaporítja s utódaira hagyja. (Hunfalvy 1876:34)

Sarkítva: Hunfalvy nem „elhagyta" a társadalom tanulmányozását – csak meggyőződésévé válhatott (vagy éppen különösebb reflexió nélkül ebbe az irányba tartott szellemi fejlődése), hogy a „társadalom" lényegét a néprajz és a nyelvészet segítségével jobban meg lehet ragadni, mint a még ki sem alakult, a Comte által is csak „ígérgetett" szociológia eszköztárával.

2.2.3 Mozaik: Eötvös József, avagy miért nem lett magyar Tocqueville II.

Báró Eötvös József (1813–1871) apja Eötvös Ignác volt, „Magyarország legellenszenvesebb embere", hírhedten császárhű hivatalnok; anyja német arisztokrata, a kis József állítólag csak iskoláskorában tanult meg magyarul. Apja ugyanakkor azt a Pruzsinszky Józsefet fogadta mellé házitanítónak, akiről tudta jól, hogy egykor a Martinovics-mozgalom részeseként börtönben is ült. Eötvös „csodagyerek" volt, huszonkét évesen az Akadémia levelező tagja, majd pár év múlva rendes tag, illetve a Kisfaludy Társaságnak is tagja, később mindkét intézménynek az elnöke is lett.

Közhivatalnok, irodalmár, aki már az 1840-es évektől aktívan politizált. Az ún. centralisták egyik vezető alakja. A centralisták – Eötvös, Szalay László, Trefort Ágoston és mások – sajátos áramlatot képeztek a liberális táboron belül. Irányvonalukat leginkább az különböztette meg, hogy bizalmatlanok voltak azzal kapcsolatban, mennyire lehet a vármegye egy liberális ellenzéki politika alapja.

Nem túl szerencsés elnevezésükkel szemben éppen hogy nem központosított, „diktatórikus" államhatalmat akartak, hanem népképviseleti országgyűlést és az ennek felelős minisztériumot (kormányt). Ellenezték, hogy a vármegyéknek jogukban álljon akadályozni a törvények végrehajtását és a kormány működését.

A liberális főerők ezzel szemben azt hangsúlyozták, hogy korukban csak a vármegyei autonómia, illetve a vármegyékben politizáló köznemesség alkotta az ellenzéki politika bázisát. Amikor 1843–44-ben elvették Kossuthtól a *Pesti Hírlap*ot, akkor az „oszd meg és uralkodj" elv alapján a centralisták szerkeszthették, s ők kezdetben vitát is indítottak a liberális főerők ellen. S bár színvonalas érvelést folytattak, elvtelen, személyeskedő odavágások nélkül, a közvélemény ezt ugyanoly kevésbé értékelte, mint mondjuk a 21. század elején, a lap példányszáma hamarosan a tizedére is csökkent. Miután mindkét oldalról felismerték nézeteik rokonságát, az udvar megosztó szándékait, és politikai egymásra utaltságukat, 1845 végén a centralisták és a liberális főerők szövetséget kötöttek. A *Pesti Hírlap* ismét teret adott többféle liberális ellenzéki nézetnek.

Eötvös József a Batthyány-kormányban kultuszminiszter (vallás- és közoktatásügyi miniszter) lett. Az 1848. szeptemberi fordulat után[56] lemondott, elhagyta az országot, s Münchenben élt néhány évig. Amikor (1853-ban) hazatért, kezdetben tudománnyal, tudományszervezéssel és irodalommal foglalkozott, 1861-től tért vissza a politikai életbe. A kiegyezés után ismét kultuszminiszter[57] lett. Manapság oly nagyra tartott tevékenysége a maga korában „természetesen" politikai támadások kereszttüzébe került, és talán ettől sem függetlenül megbetegedett, majd meghalt.

Eötvös „szociológiai" főműve a Bécsben 1851-ben, illetve Pesten 1854-ben megjelentett *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* (a későbbi kiadásban: *az államra*, 1981). Bár szerzője tagadta (Kupa 2012:147–148), eredetileg valószínűleg németül írta mindkét kötetet, és csak utólag fordította magyarra; nem véletlen, hogy az 1981-es újra-megjelentetés alkalmával Oltványi Ambrus a német kiadásból indult ki. (Kupa 2012:191–192) Bár sokat vitatkoztak róla, tény, hogy a maga korában keltett bizonyos nemzetközi figyelmet is.

[56] Jellasics horvát bán seregei, nyilvánvaló bécsi támogatással, támadást indítottak a forradalom után hatalomra került pest-budai kormány ellen. A legtöbb miniszterrel együtt Batthyány Lajos miniszterelnök vagy Deák Ferenc igazságügyminiszter is lemondott (zárójelben: néhány hónappal később mindkettőjüket letartóztatták, de míg Batthyány-t kivégezték, Deákot szabadon engedték, és így tudott később az 1867-es kiegyezés kulcsfigurájává válni). 1848 szeptemberében a végrehajtó hatalom gyakorlatilag Kossuth kezébe került.

[57] Szinte már politikai kiszólásként hat, ha megjegyezzük: a kiegyezéstől a 2010-es évekig Magyarországon szinte mindig volt oktatásügyi minisztérium (bár általában a vallás vagy a művelődés területével összevonva), és gyakran az adott kormányok tekintélyes, fontos tagjai vitték a tárcát.

Befejezésként, 1854-ben, már Magyarországon írta első soraiban:

> Bár a legdurvább anyagisággal vádolják rendesen e kort, amelyben élünk: ha nyugodtan vizsgáljuk, amik körülünk történnek, mindnyájunknak meg kell győződnünk afelől, hogy alig találhatni a történetekben egyetlen századot, melyben egész népek bizonyos eszmékért nagyobb készséggel áldozták volna föl anyagi jólétöket. Ebből következik, hogy csak akkor foghatjuk föl korunk összes mozgalmait, ha tisztában vagyunk azon eszmék felől, amelyek e mozgalmakat előidézték, s azoknak irányát kijelölik. Ha azt akarjuk, hogy a tudomány a közizgatottság csillapítását előmozdítsa, mindenekelőtt azt kell tehát tisztába hozni, minő értelmet tulajdonítnak azon eszméknek, amelyekért korunk lelkesül, mily befolyást gyakorolnak ez eszmék az összes viszonyokra, különösen az államra, s mily föltételek mellett lehetséges ez eszmék valósítása?

Rögtön ezután azonban kifejti, mi az a

> kettős föladat, melyet magamnak kitűztem. Vizsgálni kellett mindenekelőtt: mely értelemben törekedtek eddig a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméit valósítani; mely eredményei lettek e törekvésnek, s hová fog vezetni valószínűleg, ha tovább is ezen irányt követik? [...]
>
> Aztán meg kellett mutatni: vajon helyes-e ezen értelem, vagyis egy-e azzal, amely értelemben e fogalmak valósággal uralmat gyakorolnak az emberek kedélye fölött; meg kellett mutatni, mely értelemben lelkesül az emberek nagyobb része ezen eszmék mellett, azaz mily értelemben kell azokat sajátképp korunk uralkodó eszméinek tekintenünk: és elvégre, hogy ez értelemben véve ezen eszméket, lehető-e és mely eszközökkel lehet valósítanunk? (Eötvös 1981/1851–1854:5)

Eötvös, bár közéleti emberként sosem tekintette másodlagosnak – sőt – az eszmék normatív tartalmát, tehát hogy erkölcsileg helyesek-e vagy sem, itt „szociológiai" szempontból veszi azokat szemügyre: *hogyan hatnak az eszmék az egyének és a csoportok gondolkodására, cselekvésére, s ezáltal hogyan hatnak a társadalmakra?*

Három ilyen „uralkodó eszmét" különböztet meg:

- szabadság,
- egyenlőség és
- „nemzetiség."

Eötvös ismerte *Az amerikai demokráciá*t (Tocqueville 1993/1835–1840), bár *A régi rend*et (Tocqueville 1994/1856) sajnálatosan nem, hisz' az később jelent

meg). A Tocqueville-lel is levelező Eötvös később büszkén úgy gondolta, hogy úttörőnek számít annak kimutatásában, hogy az államhatalom centralizációja új zsarnoksághoz vezet, olyan mértékben ellenőrzi az egyének életét, amely korábban elképzelhetetlen lett volna.

> Ha az újabb kori államokra fordítjuk figyelmünket, úgy találjuk, hogy az önszemélyünk és a körülünk levők fölötti rendelkezés joga sehol sincs oly korlátozásoknak alávetve, mint ahol legszorosabban követik a központosítás elvét.
>
> Az alkotmányos állampolgár minden cselekedete, bölcsőjétől a sírig, rendőri utasítások tárgya. Az állam neveli, az állam szabja meg: mely föltételek alatt alapíthat családot, s rendelkezhetik tulajdonáról, melyet szerzett. Nincs joga, habár tízszer az alapjogok egyikének nyilvánította is az alkotmány, melyre – ha az állam jóléte úgy kívánja – a francia forradalom költői kifejezése szerint, fátyolt ne lehetne vetni; nincs oly kicsinyes cselekedet, melyet bűntettnek nem nyilatkoztathat az állam: szóval az államtól függ minden tekintetben. (Eötvös 1981/1851–1854:110)

Eötvös azonban nem nyújt sem tocqueville-i szintű elemzéseket, sem forráselemzéseket; tulajdonképpen inkább „politológus", mint „szociológus". Szakmai önzés lenne azonban ezt „veszteségként" felfogni: azon ritka politikusok egyike volt, akik minden kétséget kizáróan megérdemlik a bronzszobrokat és a róluk elnevezett intézményeket.

Jelen áttekintésben, a 19. századi fejezetben természetesen nem próbálok „versenyre kelni" Kupa László terjedelmes és e korszakra koncentráló művével (2012). Éppen ezért nem is fogok olyan szerzőkről is írni, mint például Kautz Gyula vagy Concha Győző. S bármilyen fontosnak tartom a következő két szerzőt, az ő esetükben is csak rövid említésre nyílik tér.

2.2.4 Mozaik: számolni kell velük

1872-ben a szentpétervári nemzetközi statisztikus konferencián Adolf Quetelet (1796–1874, belga csillagász, matematikus, statisztikus, proto-empirikus szociológus) önálló estet szervezett a konferencia két magyar résztvevője tiszteletére. Amikor egyetemistaként először hallottam a történetről, akkori tanárom csak említette a tényt, s bennem az csapódott le,[58] hogy a magyar *szociológusok* arattak ilyen szakmai sikert. Valójában a két résztvevő egyike *földrajztudós* volt (lásd a következő alfejezetet), a másik, Keleti Károly pedig *statisztikus*. (Kupa 2012:106–107)

[58] A sors egyfajta fricskájaként, azóta a „barikád másik oldaláról" gyűjtök tapasztalatokat arról, milyen könnyen félreérthető az előadó egy megjegyzése.

1867-ben a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumban öt fővel statisztikai ügyosztályt alakítottak. Élére a kor neves közgazdászát, Keleti Károlyt (1833–1892) nevezték ki. Ezt az eseményt tekintik a hivatalos statisztikai szolgálat megszületésének. Keleti Károly az első magyar népszámlálás sikeres megszervezése után, 1871-ben elérte, hogy az ügyosztályból önálló hivatalt hozzanak létre, amelynek aztán 1892-es haláláig ő lett az első igazgatója.

> 1. § A magyar korona országai közállapotának és évről-évre változó közérdekü viszonyainak nyilvántartása elrendeltetik.
>
> 2. § Az országos statistika vezetését, a statistikai adatoknak országos gyüjtését, földolgozását, összeállitását és közzétételét a központi statistikai hivatal eszközli, mely közvetlenül a földmivelés-, ipar- és kereskedelemügyi ministernek van alárendelve.
>
> Az egyes ministeriumok a körükbe tartozó statistikai anyagot szintén a statistikai hivatalnak adják át. (Az 1874. évi XXV. törvénycikk az országos statistika ügyének szervezéséről)

Miközben a szociológiáról sosem alkottak törvényt, a statisztikáról többet is; az 1874. évi XXV. törvénycikk után egy második törvény hozta létre a KSH-t (a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatalról szóló 1897. évi XXXV. tc.). 1897 decemberében pedig átadták[59] az intézmény új székházát is, a ma Keleti Károlyról elnevezett utca sarkán. Másfél évszázados történelem, ennek túlnyomó részében ugyanazon nevű intézmény kereteiben, ugyanazon székházban – nem, nem irigykednek a szociológusok, de némi önsajnálat azért megidézhető.

2.2.5 Mozaik: hely a térképen

Hunfalvy János (eredeti nevén: Johann Hunsdorfer, 1820–1888) földrajztudós volt, az 1872-ben megalapított Magyar Földrajzi Társaság első elnöke. Tekintélyére jellemző, hogy a főváros még életében róla nevezte el azt az utcát, amelyben élt.

Tiszteletteljes fejbiccentés után, de talán mégis fel kell tennünk a kérdést: miért beszélünk egyáltalán ebben a kötetben egy földrajztudósról? Először is, mert a már említett Hunfalvy rokonaként „protekciója" van. (→ 2.2.2) Másodszor, komolyabbra fordítva: Hunfalvy János volt az előbb említett szentpétervári kongresszus másik „szociológusa".

[59] Tizennégy hónappal az építkezés megkezdése után... Pedig „papíron" azóta csak fejlődött az építéstechnológia.

A földrajztudomány ekkor igen tekintélyes tudományágnak számított. 1873-ban indult első szakmai folyóirata, a *Földrajzi Közlemények*, 1870-ben kezdett működni az első önálló „egyetemes és összehasonlító” földrajztudományi tanszék, s négy évvel később, a kolozsvári egyetemen már a második földrajztudományi tanszék is megalakult. De az is tanulságos, hogy Hunfalvy már az intézményülési folyamat megindulása előtt, 1863-tól tanított a pesti tudományegyetemen – az *államisme* tantárgyat, amely ebben a korban a történelem, a statisztika és a földrajz sajátos ötvözete volt.

A földrajztudomány alatt ebben a korban nem a szűkebb értelemben vett, a felszíni alakzatok leírásával, felmérésével és ábrázolásával foglalkozó topográfiát kell érteni, hanem egy olyan diszciplínát, amely megpróbálta a tudományok rendszerének centrális pozíciójába helyezni magát, bőségesen kölcsönözve más tudományágak megközelítéseiből és módszereiből. A korabeli magyarországi földrajztudomány egy későbbi tekintélyes alakja, Cholnoky Jenő [ejtsd: csolnoki] (1870–1950) egy programadó cikkében fogalmazta meg ezt a törekvést (*A földrajzról*, 1910). Cholnoky először is vitatja a földrajztudomány illetékességi körét szűkíteni kívánó megközelítéseket, majd leszögezi:

> A földrajz célja a Földet megismertetni a maga egészében, minden részében. [...] ...a Föld fogalma alá tartozik nemcsak ismeretlen belső magja, szilárd és cseppfolyó felszine, meg gáznemű burkolata, hanem növényi takarója, állati és emberi élete is. Csakha mind ez egységes képbe egyesül, akkor van képünk a Földről. Akármelyiket hagyjuk is el ezek közül, a Földről nyujtott kép tökéletlen, vagy egyoldalu lesz. [...]
>
> [A földrajz] szigorú tudomány... éppen úgy természettudomány, mint humanisztikus tudomány, éppen úgy szüksége van a fizikára, mint a geológiára vagy történelemre. [...]
>
> Szépen és aránylag elég könnyen elválasztható tudományunk mintegy centrális helyet foglal el a többi közt. Valóban hasonlít a filozófiához. A különböző tudományok eredményeit összeveti egymással... (Cholnoky 1910:2–5)

Az így felfogott földrajztudomány tehát magába foglalhat topográfiai, klimatikus, néprajzi, mai értelemben vett kulturális antropológiai vagy szociológiai, közgazdaságtani, történelmi stb. vizsgálatokat is. A pozíció egyébként, amelyet Cholnoky és számos kollégája a földrajztudománynak követelt, tudománytörténeti szempontból nagyon ismerős. Egyrészt a szociológia története – főleg a Comte-tól Durkheimig tartó korszakban – számos olyan kísérletet ismer, amely ezt a diszciplínát a filozófia korábbi helyére, a tudományokat integráló „szupertudomány” helyzetébe akarta emelni. Másrészt, a természettudományok módszereihez, ismeretelméleti alapjaihoz (objektivitás, kauzális magyarázat, replikálhatóság

stb.), tekintélyéhez való kapcsolódás minden tudomány számára roppant fontosnak számított, s valljuk be, a földrajztudomány pozíciói ekkoriban sokkal jobbnak tűntek, mint a szociológiáé bármikor. A tekintélye is magasabbra ívelt, nemcsak Hunfalvy életében, de a halálát követő bő fél évszázadban is. Művelői gyakran kiterjedt ismeretterjesztő és publicisztikai tevékenységet is folytattak, Cholnoky nevéhez például mintegy ötven kötet, hétszáz tudományos és ismeretterjesztő cikk, és több ezer népszerűsítő előadás fűződik. A korabeli földrajztudomány egy másik emblematikus alakja, Teleki Pál pedig mintegy saját személyében is szimbolizálta a földrajz, a közvéleményformálás és politika szoros korabeli kapcsolatait (de ez már nagyon 20. századi történet).[60]

2.3 És a szociológia?

1900 novemberében Emmer Kornél képviselő az országgyűlés pénzügyi bizottságában javasolta egy önálló szociológiai tanszék felállítását. Képviselőtársa, Pulszky Ágost azonban elvetette az ötletet, mondván: „az amit sociologiának neveznek, mind benne van a meglevő disciplinákban, különösen a jogbölcseletben". (id. Kupa 2012:466) A bizottság Pulszky álláspontját fogadta el.

A történet többszörösen tanulságos. Az 1. fejezetben is utaltam Némedi tanár úr gondolatára az egyetemi tanszék kulcsszerepéről a szociológia intézményesülése szempontjából. Ugyanakkor a fent idézett vitában

- egyrészt, az esetleges szociológiai tanszék alapításáról nem egy egyetemen, nem tudományos körökben, hanem az országgyűlésben vitatkoztak (s még csak nem is a kulturális és oktatási bizottságban).
- Másrészt, a vitában Pulszky kettős minőségében jelent meg: országgyűlési képviselőként, korábbi államtitkárként politikus, ugyanakkor a Budapesti Tudományegyetem jog- és állambölcsészet professzoraként tudós is volt. Nem értette volna, mire jó a szociológia? Éppen ellenkezőleg: főműve, *A jog- és állambölcsészet alaptanai* (1885) a 19. század legjelentősebbnek tartott magyar szociológiai műve (lásd lenn).
- Sőt: Pulszky egy évvel később alapító elnöke lett a Társadalomtudományi Társaságnak, amelyet – joggal – *az első szociológiai egyesület*nek tekintenek (→ 3. fejezet).

A szociológia egy „alternatív intézményesülési kísérletével" találkozhatunk? Esetleg Emmer túlértelmezte a kijelentést, s egy jelentőséggel nem bíró

[60] Némileg részletesebben: Dupcsik 2005:56–61 és 145–148.

megjegyzés alapján vélte úgy, hogy Pulszky ellenezte a szociológiai tanszék alapítását? Pulszky a tanszék „funkcionális helyettesítőjének" szánta a Társaságot, vagy éppen hogy egy lépcsőfoknak a tanszékalapítás felé?

Nem tudhatjuk, hiszen

- az Emmer által leírt epizód 1900 novemberében volt;
- a Társaság 1901 januárjában alakult;
- Pulszky 1901 szeptemberében pedig már meghalt (55 éves korában).

> [Azt] sem tudhatjuk, hogy Pulszky helyeslése esetén valóban létrejött volna-e az önálló szociológia tanszék, mint ahogy azt sem, hogy egy ilyen tanszék gründolása nem járt volna-e olyan következményekkel, mint amilyenhez vezetett az USA-ban a szociológia „korán jött intézményesülése" (Némedi 2005:394–395), amely „egyszerre volt áldás és átok" (Némedi 2005:394). (Kupa 2012:467)

2.3.1 Pulszky Ágost (1846–1901)

Még egy paradoxon: Pulszky a Társadalomtudományi Társaság alakuló ülésén tartott híres beszédében kijelentette:

> Semmi közvetlen politikai céllal nem bírunk, sőt minden ilyen közvetlen politikai célt, amelyet bárminő párt működésével vagy bárminő kormányrendszerrel vagy akár bárminő társadalmi osztály érdekével azonosítani lehetne, magunktól egyenesen megtagadunk...

...miközben Pulszky Ágost egész életében szétbogozhatatlanul összefonódott politika és tudomány.

A már idézett Emmer Kornél szerint Pulszky nyugodtan kezdhette volna így az életrajzát: „Születtem szabadelvűnek 1846-ban." (id. Kupa 1999:15) Apja Pulszky Ferenc volt, a reformkor egyik ifjú reménysége, aki a szabadságharc leverése után emigrációban élt 1866-ig, szoros kapcsolatban Kossuthtal. Visszatérése után azonban elfogadta a kiegyezést, támogatta a Deák-pártot. 1869-től huszonöt éven át volt a Nemzeti Múzeum igazgatója, számos kulturális egyesület és társaság vezetője vagy befolyásos tagja, „a dualizmus kultúrpápája". „A Pulszky-szalon vendégének lenni rangot jelentett az akkori társasági életben." (Kupa 1999:15)

Ilyen közegben nevelkedett Pulszky Ágost, aki 1846-ban Bécsben született, majd gyerekként követte apját (Pulszky 1958) a száműzetésbe. 1860-ig Angliában, majd 1863-ig Torinóban járt iskolába. 1872-től magántanár, 1875-től, tehát

huszonkilenc éves korától rendes egyetemi tanár volt Pesten. Ugyanakkor 1871-től – tehát huszonöt éves korától – haláláig országgyűlési képviselő, egy perióduson át a delegáció tagja, Eötvös Loránd kultuszminisztersége idején államtitkár is volt. Roppant tehetséges és tudásában magabiztos volt már ifjúkorában is, tudását szerette demonstrálni is, bizonyítani, mennyivel többet tud vitapartnereinél, akiket mindenáron meg akart győzni az igazáról. Nem éppen simulékony természete és a közeg szellemi igénytelensége egyszerre vezetett szellemi magányához. A parlamentben volt olyan ellenfele, aki félbolondnak titulálta, másik szinte büszkén mesélte, hogy egyetemi hallgatóként sem értette azt, amit Pulszky mondott, és most, képviselőként sem... Többször párbajozni kényszerült, bár, tegyük hozzá, nem halálra rémült szobatudósként: tartalékos katonatiszt is volt, részt vett a boszniai hadjáratban is, ahol kitüntetést is kapott.

> [Tudása] egyaránt fölkeltették a tanárok és tanulótársak figyelmét. Beszélték, hogy Homéroszt, Dantét, Miltont könyv nélkül tudja, minden fontosabb európai nyelvet folyékonyan használ, Deáknak, Eötvös József bárónak, Horváth Boldizsárnak kedvence. Hozzájárult mindezekhez az a dicsfény, melyet neki atyjának, az emigráció ama vezéralakjának múltja, politikai szerepe, társadalmi állása, szellemessége, vagyoni függetlensége kölcsönzött – s ezzel teljes képét bírják annak az ifjúnak, aki mint Eötvös József báró országgyűlési segéde lépett a színtérre

– írja Emmer Kornél (id. Kupa 1999:50), igaz, halála után, a Pulszky emlékére kiadott kötetben. Életükben ugyanis a kortársak zöme inkább utálni szokta az ilyen „okostojásokat".

Pulszky főműve *A jog- és állambölcselet alaptanai* (1885). Az MTDA aprólékos munkájának köszönhetően ez a könyv is hozzáférhető az interneten, ami e sorok írásakor – amikor a Covid19-járvány miatt éppen zárva tartanak a könyvtárak – nagy előny. Mégsem tartom túl életszerűnek, hogy számos olvasóm fogja végigolvasni ezt a művet – mind stílusa, mind szerzője görcsös „mindent leírni, mindent megmagyarázni, mindent szintetizálni"-attitűdje miatt.

Már az is sokatmondó, hogy kiindulópontját a II. rész 6. fejezetének elején fogalmazza meg:

> 1. §. A legáltalánosabb jelenség, melyből a jog- és állambölcsészetben tárgyalt öszszes viszonyok származnak, az emberek társas együttléte. Az ember sohasem élt, sohasem élhet magányban, egyedül és elszigetelve; sőt nem is képzelhető az emberiségnek oly szaka, bármi távol múltban, a melyben az emberek állapota társaságon kívüli lett volna. (Pulszky 1885:66)

Pulszky megkülönbözteti a társaság és társadalom fogalmait, de nem igazán tud mit kezdeni a saját megkülönböztetésével: míg a fogalompár első tagja meglehetősen körvonalazatlan, általános, utóbbi lényegesen konkrétabb kifejezés. Hasonlóképp problematikus egy másik, Pulszky által fontosként kezelt tudományelméleti tipológiája: eszerint a társadalmiság egész tartományát „a társadalmi tudomány (sociologia) állapítja meg, amely...

- erkölcstanra,
- közgazdaságra,
- jog- és állambölcsészetre és
- politikára

oszlik." (Pulszky 1885:14) „Mind a négy tudomány tárgya közös, a mennyiben azt az emberi cselekvőség viszonyai képezik a társadalomban..." (Pulszky 1885:34)

Így már jobban érthetővé válik az Emmer által leírt megjegyzés: Pulszky a szociológia alatt egy gyűjtőfogalmat értett, nem egy konkrét tudományt.

A vaskos könyvben egyébként a szociológia (sociologia) fogalmat csak az idézett egyetlen szöveghelyen használta, míg a „társadalmi tudomány" szóösszetételt csak az első harminc oldalon tizenegy alkalommal – majd a 31. oldalon fejezetcímbe emeli ki.

Hogy e gyűjtőfogalmon belül mi az erkölcstan, a közgazdaságtan és a politika(tudomány) feladata, az nyilván nem okozhat nagy meglepetéseket – de mi a Pulszky által művelt diszciplináé (a jog- és állambölcseté)?

> ...külön tudománycsoport az, a mely a társadalom és tagjai közt cselekvésük terére és eljárásuk alakjára nézve keletkező viszonyok törvényeit tartalmazza. Ez a jog- és állambölcsészet; és azon kérdések, hogy mennyire terjedhet az ember gyakorlati szabadsága, minő viszonyok közt állhat fenn a társadalom, mely törvények uralkodnak e viszonyok fölött, és minő társadalmi alakzatok s minő intézmények lehetségesek, hogy miben áll és miként marad fenn a társadalom egyensúlya, és minő elvekre vezethető viszsza a létező intézmények változatossága: megoldásukat a társadalmi együttlét, feltételeinek és alakjainak e tudományában lelik, a mely ennél fogva a társadalmi tudományok körében hasonló helyet foglal el, mint a minőt a mechanikában a statika tölt be. (Pulszky 1885:33–34)

Leegyszerűsítve: *ez* a mai felfogásunk szerinti szociológia – csak Pulszky nem így nevezte.

A teljesítménynek és az úttörő jellegnek kijáró elismerésem ellenére sem kísérlem meg a 350 oldalas mű részletes elemzését. A könyv tartalmilag ugyanis nem kapcsolódik

- sem a korabeli nemzetközi protoszociológiához (szerzője kiadatta ugyan angolul is, de érdemi figyelmet nem sikerült kiváltania),
- sem saját korának magyar prototársadalomtudományi diskurzusához,
- sem pedig az őt követő korszak magyar protoszociológájához.

Szeretném azonban elkerülni, hogy olvasóimban az maradjon meg, hogy Pulszky egy teljesen érdektelen, „poros" szerző; ezt a benyomást (írásainak egy rövid válogatásán túl, 1999) remélhetőleg eloszlatja a következő rövid kis írás.

2.3.2 A munkáskérdés felemelkedése 1. – egy elméleti kitekintés

> A munkáskérdés Magyarországon nem honi iparczikk, hanem behozott termény. A mennyi van belőle, nem saját talajunkból nőtt, hanem külföldről vándorolt be hozzánk

– kezdi *A munkáskérdés* első soraiban. (Pulszky 1890:3) Ilyen gondolatokat sokan fogalmaztak meg, már akkor is, majd a következő százharminc év során is, de rendszerint azzal a szándékkal, hogy a kérdést bagatellizálják és/vagy a célból, hogy a munkásságot mintegy szimbolikusan is eltávolítsák a magyar rögvalóságtól. Pulszky azonban rögtön így folytatja:

> De ezen nincs mit örülnünk, és nincs is okunk azt hinni, hogy ezért kevésbé komoly, vagy könnyebben volna megoldható mint másutt. (Pulszky 1890:3)

A munkásságot, és így a munkáskérdést is a nagyipar szüli, márpedig, szögezi le Pulszky, a *nagyipar megteremtése/megerősítése Magyarország számára szükségszerű*, mind a nemzetközi pozíciónk, mind pedig belső viszonyaink miatt:

- ennek hiányában ugyanis lemaradunk a nemzetek versenyében; illetve
- mivel másképp nem lehet eltartani a gyarapodó népességet.

Pulszky indirekt igazolását jelenti, hogy *ezután* ívelt fel a tengerentúli kivándorlás: az első világháborúig a Magyar Királyság mintegy kétmillió polgárából lett migráns. Nem csoda, hogy kivándoroltak, hiszen változatlanul több millió ember próbált mezőgazdaságból megélni, miközben sem elegendő földdel, sem

elegendő munkalehetőséggel nem rendelkezett. Az, hogy 1848-tól körülbelül Pulszky tanulmányáig a magyar munkásság létszáma a tizenötszörösére nőtt, miközben az össznépesség „csak" másfélszeresére (Rézler 1974/1938:16), nyilvánvalóan enyhítette az ország legégetőbb társadalmi problémáját.[61] Pulszky szerint azért is fontos a nagyipar fejlődése,

- mivel az anyagi jólét nélkül nem várható el értelmi és erkölcsi gyarapodás sem;
- sőt: éles szemmel felfigyel arra is, hogy a nemzetiségek asszimilációja sem képzelhető el iparosodás nélkül.

A dualizmus korában a falvakban nem volt érdemleges asszimiláció, a városokban viszont annál inkább; a „nemzetietlen" munkásság volt a magyarosítás első számú közege.

> A gyáripar szükségét Magyarországon ma belátja mindenki. Átalános a meggyőződés, hogy csupán földművelési termelés mellett, méltó helyünket az európai nemzetek sorában meg nem őrizhetjük, hogy önállóságunkat sem pénzügyileg, sem értelmileg, egyoldalú gazdasági tevékenység mellett fenn nem tarthatjuk; sőt *az Amerikába és Romániába való kivándorlás* [kiemelés tőlem – D. Cs.] világos jele annak, hogy maga földművelő népünk is új foglalkozási tért igényel. Míg nagyiparunk nincsen, addig úgy vagyunk, mint a beteg, a ki az erőt nyújtó eledelt meg nem emésztheti; a nép szaporulatát, a mely feltétele, anyaga nemzetünk növekvésének, hivatásának megfelelő termet elérésének, nem vagyunk képesek az ország vérkeringésébe felvenni, magyarrá áthasonítani, sajátunkul megóvni. Az az idő rég elmúlt, a mikor azon tévhitet táplálták, hogy az alsó néposztályok igénytelensége a nemzetek erejének forrása. Maga a polgárosodás, a szükségletek kielégítésének növekvő hatalma, nem képzelhető a kívánalmaknak minőségben és mennyiségben szaporodása, általánosodása nélkül. Nagyjában és átlag az értelmi és erkölcsi erő soha el nem választható az anyagi jólléttől. [...]
>
> Az ősi környezetben a nemzetiségi nagy rétegeket magyarokká átalakítani semmi iskolai törvénynek, semmi közigazgatási mesterfogásnak sikerülni nem fog; a központosított telepek, a városi élet, a gyáripar az egyedüli eszközök, a melyek által gyorsulhat a nemzeti egybeolvadás munkája. (Pulszky 1890:4–7)

[61] A növekedés ezután is magas volt, csak éppen már magasabb bázisértékről: csak 1890 és 1900 között 25%-kal nőtt az iparban foglalkoztatottak száma (KSH 1904:35), 1900 és 1910 között pedig 29%-kal nőtt (KSH 1914:20).

Pulszky egyrészt

- *nem* rokonszenvezik, nem szolidáris a munkásokkal oly módon, mint ami majd a Társadalomtudományi Társaság nála fiatalabb, a radikálisokhoz kötődő „szociológusait" annál gyakrabban jellemzi,

igaz, másrészt

- *nem* is démonizálja a munkásságot és a munkásmozgalmat, mint sok korabeli konzervatív, nem tekinti „idegennek" őket.

Azt a „reactionarius tan"-t pedig, mely szerint „egyedül az elnyomás, egyedül a rendőri kényszer, egyedül a tekintély elvének minél szigorúbban érvényesítése vezet czélhoz" (Pulszky 1890:83), kifejezetten elutasítja (bár nem morális alapon, hanem mint hatékonytalan eljárást).

„A socialismus kétségenkívül betegség" – szögezi le szárazon. De nem olyan értelemben, ahogy a munkásmozgalommal ellenszenvezők egy része gondolta, nem egy „fertőzés", egy „rákos daganat" stb. Végigolvasva magyarázatát, kiderül, hogy csak rossz metaforát választott, mert amiről ír, az nem annyira betegség, mint inkább egy betegség – szerinte nem túl szerencsés, de érthető – kezelési próbálkozása:

> [a szocializmus] jele annak, hogy a kik a nagyipart fejlesztették, nem gondoltak gyári munkásaik emberi és művelődési igényeivel, s hogy az alsó osztályok, midőn önmaguk iparkodtak javító-eszközökről gondoskodni, sem bajaik egész természetét fel nem ismerték, mert a tünetekben látták a kórt magát, sem kellő gyógyszereket választani nem tudtak, mert olyanokhoz folyamodtak, a melyek a helyett, hogy használnának, okvetlen pusztító hatást gyakorolnának, s a polgárosodást annál is alacsonyabb fokra sülyesztenék le, a melyről nagy fáradsággal és kínnal felemelkedett.
>
> De valamint a műveltség azon színvonala, a melyre Nyugat-Európa fellendült, nagyobb jótétemény az illető nemzetekre, mint a minő bajt képeznek a socialisticus áramlatok, úgy a nagyipar, a mely mind a kettőnek eszközlője volt, reánk nézve is nagyobb szükség, mint a minő kárral járnak azok a veszélyek, melyeket nálunk is a társadalomban okvetlenül elő fog idézni, s éppen azért bátran állíthatjuk, hogy a munkáskérdés megoldásának előzménye nálunk magának a munkáskérdés feltételeinek megteremtésében áll: a capitalisticus nagytermelésnek meghonosításában. (Pulszky 1890:4)

Inkább új metaforát „javasolhatnánk" Pulszky részére: a mellékhatás hasonlatát. A munkásmozgalom („szocializmus") a nagyipar elkerülhetetlen velejárója, de

mivel a nagyipar összességében több pozitív, mint negatív hatással jár, a munkásmozgalmat vállalható mellékhatásnak tekinti. Ebben különbözik markánsan a 20. századi utódok nagy többségétől, akik vagy balról, vagy jobbról sokkal radikálisabb kapitalizmuskritikákat fogalmaztak meg.

Pulszky egyfajta hideg elismeréssel, nem rokonszenvező, de respektáló tekintettel veszi szemügyre a munkásságot. Például egy fejtegetésében kifejezetten ellenzi az általános választójogot, mint amely roppant veszélyes egy olyan országban, ahol a földtelen agrárszegénység alkotja a legnagyobb társadalmi csoportot. (Pulszky 1890:32) Ugyanakkor megjegyzi:

> Ha lehető volna oly választási census megállapítása, a mely csakis a fegyelmezett, városi és gyári munkásokra terjeszkednék ki a nélkül, hogy azon vidéki tömegek is részesülnének benne, a melyeknek amazok mintegy természetes kiválasztás útján alakult aristocratiáját képezik, úgy ez Magyarországon ma is aligha járna nagy veszélylyel. (Pulszky 1890:32)

Majd ismét gyakorlati, nem pedig elvi okokra hivatkozva veti el az ötletet. A munkások összes követelésének kielégítése lehetetlen, míg elutasításuk harchoz vezet, annak következményei pedig beláthatatlanok, figyelmeztet Pulszky.

> A munkások összes követeléseinek teljesítése a társadalmi rend fenmaradásával épen olyan összeférhetetlen, mint a mennyire ellenkezik az európai egyensúlylyal egyes hatalmak törekvéseinek czélzata. Ha kitör a nyílt harcz, tartama s végeredménye épen oly bizonytalan az egyik téren, mint a másikon; az áldozatok, a melyek folyamatán igényeltetnének, az egyik esetben is, a másikban is egyaránt széjjelrongálnák a műveltség biztosítékait, a továbbhaladás feltételeit; nem is szólva arról, hogy állandó s tehermentes békére a munkaadók és munkások közt csak oly kevéssé lehetne azután is kilátás, mint a nagyhatalmak között. (Pulszky 1890:81–82)

Pulszky hasonlata – a nagyhatalmak közötti nemzetközi egyensúly, amelynek felborulása pusztító háborúval fenyeget – még annál is találóbbnak bizonyult, mintsem szerzőnk sejthette volna. Mi ugyanis „utólagos bölcsességgel" már tudjuk, hogy a nagyhatalmak ütköző ambíciói, közel negyedszázaddal *A munkáskérdés* megírása után, végül csak kirobbantották az első világháborút. S akkor, valóban, a harc *„széjjelrongálta a műveltség biztosítékait, a továbbhaladás feltételeit"*, de olyan mélységig, hogy annak következményeit máig nyögjük.

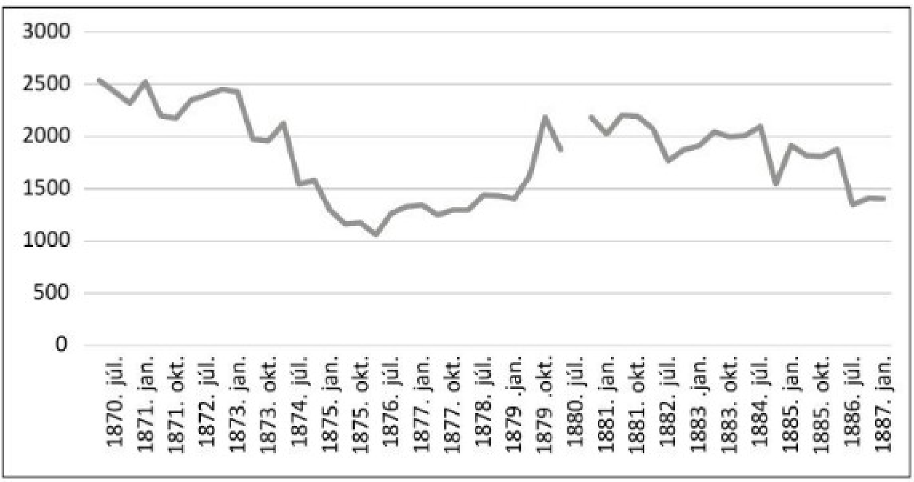
Pulszky a cikk utolsó bekezdésében a kérdéskör alapvetően középutas kezelését javasolja: sem bagatellizálni, sem elfojtani nem szabad a problémát, sem késleltetni, sem elkapkodni a megoldást. Figyeljünk a nyugati tapasztalatokra,

de ne engedjük, hogy túlságosan beleszóljanak a megoldásainkba. És végül: a nézet- és érdekkülönbségek tudatosításával nem megalkuvásra, hanem *kiegyezésre* van szükség (még ha magát a kifejezést nem is használja).

2.3.3 A munkáskérdés felemelkedése 2. – egy korai empirikus vizsgálat

Ha Pulszky – tőle logikus módon – az elmélet felé nyitott, akkor Somogyi Manó, az elsőként 1887-ben előadott és a következő évben megjelentetett (1974/1888:71) cikke a másik véglet, az elméletet erősen háttérbe szorító, empirikus kutatások (egy gyűjteményüket lásd Litván 1974) egy legkorábbi magyarországi példája. Az úttörő jellegű munkában (Az Óbudai Hajógyár munkásainak helyzete, Somogyi 1974/1888), természetes módon, a korabeli protoszociológia minden gyermekbetegsége megmutatható – az eredmények így is egy társadalomtörténeti aranytelért nyitnak.

Már pusztán a legfontosabb statisztikai adatok is informatívak, példának okáért meglepő, hogy milyen jelentős ciklikus ingadozások voltak az Óbudai Hajógyár munkásállományában (2.1 ábra).

2.1 ábra. Az Óbudai Hajógyár munkásainak létszáma, 1870. január – 1887. január
Forrás: Somogyi 1974/1888:75

A vizsgálat időpontjában, 1887 novemberében 1217 munkás volt alkalmazásban,

- 5 munkásnő kivételével[62] valamennyien férfiak (Somogyi 1974/1888:74);
- 57% volt a „tanult munkások", azaz szakmunkások aránya (Somogyi 1974/1888:84);
- a munkások 72,7%-a 50 éves vagy fiatalabb, de 1,9% idősebb 70 évnél (sőt, 2 fő 76–80 éves is van) (Somogyi 1974/1888:83);
- „12 év aluli munkás egyáltalán nincsen, 14 éven alulit pedig csak kettőt találunk" (Somogyi 1974/1888:82);
- mindössze 58 munkás (kevesebb, mint 5%) bírt választójoggal, általában kisebb ingatlan birtoklása alapján, „12 ács pedig nemesi oklevél alapján eszközölte ki felvételét a választópolgárok névjegyzékébe!"[63] (Somogyi 1974/1888:95)

Tekintettel a magyar munkásság létszámának korábban emlegetett gyors gyarapodására (tizenötszörös növekedés 1848 és 1888 között, Rézler 1974/1938:16), és arra, hogy a parasztságból kilépők első nemzedéke ritkán válik *szak*munkássá, nem meglepő, hogy a magyar munkásosztály első generációjában jelentős volt a külföldiek aránya. A nemzeti/etnikai származás természetesen Somogyit is foglalkoztatja: az Óbudai Hajógyárban dolgozók

- 79%-a magyarországi születésű, míg 21%-a külföldön született (utóbbiak 85%-a „Ausztriából" – azaz a birodalom másik feléből, mert Somogyi cseh, morva, galíciai, dalmát stb. munkásokat is „osztrákként" kezel); a többiek főleg németek és olaszok, de ez csak tizennyolc, ill. tizenhat munkást jelent). Mivel valamennyi forrás szerint a külföldről jött munkások szinte mindig egyedül jöttek, itt házasodtak, s a gyerekeik általában már magyarként szocializálódtak.

„Magyarok" alatt néha Somogyi *magyarországiak*at (belföldieket) ért, máskor viszont megkülönbözteti a nemzetiségeket az etnikai magyaroktól – bár általában pontos számok nélkül, pl.

[62] Ezek a genderarányok atipikusak voltak: 1891-ben a magyar gyáriparban dolgozók körében 26,8% volt a nők aránya. (Koncz 1984)

[63] 1867 után – főleg vagyoni, műveltség- és genderalapon – erősen szűkített választójogot kodifikáltak, de akik korábban is rendelkeztek választójoggal, tehát a nemes férfiak, továbbra is megőrizték ezt a jogosultságukat. Itt érdemes emlékeztetni, hogy az 1848 előtt időszakban a nemesség alig egytizede rendelkezett egy jobbágyteleknél nagyobb földbirtokkal, a többség vagyontalan volt. A „hétszilvafás nemesek" egyik tipikus foglalkozása a kisipar volt, így, egyfajta társadalomtörténeti fricskaként, nem meglepő, ha egy részük a nagyiparban kötött ki, és a munkásosztály része lett.

- a magyarországiak többsége (ó)budai; „az idősebb óbudai munkások német ajkúak, de a fiatalabbak már mind beszélnek magyarul" (Somogyi 1974/1888:76); ezenkívül „a napszámosok között sok a felvidéki tót." (Somogyi 1974/1888:76)
- A bevándorlás tömeges korszaka ekkor már elmúlt, ezt mutatja többek között, hogy a külföldi (születésűek) átlagosan idősebbek, és inkább a kormegoszlásból, mintsem az etnikai eredetből következik néhány további különbség is (pl. az írni-olvasni tudás vagy a családi állapot különbségei, Somogyi 1974/1888:93 és 95).

Nem Somogyi „érzéketlenségét", hanem a kor döbbenetes demográfiai mutatóját mutatja, hogy a szerző teljesen magától értetődőnek tekinti, hogy egy év alatt meghal minden ötvenedik munkás. Ráadásul nem halálos balesetben – bár, ettől függetlenül Somogyi a balesetek számát döbbenetesnek, igaz, egyúttal tipikusnak tekinti. 2020–2021 perspektívájából pedig szinte már kiszólásnak tűnik: a munkások között a járványok is kevésbé pusztítanak, mint az össznépességben, részben a magas szintű beoltottságnak köszönhetően...

> ...A balesetek száma megdöbbentően nagy. Alig van a gyárban munkás, aki kisebb-nagyobb sebhelyet fel nem mutathatna, alig múlik el nap, melynek ne volna a maga sebesültje. [...] [Igaz például a] Ganz-féle gyárban... minden ötödik egyénre esik egy sérülés, míg a hajógyárban minden hetedik munkás lett baleset áldozata. [...] Halálos kimenetelű sérülés ez évben nem fordult elő. [...]
>
> ...1886-ban... az ázsiai kolerajárvány, mely ez évben a főváros terén oly sok áldozatot kívánt, a hajógyári munkások és azoknak családai között egyáltalán fel nem lépett. Úgyszintén kímélvel maradtak a himlőjárványtól is. Az összes munkásokat a gyári orvos a himlő ellen beoltotta. [...]
>
> A halálesetek száma 1886-ban 30-at tett. Legtöbb haláleset 19 volt a légzési szervek bántalmainál, amelyeknél a betegek 20%-a hunyt el. Az agybántalmaknál a betegek 40%-a halt meg. Ezer, a hajógyárban 1886-ban alkalmazott munkás között átlag 19 hunyt el. (Somogyi 1974/1988:78–81)

Somogyi csak a munkások életmódja terén fordul közvetlenül a munkásokhoz. Sajnos, csak kikövetkeztetni lehet, hogy a kérdőíves kérdezés kudarca után valószínűleg egyfajta interjúzós adatfelvételhez folyamodott, de semmit sem tudunk meg arról, pontosan hány munkással beszélgetett el, milyen körülmények között (mert feltehetően nem mindegy, hogy például jelen voltak-e munkatársak és/vagy a művezető). Ezen, a protoszociológiára nézve tipikusnak tekinthető attitűdre utal, hogy Somogyi a tanulmány kétharmadánál, mintegy mellesleg nyújt

némi információt az alkalmazott módszerekről, illetve reflexiót arról, hogy elméletileg a manapság részt vevő megfigyelésnek nevezett módszer lett *volna* a legjobb:

> Első ízben az összes kérdőíveket kitöltetlenül kaptuk vissza… A munkás képtelen azt felfogni, hogy léteznének olyanok, kik minden önzéstől menten érdeklődhetnek az ő sorsuk iránt. […] …egy kovács, mondván, hogy „biz senki fiát se hagyja a gyomrába pillantani".
>
> A legjobb módszer a munkásviszonyok megismerésére kétségkívül az volna, melyet Merrywether amerikai tudós követett, aki egy teljes esztendőt töltött, mint közönséges munkás, a munkások között, – csakhogy kissé kényelmetlen. Végre sikerült a művezetők közvetítésével több munkással megismerkednünk és ezektől közvetlenül, szóbeli érintkezés útján szereztük be a szükséges adatokat. (Somogyi 1974/1988:87)

Felejthetetlenek a fogyasztási szokásokról szóló fejtegetések is:

> Ami az élelmezési viszonyokat illeti, előre kell bocsátanunk, hogy a hajógyári munkások jó élethez vannak szokva. […] *A reggeli* csaknem kivétel nélkül szalonnából, kenyérből és *egy kis pohár pálinkából áll.* Kávét csakis az asszonyok és a gyerekek isznak. […]
>
> A fogyasztott hús mennyiségét… átlag 20 dekára tehetjük személyenként és naponként. A hetenkénti húsfogyasztás a különféle munkáscsaládoknál 2–6 kiló között ingadozik. […]
>
> A búzalisztből készült kenyeret otthon szokták készíteni. […] Öt felnőtt tagból álló család átlag 12 kiló lisztet fogyaszt hetenkint. […]
>
> *A bor* a főbb élelmezési cikkek közé tartozik, de *a munkások azzal visszaélni nem szoktak. […] Egy munkás átlag ½ liter bort fogyaszt naponként* [kiemelések tőlem – D. Cs]. Sörből keveset fogyasztanak. A pálinka élvezete csakis a reggelinél szokásos; kivételt képeznek e tekintetben a felvidéki napszámosok, kik az Óbudán is nagyszámban található pálinkamérések törzsvendégei.
>
> …cukor[ból] átlag ½-1 kiló[t]… sóból átlag 1 kilót fogyasztanak hetenként.[64] (Somogyi 1974:89)

Ahol Somogyi cikkének – ismétlem: a korszak protoszociológiáját ismerve elkerülhetetlen – gyengesége leginkább kibukik, az a családszociológiai

[64] Első olvasásra ezeket az adatokat hiteltelennek tartottam, feltételezve, hogy a munkások, bár nem vallották be, de tájékozatlanok voltak saját háztartásuk fogyasztását illetően. Az olvasót megkímélném a részletektől, de utánanézve a naturális termékek fogyasztása hosszú távú mutatóinak, már egyáltalán nem tűntek irreálisnak ezek az adatok.

összefüggések területe. Először is, hogy előfeltételezi: *erkölcsi* kérdések határozzák meg az egyének családi állapotát:

> A munkások erkölcsi tekintetben kedvező képet nyújtanak. [...] A családi érzék nagyon ki van náluk fejlődve. Az összes munkások 55%-a nős ember. (Somogyi 1974/1988:95)

Érdemes lett volna utánanéznie a korabeli, szabadon hozzáférhető KSH-adatoknak, hogy megtudja: az össznépességben 1890-ben a tizenöt éves és idősebb férfiak 64,7%-a volt házas. (KSH 1996:53)

> A „vadházasságok" [házasság nélküli együttélések – D. Cs.] nem tartoznak a ritkaságok közé, de számukat meghatározni nem sikerült. ...némely munkásnak 6-8 gyermek[ről]... kell gondoskodnia. Érdekes lett volna a gyermekek számát pontosan felvenni, de ebbeli törekvéseink hajótörést szenvedtek, a munkástörzskönyv hiányosságán. (Somogyi 1974/1988:95)

Nagy kár, hogy a szerzőnek nem jutott eszébe, hogy legalább az interjúalanyokat megkérdezze a gyerekeik számáról.

Míg a fogyasztási mutatók – mármint: ha az adatközlők megbízhatóak voltak – meglepően jók, ezzel összehasonlítva a lakásviszonyok csak viszonylag kedvezőek, legalábbis a korabeli pesti munkássághoz hasonlítva.

> Bár az óbudai munkások lakásviszonyai sokkal jobbak a bal parti társaiknál, abszolúte mégsem nevezhetők kedvezőknek. [...] A lakások legnagyobb része nem felel meg a közegészség kívánalmainak. Gyakran összeáll két család, és közösen bérel egy nagyobb lakást. A konyhát közösen használják...
>
> Nemritkán a munkás, 6-8 tagból álló családjával, a konyhába húzódik, a drága szobát jó pénzen átengedve az albérlőknek. A legénymunkások 3-5 forintot fizetnek havonként az ágyért. A különszoba „fényűzését" csak kevés engedheti meg magának. (Somogyi 1974/1988:87–88)

A mintegy két évtizeddel későbbi – de még ugyanezen korszakhoz tartozó – budapesti lakásviszonyokról lesz még szó a következő fejezetben is (→ 3.2.1).

3. A MAGYAR PROTOSZOCIOLÓGIA A 20. SZÁZAD ELSŐ KÉT ÉVTIZEDÉBEN

3.1 A „BOLDOG BÉKEIDŐK" ÉS A BOLDOGTALANSÁG SEJTELME

3.1.1 Három idézet

Ebben a korszakban, bár mind több szerzőnk szerette magát szociológusnak nevezni, mindazokra, akik a korabeli nyilvános diskurzusokra érdemi befolyást akartak gyakorolni, még mindig sokkal nagyobb vonzerőt gyakorolt az író/költő-vátesz modellje. Úgy illik hát, hogy először három szépirodalmi idézettel próbáljam megragadni a közgondolkodás három jellegzetes irányát, vagy inkább attitűdjét.

Az első egy duplán rendhagyó gondolat: Mikszáth Kálmán, a kor egyik legnépszerűbb magyar írója 1900-as regényét, a *Különös házasság*ot szokatlanul hűvös kritika fogadta, valószínűleg a Mikszáthtól szokatlan, a katolikus klérus ellen irányuló hangja miatt. A *Különös házasság*ban olvasható azonban egy részlet, amely inkább Mikszáth korábbi dzsentriregényeire emlékeztet:

> „A[z 1810-es években a] paraszt még alázatos volt, és szerette az urakat. A maga uráért pedig rajongott. Azt hitte, hogy az adta neki a földet, a tápláló anyát. Csak később tanították meg rá: hogy voltaképpen ő táplálja munkájával az urat. *Vannak dolgok, amelyeket nem jó megtudni.* [Kiemelés tőlem – D. Cs.]" (Mikszáth é. n./1900:82)

Szatirikus, és ezáltal kritikai gondolat? Rezignáltan konzervatív? Vagy éppen kifejezetten cinikus? Esetleg mindezen attitűdök szétválaszthatatlan elegye? Hiszen feltehetően igaza van: a mind kidolgozottabb társadalomképek megjelenése és elterjedése mintha óhatatlanul fokozná az emberek elégedetlenségét is (bármennyire lehangoló lehet is ez az ilyen társadalomképek professzionális alkotói számára). De úgy tűnik, nincs visszaút a reflektálatlan, az igazságtalanságokat természetesként elfogadó hagyományos gondolkodás felé sem. A 20–21. században sem a reflektálatlan tradicionalizmus, hanem autoriter vagy totalitáriánus rezsimek próbálták – népbutító propagandával és/vagy erőszakkal – az emberek fejébe verni, hogy „vannak dolgok, amelyeket nem jó megtudni..."

A második idézet, véleményem szerint, a Kossuth és Széchenyi korától az első világháborúig domináns szabadelvű (liberális) gondolkodás summázataként is felfogható:

„Vagy hát nem szeretet volt, hanem gyülölség,
Hogy simítni kezdtem a nemzet erkölcsét,
S azt akartam, hogy a népek dísze légyen,
Kivel becsületet valljak és ne szégyent?...

Hajt az idő gyorsan – rendes útján eljár –
Ha felűlünk, felvesz, ha maradunk, nem vár;
Változik a világ: gyengül, ami erős,
És erős lesz, ami gyenge volt azelőtt." [kiemelés tőlem – D. Cs.]

Arany János: *Toldi estéje,* Hatodik ének (részlet)

Tehát: *a haladás* nem egyszerűen a korszellem parancsa, hanem a nemzet elemi érdeke is, hiszen ennek hanyagolása esetén véglegesen lemaradunk a követelményt jobban értő más nemzetektől. A parancsolat implikációja: modernizáció, reformok, mintaátvétel az előttünk haladóktól. (Igaz, tegyük hozzá: az idézetet Toldi dohogására[65] válaszul mondja Nagy Lajos király, akinek nem sikerül meggyőznie az öregembert: „Hosszu hallgatás lőn", majd Toldi egy szó reagálás nélkül meghal).

A mintakövető reformok hátulütője azonban, hogy látjuk a modernizáció hátrányait és káros mellékhatásait is, mielőtt még az előnyök érvényesültek volna. Bizonyos mértékben erre reflektált Pulszky is a *Munkáskérdés*ben (→ 2.3.2), bár, 1890-ben végül arra jutott, hogy a mérleg még így is pozitív. A 20. század elejének ikonikus költővátesze azonban 1910-ben már véglegesen pesszimista ebben a kérdésben is:

„Minden, minden ideálunk
Másutt megunt ócskaság már,
Harcba szállunk
S már tudjuk, hogy kár a harcért."

Ady Endre: *A fajok cirkuszában*

1900 januárjában megindult a *Huszadik Század* című folyóirat, majd 1901. január 23-án megalakult a Társadalomtudományi Társaság, amelyet mind a kortársak, mind az utókor *„a magyar szociológia első műhelyének"* tart. Kezdetben

[65] „Szeresd a magyart, de ne faragd le" – szóla, / „Erejét, formáját, durva kérgét róla: / Mert mi haszna símább, ha jól megfaragják? / Nehezebb eltörni a faragatlan fát."

- mindazok, akik szerint elfogadhatatlan a „vannak dolgok, amelyeket nem jó megtudni"-hozzáállás;
- mindazok, akik még mindig hittek a szabadelvű eszményekben; illetve
- mindazok, akik a szabadelvűek által követni kívánt nyugati modell radikális – és e korban gyakorlatilag mindig nyugati eredetű – kritikáihoz fordultak,
- egyaránt helyet találtak a Társaságban és a *Huszadik Század* hasábjain.

Kevésbé homályosan: az 1890-es évektől az 1900-as évek legelejéig volt egy kegyelmi pillanat, amikor

- a legértelmesebb szabadelvűek még mindig úgy látták, hogy ki kell egyezni a kor elkerülhetetlen változási tendenciáival, tehát a modernizáló reformokat elfogadni, sőt, kezdeményezni kellene; és amikor
- a legkülönbözőbb ellenzéki irányzatok legértelmesebb tagjai még mindig olyan hangon fogalmazták meg társadalomkritikájukat, hogy legalább kommunikációképesek voltak egymással és a nyitottabb szabadelvűekkel.

De mielőtt illúziókba ringatnánk magunkat, gyorsan hozzá kell tennünk: mindössze néhány éves periódusról volt szó. Viták, nézeteltérések, kisebb-nagyobb konfliktusok sorozata után végül megtörtént a szakítás (→ 3.1.3).

3.1.2 Lucidum intervallum

E fent említett „kegyelmi pillanat" szülte a Társadalomtudományi Társaságot, amelynek két jól megkülönböztethető korszaka volt: 1901 és 1906 között viszonylag széles kör vett benne részt, amelyen belül a (későbbi) radikálisok a számos csoport egyike, még csak nem is a legfontosabb (bár tendenciaszerűen erősödnek).

> Az emberi természet úgy van berendezve, hogy új eszmék és irányzatok felfogására csak mérsékelt képességgel bír, mely képességet a jelenlegi uralkodó eszmék és irányzatok terjedelme és iránya szabja meg. A túl sok veszélyezteti azt, hogy valami felvétessék, egészen úgy, mint a kémiai vegyületek csak korlátolt számú és előre kiszámítható mennyiségű alkatrészek felvételére képesek.

– fogalmazott a *Huszadik Század* programadó cikke. (Jászi 1900:11) Ugyanitt megjegyezték ugyan, hogy „örömmel adunk tért minden tudományos célzatú dolgozatnak, bármely iskolához vagy meggyőződéshez tartozzék is írójuk", de

ironikus módon már ugyanezen az oldalon relativizálják ezt a „bármelyt", meghúzva a „társadalomtudományos koalíció" határait:

> Csak egy iránynak nem nyílnak meg a Huszadik Század hasábjai. A reakciónak minden nyílt vagy leplezett, bátor vagy alázatos megnyilatkozása száműzve lesz. És ezzel nem tagadjuk meg kifejtett elveinket, mert a reakció publicisztikája nem lehet tudományos publicisztika. (Jászi 1900:11)

Némi cinizmussal: könnyű *tudományos publicisztikát* írni úgy, ha én határozom meg, hogy mi számít „tudományosnak," s mi az, ami ebben már „nem fér bele". De több jóindulattal pillantva a fenti idézetre: a Társadalomtudományi Társaság alapító elnöke, Pulszky Ágost, tehát egy kormánypárti (szabadelvű) politikus volt (→ 2.3.1). Pulszkyt korai halála után ifj. Andrássy Gyula gróf követte, akinek gyerekkorában lett az apja a kiegyezés utáni kor első magyar miniszterelnöke, majd első magyar közös külügyminiszter; maga az ifjabb Andrássy egyetemen járt először oktatási intézménybe, miközben ugyancsak egyetemista korában már attasé lett, és a Társaság elnökeként éppen kormánypárti színekben politizált.

Mégis: ki is írta az imént idézett programadó cikket? Jászi Oszkár, a *később* polgári radikálisok néven ismertté vált politikai erő vezetője, noha ekkor még csak egy informális, formálódó gondolatvilágú kör egyik tagja. Jelzésértékű: *még* nem ők a legfontosabbak a Társadalomtudományi Társaságon belül, de ők a legaktívabbak.

Jászi Oszkár (1875–1957) orvos apja és édesanyja zsidó származású volt, de elszakadtak a vallási és kulturális hagyományoktól, s 1881-ben – Jászi Oszkár hatéves korában – áttértek református hitre (testvére, Jászi Viktor a Debreceni Református Kollégium tanára lett). A jogi és államtudományi karon Pikler Gyula és Pulszky Ágost tanítványa volt, annak elvégzése után először minisztériumi tisztviselő. A szerkesztés, a szociológia és a politizálás 1906-tól válik Jászi kizárólagos elfoglaltságává. 1918-ban, az őszirózsás forradalom idején a Károlyi-kormány nemzetiségügyi minisztere lett. Bár a Horthy-korszakban azzal vádolják majd, hogy „a kommunisták szálláscsinálója" volt, valójában kifejezetten ellenezte a kommunista hatalomátvételt, a Tanácsköztársaságot, s már 1919 áprilisában emigrált. 1947-ben lépett legközelebb magyar földre, de mivel látta, hogy újabb kommunista hatalomátvétel van kibontakozóban, utoljára is.

A polgári radikálisok politikai programja mai szemmel nézve egyáltalán nem radikális, mint inkább konzekvensen demokratikus, liberális és szociáldemokrata „beütésekkel". A jobboldalnak viszont igaza volt abban, hogy – az akkor hivatalosan még marxista – szociáldemokraták és a radikálisok között sajátos

„szimbiózis" állt fenn. Ezt tulajdonképpen maga Jászi fogalmazta meg a legfrappánsabban egy, a *Huszadik Század*ban megjelent programadó cikkében:

> mi, kik a XIX. század végének és a XX. század elejének *szociológiáját és szocializmusát* [kiemelés tőlem – D. Cs.][66] tanulmányoztuk: eszmékben egyek vagyunk azokkal, akik a nagy nyugoti demokráciák avantgarde küzdelmeit vezetik. [...]
>
> Ezzel szemben a közvetlenül megvalósítandó honi feladatok nem a nagy nyugot-európai demokráciák mai feladatai. Ott egyre aktuálisabbá válik a polgári demokráciákból a munkásdemokráciákba való átmenet problémája: *nálunk elsősorban ezt a polgári demokráciát kell létrehozni* [kiemelés az eredetiben – D. Cs.]. Tehát *oly valami eljöveteléért kell majd küzdenünk, melynek átmeneti jellegéről meg vagyunk győződve, valamiért, aminek szellemi és gazdasági gyarlóságait már a nyugati tapasztalatokból jól ismerjük* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. [...]
>
> Vagyis... szükséges és fontos, hogy a radikális haladás hívei differenciálódjanak: *egy radikális polgári pártra,* mely a polgári Magyarország eljöveteléért küzd, és megvalósítja azokat a reformokat, melyek az adott hatalmi viszonyok mellett keresztülvihetők, és *egy intranzigens, forradalmi munkáspártra* [kiemelések az eredetiben – D. Cs.], mely a munkásosztály legsajátosabb szükségleteit érvényesíti, s szélső propagandájával lehetővé teszi, hogy a polgári radikalizmus lerombolhassa a demokrata haladás akadályait. (Jászi 2006/1907:794)

Látható, hogy Jászi hasonló kétlépcsős társadalmievolúció-elméletet fogalmaz meg, mint a korabeli marxizmus:[67] ahol nem létezik ilyen, ott először a polgári demokráciát kell létrehozni, hogy aztán *a jövőben* e rendszert a proletárforradalom dönthesse meg. Ugyanezt a véleményt osztotta 1917-ben, a februári forradalom után Oroszországban valamennyi politikai erő, a liberálisoktól a mérsékelt szocialistákon át a bolsevikokig – amíg utóbbiakat meg nem győzte a hazaérkező Lenin, hogy *azonnal* el kell indítaniuk az utóbb újabb forradalomnak kinevezett bolsevik hatalomátvételt. A cárizmus megdöntését támogató többi

[66] 1993-ban, utolsó történelem szakos szemináriumra járva az ELTE Bölcsészkarán, közismerten az akkori kormánypárt szellemi holdudvarához tartozó tanáromnak felcsillant a szeme, amikor meghallotta, hogy a másik szakom szociológia. Kifejtette, mennyire nem véletlen, hogy a szociológia és a szocializmus kifejezés közös tőről fakad, illetve, hogy mennyire *par excellence* történelmietlen a szociológia tudománya... Magamban fogalmaztam az ellenérveket, de sosem volt alkalmam a kurzuson kifejteni. Nem vagyok hálás Jászi Oszkárnak, hogy ő a másik irányból, pozitív előjellel, de tulajdonképpen elfogadta ugyanezt a téves tételt.

[67] E helyütt említésre – de nem többre – érdemes kérdés, hogy a radikálisok mérsékeltebbek voltak a marxistáknál, vagy éppen hogy *radikálisabbak?* Lásd Jászi Oszkár levelét Szabó Ervinhez (1905. február 5.): „És nem lehet azt mondani, hogy mi, 400 000 vagy egymillió szervezett munkás, mi egyedül fogjuk megcsinálni az új társadalmat. Ti, 15 vagy 20 millió, csak ellenünk lehettek. Nem, a változás kikerülhetetlen a társadalom minden képletében." (Lásd Litván–Szűcs 1973a:15)

erő döbbenten jött rá, milyen nehéz „oly valami eljöveteléért" küzdeni, „melynek átmeneti jellegéről meg v[olta]k győződve".

A polgári radikálisok és az akkor egyedüli „forradalmi" munkáspárt, a szociáldemokraták között nemcsak politikai/ideológiai, de egyfajta taktikai szimbiózis is létezett. Litván György megfogalmazásában: a 20. század első éveiben létrejött

> a magyar szociáldemokrácia és a radikális értelmiség... nem mindig súrlódásmentes, de végül is gyümölcsöző és csaknem fél évszázadon át, lényegében az SZDP 1948-as megszűnéséig tartó, kölcsönös előnyökön nyugvó együttműködése. A párt, amelynek nemigen volt saját alkotó értelmisége, s amely később sem igen engedett ilyen csoportot kialakulni saját soraiban, oktatási és ideológiai funkcióinak jelentős részét mintegy albérletbe adta a radikális és szabad szocialista értelmiségieknek, tudva, hogy a munkásművelődés és az úri Magyarország elleni eszmei küzdelem területén mindig számíthat rájuk, anélkül hogy kétes nézeteikkel és fegyelmezetlen magatartásukkal a párt egységét és egészséges szellemét bomlasztanák. A „szociológusok" pedig, akik egymagukban gyökértelen és sokáig visszhangtalan kis csoport maradtak volna, a szervezett munkásság révén nagyon is jelentős bázisra, hallgatóságra és társadalmi súlyra tettek szert, ugyanakkor megőrizhették szellemi függetlenségüket a párt merev ortodoxiájával szemben is.
>
> Ennek a sajátos, nemzetközileg is szinte egyedülálló konstrukciónak Szabó Ervin volt a főépítésze. (Litván 1993:83–84)

Az elszegényedett, asszimilálódott zsidó családba született Szabó Ervin (1877–1918. szeptember)[68] anyja született Pollacsek volt, így számos nagyon tehetséges rokona volt (csak a példa kedvéért: Polányi Laura éppúgy az unokatestvére volt, mint Polányi Károly vagy a Nobel-díjas Polányi Mihály). A Fővárosi Könyvtár könyvtárosa, majd 1911-től igazgatója volt, e téren nagy érdemei vannak, például a ma már teljesen általános egyetemes tizedes osztályozást – alig néhány évvel az első, francia bevezetés után – ő honosította meg Magyarországon.[69]

Szabó Ervinről, legalábbis a közvetlen utókorban, két, egymásnak ellentmondó kép is élt:

1.) azért távolodott el a szociáldemokratáktól, mert „balról előzött", harciasabban marxista volt, mint a szocdem *mainstream*, s csak azért nem lett kommunista, mert

[68] A hónapra pontos dátum nem egyszerű precízkedés – jelezni akartam, hogy Szabó a korszakhatárnak tekinthető őszirózsás forradalom kirobbanása előtt halt meg.

[69] E ponton egy normatív megjegyzés: bár Szabó Ervin nézeteit *nem* tartom felvállalható hagyománynak, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár átkeresztelésének többször felmerült *ötletét* sem támogatom.

> az őszirózsás forradalom kitörése előtt egy hónappal halt meg.[70] A másik kép szerint viszont Szabó éppen
> 2.) azért távolodott el a szociáldemokratáktól, mert a polgári radikálisokkal való jó kapcsolata „felpuhította" világképét. 1919-ben Kun Béla, a kommunisták akkori vezetője ráförmedt egy radikálisra: „Maga és a barátai [értsd: Jászinak »üzent«] felelősek azért, hogy Szabó Ervin elhagyta a marxizmust!" (Litván 1993:92)

Paradox módon mindkét képben van némi igazság. Szabó erős egyéniség volt, Jászi kudarcot vallott, amikor közvetlenül próbálta befolyásolni, de másfél évtizedes barátságuk alatt észrevétlenül sokat hatott rá. Litván szerint ez a kapcsolat

> ...hozzájárult, hogy [Szabó gondolkodásának] forradalmi éle fokozatosan eltompuljon, pontosabban: forradalmi tartalma mind elvontabb szférába szoruljon. Ennyiben igazat adhatunk Kunnak és Révainak, tudva és hangsúlyozva persze, hogy Szabó nem passzív áldozata volt e folyamatnak, hanem... önként, maga választotta ezt az utat... (Litván 1993:97)

De ebben az első fél évtizedes korszakban nem kizárólag Jászi és Szabó gyakorolt meghatározó hatást a Társaságra és a *Huszadik Század*ra. (Litván–Szűcs 1973b) Két nevet érdemes itt megemlíteni:

- Hegedűs Lorántot (1872–1943), aki szabadelvű politikus is volt, és akit először huszonhat évesen választottak meg kormánypárti országgyűlési képviselőnek. Érdekes kettősség jellemezte: gazdaságpolitikus volt, a „pénzügyi lobbi embere," a GYOSZ igazgatója, ügyvezető bankigazgató, később, 1920–21-ben pénzügyminiszter Teleki, majd Bethlen kormányában. Ugyanakkor szépíró és irodalomtörténész is volt, később, a két világháború között ő emelte be Adyt a jobboldali kánonba.

[70] Egy percig se higgyék el a szlogent, hogy „a történészek nem szeretik a »mi lett volna, ha« típusú kérdéseket" – szeretik, csak éppen roppant nehéz ezekre válaszolni. Jelen esetben: valószínűnek tarthatjuk, hogy ha Szabó Ervin tovább él, akkor 1919-ben csatlakozik a kommunistákhoz. Ugyanakkor túl szuverén gondolkodó volt, így azt sem tartom elképzelhetetlennek, hogy „eretnek" marxistaként később konfliktusba került volna a kommunista párttal. Analóg módon, mint a fiatalabb nemzedékhez tartozó Pollacsek/Polányi Laura kísérleti iskolájában is tanuló (Szapor 2017) Arthur Koestler, aki az 1930-as évek elején lelkes kommunista lesz – hogy aztán az évtized végén elvi antikommunistává váljon. (Koestler 1994, 1997, 1998)

- A kezdeti időszak egy másik fontos szereplője, Gratz Gusztáv (1875–1946) is országgyűlési képviselő és miniszter lesz még 1918 előtt, majd 1920-ban a Teleki-kormány külügyminisztere.[71] Ugyanakkor publicista, szerkesztő, történész is volt, akit az MTA levelező tagjává is választottak.

Az első két évben Gratz végezte az érdemi szerkesztést, míg 1902 végén, 1903 elején összetűzésbe nem került a Jászi Oszkár – Szabó Ervin duóval. Gratz felajánlott lemondását nem fogadták el, viszont három ún. „referenst" – Jászit, Szabót és Wildner Ödönt – neveztek ki a szerkesztés egy-egy területének felügyeletére.[72] A formális beosztásoktól függetlenül, innentől kezdve a gyakorlatban Jászi és Szabó irányította a *Huszadik Század*ot. (Litván 1993:84–85)

Idéznék egy 1903 elején közzétett írást: „Minálunk – szavakban – még mindig a liberalizmus aranykora járja, és a liberalizmus csődjéről – úgy látszik – senki sem tud." (idézi Litván 1993:81). Ezt az a Szabó Ervin írta, akiről köztudomású volt, hogy szocialista, és világnézetileg balra áll még Jászi Oszkártól is, írását mégis szakdolgozatként nyújtotta be a jogi karra, ahol Concha Győző bizottsága el is fogadta. Ismerve a magyar történelem későbbi menetét, talán érdemes deklarálni: egy normális ország szellemi életében magától értetődő gyakorlat, hogy a kollégák nem kérdőjelezik meg egymás szellemi teljesítményét, pusztán azért, mert más politikai/világnézeti táborokba tartoznak. A „régivágású liberálisként" felcímkézett Concha, a forradalmi marxizmus első magyar teoretikusának tekinthető Szabó Ervin, a formálódó polgári radikálisok vezetője, Jászi Oszkár ekkor még éppúgy a Társadalomtudományi Társaság tagjai voltak, akárcsak több más, az ideológiai mező jobb oldalára pozicionálható politikus-értelmiségi is. 1904 tavaszán a Társadalomtudományi Társaság nagy előadás- és vitasorozatot rendezett, a több mint harminc előadó között volt mások mellett a konzervatív Mailáth József gróf, a keresztényszocialista Prohászka Ottokár[73] és Giesswein Sándor,

[71] Későbbi pályafutása azonban azt mutatja, hogy nem tudott vagy nem akart teljesen asszimilálódni az 1919 második felében hatalomra jutó új jobboldalisághoz sem: legitimista (tehát a Habsburg-ház visszatérésének híve) maradt, a német nemzetiségi politikában igyekezett féken tartani a nácibarát irányzatokat, a parlamentben felszólalt a zsidótörvények ellen. Nem véletlen, hogy 1944-ben a megszálló német hatóságok letartóztatták, és a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták.

[72] Jászié lett a szociológia, Szabóé a szocializmussal kapcsolatos irodalom, míg Wildneré az irodalom és a művészet. (Litván 1993:85)

[73] Nem blaszfémiának, mint inkább intellektuális provokációnak szánom: Prohászka érdekes párhuzamba állítható Szabó Ervinnel. Prohászka antiszemitizmusa hasonlóképp „tragikus hatást" (Gyurgyák 2001:301) gyakorolt a két világháború közötti korszak politikai és intellektuális életére, mint Szabó Ervin a későbbi kommunistákra. (Előre is visszautasítok azonban minden olyan esetleges gyanúsítást, hogy ez az analógia a nácizmus és a kommunizmus egy nevezőre vonását és/vagy holokausztrelativizálást implikálna.) Prohászka gondolatrendszerének más elemei viszont

az akkor még liberális Hegedűs Loránt, a polgári radikálisokhoz közel álló Pikler Gyula, az anarchista Schmitt Jenő Henrik, a szocialista Garami Ernő és Szabó Ervin. Éppen Jászi hiányzott, egyrészt, mivel még minisztériumi tisztviselő volt, másrészt pedig még nem igazán forrtak ki a nézetei. (Litván 1993:115–116)

Ez a „normális világ" azonban a következő évben véget ért Magyarországon.

3.1.3 Az 1905–1906-os válság

1875-ben volt az első olyan választás, amelyet (mérsékelten) ellenzéki erő, az ún. Balközép Párt nyert. Utóbbi vezetője, Tisza Kálmán azonban ellenzéki programjának éppen a lényegét adta fel, hogy ennek fejében a kiegyezést elfogadó új kormánypárt, a Szabadelvű Párt élén tizenöt évig miniszterelnök maradhasson (magyar rekord *volt* 2020 végéig). A Szabadelvű Párt hatalmi beágyazódásának, az érdekeire szabott választási rendszernek, az aggály nélkül használt – nem túlzás a kifejezés – választási csalásoknak (Gerő 1988) köszönhetően harminc éven át folyamatosan lefrusztrálta a reménytelen küzdelmet folytató ellenzéket.

A *Borsszem Jankó* egyik karikatúráján az éppen egy világnézeti szempontból konzervatív, de politikailag ellenzéki pártot szervező Apponyi Albert Sámsonként rázza a dualizmus épületének oszlopát. Amikor azonban egy hasonló cseh párt vezetője, egy Schwarzenberg herceg segítségére siet, Apponyi azonnal elzavarja: „Menj! Nem köll a segítséged! Nem is rázom én evégett. Rázom, mert tudom, jó princzöm, hogy egymagam meg nem döntöm." (Buzinkay 1983:103)

1904 végén azonban már Tisza Kálmán fia, Tisza István irányította a pártot, és a – Bihari Péter metaforája szerint egy „politikai macsó" (2008:69) habitusával bíró – miniszterelnök, mindenekelőtt az ún. zsebkendőszavazás körüli politikai küzdelmek során túlfeszítette a húrt. A kormánypárti képviselők egy része, éppen ifjabb Andrássy Gyula gróf, tehát a Társadalomtudományi Társaság elnöke vezetésével kilépett a Szabadelvű Pártból, és az ellenzékhez csatlakozott. Kiírták az előrehozott választásokat, amelyet a leválthatatlan kormánypárt 1905 januárjában elveszített.

kérdéssé teszik, hogyan viszonyult volna a halála után „felvirágzó" náci típusú, népirtást célzó antiszemitizmushoz. Korántsem mellesleg: Jászi Oszkár vélt vagy valós „antiszemitizmusa" sem „csak" politikai szempontból kínos (Gyurgyák 2001:495–508), hanem intellektuális szempontból nézve is kérdéses, hogy elintézhető-e a „zsidó öngyűlölet" vagy „önantiszemitizmus" (Hanák 1985:10) megnyilvánulásaként, pusztán Jászi *származása* miatt. Itt és most rövidre zárva: bár teljesen Jászi szándékai ellenére, egy antiszemita a két világháború között nyilvánvalóan megerősítést találhatott Jászi zsidókkal kapcsolatos nézeteiben – ha tudott róluk.

Igazi fordulat helyett azonban az derült ki, hogy mennyire korlátozott volt a magyar szuverenitás. Az uralkodó ugyanis *nem* adott kormányalakítási megbízást a győztes – többek között Apponyit vagy ifj. Andrássy-t is magába foglaló – ellenzéki pártkoalíciónak. Hónapokig Tiszát hagyta a székében, majd egy őt hűen kiszolgáló politikust emelt miniszterelnökké (ún. darabontkormány).[74]

A válság mélypontján a darabontkormánnyal szemben kibontakozott passzív ellenállás hónapokra megbénította az ország közigazgatását, több száz sztrájk robbant ki, és ezek egy része – most először – politikai követeléseket hangoztatott, mindenekelőtt az általános és titkos választójog bevezetését. Hírek terjengtek arról, hogy az uralkodó parancsára a Monarchia közös hadserege terveket készített Magyarország katonai megszállására (utóbb kiderült: a híresztelések igazak voltak). A darabontkormány felvette a kapcsolatot a Szociáldemokrata Párttal, és ígéretet tett a választójog kiterjesztésére,[75] miközben az ellenzéki koalíció, amelynek pártjai között a magyar nacionalizmus jelentette az összekötő elemet, átmenetileg nemzetiségi pártokkal is felvette a kapcsolatot. A koalíciós pártok sosem bocsátották meg a szociáldemokratáknak és (a hivatalosan még nem párttá szerveződött) polgári radikálisoknak a Kristóffy–Garami paktumot, noha ők végül még elvtelenebb paktumot kötöttek: hivatalosan „hatalomra" kerülhettek, de egy régi szabadelvű politikus, Wekerle Sándor miniszterelnökségével. Mint Herczeg Ferenc írja visszaemlékezéseiben:

> ...megindult az a politikai folyamat, amely újból bebizonyította a világnak, hogy *Ferenc József király alatt százféleképpen lehetett beszélni, kormányozni azonban csak egyféleképpen lehet.*
>
> *Az ellenzék, hogy udvarképes legyen, kénytelen volt az előszobában leadni összes függetlenségi elveit, amelyekért évtizedek óta küzdött* [kiemelés tőlem – D. Cs.], a választóközönséget pedig úgy igyekezett megnyugtatni, hogy nagyszerű, egyelőre azonban még titokban tartott nemzeti vívmányok délibábját csillogtatta meg előtte. (Herczeg 1985:423)

A közvéleményt ráadásul kiábrándította az a mohóság is, amellyel az új elit és környezete rávetette magát a közjavakra és -hivatalokra, illetve, hogy ígéretük

[74] Fejérváry Géza báró korábban az uralkodó személyes testőrségének (a „darabontnak") volt a parancsnoka, azt megelőzően pedig harmincegy éven át honvédelmi államtitkár, majd miniszter volt.

[75] A belügyminiszter, Kristóffy József és a szociáldemokrata politikus, Garami Ernő neve alapján ezt nevezték Kristóffy–Garami paktumnak. A háttérhez érdemes tudni, hogy többszázezres tagsága ellenére az MSZDP-nek egyetlen országgyűlési képviselője sem volt, míg a kor legnagyobb tekintélyű szociáldemokrata pártja, a német SPD fokozatos erősödés után 1912-ben már a legnagyobb frakcióval rendelkezett a Reichstagban.

szerint vádat akartak emelni a Fejérváry-, illetve Tisza-kormány tagjai ellen, de ezen a téren is nagyon gyorsan visszavonultak.

Mai szemmel nézve különös, de a dualizmus korában a jobb–bal dimenzió, némi leegyszerűsítéssel a Monarchia híveitől az ellenzékéig húzódott. Magyarán:

- azokat nevezték jobboldaliaknak, akik elfogadták a kiegyezéssel létrejött berendezkedést, akár liberálisok, akár konzervatívok voltak ideológiai értelemben; ugyanakkor
- azokat nevezték baloldaliaknak, akik ellenezték a kiegyezéssel létrejött berendezkedést, akik lazították vagy akár el is vágták volna a birodalom másik feléhez vezető szálakat, akár nacionalisták (nemzetiek), akár szocialisták/szociáldemokraták voltak ideológiai értelemben.

A 19–20. század fordulója környékén azonban erre a „közjogi jobb–bal megkülönböztetésre" rátelepedett a modern, ideológiai bal–jobb megkülönböztetés *is* (3.1 táblázat).

3.1 táblázat. A magyar politikai rendszer változásai a dualizmus idején

A magyar politikai rendszer a közjogi kérdés alapján, 1875–1914				
baloldal				jobboldal
függetlenségi ellenzék				szabadelvűek (liberálisok)
A többi párt számára a közjogi kérdés nem számított ennyire fontos ideológiai kulcskérdésnek.				
A magyar politikai rendszer ideológiai alapon, 1900–1914				
baloldal				jobboldal
szociál-demokraták	polgári radikálisok	polgári liberálisok, kisgazdák	szabadelvűek (liberálisok)	konzervatívok
		függetlenségi ellenzék		

Az 1905–1906-os válság idején ez a két, nagyon különböző tengely szikrázott össze. A politikai harc egy-egy szakaszában gyakorlatilag valamennyi politikai szereplő feladni látszott alapvető politikai elveinek egyikét vagy másikát, ami lehetővé tette, hogy a politikai vetélytársak *mindegyike* őszintén le tudta hazaárulózni – *a többieket*.

3.1.4 A szakítás után

A politikai válság „természetesen" begyűrűzött a Társadalomtudományi Társaságba is. 1906 augusztusában a Hegedűs–Gratz-féle – világnézetileg jobboldali – csoport megkísérelte a Társaság vezetésének átvételét. Ennek kudarca után kivonultak, Andrássy lemondott, létrejött az alternatív Magyar Társadalomtudományos Egyesület, illetve folyóirata, a *Magyar Társadalomtudományi Szemle*.

Az „eredeti" Társaságban 1906 és 1918 között egy, már csak a baloldalra korlátozódó koalíció maradt, azon belül a radikálisok (mindenekelőtt személy szerint Jászi Oszkár) játszottak vezető szerepet.

> [Korábban] azt hittem, hogy Magyarországon a szabad gondolatnak van nagyobb szüksége támogatókra. Ma már tudom, hogy e hazában a magyar gondolat a gyöngébb; hogy nagyon sokan vannak, akik az ellen még a szabad gondolatot is sorompóba akarnák vinni.
>
> Csak Magyarországon, csak a mi szomorú politikai és társadalmi viszonyaink között lehetséges a szabad gondolatot és a nemzeti gondolatot így szembeállítani. Én ezentúl is minden erőmmel törekedni fogok annak kimutatására, hogy természetes ellentét a kettő között nincsen, hogy ellenségekül való szembeállításuk vagy fogalomzavarnak, vagy önző érdeknek a műve.

– fogalmazott Apáthy István, a kolozsvári egyetem európai hírű zoológia professzora. S hogy miért éppen őt idézem? Mert e szavakat éppen az 1906-os szakításkor írta,[76] s ő lett az ellen-Társadalomtudományi Társaság, vagyis a Magyar Társadalomtudományos Egyesület elnöke. Tehát azt jelenti, hogy még egy olyan széles látókörű értelmiségi is, akit mélyen elkeserített a magyar szellemi-politikai élet egyre mélyülő megosztottsága és polarizálódása, maga sem tudott megmenekülni ennek hatása alól, és végeredményben, bár kényszerként élte meg, de maga is hozzájárult az árkok mélyítéséhez. „Őt is vitte a harc logikája, s a Magyar Társadalomtudományi Egyesület elnökeként – igaz, csak rövid időre – a soviniszta maradiság reprezentánsa lett" – fogalmazott kissé sommásan a Litván–Szűcs szerzőpáros (1973a:21), igaz, egy oldallal korábban idézik Jásziék vezércikkét is, amely kifejezetten üdvözölte a konfliktust és az abban aratott győzelmüket is.

[76] A Társaságból való kilépéssel egyidejűleg lemondott a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének elnöki tisztéről is, ennek kapcsán írta e sorokat. (Apáthy István levele Diner-Dénes Józsefhez, *A Munka Szemléje*, 1906/20 [október 31.], 9., idézi Litván–Szűcs 1973a:21).

> A felületes szemlélő csak néhány kis kapaszkodó praktikáit, egy-két ember sértett hiúságát, pártopportunizmusát láthatja benne: a mélyebbre tekintő azonban észreveszi, hogy a gyarló emberi kavarodás mögött a társadalmi élet alkotó energiái dolgoznak.
>
> *...a Társadalomtudományi Társaságban egyszerűen ama differentiáció folyamata ment végbe, mely a közel jövőben az egész országban le fog folyni* [kiemelés az eredetiben – D. Cs.]. S csak természetes és a szociális dolgok rendjének egészen megfelelő, hogy ez a differenciálódás először és legélesebben abban a testületben folyt le, mely az öntudatos társadalmi gondolkodás legkiképezettebb szerve Magyarországon [...]
>
> A radikális polgárság és a szocialista munkásság együtt fogja megvívni a harcot az agrár-feudalizmussal és klerikalizmussal szemben. Ez történt a Társadalomtudományi Társaságban is. A modern társadalmi haladás ideológiája ütközött össze a megkövült hatalmi maradisággal. (*Huszadik Század* 1906:93–94; rövidebben, de a lényeget idézi Litván–Szűcs 1973a:20)

A harmichét tag kilépését első pillantásra jól ellensúlyozta 207 új tag belépése, az 1907 tavaszára már több mint ezres tagság (Litván–Szűcs 1973a:20). S bár az utoljára hivatkozott szerzőpáros eltávolítja magától[77] Horváth Zoltán minősítését, mely szerint a korabeli progresszívok „maroknyi ember, akik egymásnak beszélve, egymásnak írva, önmagukkal hitették el (már amennyire elhitték), hogy táboruk van, hogy szavuk országosan visszahangzik a lelkekben" (Horváth 1961:387, idézi Litván–Szűcs 1973a:43), szövegük más pontján maguk is elismerik, hogy a szakítás „fájdalmasan leszűkítette, jobbára a szabad pályán működő fiatal zsidó értelmiségre korlátozta a Társadalomtudományi Társaság... utánpótlását."[78]

A Jászi-kör egyre dominánsabb szerepe még a saját táboron belül is háttérbe szorított olyan tekintélyes értelmiségieket, mint a – formálisan a Társaság elnökének megmaradó – Pikler Gyulát vagy Somló Bódogot is. (Litván–Szűcs 1973a:22) És az utolsó, ezzel kapcsolatos megjegyzés: a tagság ilyen mértékű felduzzadása egyértelműen a (tágabb értelemben vett) politizálás felé nyomta az egyesületet és a lapot, így végképp reménytelenné vált, hogy a Társadalomtudományi Társaság a profeszszionalizálódó és intézményesülő szociológia bölcsője legyen. Sőt, talán megkockáztatható, hogy éppen ellenkezőleg, a fejlődés legfontosabb gátjává vált.

77 Igaz, nagyon kiegyensúlyozott, korrekt módon: „bár sok keserű igazságot tartalmaz, mégis túlságosan borúlátónak véljük..." (Litván–Szűcs 1973a:43)

78 Igaz, ezt a másik oldal „kiközösítésének" tulajdonították, ahogy azt is, hogy ezek után „a fiatal értelmiséginek választania kellett az egyetemi karrier és a Társaságban, illetve a *Huszadik Század*ban való közreműködés között: a kettő többé nem volt összeegyeztethető." (Litván–Szűcs 1973a:22)

1918–19-es politikai szerepvállalása után Jászit démonizálta a Horthy-rendszer, ez pedig nem „csak" a Társadalomtudományi Társaságot és a *Huszadik Század*ot rántotta magával, de még a „szociológia" kifejezés is „rosszízűvé" vált a két világháború között.
A továbbiakban

- először (3.2) néhány *Huszadik Század*-cikk ismertetésére és elemzésére törekszem; bár a színvonalasabb írások felülreprezentáltak lesznek, korántsem korlátozódom majd kizárólag ezekre.
- Majd (3.3) néhány korabeli – egy esetben korábbi – írás ismertetésével kitekintek az első világháború előtti, *Huszadik Század*on kívüli véleményekre is (mindenekelőtt a „szakadár" jobboldali szerzők egyik reprezentásán, Hegedűs Loránt személyén keresztül).

3.2 Néhány tanulmány a *Huszadik Század*ból

(Egy „technikai" megjegyzés: jelen kötet kézirata zömmel a 2020. év során született, amikor járványügyi megfontolásokból két hosszabb periódusra is zárva tartottak a magyarországi könyvtárak. Igaz, a *Huszadik Század* teljes állománya hozzáférhető az interneten – https://mtda.hu/huszadik_szazad/hsz1900.html –, amiért köszönet illeti az MTDA-t, ugyanakkor kritikai megjegyzésként hozzáfűzném, hogy keresni, böngészni egyáltalán nem lehet az anyagban, sokszor még azon cikkek megtalálása sem egyszerű, amelyekről előzetesen tudjuk, melyik lapszám hányadik oldalán jelent meg. Éppen ezért a *Huszadik Század*ban megjelent cikkekre a továbbiakban igyekszem minél több módon hivatkozni, ha lehetőség van rá, akkor későbbi kiadásban is, illetve próbálom felkutatni a pontos internetes linkeket is.)

A folyóiratban megjelent cikkek tartalma, stílusa, szakmai kidolgozottsága, terjedelme stb. nagyon változatos volt, a pár oldalas riportoktól a miniszociográfiáig, vagy a *korabeli* nyugati értelemben vett *survey*-ig.[79]

[79] Amit inkább esettanulmánynak tekinthetünk, a *survey* manapság a (lehetőleg nagymintás és reprezentatív) kérdőíves kutatásokat jelenti.

3.2.1 Lakni kell valahol: példázat a statisztikai adatokat feldolgozó „szociológia" és a „szociográfia" előnyeiről és hátrányairól

Érdemes összevetni két *Huszadik Század*-cikket, amelyek ugyanazon korszak budapesti lakásviszonyaira vonatkoznak, de nagyon különböző stílusban és módszerekkel. Pikler J. Gyula tanulmánya (*Az 1911-i fővárosi lakásszámlálás főbb eredményei és szociálpolitikai tanulságai*, 1912) egy különnyomatban megjelent 115 oldalas elemzés legfontosabb eredményeinek összefoglalása. Statisztikai adatokat feldolgozó releváns cikk, amely – bár alapos szerkesztés és stilizálás után, de – tulajdonképpen egy mai szaklapban is vállalható lenne.

A közölt adatok tengerébe nem szeretnék beleveszni, tehát nem ismertetem a cikket, hanem csak kiemelek két összefüggést a számos közül:

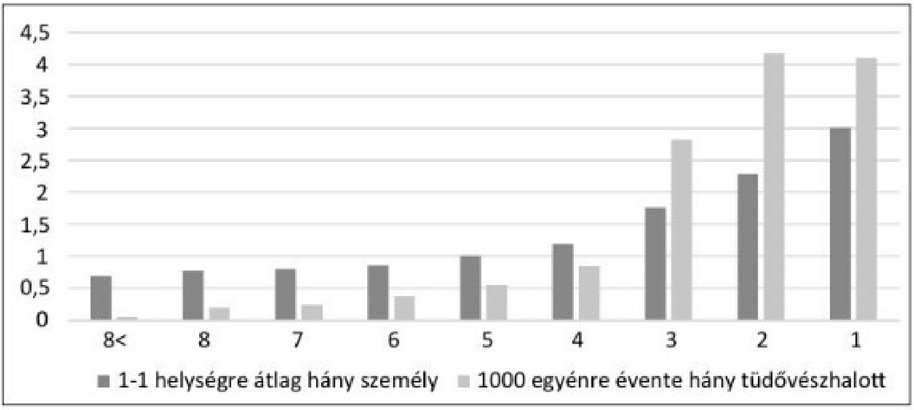
1) Általában: minél kisebb a lakás, annál többen élnek benne, tehát a zsúfoltság aránytalanul növekszik. A budapesti lakások többsége (55,1%-a) egyszobás, és itt *átlagosan* 4,33 fő jut egy szobára, míg az egyszobásnál nagyobb lakásoknál ez a mutató 1,85. (Pikler J. 1912:322) Az átlag szót nagyon ki kell hangsúlyoznunk, mivel az egyszobás lakásokban élők[80] több mint 40%-a, mintegy 164 ezer ember idegenekkel – albérlőkkel, pontosabban ágybérlőkkel – kénytelen megosztani lakása egyetlen szobáját. S még lehet fokozni: az egyszobás albérlős lakások 70%-ában egynél több albérlő is lakott… (Pikler J. 1912:326)

2) Mai szemmel nézve feltűnő formai hiányosság, hogy nincsenek a táblázatok megszámozva, címmel ellátva stb. Az így megjelenített adatok azonban ma is érdekesek, időnként szembetűnő, szinte már „túl erős" összefüggéseket ábrázolnak. Például (3.1. és 3.2. ábra):

	8–	8	7	6	5	4	3	2	1
	helyiséges lakásokban								
Egy-egy helyiségre átlag hány egyén	0,69	0,77	0,8	0,86	1,01	1,19	1,76	2,28	3,01
1000 egyénre évente hány tüdővészhalott	0,05	0,20	0,24	0,37	0,55	0,85	2,82	4,17	4,11

3.1 ábra. Tüdővészben elhunytak a lakássűrűség vonzatában, Budapest, 1911.
Forrás: Pikler J. 1912:323

80 Mintegy 402 ezer ember.

3.2 ábra. Tüdővészben elhunytak aránya a lakássűrűség vonzatában, Budapest, 1911 (Pikler J. alapján megrajzolva) Forrás: Pikler J. 1912:323

A másik írás nem tanulmány, csak egy újságíró és szociáldemokrata aktivista rövid reflexiói a népszámlálási adatfelvételről, amelyben nyilvánvalóan – vagy legalábbis részben – tapasztalatszerzésképpen vett részt (Alpári Gyula: *Egy számláló biztos följegyzéseiből).*

„A munkásoknak nincs is olyan rossz dolguk. Soknak még saját háza is van!" – mondta az elején egy kollégája – aki a végén nagyon szégyellte ezért magát. (Alpári 1911:229)

> Budapesten vagyunk, a szépnek mondott főváros VI. kerületében. Ezt azonban a városrész nem árulja el. Ellenkezőleg. Ha az ember körültekint, azt hihetne, hogy valamely isten háta mögött levő faluban van. Járdának, szabályozott kocsiútnak híre-hamva sincs. A sár a házak és fakerítések tövében bokán felül ér, az út közepén egész tócsák vannak. A mellettünk néha elhaladó teherkocsik némelyik helyen egész tengelyig süppednek be. Az utcákon alig látni embert. Ha ilyen elhalad mellettünk és látja, hogy mi, itt a sárban botorkálók a „fővárostól" vagyunk kiküldve, rendesen éktelen káromkodásra fakad:
>
> – Az istenit annak a zsidó Vázsonyinak… Mi mindent nem ígért… és most itt hagy bennünket elpusztulni, ebben az éktelen sárban! (Alpári 1911:230)

Egy háztömbben 97 lakóra jut három klozett, de ezekből egy kizárólag a háziurat illeti. Lakbért hetente kell fizetni (a háziúr adóelkerülési stratégiája miatt, többet, mint a hivatalos összeg), és ha valaki nem képes erre, akkor azonnal ki kell költöznie. A rövid kis írás tele van érzékletes jelenetekkel, erős leírásokkal, markáns véleményekkel – igaz, mindig kérdéses, hogy mennyire általánosíthatóak

az alkalmi „miniszociográfia" megállapításai. Példának okáért nagyon érdekes a lakók véleménye a párkapcsolati stabilitásról – de mindössze két asszony, nyilvánvalóan nem túl hosszú és nem túl szisztematikus „lekérdezése" nyomán:

> A házasságok nagy része úgynevezett vadházasság; a gyermekek, némelyik helyen 7-8 is van, anyjuk nevét viselik. Oly törvénytelen gyermekre, kinek atyja nem élne együtt anyjával, csak ritkán akadtam. Egy sokgyermekű vadházasságban élő munkásasszonyhoz azt a kérdést intéztem, vajjon nem lenne-e jobb, már mint a gyermekek érdekében, a házasságot törvényesíteni?
>
> – Minek? Hát akkor jobb dolgunk lenne? – felelte minden gondolkozás nélkül. Egy másik munkásasszonytól hasonló kérdésre a következő választ kaptam:
>
> – Míg meg nem esküdünk, addig nekem is az uramnak is azon kell lenni, hogy megférjünk egymással. Mert így bizony csak a békesség köt egymáshoz. De ha megesküdnénk, akkor örökös lenne a perpatvar, mert egyikünknek sem kellene a másikra adni: abban bizakodnánk, hogy hisz hát egymáshoz köt a törvény. A vége aztán mégis csak az lenne, hogy széjjel mennénk. Elmondott azután egy esetet, mely a házban játszódott le. Egy házaspár 30 évig élt vadházasságban egymással. Három hónap előtt megesküdtek. Most egy hete itt hagyta az asszony az urát. – Ha nem esküdtek volna meg, bezzeg még most is együtt lennének! (Alpári 1911:231)

Az utókor történész vagy szociológus olvasója azért megrázkódik a „nagy része" kifejezés nagyvonalúságától. S arról is jó lett volna olvasni, hogy a népszámláláson hogyan rögzítették ezeket a párokat, mivel „együttélés" kategória nem létezett. Vagy elképzelhető, hogy a kérdezőbiztosok (egy része) ezeket „törvényes" házasságként könyvelte el?[81]

Mivel az akkoriban a népesség mintegy kétharmadát kitevő parasztság körében még gyakoribb volt, hogy egész családok aludtak egyetlen szobában, a középosztálybeli szerző morális pánikja jellegzetes modernizációs változást tükröz: „Polgári értelemben vett családi életről sem a törvényes, sem a vadházasságban szó sem lehet. Irtóztatók az úgynevezett erkölcsi állapotok!" (Alpári 1911:231) A feltehetően azért létező szexuális életre tett egyetlen célzás után azonban a szerző azonnal a zsúfoltság részletezése felé fordul:

[81] Mintegy száz évvel később (a 2016-os Mikrocenzus szerint) Magyarországon a 15 éves és idősebb népesség 13%-a élt élettársi kapcsolatban, de még mindig léteztek olyan adatfelvételek és politikai diskurzusok, amelyekben ez a kategória nem létezett. Így az együttélők felszívódtak a „nőtlen/hajadon", az „elvált" vagy az „özvegy" kategóriájába; sőt, az élettársak 1,5%-a papíron házas volt. (KSH 2017a:15)

> Csak néhány lakást kell végig járnunk, hogy erről meggyőződhessünk. Nyissunk be egy lakásba a már említett Grünfeld-féle földszintes házba: a lakás áll egy kis szoba konyhából. Bírja: két család közösen. Egy kocsis és egy cipész családja. A lakók száma tíz: két családfő, két anya és három-három gyermek. Az egyik asszony azonfelül várandós állapotban van. A lakás bútorzata: két rozoga lapos ágy, két puhafa szék, egy suszterbankli. Asztal nincs. Ugyan e ház egy másik lakásában. Valamivel nagyobb szoba. Négy ágy van benne. A lakók száma itt tizenhárom. Apa, anya, kilenc gyermek (a legidősebb még anyja nevét viseli), egy házaspár mint ágyrajáró, és még egy nagyleány, szintén mint ágyrajáró. Ágyrajárókat kell tartanunk – magyarázza a bérlő felesége – különben nem bírnánk el a nagy házbért. (Alpári 1911:231–232)

Elgondolkodtató – már amennyire megbízható – adat, hogy az analfabetizmus általános a 40 év feletti, és terjedőben van a gyerek-kamasz korcsoportokban (→ következő alfejezet). Alpári szerint ennek elsősorban a szegénység az oka – például mert két gyereknek van egy pár cipője, így felváltva mennek iskolába. Az asszonyok és a már 11-12 éves gyerekek is napszámba járnak – mégis nagyon szegények. Alpári hangsúlyozza, hogy nem a „Lumpenproletariat", hanem „a dolgozó proletárság" körében járt (1911:234). Amelynek szegénységét ezzel az utolsó megjegyzéssel próbálja érzékeltetni: „A táplálkozási viszonyok iránt nemigen volt alkalmam érdeklődni. Ámde jellemző, hogy itt a lakosok nem azt panaszolták fel előttem, hogy drága a hús, hanem, hogy drága a kenyér!" (Alpár 1911:234)

3.2.2 Kunfi Zsigmond: Az iskola Magyarországon

Kunfi Zsigmondot a Szociáldemokrata Pártban az eltávolodni látszó elméletészük, Szabó Ervin „pótlékaként" fogták fel. S bár – néhány kisebb írását kivéve[82] – nem rekonstruáltam Kunfi teljes munkásságát, az alább elemzett tanulmánya sem arra utal, hogy teoretikusként sikerült volna Szabóhoz felnőnie.

Kunfi *Az iskola Magyarországon* című cikke (1908) éppen az elméletben a leggyengébb. Egy szállóigével – „akié az iskola, azé a jövő" (1908:555) – kezdi, hogy aztán rögtön „cáfolja" is:

> Nem az iskola, hanem a gyár, a műhely és a szántóföld a jövendő uralmáért vívott harcnak igazi színhelye. Abból, hogy kié az iskola, csak arra lehet visszakövetkeztetni, hogy ki a jelennek s még inkább arra, ki volt a múltnak ura. Az iskola nem előfutárja a társadalmi átalakulásoknak; velejárója vagy nyomonkövetője azoknak. […]

[82] Kunfi 1913–1914a, 1913–1914b; lásd még Dupcsik 2005:117, 125–127.

> Az iskola hozzásimul a társadalomhoz, amelyből kinőtt. Kissé a tükörképét is mutatja… Magyarország ma, inkább mint valaha, a földesurak országa. A vadászó, káromkodó és bajuszos meg a miséző, szentéletű és borotvált arcú földesuraké. Az ő javukra dolgozik az állam gépezete s mindenki más számára csak annyira, amennyire a föld ezen világi és papi fejedelmeinek szüksége van szolgálataira. Az ő számukra dolgozik a magyar iskoláztatás is elsősorban. (Kunfi 1908:555–556)

Azt az összefüggést, hogy „az egyház" (konzekvensen így, egyes számban használja a kifejezést) a fenntartója a legtöbb oktatási intézménynek, azonnal rövidre is zárja: „Az ő műve a magyar analfabétaság." (Kunfi 1908:556) „Az egyház" tehát egyrészt közvetlenül felelős az oktatásügy állapotáért, másrészt pedig közvetve, azáltal, hogy a társadalom alapvető jellegzetességeit meghatározó jellege van (vö. „agrár-klerikális társadalom").

> Mire van szüksége a huszadik században az agrár-klerikális társadalomnak? Igénytelen, tehát tudatlan munkásokra: olcsó munkaerőre. Ezt állítja elő a magyar elemi iskoláztatás. Az agrárklerikális ideológiában megnövekedett polgárságra a hivatalnoki világban és a szabad pályában. (Kunfi 1908:556)

Kunfi adatok sorát hozza fel, amelyek az ő számára érezhetően csak a „vádemelés" illusztrációi vagy bizonyítékai, de az utókor szociológiatörténeti vagy társadalomtörténeti nézőpontja számára éppen ez teszi érdekessé a cikkét. Példának okáért:

- miközben a népiskolai törvény 40. évfordulóját ünnepelték, a hat éven felüliek 38,8%-a még mindig analfabéta volt.
- Márpedig ez nem tekinthető pusztán a „múlt örökségének", mert Kunfi korában is volt mintegy 645 ezer olyan iskolaköteles korú gyerek, aki nem járt iskolába (az ilyen gyerekek 20,4%-a).
- Egy tanítóra átlagosan 84 tanuló jutott. És ez csak az átlag, figyelmeztet Kunfi, mert voltak olyan falusi iskolák, ahová csak húsz-huszonöt tanuló járt, míg másutt – konkrét példákat hozott – 268, illetve 275 tanulót „tanított" egyetlen tanító.
- A népiskolák 68,55%-ában osztatlanul – egy tanteremben, egy tanító által egyszerre – tanították a hat évfolyamot.[83]
- 2931 népiskolában (17,7%) 8 hónapnál is rövidebb a tanítási idő. (Kunfi 1908:556–557)

[83] Az elterjedt „négy elemi" formula ellenére az 1868. évi népiskolai törvény hat év tankötelezettséget írt elő. Négy év elemi után lehetett azonban középszinten továbbtanulni, noha a Monarchia idejében a megfelelő korosztályok egy számjegyű százaléka tudta ezt az elvi esélyt realizálni.

Évi „12 millió fél napot" tettek ki az igazolatlan mulasztások, ráadásul nagy volt a látencia is. Kunfi szerint időnként a munkáltatók vitték ki a gyerekeket dolgozni, máskor „csak" a szülők, de „a jegyző nem akar kikezdeni a lakossággal", és inkább szemet hunyt a törvénysértő, de elterjedt gyakorlat felett. (Kunfi 1908:558) Kunfi szerint a hivatalos statisztikák kozmetikázzák a valóságot, és a nagyobb hitelesség kedvéért

> hadd hivatkozzam egy bizonyára nem gyanús tanura, Návay Lajosnak, a konzervatív alkotmánypártnak és a képviselőház alelnökének, idevágó szavaira. „Csanádmegyében konstatálhatom, hogy az idei évben a kimutatás szerint a tanköteles gyermekek 96%-a szeptember 1-én be volt iskoláztatva. De a magyar statisztikának az a baja, hogy adatait bizonyos kételyekkel kell fogadni. Elismerem, hogy a 96% gyermek be van iskoláztatva és hogy az teljesen korrektül, helyesen van kimutatva; de hogy a 96% gyermekből menynyien járnak pontosan iskolába a különböző évadokban, arra nézve azt hiszem, nagyon különbözően szólnának a kimutatások. Nevezetesen ott van a kukoricaszüret, a szőlőszüret, a karácsonyi és egyéb ünnepek, ott van a téli idő, amikor fájdalom, a szegény gyermekek szegénységük folytán nem járhatnak iskolába, ott vannak a tavaszi munkálatok, úgy hogy a 96% gyermek pontos járásáért nem mernénk sehol sem kezeskedni." (*Országgyűlési Értesítő,* 1908. december 3., idézi Kunfi 1908:558)

A sokszor erőltetett antiklerikális kirohanásoknál sokkal találóbb kritika, amikor Kunfi arra mutat rá, hogy a felekezeti iskolák költségeinek immár nagyobb részét állja az állam (bár rögtön gyengíti a hatást, hogy a „túlnyomó részben" jelzőt[84] használja).

Kérdés persze, hogy az állam megtehetné-e, hogy a diákok kétharmadának (Kunfi 1908:564) az oktatásához egy fillérrel sem járul hozzá, mondván, hogy azok felekezeti iskolákba járnak. És nyilván felvethető az is, helyes-e, hogy az iskolák ilyen nagy hányada van az egyházak kézben, miközben nem képesek azokat finanszírozni. S talán érdemes lett volna differenciálni „az egyház" fogalmát, hisz nyilván nem mindegy, hogy egy iskolát a katolikus egyház, tehát az ország legnagyobb földesura tart fenn, vagy a nagybirtokkal nem rendelkező protestáns, görögkeleti vagy más egyházak.

Arról nem is beszélve, hogy az azóta eltelt több mint száz év tapasztalatai alapján nehéz osztani Kunfi meggyőződését arról, hogy minden esetben a magyar állam lenne az iskolák legjobb fenntartója. Kunfi még meggyőződéssel állítja: „Az állami iskolák mindenben kiválóbbak, mint a felekezeti iskolák." Viszont, nézzük csak az idézet közvetlen folytatását is:

[84] Saját adatai szerint a felekezeti iskolák költségeinek 46,7%-át állja az állam, 32,3%-át az egyházak és 21%-át a községek. (Kunfi 1908:561)

> Az állami iskoláknak 44%-a egytanítós; a felekezetieknek 72%-a. Az állami iskolákban egy tanítóra 59, a felekezetiben 69 tanuló esik. A statisztikai hivatal számításai szerint az [átlagos? – D. Cs.] állami népiskola összes fentartási költségei évenkint (a helyiségek béregyenértékét is számítva) 5571 koronára rúgnak; az esztergomi – leggazdagabb – egyházmegye területén lévő r. kath. iskola fentartásának költségei évenként 1795 koronát tesznek ki. (Kunfi 1908:560–561)

Kicsit manipulatívan csoportosított, ráadásul nagyon hiányos adatok alapján (példának okáért, ha „az állami iskolákban egy tanítóra 59, a felekezetiben 69 tanuló esik", miközben az átlag 84, az azt implikálja, hogy a községi iskolákban jut messze a legtöbb diák a tanítókra). A 3.2 táblázatban összeszedtem azokat az adatokat, amelyeket Kunfi a tanulmány főszövegének különböző pontjain szétszórva ad meg, kék színnel pedig az adatokat tüntetem fel, amelyek Kunfi cikkéből kiszámolhatók (lettek volna), tehát nem egyéb statisztikai adatbázisban néztem utána.

3.2 táblázat. Népiskolák jellemzői, 1905–1906, Kunfi 1908 alapján
(a dőlttel szedett számok a cikk által csak implikált adatok)

	népiskolák száma (aránya)	tanulók száma (aránya)
felekezeti	12 734 *(77,1%)*	1 372 613 *(54,73%)*
állami	2046 *(12,4%)*	627 171 *(25,0%)*
községi	1473 *(8,9%)*	–
„magán- és társulati"	257 *(1,6%)*	–
összesen	16 510 (100%)	2 507 916*

* valamennyi iskolába járó 12 év alatti, tehát a kis gimnazisták/polgárisok stb. is.

Tehát a Kunfi által csak implikált, de figyelmen kívül hagyott adatokat továbbgondolva:

- egy átlagos állami népiskolára 306,5 tanuló, míg egy átlagos felekezeti népiskolára 107,8 tanuló jutott. Ez 2,84-szeres különbség, miközben a tanító/tanuló arányban csak 1,17-szeres különbség látható. Következésképpen a felekezeti népiskolák
- átlagosan jóval kisebbek;
- a kisebb méretekből következően az egyházi iskolák szinte bizonyosan felülreprezentáltak a kisebb falusi, szegényebb, nemzetiségi területeken, tehát diákjaik között felülreprezentáltak voltak a – mai kifejezéssel – a HHH-k, tehát a „halmozottan hátrányos helyzetű tanulók". A nemzetiségi szempontot hanyagoló Kunfi[85] figyelmébe lehetett volna ajánlani, hogy

[85] Nem csak ebben a cikkében, lásd Dupcsik 2005:125–127.

a németeket kivéve valamennyi nemzetiség, tehát a népesség közel fele, rosszabb „iskolakerülési" mutatóval rendelkezett, mint a magyarajkúak. (KSH 1894:312)

- Mivel az átlagos állami iskolában lényegesen magasabb volt a diákok és a tanítók száma, az, hogy Kunfi csak az iskolákra számít költségeket, jobb esetben tévedés, rosszabb esetben manipuláció.
- S még valami: az idézett számokból kikövetkeztethető, hogy valószínűleg a *községi* népiskolákban volt messze a legrosszabb tanító/tanuló arány (ha az állami népiskolákban egy tanítóra 59, a felekezetiben 69 gyerek jut – az átlag pedig 84, miközben az „egyéb" kategória alig haladja meg a 10%-ot) – amivel a szerző nem sokat foglalkozik.

Kunfi döbbenetes számokat ad a gyerekmunkáról – de sehol egyetlen definíció, hogy ez melyik korosztályra vonatkozik. Valamennyien tizenkét év alattiak lennének?

3.3 táblázat. Iskolatípusokra költött összeg, az összes közoktatási kiadás %-ában, Kunfi 1908 alapján

	népiskolákra	középiskolákra	egyetemekre
Magyarországon	33	55	12
Ausztriában	68	24	8
Poroszországban	76	18	6

A 3.3 táblázat ismét a Kunfinál „megzenésítve" (1908:562) szereplő adatokat tartalmaz, összeszedve és kiegészítve. A nemzetközi összehasonlítás nagyon érdekes, különösen az, hogy Magyarországon a közoktatási kiadások több mint fele a középszintre ment – de Kunfi említés nélkül hagyja ezt az összefüggést. Szintén egy, a főszövegből rekonstruált, Kunfi által *nem* összeállított táblázat (1908:562–563) a 3.4 sorszámú:

3.4 táblázat. Egy tanulóra jutó költségek a különböző iskolatípusokban, korona/fő, Kunfi 1908 alapján

iskolatípus	szám	tanulók	költség/fő (korona)
állami népiskola	2046	316 005	50
állami polgári	139	19 206	286
állami közép (gimn. reálisk.)	77	19 143	384
állami felső kereskedelmi isk.	18	2110	343
állami felső lányisk.	16	3239	616
honvédtisztképző intézet	4	1096	2600
egyetemi jellegű főisk.	3	9502	1150

Bizonyos mértékű különbség a különböző iskolatípusok között legitim lehet, de hogy hol kezdődnek a „szakmailag indokolatlan" vagy „társadalmi szempontból illegitim" vagy „túlzott egyenlőtlenségek"? Ez már külön vizsgálatokat, vagy legalábbis érveket igényelne, aminek Kunfinál nyomát sem látjuk.

3.2.3 Helyi Magyarországok – három példa

A *Kortörténeti jegyzetek* blokkban jelent meg Fényes Samu rövid kis írása *Balmazújvárosi kultúrkép* címmel. (1909) A nagy alföldi parasztvárosban kiélezetten jelentkezik az egész Magyarországra jellemző földkérdés:

- a 16 ezer lakosra jut összesen 110, átlagosan 32 holdas paraszti birtok, míg
- 48 570 hold nagybirtok a Semsey-család négy tagjának a kezében van. A különböző kis- és törpebirtokos vagy -bérlő kategóriák mellett
- 1500 balmazújvárosi család teljesen földtelen. (Fényes 1909:290)

Demagógia, egy szélsőséges helyzet túláltalánosítása? Nem egészen:

- a dualizmus utolsó évtizedeiben még mindig mezőgazdaságból élt a magyar társadalom közel kétharmada, miközben
- az 1000+ holdas nagybirtokosok, tehát a családtagokkal együtt is kevesebb mint 5000 ember (az össztársadalom 0,026%-a) birtokolta a megművelt földterület mintegy harmadát.

Ugyanakkor

- Fél Edit és Hofer Tamás legendás könyvükben *(„Mi, korrekt parasztok...". Hagyományos élet Átányon)* Átányról írt megállapítása általánosítható jelleggel bír: „a 15–20 holdas gazdaságoknál húzódik a határ, amely fölött a birtok kiegészítő kereset és munkavállalás nélkül eltarthat egy parasztcsaládot." (2010/1969:69)

Márpedig

- 1910-ben 10,7 millió mezőgazdaságból élő embernek (az össztársadalom 59%-ának) maximum 20 hold földje volt. Ezen belül
- 2,4 milliónak öt holdasnál kisebb földdarab volt a kezében, további
- 4,8 millió embernek pedig semmi, teljesen földtelenek voltak. (Romsics 1999:30)[86]

[86] Romsics Ignác 1895-ös adatokat hoz fel, de az arányok nem változtak a történelmi Magyarország fennmaradásának hátralévő korszakában.

Fényes szerint a balmazújvárosi földtelenek szívesen bérelnének párholdas darabokat a nagybirtokból, de a latifundiumok többszörösen érdektelenek, mivel a jelen helyzetből egyrészt nagyobb jövedelmük van, másrészt a nyomorszint általánosításával lenyomhatóak a mezőgazdasági bérek. Bár ez utóbbi szempont némileg túlértelmezés, mivel a szerző állítása szerint a nagybirtok szívesebben alkalmaz külföldi (lengyel) és „tót felvidéki", azaz magyarországi szlovák munkásokat, mint helyieket, noha egyáltalán nem olcsóbbak, sőt:

> „A magyarokkal nem lehet bírni" – az uradalom tehát túlnyomó részben idegeneket alkalmaz. Mindössze vagy 200 otthoni munkás kap kepét az uradalomban, vagy 800-1000 megy szerte Magyarországon széjjel egész a székelyföldig. Ám néhány száz lengyel külföldi és tót felföldi jön oda kepére. Ezek az idegen lengyelek és tótok nem olcsóbbak ám. Sőt ellenkezőleg. Többe kerülnek és kevesebbet érnek, de mégis általuk lehet megalázni és elnyomni az „otthoni „magyarokat". Úgy-e érdekes adalék a fajmagyar uraknak a magyar nép iránti szeretete festésére? (Fényes 1909:290)

Még néhány érdekes adalék a bérekről, vagy arról, hogy a parasztok egy holdra négyszer annyi állami adót fizetnek, mint a nagybirtokosok (Fényes 1909:291), vagy arról, hogy a szegénység ellenére alig 2-3 család ment ki Amerikába (ami nem magától értetődő → 3.3.2), a többség inkább itthon, szerte az országban keres munkát. (Fényes 1909:292)

Érdekes a szerző leírása egy körülbelül száz családból álló felekezeten kívüli csoportról, akiket tizenkét évvel korábban, az agrárszocialista mozgalmak egyik fő ideológusa, az anarchista Schmitt Jenő Henrik[87] „térített meg". Józan életűek, és – állítólag – nincsenek közöttük analfabéták, még a nők között sem, noha iskolába nem járnak – a városban ugyanis csak felekezeti iskolák vannak, ahol tőlük dupla tandíjat követelnek. (Fényes 1909:291–292)

A pár oldalas kis cikkecske azonban itt véget is ér.

Részletesebb és alaposabb Marosvásárhely (Székelyföld központja akkor még Magyarországhoz tartozott) munkásságának leírása *(Adatok a vidéki munkásság életéhez: Marosvásárhely szervezett munkássága).* Nem véletlen, hogy szerzője, Braun Róbert (1909) nevével találkozni fogunk még az itt tárgyalt legrészletesebb és legkidolgozottabb *Huszadik Század*-tanulmány kapcsán is. (→ 3.2.5)

A fejezet konklúziójában – és számos megjegyzésen keresztül – alapvetően kritikus leszek majd azzal a tudásanyaggal kapcsolatban, amelyet a *Huszadik Század* köre halmozott fel a magyar társadalomról. Ugyanakkor a körhöz nem

[87] Schmitt Jenő Henrik és az agrárszocialista mozgalom kapcsolatáról lásd Bozóki–Sükösd 1987, Schmitt 1987a, 1987b, 1987c.

tartozók társadalmi valóságismerete tipikusan még problematikusabb. Braun egy „papok és tanítók számára" tartott „szociális református kurzus" felidézésével kezdi, amelynek egyik, általa végighallgatott – egyébként „formailag kiváló" – „teológiai tanár" előadását végighallgatta. Braun megfogalmazásában:

> A vidéki élet örömeit ecsetelte a főváros romlottságával szemben. Hogy milyen boldog a paraszt, mert kevéssel beéri, vadássza a vadat és halássza a halat (mintha vadászati és halászati kihágás nem is volna a világon), felesége pedig szövi ruháját. Ez az idilli állapot azonban nem sokáig tart, mert megjelenik a vigéc: ez csinál minden bajt. Ő terjeszti el az anyagi és erkölcsi romlást a vidéken, de a fővárosban is. Mert feleségének annyi pénzt ad, mint amennyi kell, ez pedig elrontja a cselédeket.[88] Íme, itt a társadalmi kérdés genezise. Pedig mekkora az anyagi romlás a fővárosban is. Tudják-e önök uraim, hogy mi az az ágyrajárás? kérdezte ekkor pátosszal a szónok. Úgy látszik, hogy senki sem tudta, mert senki sem felelt e kérdésre. Pedig mekkora lett volna a meglepetés, ha valaki fölvilágosította volna a hallgatóságot, hogy az előadás színhelyétől néhány száz lépésre tömegesen élnek emberek, akik ágyrajárnak. (Braun 1909:513)

Az előadó tehát egy kifejezetten naiv és amatőr, laikus társadalomképet festett a hallgatóság elé, miközben egy súlyos társadalmi problémából erkölcsi kérdést kreált. Ehhez képest a 3.2.1 alfejezetben felidézett írások egy szinttel színvonalasabb képet állítottak, többek között az ágyrajárás jelenségéről. Braun „könyörtelenül" lecsapja az előadás által feladott magas labdát:

> a fővárosi élet nemismerése még korántsem biztosíték a vidéki élet ismerésére. Ha a fővárosi szellem ellenségei folytonosan azt hangoztatják, hogy a kávéházi asztal mellől nem lehet helyes képet nyerni a vidékről és általa az országról, ideje volna már egyszer kimondani azt, hogy a vidéki város középosztálya teljes elzárkozottságban él a munkásosztályoktól, a legnagyobb tudatlanságban annak életkörülményeit illetőleg. (Braun 1909:513)

Ami manapság evidencia egy szociológiainak szánt cikkben, de ebben a korszakban korántsem számított egyértelműnek: Braun precízen leírja, hogy mely vidéki város milyen körében, mikor és milyen módszerekkel nyerte ismereteit, amely

> csaknem egy évig tartó gyűjtés eredménye. Marosvásárhelyen mintegy 300 szervezett családos munkás lakik. Ezek közül 260-at személyesen kerestem föl 1-2 építőmunkással,

[88] A mondat nem igazán érthető, de talán érdemes megjegyezni: ebben a korban a népesség egy számjegyű százaléka gondolhatott egyáltalán cselédtartása, akiket a többi, több mint 90% szegényebb női tagjai közül fogadtak fel.

kik a lakás fölmérésében voltak segítségemre, 1908. áprilistól 1909. februárig. A tömérdek összegyűjtött számmal és adattal fölöslegesnek tartom terhelni az olvasót, jobbnak láttam ehelyett gondosan kiválogatni a legtanulságosabbakat. (Braun 1909:514)

A száz évvel későbbi *szakmai* olvasó számára persze jóval több adat sem lett volna „túl sok", de a publikált információk – az adatok és a kvalitatív ismeretek – általában relevánsak és érdekesek. Például annak megfigyelése, hogy a marosvásárhelyi munkások nagy része első generációs munkás; az iskolázottság hasznáról a többség meg van győződve; a férfiak többsége kifejezetten valláseIlenes, míg a nők általában hívők; viszonylag kevesen olvasnak könyveket, a legnépszerűbb a Biblia és Petőfi, a *Népszava* a családok több mint harmadában jár. A lakáshelyzet pedig, a jelek szerint nem csak Budapesten volt tragikus:

- miközben az általa meglátogatott családok kétharmadában gyerekek is voltak (Braun 1909:517),
- a lakások 64%-a egyszobás;
- a két-háromszobás lakásoknál a család télen gyakran a konyhába húzódik, mert a szobát nem tudják fűteni;
- a lakások 48%-ának „vert agyag" fala van, a lakások 42,7%-a sötét vagy nedves vagy mindkettő.
- „Erkölcsi szempontból is érdemes tudni, hogy 1052 személyre 452 ágy jut, vagyis a 14 éven aluli gyermekeket 1/2-nek véve, csaknem 2 embernek jut egy ágy." (Braun 1909:522)
- Egy átlagos lakás 19,3 m^2; „a lakások túlnyomó részében külön konyha sincs, természetesen többnyire ez egyetlen helyiségben főznek, itt mossák a fehérneműt, sőt néha itt is szárítják." (Braun 1909:523)

„Számos… esetben tapasztaltam Kropotkin herceg szavainak igazságát, hogy a szegények sok tekintetben valóságos kommunizmusban élnek és nyomorúságukban támogatják egymást" – áradozik egy helyütt a szerző. (Braun 1909:517) Túl azon, hogy az idézet, mint majd hamarosan idézni fogom, amúgy meglehetősen nyomasztó szövegkörnyezetben jelenik meg, más részletek is azt sugallják, hogy önzetlen szolidaritás maximum a kutatott háromszáz családos mikromiliőben érvényesül. Lásd például:

Megvan bennük a paraszt szűk látköre, makacs önzése és a röghöz való ragaszkodása. Legnagyobb sérelemnek tekintik a máshonnan jövő munkásokat, kiknek egyenlő jogait legkevésbbé sem hajlandók elismerni. (Braun 1909:514)

Vagy az a genderviszonyok szempontjából is érdekes részlet, amelyben Braun arról ír, hogy a munkások között házasság előtti[89] szexuális élet létezik, és el is fogadják, de nagy a nyomás, hogy a kapcsolat mielőbb házassággá alakuljon.

> Ez a szabály azonban csak egyenrangúak közti viszonyra vonatkozik. Más szempont alá esik a „rangon aluli" viszony, amilyenek különösen az egy faluból való munkások és cselédleányok közt fordulnak elő. A parasztszülőktől származó iparossegéd t. i. magasabb társadalmi osztályhoz tartozónak véli magát és egy a városban szolgáló cselédleánnyal való házasságot mésalliance-nak tekintene. Miután a leány is többre tart egy munkást pl. egy falujabeli parasztlegénynél, aki a városban katonáskodik, a viszony könnyen jön létre, a házasság ellenben annál nehezebben. (Braun 1909:517)

Az 1945 előtti társadalomról számos mítoszt, illetve Braun korábban idézett „kommunizmusban élnek"-gondolatát is érdekesen árnyalja az idézet kontextusa:

> A csecsemőt természetesen anyja maga táplálja, hacsak lehetséges. Nagy ritkán, kivételesen fordul elő, hogy az anya a magáé mellett még egy idegen gyermeket szoptat. Minthogy a családfő keresete *legtöbbször* nem elegendő a család eltartására, *az anyának is kereset után kell látnia.* E kereset folytán többnyire a házon kívül kell munkát vállalnia, így tehát *a gyermekek szülői fölügyelet nélkül vannak.* Ha van köztük nagyobbacska, az gyakorolja a fölügyeletet, ha nincs, valamely jószívű szomszédasszony. Bizonyos tekintetben csodálni lehet, hogy a szomszédasszony talán sohasem tagadja meg e gonddal és felelősséggel járó szolgálatot, de számos más esetben tapasztaltam Kropotkin herceg szavainak igazságát, hogy a szegények sok tekintetben valóságos kommunizmusban élnek és nyomorúságukban támogatják egymást. *Ha azonban senki sincs, akire gyermekeiket bízzák, egyszerűen bezárják őket egész időre a szobába, ahol aztán kedvükre sírhatnak, míg szüleik haza nem jönnek* [kiemelések tőlem – D. Cs.]. (Braun 1909:515)

A harmadik „esettanulmány" a felvidéki Pelsőc faluval, pontosabban a pelsőci romák társadalmi helyzetével foglalkozik (Bergstein Béla: *A cigánykérdés megoldása,* 1910). Mivel eddigi legfontosabb művem a cigányok/romák magyarországi diskurzusaival foglalkozik, zavartan szembesültem azzal, hogy mindkét kiadásból (Dupcsik 2009a, második, átdolgozott kiadás 2018b) kimaradt a *Huszadik Század* tudomásom szerint egyetlen, a témával foglalkozó cikkének még az említése is.

[89] A házastársát elhagyó – Braun érezhetően csak férfiról tudja ezt elképzelni – férj kiközösítésre számíthat, új párja pedig gyakran verbális és fizikai inzultusoknak van kitéve. S „noha a fiatalabb munkás-nemzedék egészen vallásellenes, a házasságot rendben levőnek csak úgy találja, ha az az államin kívül egyházi elismerésben is részesül." (Braun 1909:517)

Bergstein már írása első bekezdésében nyilvánvalóvá tette, hogy a címet komolyan gondolta: kevesebb mint négy oldalon egy országos társadalmi probléma „megoldását" kívánja leírni.

> Pelsőc igénytelen kis falu Gömörmegyében. Lakosainak száma alig haladja meg a kétezret. S ez a kis falucska dicsekedhetik azzal a nagy dologgal, hogy *a maga szűk határai között megoldotta a cigányproblémát, mellyel egész Magyarország tehetetlenül áll szemben* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. Pelsőcön körülbelül 18-20 cigánycsalád telepedett le s folytat ma békés, munkás életet. Másfélszázra rúg a cigányok száma, tehát a lakosságnak több mint 7%-a cigány. Ha Magyarország többi falvai csak félannyi cigányt tudnának felszívni, meg volna oldva a magyar cigánykérdés. (Bergstein 1910:186.)

A felütést követő történelmi visszatekintésben mellbevágó fejtegetésekkel találkozhatunk:

> A pelsőci cigánytelep eredete messze évtizedekre nyúlik vissza. A falu legöregebb emberei már e cigányok őseiről is mint jóravaló, munkás emberekről beszélnek, s azt mondják, hogy e cigányok nem a kóborlók „fajából" valók, s innen ered letelepedésök. Számos tény azonban kétségtelenné teszi, hogy ez a faji ok csak az emberek optikai csalódása, s hogy nem ez az alapoka [vagyis az alapvető oka – D. Cs.] a letelepedésnek.
>
> Ilyen tények: a faji ellentétek még ma is csaknem olyan nagyok a pelsőci cigányok és magyarok között, mint a kóbor cigányok és a többi magyarok között. A cigányok a falu egészen elkülönített részében, agyagból, fából összerótt putrikban laknak. Az érintkezés a magyarok és a cigányok között semmit sem vesztett hidegségéből, sőt hét évvel ezelőtt egész jelentéktelen okból valóságos polgárháború ütött ki köztük, melyben a cigányok lakásait földúlták, s magukat a cigányokat kiverték a faluból.
>
> A faji okok túlbecsülését bizonyítja [? – D. Cs.] az is, hogy a cigányok még ma is követnek el igen nagy számmal vagyon elleni bűntetteket. Érdekes az is, hogy 1877 telén, midőn a rossz esztendő folytán éhtífusz ütött ki a cigányok között s a falu szerény segélyezés árán megtiltotta nekik a koldulást, a cigányok egy része kiköltözött a szomszéd falvakba; viszont azóta a cigányok száma gyarapszik, új családok települnek a régiekhez. Szóval kétségtelen, hogy a faji ok csak deus ex machina, mely nem bír konkrét tényeket bizonyító erővel. Ellenben azonnal világossá válik előttünk a letelepülés [oka? – D. Cs.], mihelyt Pelsőc szociális viszonyait s a cigányok életmódját összevetjük." (Bergstein 1910:186–187)

A „faji" jelző mögött ebben a korban nem (mindig) kell rasszizmust keresni, a „faj" általában népet, népcsoportot jelentett, a korban a tudományosság auráját a kulturális tényezőknél sokkal sikeresebben megteremtő biológia szempontjainak felidézésével.

A „faji okok" kifejezéssel a szerző mintha azt a megközelítést próbálná ezzel körülírni, amelyet én másutt „devianciaorientált" megközelítéscsoportnak

neveztem (Dupcsik 2009a, 2018b), tehát amely a romák társadalmi helyzetének, életmódjának, problémáinak magyarázatát kizárólag vagy elsősorban a cigányok „természetével" magyarázza. De lehet, hogy ez már túlinterpretálás a részemről, ugyanis a cikk ezen a ponton egyszerűen szétesett, anélkül, hogy a szerző vagy a szerkesztők észrevették volna:

- „[F]aji ok" = „optikai csalódás"?
- A cigányok által elkövetett vagyon elleni bűncselekmények „bizonyítják" „a faji okok túlbecslését"?
- „[A] faji ok csak deus ex machina, mely nem bír konkrét tényeket bizonyító erővel"?
- „...hét évvel ezelőtt... valóságos polgárháború... a cigányok lakásait földúlták, s magukat a cigányokat kiverték a faluból" illetve „az érintkezés a magyarok és a cigányok között semmit sem vesztett hidegségéből, sőt..." – ha ez a „megoldott" helyzet, akkor milyen lehet a megoldatlan...?

Nyilvánvaló, hogy a szerző nem ismeri az 1893-as országos cigánykutatás adatait (Cigányösszeírás 1893, Dupcsik 2018b:67–80; részletesebben: Dupcsik 2015a), ezért kezeli magyarázatra szoruló jelenségként, hogy az itteni cigányok letelepedve élnek, „a legöregebb emberek emlékezete szerint" is. 1893-ban egyébként az akkori Magyarországon élő cigányok/romák 89,2%-a állandóan, 7,5%-a részben letelepedve élt.

Az 1893-as kutatás szerint a környezetük által cigánynak tartott emberek 61,7%-a házban élt (Dupcsik 2018b:70–71), miközben, hangsúlyozni kell, hogy a kérdőíveket nem maguk a cigányok, hanem a helyi hatóságok tisztviselői töltötték ki, illetve, hogy a kutatás hivatalos definíciója szerint: „házaknak tekintendők azok a lakóépületek, melyek a többi községi lakosok lakházaitól nem nagyon különböznek..." (Cigányösszeírás 1895:9) Érdemes ezt az országos adatot a korábbi idézet részletével összevetni: Pelsőcön a „cigányok a falu egészen elkülönített részében, agyagból, fából összerótt putrikban laknak".

És most derül csak ki, mi „a megoldás" kulcseleme: Pelsőc kisbirtokos falu volt, amelynek határában nem volt egyetlen uradalom sem, kivándorlás éppúgy nem létezett, mint – a korabeli magyar agráriumra oly jellemző – munkaerőfelesleg sem. Sőt: a faluban munkásigény volt, és ez biztosított keresetet a cigányoknak is.

> Nemcsak a szomszéd vármegyék munkásai járnak Pelsőcre munkába, hanem a vállalkozók hoztak horvát, olasz, sőt macedón munkásokat is. Pelsőcön áldják az emberi verejtéket, megbecsülik a munkáskezeket, mégha azok a cigányokéi is. Van munkakínálat bőven, kapnak a cigányok is munkát, amennyit csak akarnak, s ez az oka annak, hogy Pelsőcön letelepültek a cigányok, ott megmaradtak, hozzászoktak a békésebb

> munkásélethez, s ma már egyes tények az asszimilációs folyamat megindulását is mutatják, melynek eredménye a cigányoknak és a magyaroknak teljes összeolvadása lesz. (Bergstein 1910:187)

A szinte már idilli leírás azzal folytatódik, hogy a „cigányokat az év minden szakában elhalmozzák munkával, s aránylag elég jól is fizetik őket". (Bergstein 1910:187) De mielőtt elandalodnánk, olvassuk tovább:

> Legrosszabb munkaadójuk maga a község...[90] A község ugyanis a letelepülő cigányoknak a Sajó egyik szigetén ingyen adott egy kis területet, hol kunyhóikat összerótták. Kaptak azonkívül temetőt is, megadták nekik a község erdejében a faizás jogát, s mint községi szegényeket közköltségen temetik el őket. Mindezekért a cigányok valósággal jobbágyi szolgálatokra vannak kötelezve. A cigányok kötelesek a község főterét s annak környékét hetenként egyszer fölseperni, télen a havat eltakarítani. Kötelesek a községi épületeket felsúrolni, a tűzoltószerszámokat rendben tartani, a hivatalos fogyasztásra szükséges fát felvágni. Ők a község küldöncei is, s a községi földeken dolgozó munkásoknak utasításokat, a szomszédos községeknek értesítéseket visznek. Fölhasználják őket toloncolások elintézésére is stb., s mindezekért legfeljebb egy kis pálinkát kapnak. A község tehát elég sok munkára szorítja a cigányokat, úgyhogy legutóbb, midőn még alkalmatlanabb helyre át is akarták telepíteni őket, kiköltözéssel fenyegetőztek. (Bergstein 1910:187)

Bergstein szerint „munkába leginkább csak férfiak járnak, az asszonyok csak kisegítő funkciókat teljesítenek. Az asszonyok főfoglalkozása a prostitúció." (1910:189.) A már említett 1893-as Cigányösszeírás szerint: a tizenöt évnél idősebb romák 7,5%-a „foglalkozás nélküli", 10,4%-a pedig háztartásbeli volt – következésképpen a tizenöt év feletti roma lányok és asszonyok túlnyomó többsége valamilyen foglalkozással szerepel az összeírásban. A KSH munkatársai által koordinált kutatás kínosan aprólékos volt a foglalkozási kategóriák összeírásánál – példának okáért a közel 300 ezer összeírt roma között 55 „kéjnő" szerepelt. (Cigányösszeírás 1895:78) A kutatás összesen 7962 településen talált romákat, ebből 7220 településen éltek letelepült romák. (Cigányösszeírás 1895:27)

Következésképpen

- vagy Pelsőcön élt a korabeli magyarországi roma prostituáltak nagy többsége, és csak nagyon kevesen a többi 7219 településen, ahol letelepült cigányokat írtak össze,
- vagy Bergstein a valósággal köszönőviszonyban sem álló sztereotípiákat rögzített „tanulmányában".

[90] Érdemes megfigyelni a mai Magyarország szemszögéből sem ismeretlen helyzetet: a legszegényebbek számára összefonódott a község munkaadói, szociális és közhatalmi funkciója.

A cigánykérdés alapja... ott van, ahol a kivándorlásé. A magyar föld ma nem tud annyi embernek munkát adni, mint amennyit produkál. Ezen kell legelőször változtatni, s akkor megoldódik önmagától a cigánykérdés is.

Igaz, hogy ma a cigányvadító közigazgatás is komplikálja a kérdést. Egy szabolcsmegyei csendőrőrmester e sorok írójának így magyarázta egy meghitt pillanatban a magyar cigánytelepítő metódust:

„Minden csendőrőrsnek megvan a maga körzete. Ha azon belül egy cigánykaravánra találunk,[91] azt elverjük és a szomszéd körzet határáig kísérjük. Ott a másik csendőrőrs akad rá, ez ismét elveri és a szomszéd körzet határáig kíséri. S ez így megy a végtelenségig." Nos, a pelsőci példa meggyőzhet arról, hogy ott, ahol a cigányok munkaerejére gazdasági szükség van, a közigazgatási kérdés önmagától megoldódik. A szerepek megváltoznak. A közigazgatás fizikai brutalitását gazdasági kizsákmányolás váltja fel. (Bergstein 1910:189–190)

3.2.4 Tanulópénz

A dualizmus kori Budapest–Bécs vetélkedés sajátos megnyilvánulásának is tekinthető, hogy *A budapesti diáknyomor* kutatói (Bosnyák 1912) mindössze egy hasonló bécsi (publikált) kutatásról tudtak, de, mint gyorsan hozzátették, ott csak 221 adatközlő volt. Bosnyák Béla és munkatársai[92] ezzel szemben 850 kérdőívet kérdeztek le, majd kizárták a nőket (túl kevesen voltak), valamint a „feltűnően rosszindulatú válaszokat". (1912:226) Így a tanulmány 806 budapesti diákkal (valamennyi férfi) kitöltetett kérdőív feldolgozása alapján készült.

Ismét, de a korábbiaknál is hangsúlyosabban, azt kell hangsúlyoznom:

- történelmileg értékes (hogy egyáltalán létrejött),
- tartalmilag érdekes, de
- az elmélet szempontjából gyenge (lásd lenn),
- formai és módszertani szempontból pedig nem teljesen kiérlelt tanulmányról van szó.

Példaértékű: a főszövegben szereplő adatokon kívül összesen 25 (számozatlan és címmel nem mindig ellátott) táblázatban foglalják össze eredményeiket. A minta nem reprezentatív, de a vizsgált populációhoz képest olyan nagy, hogy az még mai szakmai sztenderdek szerint is elfogadható lenne.

[91] Ismét hangsúlyoznám: az 1893-as vizsgálat szerint a magyarországi romák 96,7%-a *nem* volt *„kóbor cigány."*

[92] A tanulmány a Galilei-kört emlegeti, mint a kutatás alanyát, azonban a szerzőn kívül nem neveznek meg más személyt.

Az elméleti-történelmi háttér a tanulmány szerint *nem* leegyszerűsítve, hanem csak összefoglalva: korábban azért „nem létezett" diáknyomor, mert „a nemesség" monopolizálta az egyetemi oktatást, az „alsóbb osztályok" gyerekeit kiszorítva onnan.

> Alig egy félszázaddal ezelőtt... Az összes társadalmi osztályok közül tulajdonképpen csak a nemesség volt abban a helyzetben, hogy gyermekeit magasabb kiképeztetésben részesítse. A földesúr, mint Grünwald Béla mondja, a vele érdekközösségben álló általa választott és tőle függő hatóságok támogatásával... teljesen elhanyagolta a [parasztság] nevelését, mert felfogása szerint jobb volt a parasztot tudatlanságában meghagyni. Hasonlóképen csekély számmal voltak a főiskolákon a polgárság gyermekei is. [Ezzel szemben] *ma az értelmiségi pályákra nagy számban tódulnak a polgárság, sőt a munkásság gyermekei is* [kiemelés tőlem – D. Cs.]...[93] (Bosnyák 1912:222)

Érdekes módon nem az idézet utolsó, általam kiemelt mondatának alátámasztásaként, hanem öt oldallal később, a minta általános jellemzőinek ismertetése között szerepel egy táblázat a kérdezett diákok szüleinek foglalkozásáról (3.3 ábra).

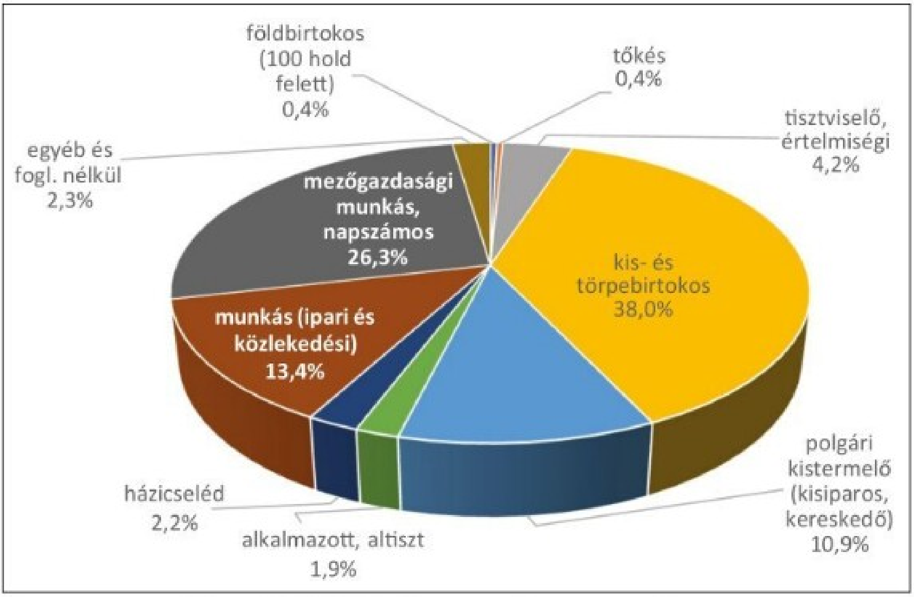
A szülők foglalkozása:		%
Földműves, kisbirtokos	34	4,2
Közép- és nagybirtokos	40	5,0
Gazdatiszt	14	1,7
Kisiparos	86	10,7
Nagyiparos	19	2,4
Kiskereskedő	29	3,6
Nagykereskedő	13	1,6
Kereskedő közelebbi jelzés nélkül	144	17,9
Tanár, tanító, lelkész	65	8,1
Orvos, gyógyszerész, ügyvéd, mérnök	53	6,6
Egyéb szabad foglalkozás és magánzó	98	12,2
Államhivatalnok	41	5,1
Máv,- és postahivatalnok	24	3,0
Máv,- és postaaltiszt	6	0,7
Törvényhatósági és községi hivatalnok	12	1,4
Hivatalnok (sic, közelebbi jelzés nélkül)	26	3,2
Magánhivatalnok	49	6,0
Közszolgálatban álló szolgák	8	0,1
Katonatiszt	2	0,2
Katonai altiszt	1	0,1
Kitöltetlen	42	5,2

3.3 ábra.[94] *A szülők/gondviselők foglalkozása a Diáknyomor-kutatás szerint, 1912 (%)*
(Forrás: Bosnyák 1912:227)

[93] Kiemelés tőlem – D. Cs. Az idézet egyetlen bekezdés egy részletének mintegy fele, a mondatrészek átszerkesztett sorrendjében.

[94] Nem tekintem „táblázatnak", mivel az eredeti publikáció táblázatát képfájlként illesztettem be.

A 3.3 ábrán látható táblázat mai szemmel nézve önmagában is meglepő, de különösen azzá válik, ha összevetjük az 1910-es népszámlálás – amelyről akkor még senki sem tudta, hogy az utolsó lesz a történelmi Magyarország korában – foglalkozási adataival (3.4 ábra).

3.4 ábra. Főbb foglalkozási csoportok Magyarországon, 1910
Forrás: Romsics 1999:50[95]

Bosnyákék összesen húsz foglalkozási kategóriájából

- hét [!] volt hivatalnoki és értelmiségi kategória, összesen 30,1% tartozik ide (valamint „gyanús" a 12,2% „egyéb szabad foglalkozás és magánzó" is), míg az össztársadalomban 4,2%-ot tett ki az „értelmiségi és tisztviselő" (és családtagjai) kategóriája.
- A Diáknyomor-kutatás kérdezetteinek 4,2%-a mondta azt, hogy „földműves, kisbirtokos" családból származik, míg az össztársadalom 62,5%-a sorolható ide.
- Alig hihető, de „munkás" kategória egyszerűen nincs Bosnyákéknál; nyilván erősen alulreprezentáltak voltak, egy részükből „kisiparos" lett, vagy nem töltötték ki, de akkor is
- az össztársadalom 13,5%-áról van szó.

[95] A forrás által közölt táblázat adatait átkategorizáltam (⟶ 6.4.1).

- „Katonai altiszt" kategória viszont volt, egy (1) fő választotta is.
- Miközben a táblázat felvezetésében egy részmondat „értelmezi" az adatokat: „...igazolja, hogy a felvétel 806 diákja a legkülönbözőbb társadalmi osztályokból került ki..." (Bosnyák 1912:226)

Rosszul indul, de a részelemzések érdekesek. Itt csak szemezgetnék néhány adatból:

- A diákok kevesebb mint fele eltartott, a többiek részben vagy teljesen önellátók. (Bosnyák 1912:227) A dolgozó diákok 44,9%-a heti 24 óránál többet dolgozott, 14,4% pedig nem válaszolt az időtartamot firtató kérdésre. (Bosnyák 1912:230)

A tanulás melletti munka témáját elég részletesen tárgyalja a cikk. Mint kiderült: a legtöbb diák magántanítást vállalt, de óriási volt a verseny, túlkínálat alakult ki a kereslethez képest,[96] lenyomták a béreket. A fent említett bécsi kutatás eredményeivel összehasonlítva megállapították, hogy a budapesti diákokat rosszabbul fizetik és nyilván ettől nem függetlenül, többet is dolgoznak. (Bosnyák 1912:231–233) Ráadásul nagyon megalázónak tartották e foglalkoztatási típus formáit is.

> ...a tanító diákság megszűnt tanítványaival a régi patriarchális viszonyban lenni, és teljesen a bérmunkás nívójára süllyedt. [...] ...az esetek nagy többségében a munkaadók részéről a legridegebb és legkíméletlenebb bánásmódban részesülnek. [...] Ilyeneket írnak a velük szemben tanúsított bánásmódról a diákok: „Sohasem méltányoltak." [...] „Körülbelül szolgának tekintik az embert." „Nem igen becsülik meg az embert." „Hálátlanságot tapasztaltam." Egyik diák pedig megható egyszerűséggel csak azt mondja: „Bizony, engem lenéztek." (Bosnyák 1912:233–234)

Az irodai munka (ami főleg a jogászokra volt jellemző): kevésbé rossz körülmények, de rosszabbul van fizetve, ugyanakkor rendszertelen és jobban leköti az embert. Az ügyvédi irodában dolgozók csaknem 40%-a napi hét órát is dolgozott, gyakran ünnepnap is, „az irodában dolgozó jogászok 53,8%-a vasárnap is jár irodába". (Bosnyák 1912:235)

- A kérdezett diákok 60,1% albérletben lakott, 1,6% ágyrajáró volt. (Bosnyák 1912:237)
- A kérdezettek mintegy 40%-a nem tartotta magát egészségesnek.

[96] Ehhez hasonló idézetek: „Első tanítványomat, mint első éves jogász, hirdetés útján kerestem. 23-an jelentkeztünk. Soha szomorúbb tömeget. A házmester már rendőrökért szaladt." (Bosnyák 1912:231)

> ...a felvétel 806 diákja közül csak 59,4% vallotta magát egészségesnek. A többi különböző betegségekről számol be, amelyek közül csak azt említjük, hogy 28% idegességről, 10,3% vérszegénységről és 7,7% nemi bajokról panaszkodik. A küzdelmek mellett nem jut ideje a diáknak arra, hogy egészségével törődjön. (Bosnyák 1912:242)

Az adatok alapján nem meglepő, hogy a diákoknak nem sok kapacitása maradt magára a tanulásra.

> Felvételünk szerint 806 diák közül csak 59,2% járt rendesen előadásra, 27,3% egyáltalán nem hallgatott előadást, 6,3% csak „olykor" járt el az egyetemre, a felvettek 7,2%-a pedig már abszolvált. Arra a kérdésre, hogy kollokvált-e az előző félévben, 70,8% felelt igennel. Mindezek a számok azonban nem állapítanak meg közvetlen összefüggést a diákság anyagi helyzete és tanulmányai között. Nemigen hozható össze a diákság anyagi helyzetével azon adat sem, hogy a felvett diákság 41,2%-a soha könyvtárba nem jár. Ez elsősorban, úgy véljük, könyvtáraink szomorú állapotával van kapcsolatban. (Bosnyák 1912:242)

A kutatást végrehajtó Galilei-körről köztudott, hogy erősen kapcsolódtak a polgári radikálisokhoz, akikről a politikai-világnézeti jobboldalon 1918 után az a mítosz terjedt el, hogy – még a legjóindulatúbb megfogalmazásban is – „túl megértőek voltak a nemzetiségi mozgalmakkal szemben, így hozzájárultak Trianonhoz". Túl azon, hogy Trianon *inkább igazolta* a polgári radikálisok aggodalmait, hogy a magyar nemzetiségi politika potenciálisan katasztrófákhoz vezethet,[97] az ő felfogásuk – korabeli és későbbi szlovák, román vagy szerb szemmel nézve – csak árnyalatban különbözött a kormánypárti felfogástól: Magyarország területi egységében és a magyar etnikum dominanciájában ők sem mondtak mást, mint a többi magyar politikai erő. (Példának okáért: Jászi 1986/1918:94, Litván 1986:36; bővebben: Dupcsik 2005:117–120.) Itt és most azonban csak arra szeretnék rámutatni, hogyan jelentkezik a nemzetiségiekkel kapcsolatos állítólagos „túlzott megértés" a *Diáknyomor* tanulmányban. Érdemes sorravenni a 3.5 táblázatot, az azt követő kommentár idézését, a 3.5 és 3.6 ábrákat az országos nemzetiségi viszonyokról, illetve a 3.5 táblázat alapján megrajzolt hasonló diagramokat (3.7 és 3.8 ábra).

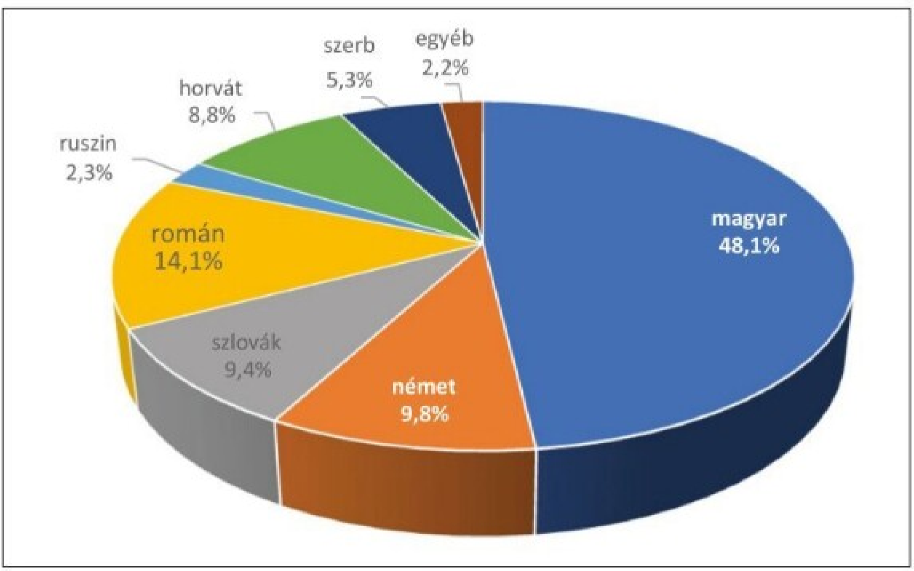
[97] Jelen körülmények között ezt nem tudom kifejteni, de meggyőződésem, hogy ha feltételezzük, hogy a 20. század elején a polgári radikális felfogás meghatározó hatást gyakorol a magyar nemzetiségi politikára, az sem lett volna képes változásokat elérni. A konfliktus kódolva volt a Kárpát-medencei nacionalizmusok, nemzetfelfogások ütközésében. (Dupcsik 2019)

3.5 táblázat. A Diáknyomor-kutatás (1912) nemzetiségi diákjai

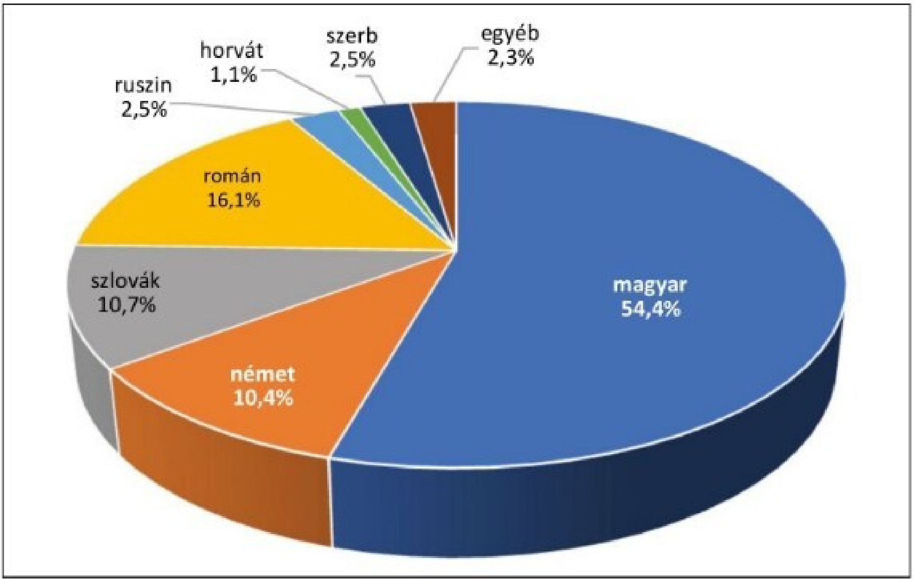
A felvett diákok anyanyelve		%	Közülük ösztöndíjban részesül	
				%
Magyar	703	87,2%	43	68,3%
Német	52	6,5%	6	9,5%
Tót [szlovák]	20	2,5%	1	1,6%
Horvát-szerb	18	1,2%	9	14,3%
Román	10	2,2%	4	6,3%
Egyéb	3	0,4%	–	–

Forrás: Bosnyák 1912:240

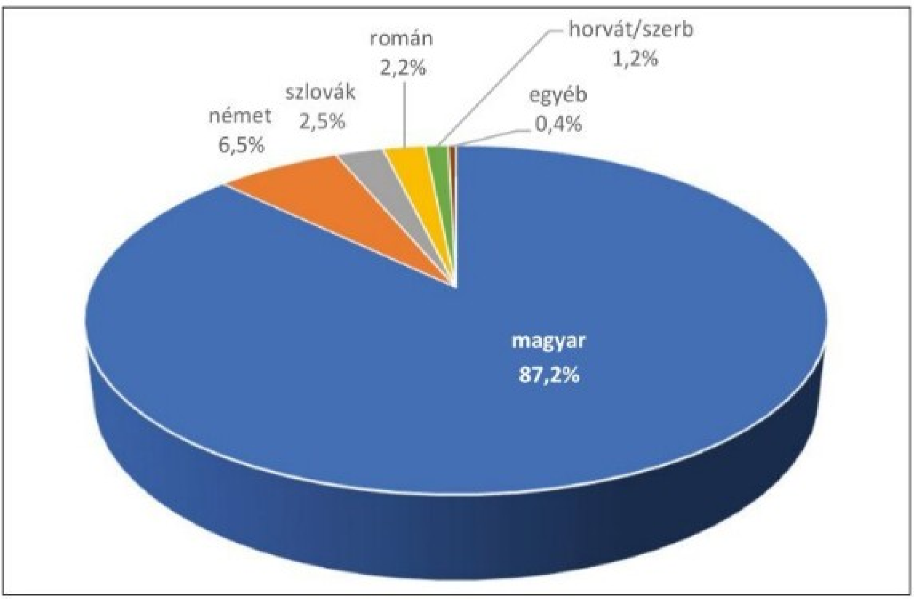
Ebből a táblázatból kitűnik, hogy a felvétel 806 diákja közül 87,2% volt magyar és 12,8% nemzetiségi. Ezzel szemben az ösztöndíjasok közül csak 68,3% volt magyar és 21,7% nemzetiségi. A nemzetiségiek tehát az ösztöndíjak kiadásánál előnyben részesülnek, és önkéntelenül felébred bennünk a gyanú, hogy ennek oka a nagyszámú nemzetiségi ösztöndíjon kívül főleg abban rejlik, hogy az uralkodó nemzetiségi politika hívei a nemzetiségi fiúkat a magyar politikának ösztöndíjakkal való támogatásának (?) akarják megnyerni. (Bosnyák 1912:240)

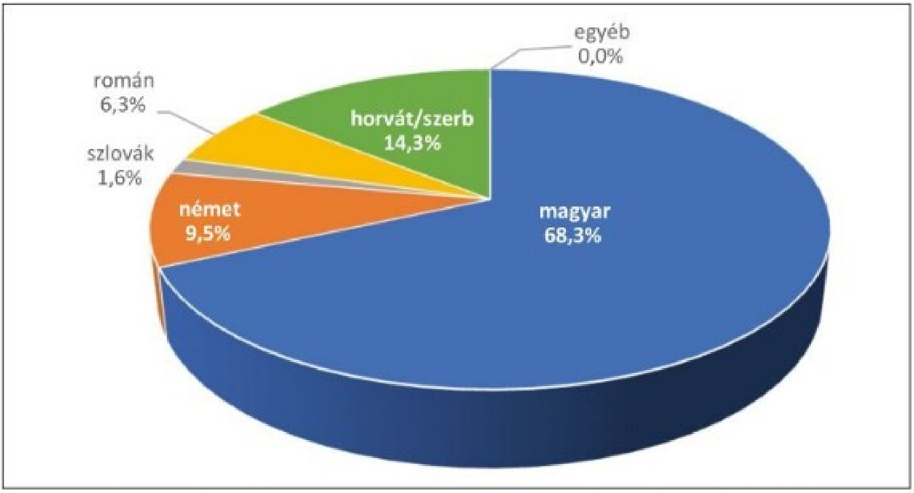
3.5 ábra. A Magyar Korona országainak (Magyarország Horvátországgal együtt) nemzetiségi viszonyai, 1910 (%)

3.6 ábra. Magyarország (Horvátország nélkül) nemzetiségi viszonyai, 1910 (%)

3.7 ábra. A Diáknyomor-kutatás (1912) felvett diákjai, anyanyelvük szerint (%)
Forrás: Bosnyák 1912:240

3.8 ábra. A Diáknyomor-kutatás (1912) ösztöndíjban részesülő diákjai, anyanyelvük szerint (%). Forrás: Bosnyák 1912:240

A kutatók tehát

- természetesként kezelik a magyarok erőteljes felül-, a nemzetiségek alulreprezentáltságát a diákok között (pl. szlovákok aránya a diákok között 3,76-szor kevesebb, mint az össznépességben, a románoknál ugyanez a mutató 6,5, míg a szerbeknél és horvátoknál 11,75); ugyanakkor
- kritikus megjegyzést fűznek ahhoz, hogy a magyarok *ennél kisebb mértékben felülreprezentáltak* az ösztöndíjasok között;
- az összesen húsz nemzetiségi ösztöndíj = „nagyszámú nemzetiségi ösztöndíj"; de, rögtön a következő bekezdésben:
- az összesen 63 ösztöndíj = „kis számú ösztöndíj…" (Bosnyák 1912:240–241)

Végezetül egy hiányról. A szabadgondolkodó Galilei-kör kérdésfelvetéséből nem véletlenül maradt ki a felekezeti megoszlás, így viszont nem tudtak, feltehetően nem is akartak a zsidó vagy zsidó származású diákok arányára rákérdezni. Ennek oka elsősorban az lehetett, hogy a néhány évvel későbbi antiszemita hisztéria, amelynek egyik „kedvenc" témájává vált a kérdés, nem a semmiből robbant elő, voltak előképei már 1912 körül is. E sorok szerzője azonban úgy véli, szakmai szempontból fontos lett volna a kérdés tárgyalása.[98]

[98] Mivel a normatív-politikai implikációk megkerülhetetlenek, deklarálom: az antiszemitizmus ideológiájának radikális kritikájára és aktív elutasítására törekszem, tehát elvi anti-antiszemitának vallom magam. De éppen ezért tartanám nagyon károsnak, hogy ha a magyarországi zsidóság

Az 1913–1914-es tanévben Magyarországon az egyetemi hallgatók 28,4%-a volt izraelita (Laky 1931:51, 9. tábla), miközben az össznépességben 4,5% volt az arányuk. Ez tehát 6,3-szoros felülreprezentáltságot jelent, ha *kizárólag* a zsidó/nem-zsidó dimenziót vesszük figyelembe – de ez a kizárólagosság önmagában manipulációkra ad alkalmat.

Hosszas fejtegetés helyett inkább két adatsort hasonlítok össze, és két megjegyzést teszek:

- 1910-ben a zsidó munkavállalók mindössze 6%-a dolgozott a mezőgazdaságban (Karády 1997:253), míg a 3.3 és 3.4 ábrák összehasonlításából kiderülhetett:
- 1912-ben minden olyan fiatalnak, akiknek a szülei *nem* a mezőgazdaságban dolgoztak, 14,88-szor nagyobb esélye volt arra, hogy egyetemista legyen.
- A két világháború között, a numerus clausus nyomán a zsidóság felülreprezentáltsága drasztikusan csökkent, azonban, mint majd látni fogjuk (→ 4.5.1) a parasztság alul-, a hivatalnoki/értelmiségi réteg felülreprezentáltsága nem hogy csökkent volna, de még nőtt is.
- S jellegzetes: a zsidó felülreprezentáltsággal egyes korszakokban szinte már megszállottan foglalkozó diskurzusok semmi problémát nem láttak az előző pontban említett tendenciákkal, a nemzetiségek korábban említett alulreprezentáltságában, vagy abban, hogy 1913–14-ben a magyar egyetemistáknak csak 4,7%-a volt nő. (Laky 1931:40)

A kutatás során „a diákifjak nemi életére nézve egyenes kérdés volt beiktatva" (Polányi 1986/1960:203)[99], de a tanulmányban ennek nincs nyoma (kivéve annak említését, hogy a minta 7,7%-a szenved nemi betegségben, Bosnyák 1912:248).

A Diáknyomor-kutatás kérdéseit előzetesen elküldték véleményezésre Braun Róbertnek – mint a következő alfejezetből is látható, a lehető legjobb szakértőnek.

3.2.5 Az antropológiával rokon lokálistanulmányok majdnem-feltalálása

William Isaac Thomas (1863–1947) az amerikai szociológia első olyan alakja, aki maradandó értékkel bíró klasszikust alkotott. A klasszikus szociológiát, mint a *Bevezetés*ben szó volt már róla, mindenekelőtt a modernizáció által hordozott hatalmas változás foglalkoztatta. Thomas, lelkész-farmer apa gyerekeként egy

társadalomtörténetének egyes témáit átengednénk a politikai alvilágnak.

[99] *A Galilei Kör hagyatéka* című írásban, *nem* pedig egy három évtizeddel korábbi, *A Galilei Kör mérlege* címűben. (Csunderlik 2017:246)

olyan virginiai farmon nőtt fel, ahol az élet a 18. századihoz hasonlóan zajlott; több egyetemen tanult, részben Európában, mígnem a 20. század eleji Egyesült Államok egyik legdinamikusabban fejlődő nagyvárosában kezdett szociológusként dolgozni. Itt valósította meg egy régi ötletét: az európai agrárlétből, a migráció által Chicagóba került népesség vizsgálatát, akikre felgyorsítva, a kulturális sokk által felerősítve zúdult a modernizáció. A módszertani szempontból is úttörő jelentőségű kutatást Thomas végül Florian Znanieckivel közösen öntötte monumentális publikációba: ez lett *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* (2002–2004) [1918–1920] (lásd még Dupcsik 2002).

De hogyan került ez a történet ebbe a kötetbe? Olvassuk el Thomas visszaemlékezéseit *A lengyel paraszt* ötletének eredetéről: 1896-ban, az első PhD-fokozata elnyerése után európai körutat tett:

> Megfordultam parasztok között számos országban, s meglátogattam egy kiállítást Budapesten, ahol sok paraszt volt. Mialatt a parasztok csoportját néztem, azt mondtam magamban: »Nagyon érdekes lenne megvizsgálni egy európai csoportot, ahonnan jelentős a kivándorlás mértéke, majd megvizsgálni őket Amerikában, s szemügyre venni, hogy amerikai viselkedésük milyen jellegű és milyen mértékű kapcsolatban áll otthoni viszonyaikkal és szokásaikkal.« Ekkor merült fel a Lengyel Paraszt gondolata, de egészen 1908-ig nem láttam hozza a megvalósításnak." (Levél Dorothy Swaine Thomas-nak, 1935. január, idézi: Bulmer 1984:47)

Ironikus: a rohamos tempóban, bár felemás módon *polgárosuló* (→ 5.3.3 és 6.5.2) Budapesten Thomas *parasztokra* lett figyelmes – de feltehetően gondosan stilizált, megcsinált, szakértők által rekonstruált (és jelentős részben konstruált) közegben *kiállított* parasztokat látott. A millenniumi kiállításon ugyanis egy tizenegy jellegzetes magyar és tizenegy nemzetiségi házból álló ún. néprajzi falut is felépítettek, Jankó János muzeológus és Fittle Kamill építész helyszíni felmérései alapján. (Jankó 1989/1896)

Talán nincs is szükség külön kutatásra annak felderítéséhez, Thomas miért nem egy *Magyar paraszt...* című művet alkotott. Egyrészt: ekkortájt Varsó és Łódź után Chicago volt a harmadik legnagyobb lengyel város, mintegy 360 ezren telepedtek le itt,[100] az 1920-as évekre a lengyelek váltak a város legnépesebb etnikai csoportjává. Másrészt: bár nagy tisztelettel adózok a lent tárgyalt magyar szerző munkásságának, nyilvánvaló, hogy Thomas lengyel szerzőtársával nem volt „versenyképes". Florian Znaniecki (1882–1958) a 20. század elején huzamosabb ideig Nyugat-Európában élt, Párizsban Émile Durkheim előadásait

[100] A magyarok éppen egy nagyságrenddel kevesebben voltak. (Becsei é. n.)

hallgatta, kifejezetten a lengyel migráció szakértőjének számított már 1913-ban, amikor Thomas felvette vele a kapcsolatot, 1914-ben pedig, közvetlenül az első világháború kirobbanása előtt az USA-ba költözött, és a University of Chicago oktatója lett ő is.

Braun Róbert (1879–1937), a marosvásárhelyi kereskedelmi iskola tanára volt, majd 1911-től a Fővárosi Könyvtár aligazgatója Szabó Ervin (→ 3.1.2) munkatársaként, a Társadalomtudományi Társaság szociográfiai szakosztályának megalapítója. *A falu lélektana* (1913) című tanulmánya, egyrészt, az itt tárgyalt *Huszadik Század*-cikkek közül messze a legterjedelmesebb; másrészt az alcíme is sokat ígérő: *Kérdőív és mintaválasz egy tervezett szociográfiai fölvételhez.* Az első mondat szerint: „Az alábbi sorok megírásához közvetlen okot Prof. William I. Thomasnak egy cikke és levélbeli fölszólítása adták meg." (Braun 1913:545). A szerző megadja Thomas egy 1912-es cikkének bibliográfiai adatait (ez az első, általam ismert magyar hivatkozás, a ma is létező, a szociológiai publikációs tápláléklánc egyik csúcsának tekintett *American Journal of Sociology* egy írására).

> Prof. Thomas kérdőívet állított össze, melynek alapján az európai parasztság pszichológiájára akart anyagot gyűjteni szociológiai összehasonlítások céljából. *A magyarországi adatok gyűjtésére e sorok íróját kérte föl* [kiemelés tőlem – D. Cs]. E munka megkezdése után merült föl a Társadalomtudományi Társaság-ban egy szociográfiai osztály terve, mely osztálynak hivatása a Magyarországra vonatkozó szociográfiai nyersanyag összegyűjtése volna. A szociográfiai szakosztály legelőször a parasztsággal azért kívánt foglalkozni, mert nemcsak hogy ez Magyarország legnagyobb számú társadalmi osztálya, hanem mert egyúttal ennek pszichológiája a legkevésbé ismert. Minthogy Prof. Thomas tervének Magyarországra vonatkozó keresztülvitele az eredetileg tervezettnél nagyobb időt fog kívánni, az ő hozzájárulásával, az ő kérdőívének segítségével, de attól függetlenül úgy állítottam össze saját kérdőívemet, amint ez a mi viszonyainkhoz inkább illik. (Braun 1913:545)

Ha „Prof. Thomas terve" nem is valósult meg, egy korát messze megelőző, „antropológiai" jellegű terepkutatás[101] viszont igen (ismét, mint annyiszor, csak

[101] A kulturális antropológia *ebben a korban* a tengerentúli, „egzotikus", „primitív", „törzsi" társadalmakra korlátozta figyelmét. Az 1960-as évek óta azonban az antropológia vizsgálatainak körét mindinkább kiterjesztette a modern társadalmakra, s a diszciplína védjegyévé vált módszert, a részt vevő megfigyelést, a terepmunkát magával hozva gyakorolt termékeny hatást a többi társadalomtudományra is. (Dupcsik 1993)

sajnálkozni lehet az eszme- és intézménytörténeti folytonosság ezt követő megszakadása miatt).

Braun két hétig élt az Arad megyei román faluban, Csicséren,[102] amelyet gyerekkora óta ismert, és ahol őt is jól ismerték. Kialakult az a termékeny szituáció, hogy sikerült felkeltenie az adatközlők érdeklődését is. (Igaz, nem volt olyan naiv, hogy azt higgye, „befogadták" – ezt egyrészt letelepedett, beköltözött parasztokkal sem szokták „elsietni",[103] másrészt, később bevallja: sok csicséri azt hitte, hogy az ő kérdezősködésének is egy tervezett adóemelés mértékének kipuhatolózása a valódi célja, Braun 1913:704).

> A román paraszt közlékeny természetű és általában szereti a társaságot... gyakran bejöttek szobámba és nem ritkán többet kérdeztek tőlem, mint én tőlük. Sőt mi több, bárkinek a házába bemehettem, bármit kérdezhettem tőlük, nem sértődtek meg érte. (A német vagy magyar paraszt ilyesmit aligha tartana természetesnek, ők bizonyos *regard*-ot várnak el.) [...] Házigazdám egy jobbmódú, de nem gazdag paraszt volt, mintegy 45 éves. Gyerekek bőven voltak a ház körül, vendégek is jöttek, sőt éppen cséplés ideje lévén, napszámosok is szaporították a házbeliek számát.
>
> ...parasztházban laktam, ott aludtam, étkeztem és lehetőleg ott is töltöttem az időt. (Mindez különösen Szegedfelsőtanyán volt megvalósítható.) Ez igen helyes eljárásnak bizonyult, mert a paraszt életének közvetlen közelből való látása sok téves nézetet oszlat el. Nem egy esetben volt alkalmam arról meggyőződni, hogy a parasztház belsejét még a falun lakó középosztályhoz tartozó sem ismeri. Más kutatók esetleges tanulságára említem, hogy tapasztalatom szerint mily magatartás mozdítja elő a helyes adatok gyűjtését, aminek alapföltétele a környezet bizalmának megnyerése. (Braun 1913:548 és 546)[104]

Braun tehát amatőr, de jó érzékkel ellensúlyozza képzésének hiányosságait. Ösztönösen tudja, hogy nem szabad vitatkozni az adatközlővel, hogy egyszerű tényekre kérdezzen rá, ne bonyolult mérlegelést igénylő kérdésekre, és hogy ne etnográfiai kuriózumokat keressen, mert vizsgálata számára minél mindennapibb egy jelenség, annál fontosabb:

[102] Valamint három hétig a Szeged külterületéhez tartozó Felsőtanyán is, de a publikációban erre csak néhány utalást tesz. (Braun 1913:548)

[103] Az 55. kérdésre adott válaszból: „Van egy jómódú és tekintélyes ember, aki 22 év előtt a Bánságból jött, és akiről, ha községi tisztségek betöltéséről van szó, így beszélnek: Jó ember, okos ember, de jövevény (vinitura)." (Braun 1913:694–695)

[104] A két bekezdés sorrendjét felcseréltem.

A gyűjtő figyelje meg a tényeket, vegye tudomásul őket, de lehetőleg óvakodjék a kritikától. ...Vegye tehát minden észrevétel nélkül tudomásul a legképtelenebb babonákat vagy mendemondákat. Íme, egy tapasztalati példa. E sorok írójának szegedfelsőtanyai házigazdája (egy különben igen értelmes ember) azt beszélte, hogy Szegeden a vásári tolvajok rendes adót fizetnek a városi hatóságnak foglalkozásuk szabad folytatásáért. Az adatgyűjtés érdekével ellenkezett volna e nyilván képtelen állítás cáfolata, mert 1. az elbeszélő vagy nem hitte volna el a cáfolatot, aminek következménye harag lett volna, vagy 2. elhitte volna, hogy tévedett, aminek következményeként szégyenkeznie kellett volna ostobaságáért. Úgy a harag, mint a szégyenérzet arra bírták volna, hogy a jövőben gondolatait ne közölje a gyűjtővel és hogy általában óvatosabb legyen nyilatkozataiban.

Ha a gyűjtő parasztházban lakik, igyekezzék mindenben a házi szokásokhoz alkalmazkodni. Beéri azzal, amit kap és nem kritizál semmit. Tehát szó nélkül megeszi paprikás ételüket,[105] iszik velük egy kancsóból, eszik velük egy tálból stb. Magaviselete legyen természetes. Ne akarjon „népiesen" beszélni, mert ezt csúfolódásnak veszik, ne viselje magát túlságosan fesztelenül, mert a paraszt nagyon figyel arra, hogy vajon betartják-e vele szemben a formákat. Ha a háznép hajlandóságát meg akarja nyerni, ne hanyagolja el a gyerekeket. Egy pár barátságos szó, néha egy krajcár vagy egy kis cukor, amit a gyerekeknek juttat, legjobb út a szülők, különösen az anyák jóindulatának elnyeréséhez.

Lehetőség szerint csak egyszerű tényeket tudakol és általában keresi az okokat, de nem kérdezi azokat. (Braun 1913:546–547)

Természetesen nem fogom végigvenni a 97 kérdésből álló „kérdőív" (az elemzésből kiderült, hogy mai fogalmaink szerint inkább egy strukturált interjúsorozathoz készült kérdéssor) egészét, csak szemezgetek, például:

5. Milyen a test, az étel és a lakás tisztasága? Döghúst esznek-e? Állatokkal laknak-e együtt? [...]

Fürdenek nyáron a Marosban. Általában kivétel nélkül szoktak és szeretnek fürdeni, ha lehet, akár naponta is. Reggel a kút mellett a vályúban kezet és arcot mosnak..., vasárnap pedig langyos vízben, és ilyenkor használják a szappant. [...]

A tisztaság haladásául vehető az is, hogy a férfiak elhagyták a hosszú haj viseletét. A fogkefe és a zsebkendő használata ismeretlen.

Fehérneműt minden héten egyszer váltanak, vasár- és ünnepnapokon pedig külön e célra való vékonyabb alsóruhát vesznek föl. A ruha egy hétig le nem kerül róluk (ha

[105] Lábjegyzetben beszúrva: „Szeged-Felsőtanyán egy átlagos háztartás évente 20–25 liter paprikát fogyaszt." (Braun 1913:546)

> csak fürdéskor nem), mert persze ebben hálnak is. A bocskort, melynek kötése meglehetősen körülményes, nem szokás minden éjjelre levenni. Viszonylag nagy gondot fordítanak a fehérnemű tisztaságára, és nemritkán láthatni rongyos felsőruha alatt tiszta alsóruhát. Egy idősebb nő, ami mintegy 12 évig lakott Csicséren, és előzetesen ugyancsak évekig lakott magyar, német és szerb faluban, határozottan állítja, hogy a fehérnemű tisztaságát illetőleg a románoké az elsőbbség. (Braun 1913:552)

Az étel tisztaságával kapcsolatos fejtegetéseit szerencsére gyorsan egy történettel váltja: a főtt tyúkot apja felszólítására a házigazda fia kézzel töri szét, belemarkol a sóba, megsózza, majd kiosztja mindenkinek. Igaz, teszi hozzá,

> minthogy étkezés előtt mindenki gondosan megmosta kezét (ahogy ezt Csicséren munka után általában szokták, ami pl. a középosztálynál nálunk éppen nem közszokás), bármilyen súlyos vétség is a fönti eljárás az etikett ellen, tisztaság és higiéne szempontjából alig tehető kifogás ellene. Egy tálból esznek és egy kancsóból (nem pohárból) isznak. [...]
>
> ...a konyha... tele van legyekkel... Szellőztetni télen egyáltalán nem szokás. Deszkapadló egyetlen parasztlakásban sincs. A padlóra köpés szokása általános. [...]
>
> Döghúst nem esznek. [...] Állatokkal együtt nem laknak. (Braun 1913:552–553)

A tanulmány igazi kincsesbánya, de jelen keretek között csak három témára tudok nagyon röviden kitérni.

1) a társadalmi rendszerhez és az államhoz való viszony

A tartalomhoz képest Braun szinte már higgadtan tárgyalja azt a jelenséget, amelyet némileg provokatívan, de nem torzítva, hagyományos gyűlölet-kultúrának nevezhetnénk:

> Azt hiszem, tudatos úrgyűlöletről alig lehet szó; a hagyományos jobbágygyűlölet (ki kell irtani az urakat stb.) teljesen megszűnt vagy teljesen irányt változtatott. Azonban az összeütközés nagyon gyakori a parasztok és az urak közt. A paraszt érzékenyebb lett, és nemcsak megijed, ha pl. a vasúti kalauz rárivall, hanem sértve is érzi magát, mert jobb bánásmódra érzi jogosítva magát. Igen föltűnő azonban néha (ezt magyar vidéken is tapasztaltam) a városi úri osztály, különösen a nők parasztgyűlölete. A legindifferensebb kérdéseimre is gyakran szenvedélyes válaszokat kaptam, melyek minden emberi érzést megtagadnak a paraszttól... a férfiak pedig fölháborodva mondják: Ha úriember megy végig a falun, nem is köszönnek neki. (Braun 1913:695)

Szeged környékén sincs másként, hivatkozik a szerző Tömörkény István szóbeli közlésére. A csicséri parasztok minden állami szervvel kapcsolatban mélységesen bizalmatlanok. Egy elképesztő történet: „A Maros túlsó partján kincstári földek vannak, amelyet körülbelül ellenséges területnek néznek." (Braun 1913:702) Amikor a Maros elkezdte a falu határát mosni, egy éjjel átvágták a kanyarulatot, hogy a kincstári földek felé vezessék a folyót, ami egy személyes ellentét miatt azonban kiderült:

> A csendőrök megjelentek a községházán, és a megidézett tetteseket *a parasztokkal szemben szokásos kínzásokkal* [kiemelés tőlem – D. Cs.] vallatóra fogták. Ennek híre gyorsan elterjedt a faluban, a lakosok a községháza elé gyűltek, és oly fenyegető magatartást tanúsítottak, hogy a jegyző kijelentette a csendőröknek, hogy a bekövetkezőkért felelősséget nem vállal. Erre a csendőrök a beidézetteket szabadon bocsátották, többé az egész ügyet nem bolygatták, mely azóta el is aludt. (Braun 1913:702)

A csendőrség később is visszatér külön témaként:

> A tanító, ki különben a csendőrség intézményéről igen jó véleménnyel van, ezeket mondta válaszul: Nem igen szeretik őket, különösen a csendőröket. Haragszanak, ha a csendőr igazságtalanul megveri őket, *noha ez érthető, mert ha valaki véletlenül a bűnös társaságában volt, a csendőr joggal gyanúsítja őt is és őt is megveri* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. Aztán azért is haragszanak, hogy mért olyan büszkék a csendőrök, mikor csak béresek és suszterek voltak.
>
> Annyi bizonyos, hogy a csendőrség brutalitása miatt a leggyűlöltebb intézmények egyike és e gyűlöletnél csak talán a csendőröktől való félelem nagyobb. (Braun 1913:702)

Mint az előző alfejezetben is említettem, utólagos mítosz – ironikus módon a mai jobb- és baloldal *közös* mítosza, csak más-más előjellel –, hogy a korabeli progresszió megértő lett volna a nemzetiségiekkel kapcsolatban.[106] Braun is, bár kritikai éllel említi, hogy ha tiszta országgyűlési választások lennének, akkor a kormánypárti jelölttel szemben a nemzetiségi jelölt győzne – de rögtön hozzáteszi: nem azért, mintha a helyiek a nemzetiségi programmal rokonszenveznének, hanem mert az ő anyanyelvükön szól. (Braun 1913:706)

Gyöngyszem a következő – kivételesen szó szerint lejegyzett – interjú is:

[106] A csicsérieknek a szociáldemokratákról csak az jutott eszükbe, hogy amikor Aradon napszámoskodnak, és a szervezett munkások tiltakozására kirúgják őket, hogy „a szocialisták bocsátják el őket". (Braun 1913:700)

> A kérdezett ember 35 éves, írni-olvasni tudó, jómódú.
> – Ki a képviselőtök?
> – Tagányi.
> – Hova küldte őt a kerület?
> – Budapestre. Ott van egy olyanféle hely, mint nálunk a községháza, ahol a képviselők találkoznak.
> – Miért választották meg Tagányit?
> – Mert neki volt a legtöbb pénze. (Ezt mint természetes dolgot mondta.)
> – Hát ha nem lett volna, akkor is őt választották volna meg?
> – Dehogy, sohasem! Akkor jobb embert választottak volna. De ő 6, 10 koronát és még többet adott az embereknek, azonkívül ételt és italt. Hitemre nagyon sok italt! Így aztán megválasztották. (Braun 1913:706–707)

Braun itt, a nemzetiségi politika lehetőségénél szúr be lábjegyzetben egy idézetet:

> ...[Nézzük] egy bizonyára illetékes embernek, Goga Oktaviánnak, a jeles költőnek, szigorú kritikáját a nemzetiségi pártról és ezzel szemben véleményét a radikális magyar politika realizmusáról: „Nézzük egy pillanatra magunk előtt a magyarokat. Látjuk, hogy az utóbbi időben társadalmi forrongásaik újkori eredményeként demokratikus áramlat támadt... és noha a magyar politika hagyományos fölfogásával homlokegyenest ellenkező elveket terjeszt, hatalmas visszhangot kelt és azon az úton halad, hogy országunk beléletében döntő tényezővé legyen. Mi lehet titka e maroknyi ember által teremtett hatalomnak? Ez egyáltalában nem titok: egy évtized rendszeres szellemi munkájának műve. Végül van ezeknek az embereknek egy tudományos szemléjük, a Huszadik Század, mely tíz év óta folytat tudományos propagandát, van társadalomtudományi könyvtáruk eredeti kutatásokkal és értékes fordításokkal, van népszerűsítő könyvtáruk és végül most napi agitációul a múlt évben a Világ című orgánumot alapították. Ily fölszereléssel, természetes, hogy fölrázhatod a közvéleményt letargiájából és meghódíthatod a magad hite számára... (Braun 1913:706)

Utólagos bölcsességgel persze könnyű deklarálni: Braun naivnak bizonyult, mind a „közvélemény meghódítását", mind Goga bókját illetően – s közben nem vette észre, hogy utóbbi úgy írt a *Tribuná*ban, az Aradon megjelenő román nyelvű *kormánylapban* „a magyarokról", mintha már akkor sem Magyarországon élt volna. Pedig a román politikus, akiről *1912-ben* általános vélemény volt, hogy jóban van a magyar progresszív körökkel, *1914-ben* Bukarestbe költözött, ahol a központi hatalmak – és így Ausztria–Magyarország – elleni hadüzenetért lobbizott, sikerrel. A háború *után* területét kétszeresére növelő Román Királyságban Goga miniszterelnök is lett, később a nevéhez fűződött a romániai zsidótörvény.

Alkotói pályáját a két világháború között sem szakította meg, ő fordította románra többek között *Az ember tragédiáját*, Petőfi számos versét, és a *Mein Kampf* több fejezetét. Lehet, hogy a román nacionalista diskurzus nem volt olyan színvonalas, mint a *Huszadik Századé* – de sokkal hatékonyabbnak bizonyult.

Ha azt hinnénk, hogy a 2010-es évek találmánya, hogy az embereket, főleg falun a bulvárhírekkel könnyebben el lehet érni, mint politikai elemzésekkel, olvassuk el ezt az évszázaddal korábban publikált szöveget:

> Fölötte jellemző, hogy pl. nincs ember a faluban, aki ne tudna a Titanic süllyedéséről vagy Vlaicu repüléséről – ezek ott-tartózkodásom idején gyakori beszédtémák voltak –, ellenben a magyar parlamenti eseményekről, pl. a Kovács-féle merényletről [Kovács Gyula függetlenségi képviselő rálőtt Tisza Istvánra az Országházban, 1912. június 7. – D. Cs.] senki sem tudott azok közül, akiket megkérdeztem. Pedig az aradi *Popurul Român* [Aradon megjelenő román nyelvű kormánylap – D. Cs.] több példányban jár a faluba, és ott olvashattak róla, de nyilván nem érdekelte őket a parlament. (Braun 1913:565)

2) Oktatás és nyelvkérdés

Az 1905-ben „hatalomra került" ellenzéki koalíció, mint már volt róla szó (→ 3.1.3) politikai elveinek éppen csak a lényegét volt kénytelen feladni, ezért hangzatos látványpolitizálásban és pótcselekvésekben élte ki magát. Ez utóbbiak egyike volt például az 1907-es oktatási törvény, a miniszterről elnevezett Lex Apponyi, amely előírta, hogy valamennyi elemi iskolás gyereknek a negyedik tanév végére folyékonyan beszélnie kell magyarul. Az adott oktatási rendszerben (→ 3.2.2) a nemzetiségi többségű területek falvaiban élő gyerekek körében az intézkedés hatékonysága a nulla felé közelített, miközben arra alkalmas volt, hogy az addig apolitikus nemzetiségi tömegek is sérelemként éljék meg.

Bármennyire szembemegy a sztereotip várakozásokkal, a polgári radikálisok köréhez köthető szerző nemcsak hogy nem kritikus a nacionalista oktatáspolitika eme baklövésével szemben, de még a problémát sem érzékeli. A 97 kérdésből egy sem foglalkozik közvetlenül az oktatás vagy a nem-magyar nyelvhasználat ügyével, csak a következőképpen megfogalmazott kérdés kapcsán tér ki erre is: „72. Mennyi hajlandóság mutatkozik az állami intézkedések végrehajtására és az állami intézmények (iskola stb.) és támogatás igénybevételére?" (Braun 1913:703) Az első két mondat után így összegzi a válaszokat:

> Az állami iskoláról (a szomszédos Mondorlakon van, alig kétszáz lépésre az utolsó csicséri háztól) és a magyar nyelv tanításáról így nyilatkozott előttem egy ember.

> – Mi haszna van a magyar iskolának? Míg a tanító az osztályban van, a gyerekek hallgatnak, amint pedig a tanító kiteszi a lábát az osztályból, a gyerekek románul beszélnek. [Lábjegyzetben: „Szakszerű pedagógus is el fogja ismerni, hogy ennél tömörebb egyszerűséggel nem lehetne jellemezni nemzetiségi vidéken az iskola magyar nyelvi tanítását."] De ha tanulnak is valamit, egy pár évre elfelejtik. Olyan jól kellene megtanulniok, hogy sohase felejtsék el. (Kérdeztem, hogy akkor miért nem küldi fiát a városba). Ó, azt tudom, hogy az segítene, de honnan vegyem erre a pénzt? Egy évig magyar iskolában volt a fiam, *de újból a románba küldöm* [kiemelés tőlem – D. Cs.], hogy legalább románul tanuljon. Nincs ember a faluban, aki ne volna áldozatokra kész, hogy gyerekei magyarul tanuljanak, azonban erre mód alig van. Alig képzelhető, hogy valaki a fönti érvelésre felelni tudjon. (Braun 1913:703)

A fenti idézet utolsó mondata után Braun más témára tért. Még arra sem reflektált, hogy amit ő *állami* iskolának hív, az a helyiek számára *magyar* iskola, és az egész tanulmányban a fent idézett utalás az egyetlen arra, hogy ezek szerint létezett egy *román* iskola is.

3) Szexualitás

Ebben a korszakban pusztán azon, hogy roppant óvatosan kezelik ezt a témát, nem lehetne csodálkozni. Braun tanulmánya e téren azonban más szempontból érdekes. Olvassuk csak el az egyik kérdést, és a válaszokat:

> 12. Szokás-e a házasság előtti együttélés titokban vagy nyíltan? Mit szól hozzá a közvélemény?
> A pap: A nemi együttélés csak az esküvő után kezdődik. Általában ügyelnek, hogy a jegyesek egyedül egy pillanatra se maradjanak, és még táncba is csak a szülőkkel mennek.
> A tanító: Előfordul rövid idővel a házasság előtt, azonban addig is olyan szégyennek tartják, melyet csak a házasság tesz utólag jóvá. [...]
> Jegyző: Szokás; a közvélemény teljesen rendben valónak találja.
> Kereskedő: Nyíltan előfordul, titokban soha. A közvélemény a nyíltan együttélőkkel szemben közönyös, mert ez az állapot sohasem állandósul, hanem többnyire csak átmeneti, és ha a felek hamarosan szét nem válnak, csakhamar kötnek." (Braun 1913:557)

A korábbi deklaráció – „...bármit kérdezhettem tőlük, nem sértődtek meg érte..." – ellenére itt, és a többi nemi erkölcsre vonatkozó kérdésnél nyoma sincs annak, hogy Braun magukat a parasztokat kérdezné (akiket máskor hosszan idézni szokott). Itt kizárólag az adott pillanatban a faluban élő „nadrágos embereket" kérdezi – akik mintha nem is ugyanabban a világban élnének...

3.3 A századforduló magyar protoszociológiája a *Huszadik Századon* túl

3.3.1 Két „kis", de fontos vizsgálat

Freund Gyula bevallottan nem kutatóként, hanem szociáldemokrata aktivistaként és publicistaként jelent meg 1907. október 10-én[107] a temesvári dohánygyárban. Mégis, ezen fejezet utolsó szakaszában talán már nem hat a meglepetés erejével, hogy egy kis szociológiai felmérésre is felhasználta a helyzetet: kérdőíveket osztott szét, amelyet vissza is kapott hatvanegy női és tizenkét férfi munkástól. Ez természetesen még erre az üzemre nézve sem reprezentatív minta,[108] az elemzés nagyon rövid és nem professzionális, de mivel táblázatos formában közli az összes eredményt, illetve mivel ebben a korszakban kevés ilyen felmérés született, a cikk értékes forrásnak tekinthető.

Freundot leginkább egyrészt a patriarchális attitűdökkel ötvözött modern felügyeleti rendszer (a dohánygyár állami tulajdonban állt),[109] másrészt az üzemben dolgozók egészségügyi állapota foglalkoztatja: az éppen munkából érkező munkásnők 54%-a vallotta magát betegnek, a betegek 70%-a pedig azt állította, hogy „a gyárban való munkálkodása *közben* [kiemelés az eredetiben – D. Cs.] betegedett meg." (Freund 1908:94) A minta 91,6%-a lakott egyszobás lakásban, Freund szerint tipikusan hat-hét személy egy szobában, ami reálisnak tűnik (→ 3.2.1), bár zavaró, hogy külön erre vonatkozó kérdés nem volt.

Mai szemmel nézve azonban a legérdekesebb a családi és genderviszonyok megjelenése. Magyarországon rendkívül szívósan él az a mítosz, hogy „a nők nem dolgoztak" (= nem végeztek fizetett munkát) a kommunista rendszer előtt (kisegítő mítosz: az első világháború időszaka kivétel volt), vagy legalábbis a férjezett nők a háztartásra korlátozták magukat. Érdemes ezt a mitológiát összevetni Freund adataival (3.6 táblázat, vizuálisan megjelenítve a legfontosabb összefüggést 3.9 ábra).

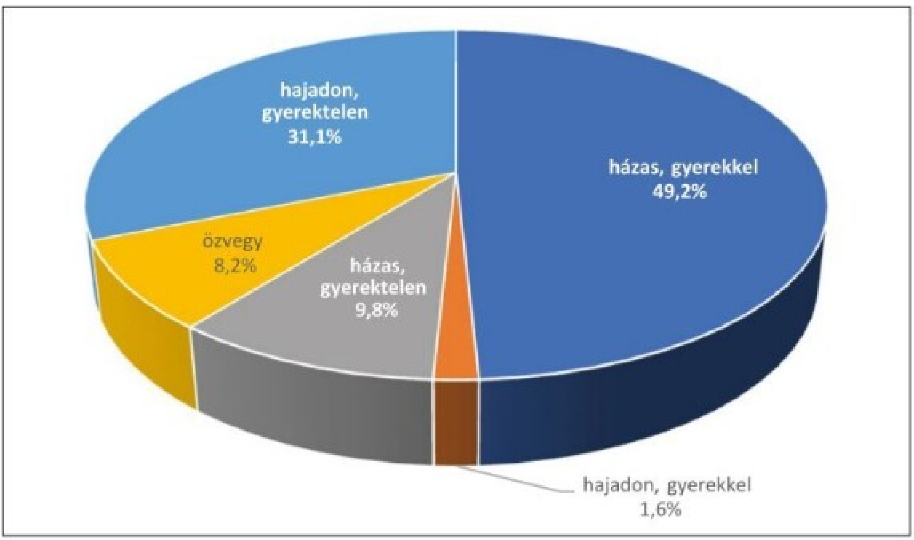
107 A Szociáldemokrata Párt országos sztrájkot kezdeményezett az általános választójog követelése érdekében (ekkor az összlakosság kevesebb, mint 7%-a rendelkezett választójoggal). Az országos akció mérsékelten sikeres volt, egyedül Budapesten tüntetett százezres tömeg („vörös csütörtök").

108 Mintegy kétezren dolgoztak a gyárban, túlnyomórészt nők, a tizenkét évestől a hetvenéves korosztályig. (Freund 1908:93)

109 Mai viszonyaink megértése szempontjából is fontos tudni, hogy az állam rátelepedése a gazdasági életre (is) nem a kommunista rendszerrel kezdődött: már a 20. század elején, az iparban, kereskedelemben és közlekedésben dolgozók mintegy tizede állami alkalmazott volt. Az állami kiadások elérték a GDP 20-25%-át, a korabeli nyugat-európai mérték mintegy kétszeresét. A dualista korszak összes beruházásának 18-20%-át az állam finanszírozta. (Katus 1987:680–682)

3.6 táblázat. A temesvári dohánygyár munkásnői, Freund Gyula vizsgálata alapján (n = 61), 1908

egyedülálló, gyerek nélkül	19 fő, ebből	11 fő 15–19 éves
		4 fő 20–23 éves
		4 fő 23–27 éves
egyedülálló, gyerekkel	1 fő	32 éves, 1 gyerekkel
házas, kiskorú gyerek nélkül	6 fő, ebből	4 fő 20 éves vagy fiatalabb
özvegy	5 fő, ebből	1 főnek *nincs kiskorú* gyereke, az illető 51 éves
házas, gyerekkel	30 fő, ebből	9 fő 21 éves vagy fiatalabb
		14 fő 24 éves vagy fiatalabb
		3 fő 40–47 éves
		a kategória átlagosan 27,6 éves, átlagosan 2,76 gyerekkel
összesen	61 fő	a minta 57,3%-a kisgyerekes anya
		a gyerektelenek 50%-a 20 éves vagy fiatalabb
		a gyerektelenek 1,6%-a 51 éves

3.9 ábra. A temesvári dohánygyár munkásnői, Freund Gyula vizsgálata alapján (n = 61), 1908

Hangsúlyozni kell: a „régen-a-nők-nem-dolgoztak”-mítoszt nemcsak a fentihez hasonló minikutatások cáfolják, hanem az országos statisztikai adatok is. Ebben

a korszakban az összes nő (beleértve az újszülöttektől a munkaképteleneken át a legidősebbekig mindenkit) 20,8%-a végzett fizetett munkát (KSH 1996:83), miközben a saját földjükön dolgozó nők egyáltalán nem, a napszámos nők pedig gyakran nem kerültek be a statisztikába. Mint már utaltam rá (→ 2.3.3) a gyáriparban dolgozók negyede volt nő, de ugyanezzel az arányszámmal (25,2%) találkozunk akkor is, ha azt nézzük, hogy 1900-ban az összes munkavállaló hány százaléka volt nő.[110]

A másik „kis" kutatás szerzője, Bresztovszky Ernő (1882–1922) szintén újságíró, közíró, politikai hovatartozásairól pedig mindent elmond, hogy 1903 és 1921 között a *Népszava* belső munkatársa, szerkesztője volt. Itt ismertetett írása (Bresztovszky 1907–1908) nem kutatáson, hanem az ipari balesetek statisztikájának elemzésén alapul. Az egyetlen összefüggés, amire a pár oldalas cikk ki van hegyezve: minél nagyobb üzemméret – annál több a baleset.

Ha a maximum húszfős üzemek baleseti mutatóját 1-nek vesszük, akkor a legnagyobb üzemek hasonló mutatója már 7,3–8,1. Az összefüggés erősnek tűnik, bár egy apróság azért hiányozhat: a balesetbiztosítás megléte és a (bejelentett) balesetek aránya közötti esetleges összefüggés vizsgálata. Pedig ez érdekes lehet: például a következő korszakban, a két világháború között Budapesten a betegség- és balesetbiztosítással rendelkezők aránya a háború előtti 25-30%-ról 80-85%-ra nőtt. (Ungváry 2012:127) Ugyanakkor 1920 és 1938 között a munkáslétszámhoz viszonyított üzemi balesetek száma csaknem négyszeresére nőtt. (Ferge 1998:30)

3.3.2 Magyar migránsok nyomában

A korábban már említett Hegedűs Loránt (→ 3.1.2) több írását is a migráció kérdésének szentelte. Ezek között a legjelentősebbet, *A magyarok kivándorlása Amerikába* címmel viszonylag korán, 1899-ben publikálta, amikor még nem sejthette, hogy később a Társaság befolyásos, majd kiszoruló jobbszárnyának lesz egyik fontos alakja. A viszonylag korai publikáció egyrészt a szerző problémaérzékenységét mutatja, másrészt viszont figyelmeztetés a szociológusok egyik örök kísértésének kockázataira: csak nagyon óvatosan érdemes előrejelzést tenni (ha egyáltalán) a pillanatnyilag érvényesülő tendenciák alapján. A statisztikai adatokat 1897-ig felhasználó Hegedűs ugyanis az 1890-es évek, utóbb átmenetinek bizonyuló csökkenési tendenciájából kiindulva további csökkenést

[110] Tomka 2020:105. Az utolsó adat forrását, Tomka Béla kiváló munkájának 4.9 táblázatát érdemes tanulmányozni. Azt találjuk, hogy 1900 és 1990 között a női foglalkoztatottak arányában az európai országokban rendkívül hasonló adatok és tendenciák érvényesültek, akár hadviselő, akár semleges, akár szocialista, akár kapitalista országokról volt szó.

prognosztizált. Ezzel szemben egy évtizeddel később, a kivándorlás 1907. évi csúcsán már tízszer annyian hagyták el az országot, mint 1897-ben (3.10 ábra).

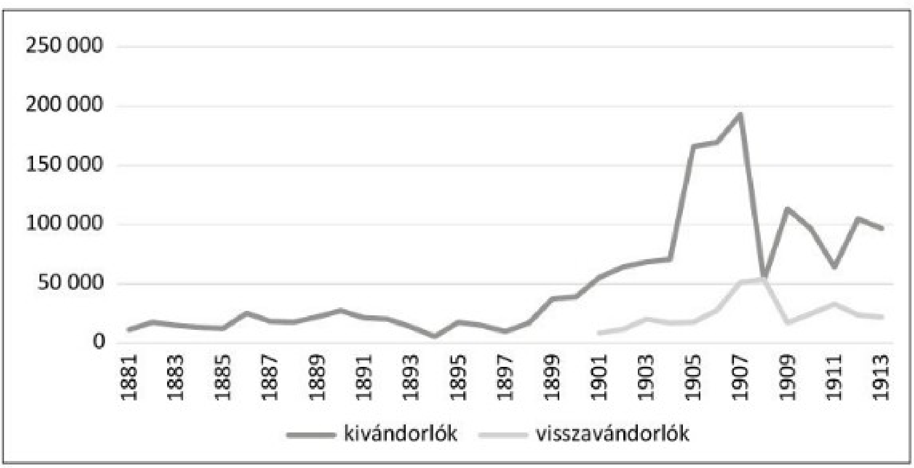
Hegedűs legnagyobb erőssége, hogy *kombinálja* a különböző módszereket:

- statisztikákat használt, olvasta az idevágó irodalmat;
- járt Amerikában, megfigyelte a frissen érkezőket;
- meglátogatott néhány amerikai magyar közösséget;
- itthon is végigjárt néhány kivándorló-kibocsátó községet;
- meginterjúvolt számos kivándorlót, itthon maradó családtagot, visszatérőt, hivatalos embereket mind az Egyesült Államokban, mind itthon és így tovább.

Gyengesége, a korban „szokásos" módszertani gyengeségeken túl:

írásában keverednek a különböző – gazdasági, szociológiai, nemzetpolitikai, demográfiai, morális és egyéb – megközelítések; s főleg:

- keverednek a normatív és leíró/elemző megnyilvánulások, írását olvasva pedig fokozatosan nyilvánvalóvá válik, hogy bár erőfeszítéseket tesz az objektivitás *látszatára*, a normatív/ideológiai elfogultságai jobban rányomják a bélyegét az írásra, mintsem azt az első oldalak után gondolnánk.
- Végül: kevesebb terjedelem több lett volna, sok az önismétlés, az öncélú elmélkedés.

3.10 ábra. Kivándorlás a Magyar Birodalomból, 1881–1913. Forrás: KSH 1996:77

A fenti pontok közül többeket is példáz az Egyesült Államok bevándorláspolitikájának leírása/megítélése (mert e kettő elválaszthatatlanul összefonódik). Hegedűs jogfilozófiai elmélkedéseket enged meg magának, amelyek során úgy veszi, mintha az amerikai alkotmány alapjogként kezelné a bevándorlást, majd azt állítja, hogy alapvető emberi jogokat egyáltalán nem lehetne korlátozni, ami csúsztatás.[111] Ráadásul zavaró, hogy újra meg újra „csodálkozik" az amerikaiak korlátozó szándékain. Amikor Magyarországgal kapcsolatban merül fel a bevándorlás kérdése, Hegedűs magától értetődőnek tekinti, hogy az országnak joga van a szabályozásra, akár a korlátozásra is.[112]

Hegedűs nagyon egyszerűnek látja a ki-/bevándorlás dinamikáját: az amerikaiak kezdetben „bárkit" befogadtak → jelentősen nőtt a bevándorlók száma → ennek hatására megnőtt az amerikaiak idegenellenessége → korlátozó intézkedések → a bevándorlás mértékének csökkenése (amely a tendencia folytatását jósolja). Hegedűs egyértelműen azt állítja, hogy – szemben mondjuk Németország kivándorlásával[113] – a magyar kivándorlást nem belső, hanem amerikai tényezők határozzák meg: „És Magyarországon? Magyarországon épen megfordítva: Amerika befolyása irányítja a kivándorlók számát..." (Hegedűs 1899:74–75) Ez egy erős állítás, amelyet – bár igazolni nem tudja – a szerző nagyon fontos felismerésnek tart. Olvassuk csak tovább az idézetet:

> ...embereink manapság annyi magánértesülést kapnak folyton a tengerentúlról, hogy az amerikai munkapiacz hullámzásai a láthatatlan csatornákon közvetlenül hatnak Magyarországra; ...úgy odaát, mint itthon tiz ember közül nyolcz azt felelte nekem, hogy rokoni tudósításra indult el szülőfalujából. De mindezeknél tovább menve meg lehet állapítani azt, hogy Magyarországnak megvan az a különössége, melyet úgy fejezhetünk ki, hogy Amerika vonzó ereje mozgatja kivándorlási áradatának apályát és dagályát... (Hegedűs 1899:74–75)

[111] Például az egyesülési, illetve véleményszabadság joga kapcsán lásd Halmai 1990, 1994, Dupcsik 1996.

[112] A szerző azonban legalább nem „dől be" a már akkor is „népszerű" mítosznak, és nem vizionál saját korában jelentős „zsidó bevándorlást" Galícia felől: úgy ír a bevándorlásról (Hegedűs 1899:69–70), hogy egyszer sem írja le a „zsidó" szót, de még a „galíciait" is csak egyszer. (Hegedűs 1899:70)

[113] „Egy másik kivándorlót-szállító ország, a német birodalom, a mely négy és félmillió lelket vesztett el így, nagyon érdekes példát mutat nekünk; azt látjuk ugyanis nála, hogy a kisebb hullámzásokat nem tekintve (ilyen volt az 1893-iki tengerentúli válság) általában nem az amerikai, hanem a németországi viszonyok adják meg a hullámzás főirányát..." (Hegedűs 1899:73)

Hegedűs szövegében amerikai és magyar „coniuncturákat" emleget, de valójában csak a sztrájkok statisztikáit idézi fel, olyan összefüggésben, hogy ha sok a sztrájk az USA-ban → akkor szükség van külföldi munkásokra → azonnal nő a kivándorlók száma is.

> *Már megmutattam,* hogy a kivándorlás első alkalmával is *a yankeek keze nyúlt át hozzánk az Oczeánon keresztül* [kiemelések tőlem – D. Cs.]. Már a kivándorlók megérkezésénél megfigyeltem, (I. fejezet), hogy a ki egyszer átment Amerikába, az hihetetlenül könynyen hozzászokik úgy a maga, mint a községében lakók munkaviszonyainak új meg új kapcsolódásához, meglazulásához. Már jeleztem azt, hogy embereink manapság annyi magánértesülést kapnak folyton a tengerentúlról, hogy az amerikai munkapiacz hullámzásai a láthatatlan csatornákon közvetlenül hatnak Magyarországra... (Hegedűs 1899:74)

A szerző tehát *belső* tényezők kombinációját (a potenciális kivándorlók és szervezőik tájékozottsága + a belső viszonyok kivándorlást ösztönző nyomása) minősíti *külsővé.* S jellegzetes módon akkor is kitart e megközelítés mellett, amikor a kivándorlást ösztönző hazai viszonyokkal találkozik:

> ...ezt a magyar áradatot, mi pedig alig tudunk befolyni arra, tehetetlenek vagyunk. Miért van ez? Miért van ez nálunk s miért nincs így Németországban vagy Albionban? Azért, mert *kivándorlásunknak itthon nagy bajok az okai* [kiemelés tőlem – D. Cs.], azok, a melyeket előadván, megmutattam róluk, hogy nagy változatosságukban folyton működnek, folyton-folyvást „termelik" a kivándorlás anyagát, ez az anyag pedig csak alkalomra vár, hogy átszólítsák Amerikába. (Hegedűs 1899:75)

„A sok »american« közt, kit tótjaink közül meghallgattam, talán egy sem akadt, a ki egyenest az ügynökök buzdítására indult volna el: ők ma már egymást buzdítják" – ha eddig olvasnánk, azt hihetnénk, hogy szerzőnk elveti a kor divatos, a jelenségért a kivándorlási ügynököket hibáztató diskurzusát. De már az utolsó idézet közvetlen folytatása eloszlatja ezt az értelmezést:

> Hanem igenis ott ólálkodnak az ügynökök a határszéli korcsmákban – néha a pályaudvarokban – s míg egyrészt a konzuli kihallgatások tanúsítják, hogy naiv embereink ily fölültetésekre azt is elhitték Amerikáról, hogy ott tejjel és mézzel folynak a folyók, addig kétségtelen, hogy ezeknél a „szállásadóknál" és „hajót váratóknál" marad ott kivándorlóink pénzének egy része, ott marad oly cselfogások útján, a melyek törvényesen üldözendők. Ezekkel a bujkáló ágensekkel szemben nem használ semmiféle európai sentimentalismus, egyszerűen össze kell törni őket. (Hegedűs 1899:17)

Az amerikai magyarok életének leírásakor időnként valami érthetetlen, lefojtott ingerültséget érzékelhetünk a szerző részéről, aki még a patrióta irányultságú civil társadalmi megnyilvánulásokat is „extrémként" stigmatizálja:

> ...az egyesületi mozgalomnak az a túltengése, a mely az új világban sokszor oly hóbortos szélsőségekbe téved... mindezek koronája pedig Cleveland, a hol 15-16 különféle társulatot emlegetnek. Itt épült néhány vagyonosabb kivándorlónk összeadott pénzéből a „Magyarház" is, azzal a czéllal, hogy nagytermében a magyar gyűlések, mulatságok otthont leljenek! (Hegedűs 1899:30–31)

Clevelandben „a jólét jeleit is többször láthatám" (Hegedűs 1899:35), ismeri el Hegedűs, de az általánosítás szintjén inkább a negatívumokat hangsúlyozza: „kivándorlottjaink háromnegyedrésze az átlagos amerikai »standard of life«-nak alatta marad." (Hegedűs 1899:25) Konzekvens szociológiai gondolkodással ezen adathoz azt a kérdést lett volna érdemes hozzátenni:

- és a magyarországi átlagos „standard of life"-hoz képest hogyan éltek a kivándoroltak?
- Valamint: vannak-e különbségek pl. annak alapján, hány éve élnek az USA-ban?

„Miért vándorolnak ki az emberek Amerikába? Bizonyára ez a kérdések kérdése." (Hegedűs 1899:61) Valóban az. De nézzük a folytatást, ezúttal már a Felvidékről:

> A völgy teljes a nagy nyomorúságtól, s az intransigens nagyuradalom, az erdők pusztulása és az ipar hiánya, az üzérkedők fondorkodásaival együtt oly tökéletessé teszi a szegénységet, hogy a népesség szinte physikai kényszerűséggel ömlik ki a hegyeken – Amerikába. Kell-e még több ok arra, hogy itt „kivándorlási viszketeg" teremjen, kell-e az olyan faluban, a hol „állami malacznak" mondták a koczát, mert minden állatjukat adóba adják. [A jómódúbb Tarnóczon a kivándorlók] legtöbbje két év múlva ismét visszajön, hoz vagy 500 forintot, a mivel azután tisztességesebben rendezi be lakását – nem úgy, mint a trencséniek, – úgy hogy a házak egyharmada [itt, Tarnóczban] kőből van s bennök képeket, poharakat, főként pedig tűzoltó diplomákat találunk. (Hegedűs 1899:63–64)

Akkor miért „baj" a kivándorlás? Számos ok miatt:

> Természetes, hogy a kivándorlásnak visszahatása is más itt; még pedig – a munkabéreket egyelőre nem tekintve – kettős. Tudniillik egyrészt a pánszlávizmust az önérzetes tót az amerikai egyletekből hamar magára kapja és hazahozza, másrészt pedig tetszeleg

> a „városi" nép előtt az ő angol szavaival is, – nekem is mutattak egy „jó angol" hírében álló munkást, a ki azonban a „cool" szón kívül egyebet nem tudott mondani. Meg kell írnom végül, hogy egyik liptómegyei faluban hallottam azt a különös okát a hazavágyódásnak, a melyhez hasonlót két világrészben nem találtam, nevezetesen arra a kérdésemre, hogy miért jött vissza Amerikából, emberem igyen válaszolt: – „Mert ott kétszer is kellett naponként húst ennem, azt pedig nem lehet kibírni." (Hegedűs 1899:65)

Haha. Hegedűs mintha kényszeresen rosszat akarna mondania a jelenségről; pl. ha olyan településekről van szó, ahol „bizony nem veszett el a dollár ereje", ott, ha mást nem, akkor az „itthon hagyott asszonyok erkölcstelenségét" (Hegedűs 1899:66–67) említi.

A fenti idézetben azonban az ilyen kiszólásoknál is érdekesebb, hogy Hegedűs az amerikai közegnek tulajdonítja a szlovák nacionalizmus erősödését (és tünetértékű módon „pánszlávizmusnak" nevezi azt). A korabeli magyar elit és politizáló középosztály általános önáltatása volt, hogy nem vették észre: a korabeli nemzetiségi identitáspolitikára a leginspirálóbb hatást éppen a magyar identitáspolitika 1867 utáni sikere gyakorolta; a siker kifejezést a korabeli magyar ellenzék egy része idézőjelbe tette volna, de a nemzetiségiek soha. (Dupcsik 2019)

A hosszúra nyúlt tanulmány utolsó előtti bekezdése váratlanul új szempontot hoz napvilágra:

> Tanulságunk összefoglalva az, hogy míg a magyar középosztálya vagy épen a fölötte állók régi közönyükbe és conservativ nyugalmukba vannak bele öregedve, azalatt a legfrissebb ország legfrissebb eszméit hozzák haza azok, kik alattok élnek és mozgolódásukkal mutatják, hogy *ők modernebbek és fiatalabbak akarnak lenni, mint a középosztály. A középosztályra nézve életveszedelmet jelent ez,* s a középosztály ezt nem akarja észre venni. Veszteni való idő nincs sok s azért minden napra és minden emberre szükség van, hogy a középosztály megnyíljék a modern eszméknek és ne engedje *a természet rendje ellenére megelőztetni* [kiemelések tőlem – D. Cs.] magát. (Hegedűs 1899:101)

A 101. oldalig kell várni, hogy kiderüljön: Hegedűs világképében a „Magyarország számára rossz" = „a korabeli magyar középosztály számára rossz".

Csak egyetlen, de talán nem mellékes kiegészítést tennék a szóban forgó cikkhez: 1905–1907-ben a Magyországról kivándorlók 95,1%-a földműves, napszámos, segédmunkás vagy cseléd volt – 0,3%-a pedig értelmiségi. (Puskás Juliannát[114] idézi Léderer 1991:117)

[114] Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*, Budapest, Akadémiai, 1982.

Az alfejezet befejezéseként – s egyúttal a következő alfejezet „végszavazásaként" – idézném a Veszprém megyei főispán jelentéséből, 1905. március 22-éről: „A kivándorlási hajlam növekedése egyáltalán nem tulajdonítható – legalábbis vármegyém területén nem – titkos kivándorlási ügynökök működésének." Majd részletezi a visszatérők jelentős arányát, a hazautalások és a hazahozott pénzt volumenét és pozitív jelentőségét. De a legtanulságosabb részlet:

> Az ok *a hirtelen meggazdagodás reménye, a nagyobb jólét, sőt mondhatnám a fényűzés utáni vágy,* amelynek még csak megközelítő kielégítésére sem gondolhatunk normális eszközökkel hazánk kereseti viszonyai mellett. És a kivándorlási mozgalom itt önmagát növeli, a kivándorlottak minduntalan üzengetnek és írnak haza kedvezőnél kedvezőbb híreket, amelyek futótűzként terjednek el vidéken, és mi a legfontosabb, küldözik haza kisebb-nagyobb összegekben a megtakarított pénzt, úgyhogy oly egyének, nők és férfiak egyaránt, akiknek mindennapi kenyere, sőt a mi fogalmaink szerint talán némi jóllét is biztosítva van, habozás nélkül rászánják magukat a kivándorlásra annak a hírnek hallatára, hogy a tengeren túl keresetükből *száraz kenyér helyett pecsenyét, vörösbort fogyaszthatnak* [kiemelések tőlem – D. Cs.], s emellett még félre is tehetnek nem megvetendő összeget. És nincs az a közmunka vagy a segélyezésnek bármely módja, mely ennek az áramlatnak sikeres akadályául szolgálhatna. (idézi Léderer 1991:132–133)

Tehát azt, ha a társadalom elsöprő többségét kitevő fizikai dolgozók nem érték be „száraz kenyérrel" – egy, a fennálló hatalommal nyilván azonosuló köztisztviselő a „hirtelen meggazdagodás, sőt, a fényűzés" vágyának minősítette. Ilyen attitűdökkel szembesülve máris könnyebb megértéssel viseltetni a korszak társadalomkritikájával kapcsolatban, amelyet a következő alfejezetben meglehetősen kritikusan tárgyalok majd.

3.4 Magyar protoszociológia, 1900–1918 – összegzés

Mint már többször utaltam rá, a 19–20. század fordulója körül, az éppen intézményesülő szociológia egyik legfontosabb központjának a párizsi Durkheim-iskolát tartották (s ezt a véleményt a későbbi szociológiatörténet is megalapozottnak minősíti). Természetes, hogy amikor Jászi Oszkár 1905-ben Párizsban járt, akkor a Durkheim-iskolával is igyekezett megismerkedni. Hazatérve kiadja a „jelszót": „Tények kellenek! És újra tények!! És ismét tények!" (Idézi Litván–Szűcs 1973a:36)

Nagy Endre megfogalmazásában „Durkheim-sokk" érte a magyar szociológusokat (1982, 1993:89–101), s bár ezt a tézist a hazai szociológiatörténészek egy része vitatja vagy árnyalja (pl. Frank 2008, Némedi 2007). Jásziék ugyanis, bár programszerűen „a Nyugat felé" fordultak, és „onnan várták az elméleti fáklyagyújtást", a francia irányzatban nem csak pozitív, nem csak követendő példát láttak. Az előző mondatban idézett két töredék, bár Jászi egy, a *Huszadik Század* első évtizedét áttekintő fontos írásából származik, a teljes szövegkörnyezet nélkül félrevezető lehet:

> Minden gondolatunk Nyugat felé fordult: onnan vártuk nemcsak az elméleti fáklyagyujtást, hanem a gyakorlati kezdeményezéseket is. Úgy éreztük, hogy ex occidente lux![115] és nem kételkedtünk benne, hogy a rövid idő múlva diadalmas szocializmus tabula rasa-t csinálva feudális állapotainkból egyszerre fog átvezetni bennünket a kommunista gazdálkodást folytató művelt népeknek gazdag, kulturás és szabad testvéri szövetségébe. (Jászi 1910:6)

A Társadalomtudományi Társaságot és a *Huszadik Század*ot kezdettől gyakran vádolták azzal, hogy „politizál" (3.1.2) Jásziék az 1905–1906-os szakítás után (3.1.3–3.1.4) nyíltan felvállalták, „erkölcsi kötelezettségnek" (1906:327) minősítve politikai szándékaikat is. „Ami a differenciált társadalmakban inkább kivétel: az a kezdetleges, differenciálatlanabb társadalmakban szabállyá válik. A politika és a tudomány szinte egybeforr" – írta Jászi, a Társaság szakadása után. (1906:329)

E sorok szerzője nem veszi komolyan az olyan deklarációkat, amelyek szerint politikai/normatív elköteleződés és tudományos megismerés mindig és teljesen összeegyeztethetetlen – de azokat a deklarációkat sem, amelyek szerint e kettő *problémátlanul* összeegyeztethető. Nyilvánvaló, hogy politika/normativitás és tudományos megismerés között hatalmas a (potenciális) feszültség, és meggyőződésektől, egyénektől, témáktól, társadalmi környezettől, korszaktól stb. függ, mikor és hogyan kezelhető ez a feszültség, illetve mikor jelentkeznek romboló kisülések. Nyilvánvalónak tűnik, hogy egy konzervatívnak vagy egy marxistának nem „csak" az értékei különböznek markánsan, de más-más társadalmi-történelmi összefüggésekre van kihegyezve a szemük. A polgári radikálisok markáns társadalmi *változásokat* tartottak kívánatosnak, és ez nem „csak" azt határozta meg, hogyan ítélték meg azokat a honfitársaikat, akik a fennálló társadalmi rendet (esetleg megreformált változatát) támogatták, hanem társadalomképüket is. E sorok szerzőjének nyilvánvalóan normatív (sőt, talán „politikai") állásfoglalása szerint: pusztán annak rituális ismételgetése, hogy ez *tudományos*

[115] A latin szállóige („Ex oriente lux", azaz „Keletről jön a fény") parafrázisa – „Nyugatról jön a fény!" [D. Cs.]

világkép, nem volt képes érdemben ellensúlyozni a korszak egészében érvényesülő amatőrséget és a (tudományos) intézményi háttér hiányát.

Érdemes hosszabban idézni a fent már említett *Tíz év* című cikkből:

> Szociológia! Ez volt az a szó, mely szintetizálta törekvéseinket: a természettudományok diadalmas erejében való hitünket, a rájuk alapított társadalomtudományi kutatást és az ezen felépülő új népboldogító politikát a benthami igazságosság szellemében. Ez volt a célunk és Herbert Spencer az ideálunk, akinek nevével s számunkra írt levelének auspiciuma alatt kezdettük meg működésünket. És a kitűzött célnél még világosabb volt az az ellentét, mely bennünket a régi világtól elválasztott. Irtóztunk a jogdogmatika kietlen paragrafusmagyarázataitól, a törvényszerűség gondolata nélkül kuriózumokat, genealógiákat s csatákat csépelő történetírástól, az egyre növekedő vallásos-nacionalista ideológiától s a haldokló „liberalizmusnak" tehetetlen és gyáva politikai vergődésétől.
>
> De milyen eszközökkel vívjuk ki a mi ellentétes igazainkat, minő szövetségeseket keressünk, minő kérdéseket kutassunk, minő taktikát folytassunk, minő politikát készítsünk elő a részletekben? – ezekkel a kérdésekkel alig foglalkoztunk. Fiatalok és utópisták voltunk, akik hittünk az eszmék hatalmában, a fejlődési tan bizonytalan optimizmusában, az igazság erejében, a züllött, elmaradt, régi világ gyöngeségében s mindenekfelett abban, hogy a fődolog a mi szép, egyszerű és tiszta igazságainkra megtanítani az embereket.
>
> Racionalista és korrupciógyilkos lovagok voltunk, akik nem törődve a seregek szervezésével és a muníció előkészítésével, a terep kinyomozásával és a taktika szabályaival, lenézve és megvetve a hagyományokat és évszázadok érzelmeinek erejét: büszke és magányos gerilla-harcokat folytattunk evolúciós vagy utilitarista gyémántoshegyű lándzsáinkkal a feudalizmus és klerikalizmus évezredes lovagvára ellen. Ugyan hogyan kételkedhettünk volna győzelmünkben? Hát lehetnek-e egyszerűbb és hódítóbb igazságok a mieinknél? A széles néprétegek érdekeit akartuk felkarolni a kaszinók urai táplálása helyett, a természettudományt akartuk fölemelni a vallási babonák füstölgő oltáraira; az emberszerető, földi morált a hierarchiák megkövesült és krisztusellenes osztályetikája helyébe és a szűklátókörű, elmaradt, dühös és vérengző nacionalizmus romjain megakartuk alkotni a művelt népek testvéri köztársaságát. Lehet-e ennél kábítóbb programm és biztosabb diadal-remény? S akik látják az evolúció ragyogó végcéljait, mit törődjenek azok kis részletkérdésekkel és taktikával? Hisz soká nem habozhat úgyse a józan emberi ész, a helyesen felfogott önérdek, a mi boldogságot adó eszményeink és a mai tudatlan, nyomorgó, fázó és véres jelen között... (1910:2–3)

Bár a fenti szöveg a „szociológia" felkiáltójelezett nevével kezdődik, inkább tűnik egyfajta ideológiai prózaversnek. Itt valójában a Fény oldalán álló hősök állnak

szemben a Sötét Oldallal – s nem túl hiteles, hogy Jászi *befejezett múltat használ* a pár évvel korábbi állítólagos állapottal kapcsolatban. Sajnos, nem hogy „vigasz" lenne, mint inkább még elkeserítőbb, hogy a „másik oldal" hasonlóan kudarcot vallott, amikor morálisan hasonlóképp csak a rosszat feltételezték Jásziék (politikai-morális) indítékairól, intellektuálisan pedig éppoly kidolgozatlan elképzeléseik voltak a korabeli magyar társadalomról (és mintha még kevésbé *törekedtek* volna annak megismerésére).

A fejezet utolsó idézete:

> Magyarországon, a nyugati civilizáció e legfejletlenebb darabján *differenciálatlanabbak a viszonyok* [mint tőle nyugatra]. [...] És ezzel eljutottunk a Társadalomtudományi Társaság dolgaihoz. Mint *egy szörnyen differenciálatlan társadalom* [kiemelések tőlem – D. Cs.] tudományos szerve, ez a társaság sem szorítkozhatik a puszta elméletre, a pure science-re, hanem alapszabályszerűen a szociálpolitika művelésével is foglalkozik, felolvasásokat és vitatkozásokat rendez „és ezekből kifolyólag gyakorlati mozgalmakat indít". Szóval már alapszabályaink szerint politizálnunk kell s ennek határait a vezetőség józan eszének és ildomosságának kell megvonni. És azt hiszem mindenki tisztában van ezen határokkal s azok úgy jelölhetők meg, hogy a mi politikánknak tudományos politikának kell lenni. Vagyis a mi feladatunk az eszmeváltás, az eszmeébresztés, a nemzeti lelkiismeret ébrentartása tudományos eszközökkel, fontos társadalmi bajok okainak kikutatása: de semmi közünk sincs kormányhoz, pártokhoz, klubokhoz, szóval személyekhez, hanem csakis a dolgokhoz, a tényekhez, az események kauzalitásához, melyek alapján helyes szociális recepteket igyekszünk felírni. (Jászi 1906:329–330)

Az önellentmondások (további) vadászata helyett csak egyetlen, társadalomelméleti szempontból is releváns megjegyzésem lenne: Jászi a magyar társadalom kétségtelen gazdasági és modernizációs lemaradását a „differenciálatlansággal" azonosítja. Pedig, ha nem egy sematikus evolucionizmusból indulunk ki, akkor a korabeli magyar társadalmat inkább komplexebb, bonyolultabb, „differenciáltabb" képletnek is lehetne tekinteni. A két világháború közötti népi szociográfia, bár képviselői semmivel sem voltak kevésbé amatőrök, mint a *Huszadik Század* köre, illetve legalább annyira politikai/normatív indíttatásuk volt, a magyar társadalom ismeretéből mégis jobban „vizsgáztak" (bár lényegesen ritkábban használták a szociológia kifejezést).

Főleg erről fog szólni a következő fejezet.

4. KÍSÉRTÉSEK KORA. A MAGYAR PROTOSZOCIOLÓGIA A HORTHY-KORSZAK ELSŐ SZAKASZÁBAN (1920–1938)

4.1 Disztópikus jelenünk kezdete

4.1.1 Kihunynak a fények

„Európa felett kihunytak a fények, és a mi életünkben már ki sem fognak újra gyúlni" – ezt a kijelentést állítólag 1914-ben, az első világháború kirobbanásakor tette Sir Edward Grey brit külügyminiszter; és mivel 1933-ban, Hitler hatalomra jutásának évében hunyt el, jóslata be is igazolódott.

Az első világháborúban katonaruhába bújtatott hatvanhétmillió polgárból csaknem 8,5 millió elesett a csatamezőn, és a túlélők nagyobb része is megsebesült, megbetegedett, megrokkant, fogságba esett, vagy maradandó mentális kár sújtotta. (Audoin-Rouzeau – Becker 2006, Bihari 2014). A kortársak számára a katasztrófa részének és/vagy következményének tűnt a nálunk „spanyolnáthának" nevezett globális járvány is. Bár manapság ez utóbbi áldozatairól szóló huszonöt–százmilliós becslést túlzásnak tartják, abban senki sem kételkedik, hogy a pandémia több embert ölt meg, mint a lövészárok-háború.[116]

A világháború nyomán tízmilliók váltak fogékonnyá az addig csak viszonylag szűk csoportok tagjai által vallott nézetekre: a civilizált és békés fejlődés kulisszái mögött valójában egy erőszakon és igazságtalanságon alapuló világ húzódik meg, amelynek igazi arca a háborúban mutatkozik meg. E szörnyű világot, vélték rengetegen, csak radikális eszközökkel, erőszakkal lehet „megváltani", és az ezért küzdő mozgalmak nemcsak idézőjelben, hanem szó szerint, fegyverekkel, vezéreik feltétlen irányítását elfogadva *harcolnak* – megjelent az új típusú szélsőbal, illetve szélsőjobb, meghatározva az 1991-ig tartó „rövid 20. század" korszakát.

Arthur Koestler, aki az 1930-as évek elején belülről ismerte meg a kommunista mozgalmat és gondolkodásmódot, de még az évtized vége előtt kijózanodott, egyik önéletrajzában *(Nyílvessző a végtelenbe)* így vázolja a korabeli radikális dilemmát: mindazok, akik szerint valami alapvető baj volt a fennálló világában,

[116] Egy viszonylag friss becslés szerint a világjárvány 17,4 millió halálos áldozatot követelt. (Spreeuwenberg–Kroneman–Paget 2018)

amit ki akartak javítani, szinte szükségszerűen *valamelyik* gyűlöleteszme híveinek táborában kötöttek ki.

> Az első világháborút követő inflációs esztendőkkel megkezdődött Európa hanyatlása; a válság évei, amelyek egy évtized múlva következtek, felgyorsították a folyamatot… Az elszegényedett polgárság aktivista elemeiből jobb- vagy baloldali lázadók lettek: a fasiszták és a kommunisták nagyjából egyenlően részesültek a társadalmi vándorlásból.
>
> A többiek, akik nem találtak vigaszt a gyűlöletben, céltalanul tengették életüket tovább, mint fáradt, őszi legyek raja Európa elhomályosult ablakán, egy olyan osztály tagjai, melyet a Történelem kilódított a helyéről.
>
> A Rajnától keletre 1930-ban nem lehetett megúszni a választást fasizmus és kommunizmus között. A nyugat-európaiak sosem fogták fel igazán e dilemma kényszerítő jellegét… (Koestler 1998:272)

Fontos tisztázni: e sorok szerzője *nem tesz egyenlőségjelet* a szélsőséges, ún. totalitáriánus mozgalmak két típusa közé. Lényeges különbség, hogy a szélsőjobboldali fasizmus/nácizmus fenevad-ideológiát fogalmazott meg: hívei úgy vélték, hogy az élet folyamatos harc, amelyben „az erősek" győznek, „a gyengék" vagy elpusztulnak, vagy szolgaságra jutnak, és aki ezt nem fogja fel, az vagy gyáva, vagy hülye, vagy mindkettő. A szélsőbal, a kommunizmus ezzel szemben önáltató ideológia: legjobb képviselői szerint az erőszak, a másként gondolkodók vagy semlegesek elnyomását is beleértve, csupán „ideiglenes" rossz, amely a jövendő csodálatos világának kiharcolásához „szükséges". Bár számos kommunista inkább Orwell *1984*-ének negatív főhőséhez hasonlóan olyannak képzelhette a jövendőt, amelyben egy csizmás láb mindig beletapos valakinek az arcába, rendszeresen támadtak reformkommunisták is, akik naivan számonkérték a szerintük „elárult eredeti értékeket". Miközben *nem* jelentek meg „reformnácik", akik elborzadtak volna a Hosszú Kések Éjszakáján (amikor Hitler gengsztertempóban megölette korábbi harcostársainak egy részét is), a reformkommunistákat fél évszázaddal később is nyomasztotta a gondolat, hogy az 1930-as évek kirakatpereiben meggyilkolt kommunista vezetők „ártatlanok" voltak.

A másik lényeges különbség a kétféle totalitáriánus rendszer által elkövetett tömeggyilkosságok *jellegében* áll. Roppant félrevezető a két rendszer áldozatainak számolgatása és összehasonlítgatása, ugyanis a nácik és szövetségeseik által elkövetett holokauszt a Gonosz modern, szekularizált narratíváját teremtette meg,[117] s

[117] A gondolatot valamivel részletesebben lásd Dupcsik 2015d.

ennyiben nem hasonlítható a kommunista népirtásokhoz. Ugyanakkor, minden erre irányuló sérelmi játszma ellenére *nem* „holokausztrelativizálás" annak tényszerű megállapítása, hogy a kommunista rezsimek több embert öltek meg, igaz, lényegesen hosszabb idő alatt, egy lényegesen nagyobb területen. E sorok szerzője azt is visszautasítja, hogy az antikommunizmus kizárólag vagy elsősorban az autoriter államban hívő jobboldal fegyvere lenne.[118]

A fent említett különbségeken túl mind a szélsőjobb, mind a szélsőbal, később született kifejezéssel élve, totalitáriánus diktatúra kiépítésére törekedett. Az ilyen rendszerekben az állam ellenőrzése kiterjedt nem „csak" a politikai rendszerre, hanem a gazdaság, a kultúra, az oktatás, a nyilvánosság, a társadalmi szervezetek szinte egészére, sőt, a mindennapi élet, a mindennapi diskurzusok, az egyéni gondolkodás minél nagyobb szeletére is. Az ilyen rezsimekben, egyes rövid, átmeneti időszakoktól eltekintve, mindig egy személy kezében összpontosul a hatalom, aki körül szinte mindig személyi kultusz[119] épül ki; gyakori, főleg az ilyen rendszerek első évtizedeiben, emberek egész csoportjainak diszkriminálása és üldözése; felszámolják nem „csak" a demokratikus intézményrendszert, de tipikusan a civil társadalmat és az emberi jogokat is.

A totalitáriánus mozgalmakat tehát az első világháború és az azt követő néhány év válságperiódusa szülte és juttatta hatalomra az ekkor már és még Szovjetuniónak nevezett Oroszországban, valamint Olaszországban. Az ezt követő konszolidációs periódus alig több mint fél évtizedig tartott, majd kirobbant a nagy gazdasági világválság, amely ismét emberek tömegeiben erősítette fel azt a hitet, hogy egy beteg világban élnek, amelyet drasztikus eszközökkel „kell" „meggyógyítani". Az ilyen „gyógyító" szándékok egyfajta önromboló jóslatként sodorták a világot a második világháború poklába. Ráadásul a válságra adott legjelentősebb korabeli demokratikus válaszkísérlet – a roosevelti New Deal az Egyesült Államokban – ugyancsak az állam szerepét növelte. Ez *akkoriban* olyan fontos összefüggésnek tűnt, hogy igazolni látszott, paradox módon, mind a diktatúrahívők várakozásait, mind a demokráciához ragaszkodók félelmeit.

118 A gondolatot részletesebben lásd Zombory Máté (2019) könyvéről írt recenziómban (Dupcsik 2020).

119 A ritka kivételek egyike Kádár János, de ő sem „puritán személyisége" miatt. „A kultusz elutasítása Kádár részéről politikai döntés volt… [mivel] 1956 után Magyarországon nem a kultusz, hanem éppen ellenkezőleg, a kultusz hiánya töltheti be a leghatékonyabban azokat a funkciókat, amelyeket [Rákosiék] 1945 után attól vártak. […] Ennél olcsóbb placebo aligha elképzelhető." (Rainer 2012:202–205) (⟶ 6.1.2)

4.1.2 Összeomlásaink

Jaroslav Hašek zseniális regényének hőse Švejk, a „derék katona" (1977) az első világháború kitörésekor olyan túljátszott lelkesedéssel hirdeti „hazafias" lelkesedését a Habsburg uralkodó és birodalma iránt, hogy ezt a legtöbben paródiába rejtett kritikának tekintik – s tulajdonképpen joggal. A regényben az Osztrák–Magyar Monarchia – és benne a történelmi Magyarország is – egy korhadt, összeomlásra ítélt államként jelenik meg, amelyet intézményesült szenilitás és az ostobán bürokratizált erőszak jellemez. Az 1990-es évek elején írtam egy beadandó dolgozatot *Hašek magyarságképe* címmel. A tanár úr – talán nem fog beperelni, ha elárulom: Csepeli György volt – gyorsan beírta a jelest,[120] megdicsérte, de közben egy gyors kritikai megjegyzést is megeresztett: „látom, nem engeded el benne a kezeket".

„Természetesen" *nem* volt alkalmam elmagyarázni, hogy szerintem éppen ellenkezőleg: a túlkorosként kezdett egyetem előtti életkorszakomban magától értetődőnek tekintettem egy olyan szellemi tradíciót, amelybe szervesen illeszkedett a hašeki (történelmi) társadalomkép, és amelyet éppen diákkoromban kezdtem kritikai felülvizsgálat alá venni. E kritika azonban – s ezt inkább szerencsés fordulatnak tartom – nem radikalizálódott. Rövidre zárva: nem tartom az Osztrák–Magyar Monarchiát, és benne a történelmi Magyarországot „korhadt, bukásra ítélt népek börtönének", de nem jutottam el a másik végponthoz sem, hogy ez egy tökéletes, harmonikus világ lett volna, amelyet kizárólag a külső erőszak vert szét.

Az 1848 és 1867 között kínkeservesen kiharcolt/kialkudott politikai szerkezet sok kortárs számára váratlan módon stabilnak bizonyult, az ár viszont a politikai szerkezet merevsége volt. Éppen ezért, a gazdaság és kultúra fél évszázadon át tartó virágzása nemcsak erősítette, de gyengítette is a birodalmat. Magyarországra fókuszálva: olyan rendszer működött, amely működőképes volt addig,

- amíg az elit és a középrétegek döntő többsége egyrészt a túlnyomórészt magyar identitású és viszonylag népes nemességből és a hozzájuk kulturálisan igazodó elemekből (együtt, a korszak végén: úri középosztály), másrészt a fennálló keretek elfogadására, az integrációra, gyakran akár az asszimilációra leginkább hajlandó németek (majd idővel a zsidók) köreiből került ki;

[120] A mai diákok kedvéért: akkor még kis könyvecske formájában létezett az ún. index, amelybe kézzel kellett beírni a felvett tárgyakat, majd a teljesítést is.

- amíg a többi nemzetiségnek szinte nem volt érdemleges számú értelmisége és középosztálya; és
- amíg a népesség túlnyomó többségét alkotó parasztság alapvetően alternatívátlannak látta, és így elfogadta a rendi korszakból örökölt hatalmi és egyenlőtlenségi viszonyokat.

A dualista korszak fél évszázada alatt azonban olyan folyamatok indultak be, amelyeket a háború csaknem fél évtizede rendkívüli mértékben felgyorsított:

- feszültségek támadtak a középrétegeken belül, amelynek politikai artikulálásában végül[121] az antiszemitizmus bizonyult a „legsikeresebbnek".

Korántsem mellesleg: a középosztály egyes fiatalabb, kevésbé integrálódott és tipikusan frontot is megjárt tagjaira pedig a kommunizmus gyakorolt befolyást. E csoport tagjai között erősen felülreprezentáltak voltak a zsidó származásúak, ezért ez vált az antiszemita diskurzus egyik fontos „érvévé". Ugyanakkor egyesek számára a felülreprezentáltság elemzési kísérlete, akár puszta említése is „antiszemitizmusnak" minősíthető; – itt *csak említem* a 2010-es évek elejének mérhetetlenül lehangoló Gerő–Romsics-„vitáját".[122] Véleményem szerint a felülreprezentáltság megemlítése, akár elemzése *nem* tekinthető kapásból antiszemitizmusnak, sőt: szakmai szempontból dilettáns hibának, politikai/morális szempontból elfogadhatatlannak tartanám, ha ennek tematizálását „átengednénk" az *igazi* antiszemitáknak.[123] Korabeli olasz, német vagy cseh nem-zsidó értelmiségiek

[121] Az antiszemitizmus egy dualizmus korabeli hulláma (Kövér 2011, recenziója: Dupcsik 2011) után, mint Bihari Péter remek könyve *(Lövészárkok a hátországban)* bizonyítja, az antiszemitizmus 1944-ben tetőző új hulláma egyáltalán nem a semmiből jelent meg, kizárólag az 1919-es fejleményekre reagálásul (lásd a főszöveg következő bekezdését is). Az antiszemita feszültségkeltés az első világháború ideje alatt folyamatosan egyre erősebbé vált. (Bihari 2008, recenzióját lásd Dupcsik 2009b)

[122] Bár voltak ilyen terveim, az elemi életösztön megnyilvánulásaként végül nem próbálkoztam a „vita" elemzésével. A számos, és egészében véve mégis oly terméketlen reflexióból itt és most, némileg önkényesen csak Halmos Károly korszerűtlenül józan gondolataira hivatkozom. (2015:25–26)

[123] Igaz, az ilyen támadások nem „törvényszerűek". Bolgár Dániel PhD-disszertációjára némileg zavartan hivatkozom, hiszen egyik opponenseként a publikálás elvetését javasoltam. Talán ez is szerepet játszott abban, hogy „a szerző kérésére az értekezés teljes terjedelmében elektronikusan nem, kizárólag nyomtatott példányként tekinthető meg az ELTE Egyetemi Könyvtárában" (http://doktori.btk.elte.hu/hist/bolgardaniel/diss.pdf). Az elektronikusan is hozzáférhető tézisekből is kiderül ugyanakkor, hogy a szerző „a zsidók és keresztények [sic! – D. Cs.] közti társadalmi egyenlőtlenség" kérdésével foglalkozik, vagyis azzal, hogy „miért alakult ki a jellegzetes zsidó siker" (Bolgár 2014:3), olyan módon, hogy témavezetője, Gerő András ezt ne kifogásolja.

igen jelentős számban orientálódtak a kommunizmus felé, a magyarországi színtéren pedig a zsidó származás *csak az egyik* olyan tényező volt, amely növelte az ilyen típusú radikalizálódás *esélyét* – mely esély, összehasonlítva a zsidóság korabeli létszámával, még mindig igen csekély maradt. Arról nem is beszélve, hogy „nem kellett" zsidónak lenni ebben a korban sem a szélsőbaloldali radikalizálódáshoz – a politikusokénál itt és most sokkal érdekesebb Erdei Ferenc példája (→ 5.3)

- Mint láttuk (→ 3.1.3), 10% fölé nőtt az erős, de csak parlamenten kívüli politikai párttal rendelkező munkásosztály létszámaránya;
- a lassan haladó asszimiláció ellenére a dualizmus utolsó népszámlálásának (1910) idejére a magyar ajkúak aránya még Horvátországot nem számítva is alig nőtt 50% fölé; a nemzetiségek ráadásul egyre jelentősebb középosztálylyal rendelkeztek, egyre nagyobb hatást gyakoroltak rájuk egyes környező országok vagy a cseh nacionalizmus.
- A parasztság részaránya folyamatosan csökkent, de még mindig a népesség mintegy kétharmadát tette ki, és e tömeg nagyobb részének nem volt a megélhetéséhez szükséges elegendő földje (legnagyobb alcsoportjának pedig egyáltalán nem volt földje); ráadásul az iskolázottság kiterjedése, a nyilvánosság megváltozása, az amerikai kivándorlás közismertté vált alternatívája (3.3.2) egyre kevésbé fogadta el magától értetődően a földhiányból fakadó tömeges mélyszegénységet.
- Csak ilyen homályosan tudom megfogalmazni, de az általános politikai bölcsességet, realitásérzéket is rombolta[124] a dualista rendszer alapparadoxonának hatása. Arról van szó, hogy Magyarországon éppen a magyar ajkúak között volt a legerősebb az ellenzék bázisa, miközben a nem-magyar nemzetiségiek éppúgy, mint a külföld, a magyarokat tartották a dualizmus fő nyertesének. Méghozzá teljes joggal: nem Kossuth Kasszandra-jóslata vált valóra 1918 végén és utána, hanem Deák józan figyelmeztetése, mely szerint a történelmi Magyarország nem maradhat fenn a nemzetiségek és a környező birodalmak között a Habsburg Birodalom kereteinek összetörésével.

[124] Mint cseppben a tenger, mutatja ezt az intellektuális színvonalsüllyedést Edmund Gleise von Horstenau osztrák tábornok visszaemlékezése: „[A Monarchia felbomlásának híreitől] lesújtva ültem a főhadiszálláson, amikor Okolicsányi László, az elnöki osztályhoz beosztott tartalékos tiszt – foglalkozására nézve [függetlenségi] képviselő – hozzám lépett, és félig gyászosan, félig együttérzőn, félig diadalmasan közölte: »Ti osztrákok szegény ördögök vagytok, nektek végetek van.« Kíváncsian kérdeztem: »Miért csak nekünk, Magyarországnak miért nem?« Egészen meglepődve nézett rám, majd elnevette magát: »Csak nem hiszed, hogy a végén Wilson az ezeréves magyar határokhoz is hozzá merne nyúlni?«" (Idézi Bihari 2014:227–228)

A dualista berendezkedés *erejét* mutatta, hogy több mint négy éven keresztül bírta a világháborúval járó hatalmas terhelést, a régóta meglévő feszültségek erejét pedig az, hogy a vereség nyomán nem „csak" a politikai rendszer omlott össze, mint a császári Németországban, hanem a társadalmi rendszer[125] is. 1918 végén Magyarországon is megszerveződött a bevallottan bolsevik mintákat követni akaró Kommunista Párt, ugyanakkor a politikai skála másik oldalán, a (szélső)jobboldalon is megjelent az összeomlás kihasználásának igénye. Érdemes elolvasni a következő idézetet, amelyet bár később publikáltak, szerzője állítólag 1918 decemberében jegyezte le naplójába:

> ...Minél többet mozgok politikusok és közéleti emberek között, annál erősebben érzem azt, hogy nekünk, frontkatonáknak idegen az a felfogás, amelyet ők megtestesítenek... Az eltávolodás elsősorban a fiatalabb háborús generációra vonatkozik, melynek felső korhatára negyven év körül van.
>
> ...A múlt lezáródott. Nekünk a múltak politikája érthetetlen, majdnem gyerekesnek látszó játék... A [jelenleg folyó politikai] játékot a biztosan jövő bolsevizmus fel fogja borítani, de nem játszhatja tovább azt a bolsevista idők után következő politikai berendezkedés sem, legyen az bármilyen.
>
> A háború előtti politikai módszereknek meg kell bukniok. A liberalizmusnak vége és nem lehet többé életrekelteni... Minden, a világháborúból hazatérő hadsereg diktatúrát, de legalább is igen erős kezet kíván. *A diktatúrára vagy erős kézre, véleményünk szerint, szükség van gazdasági, politikai és szociális vonatkozásban egyaránt* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. (Kozma 1931:72–74)

1919-ben a kommunisták gyorsan elvetélt kísérletet tettek a szélsőbaloldali totalitáriánus diktatúra megvalósítására, majd jött az ellenforradalom, amelynek számos aktivistája a későbbi olasz fasiszta rezsimhez hasonló szélsőjobboldali diktatúráról álmodott (lásd az utolsó idézetet). 1920–22-ben azonban a hatalomra jutott erők Horthy Miklós és Bethlen István vezette centruma konszolidálta a hatalmat, visszaállította a háború előtti korlátozott parlamentarizmust, csak éppen annak liberalizmusa nélkül, tekintélyelvű elemekkel „erősítve" a rendszert. A szélsőjobboldali diktatúrát preferáló különítményeseket vagy kiszorították a kormánypártból, vagy integrálták őket, mint például az utolsó idézet szerzőjét, Kozma Miklóst, aki stabilan horthysta politikussá vált.

Ennek ellenére a Horthy–Bethlen-féle *mainstream* jobboldaliság és a háttérbe szorított szélsőjobboldal között tudatosított ideológiai rokonság, valamint

[125] A túlzásnak tűnő „társadalmi összeomlás" kifejezést, összehasonlíthatatlanul felkészültebben, egy köteten át bizonyítja Hatos Pál kitűnő könyve. (2018)

a személyi kapcsolatok hálózata fennmaradt a konszolidált Horthy-korban is. Tehát: teljes nézetazonosság vagy esetleg a radikalizmus terén kimutatható „fokozati különbségek" jellemezték a jobboldal két irányzatát az irredentizmus, az illiberalizmus, az antikommunizmus, az antidemokratizmus és az antiszemitizmus terén. A személyi kapcsolatokra jó példa Gömbös Gyula pályája, aki a Horthy-korszak kezdetén a radikálisok kormánypárton belüli erős embere volt, majd saját „fajvédő" párt alapításával kísérletezett, de még az 1920-as évek végén visszatért a kormánypártba, ahol végül a miniszterelnöki posztot (1932–1936) is sikerült megszereznie.

Igaz továbbá, hogy az 1930-as években a politikai rendszer egésze jobbra tolódott, míg végül egy „látens (vagy rejtett) rendszerváltásba" torkollott – de erről a következő fejezetben lesz szó.[126] Ami itt és most, jelen kötet jelen fejezete szempontjából érdekes:

- a Horthy-korszak politikai-társadalmi rendszerét a szélsőbaltól a liberálisokon át egészen a jobboldali radikalizmusig számos ideológiai alapról lehetett kritizálni;
- és bár a korszak feszítő társadalmi problémáinak jó részét „örökölte", a világháborús vereség, a román megszállás, Trianon, majd később a gazdasági világválság traumáival megterhelve, a helyzet kezelésének intézkedései, eszközei, stílusa, nem egyszer elsikkasztása miatt a rendszer alapjában véve „rászolgált" a kritikákra.

Ez utóbbi, sommásnak tűnő kijelentést próbálja alátámasztani a jelenlegi, illetve részben a következő fejezet. Itt csak egy idézet álljon, mintegy a fejezet mottójaként, Móricz Zsigmond riportregényéből, amelyben egy paradigmatikus magyar parasztember[127] életét akarta megírni:

> ...én gyerekkoromba, legény koromba [a riportalany 1888-as születésű – D. Cs.] olyan bóldog voltam, de olyan bóldog, hogy azt má ki se lehet gondolni. De akkor más is bóldog volt. *Az bóldog egy világ volt... De most mindenki boldogtalan. Mindenki az égvilágon. El van rontva ez az ország* [kiemelések tőlem – D. Cs.], úgy ahogy van, az egész istenség. Hát hogy van ez?... Mért romlott így el?... Hátha az emberi nép felébred és azt mondja, nem jól van ez így, csináljuk másképpen... (Móricz é. n./1932:6)

[126] Az utolsó bekezdésekben említett folyamatok részletgazdag elemzését lásd Ungváry Krisztián kitűnő könyvében. (2012; recenzióm a könyvről: Dupcsik 2013b)

[127] „Vágy támadt bennem, hogy megismerjem, megértsem és lerögzítsem ezt az életet, amely voltaképpen az egész magyar világnak leghűbb, ezeréves alapja: egy paraszt élete." (Móricz 1932:5)

4.2 A szociológia, a „szociológia" és a szociográfia a két világháború között

4.2.1 Az állami dominancia szociológiája

Szabari Vera írja egyik tanulmányában, hogy

> az 1920-as években a társadalomtudományokon belül *egy erőteljes, a progresszív előzményekkel szakító (nem egyszer ellenséges), államilag koordinált intézményesítési hullám* [kiemelés tőlem – D. Cs.] indult el: 1924-ben létrehozták a Magyar Szociográfiai Intézetet, 1925-ben megtörtént a Társadalomtudományi Szakosztály átalakítása, a Magyar Társadalomtudományi Egyesület újraélesztése, 1938-ban Táj- és Népkutató Központ alakult, 1942-ben a budapesti egyetemen a szociológia egyetemi katedrát kapott, Pécsett pedig 1940–44 között Weis István oktatott szociológiát. (Szabari 2015:50)

Sommásnak tűnik a megállapítás, de ez a két világháború közötti intézményesülő, államilag támogatott konzervatív szociológia intellektuálisan kevés hozadékkal járt. Ez a kezdetleges „tartalomelemzés" nem „bizonyít" semmit, de talán több mint illusztráció: Weis István *A mai magyar társadalom* című művében (1930) a *társadalom* kifejezés 69, a *társadalmi* 103 alkalommal szerepel – az *állam* és képzett alakjai 140-szer. Ez nem egyszerűen terminológiai szőrszálhasogatás: a modern társadalomtudományok egyik legalapvetőbb feltevése szerint a társadalom saját mozgástörvényekkel bíró entitás, amelynek funkcionális összefüggéseit nem az állam szolgálatából vezetjük le (→ 1.1, illetve Szűcs 1981:325), sőt, inkább fordítva, a modern, *nem* önkényuralmi rendszerekben az állam legitimitását is az adja, hogy– legalábbis elvben – a társadalom érdekeit szolgálja.

Talán túl nagy nekifutás, hogy az utolsó mondatban egy középkor-specialista történészre hivatkozom. Szűcs Jenő azonban, nagy hatású *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című tanulmánya[128] nem titkoltan saját korára is reflektálva úgy fogalmaz, hogy

> ha *a „nyugati értelmű társadalomfejlődés« gyökerei*t keressük (mint Bibó István fogalmazott) vagy a Nyugat »eredeti karaktervonásait" akarjuk kitapintani (ahogy

[128] E sorok szerzőjére, első egyetemi őszén olvasva, revelatív hatást gyakorolt a mű. Amikor még ugyanezen tanév végére Kádárt felfelé buktatták egy tényleges hatalommal nem bíró pozícióba, a kibontakozó tárgyalásos rendszerváltás folyamatát ő is, mint számos korabeli megfigyelő, a *„nyugati társadalomfejlődés"* nyomvonalára való visszatérésként értelmezte.

> Marc Bloch fogalmazott volna)… [akkor *a lényegi] karaktervonások közé tartozik… a »társadalom« és »állam« szétválasztása* [kiemelések tőlem – D. Cs.], azaz valójában egy struktúra, mely magát az elméleti szétválasztást lehetővé tette, még pontosabban: struktúraváltások sorozata, melyben ez a kettősség ilyen vagy olyan súlyozásban folyamatosan jelen volt. A szétválasztás éppen nem valami endogén vonása az emberi történelemnek. Természetesen minden állam valamely társadalmon épül fel, de ötezer év magaskultúráiban rejlő nehézkedés, hogy a kialakuló állam… olyan szerkezetet és működési mechanizmust fejlesszen ki, melyben a társadalom jelenik meg az állam derivátumaként, s nem megfordítva… (Szűcs 1981:317)

A diktatúrák iránt sóvárgók – akár „szoft" (burkolt, mai kifejezéssel élve hibrid), akár „keményebb" (totalitáriánus) változatról van szó – nem „csak" a modernizációt, és az annak nyomában megjelenő társadalmi autonómiát, emberi jogokat, pluralizmust és individualizmust törölnék el (vagy korlátoznák erősen), de szó szerint az utolsó mintegy ezer év nyugati társadalmi folyamatait is zárójelbe tennék.

Weis István egy következő művének (*Államformák – kormányformák,* 1939) bevallottan az állam a tárgya:

> Az a körülmény, hogy az állam megáll a templom ajtójában, a családi szentély küszöbén vagy a nemzeti kisebbség nyelvi érvényesülésének határánál,[129] nem az állami főhatalom hiányát vagy gyengeségét bizonyítja, hanem azt, hogy az állam hatalmával nem él vissza és erkölcsi vagy célszerűségi okokból önmaga állít az elé korlátokat. Az állam nemes rendeltetéséből folyik az, hogy tagjainak egyéni életét – amennyiben az az államcéllal nem helyezkedik szembe – nem nyomja el és így a túlvilági élet boldogságának mikénti biztosításába, a családi élet legbensőbb részleteibe nem szól bele, a különböző nyelvű csoportok belső nyelvhasználatát nem érinti. A tapasztalás is azt mutatta az évszázadok folyamán, hogy ezeknek az életelemeknek túlságos állami szabályozása nem járt előnnyel az állam számára sem, tehát okosabb, ha ezekben a vonatkozásokban korlátolja magát. Ez a korlátozás azonban mindig önkéntes és saját akaratelhatározáson alapul; ha a vallásos társulatok működése, a családi kötelék, a nemzeti kisebbség magatartása az államhatalom gyakorlóinak nézete szerint az államra veszedelmessé válik, az állam felfüggeszti önkorlátozását és ugyancsak erős kézzel nyúl be ezekbe a körökbe is. (Weis 1939:9)

[129] Rejtély, Weis miért ír ilyeneket. Lásd egy három évvel később publikált művének részletét: a török kiűzése után „Magyarország részévé vált egy nagyhatalomnak, amely… főleg és elsősorban… arra törekedett, hogy a többi nagyhatalom példájára nyelvben és népi összetételben egységessé váljék. Ez a törekvés természetesen a magyarságnak nemcsak állami önállóságát, hanem népi létét is megsemmisítette volna…" (Weis 1942:4) Hajmeresztő: a 18. századi Habsburg államtól olyan nyelvpolitikát feltételez, amelyet a 20. század közepén Kelet-Közép-Európában nem akart észrevenni.

Weis szerint tehát *az* egyén – így, általánosságban, minden közelebbi meghatározás nélkül – *nem* a társadalom, hanem *az állam* – így, általánosságban, minden közelebbi meghatározás nélkül – „tagja", illetve a „nemes rendeltetésétől" vezettetett állam „erkölcsi vagy célszerűségi okokból" nem avatkozik be a család, az egyházak vagy nemzeti kisebbségek nyelvhasználati jogaiba.

Kivéve, ha úgy látja jónak, olvashatjuk kétszer is egyértelműen a fent idézett négy mondatban.

A mai magyar társadalom (1930) átdolgozott változataként jelent meg 1942-ben a *Hazánk társadalomrajza*, „a kortárs szociológia egyik legjelentősebb műve", amellyel Gyáni Gábor társadalomtörténeti tankönyvnek szánt műve egy teljes oldalán át foglalkozik. (Gyáni 1998:170–171) Weis itt érezhetően próbálkozik az etatista és a társadalmi szemlélet „fair" összehasonlításával és történelmi kontextusba helyezésével, de amit ő „helyes egyensúlynak" nevez, az valójában jócskán elbillen az állam dominálta társadalom normatív képe felé. Weis gondolatmenete így rekonstruálható:

1) Társadalmunk gyenge, következésképpen szükséges az állami társadalomszervezés;[130]

2) igaz, az államra összpontosítás (a „túlzott közjogi érdeklődés") ellenhatásaként megjelent társadalmi problémákra összpontosítás, az ún. „reálpolitikai irányzat." Weis e ponton tiszteletteljes fejhajtással utal „a Legnagyobb Magyarra" (tehát a másként meg nem nevezett gróf Széchenyire).[131]

3) Ugyanakkor még az előző bekezdésben összefoglalt szövegben, különösebb átvezetés nélkül a „nyugatról átcsapott," „többnyire idegen eredetű, a magyar sorskérdéseket nem a résztvevő bensőségével, hanem a hideg szemlélő közönyösségével néző híveinek"[132] tulajdonította a kritikai társadalomkutatást.

[130] „...társadalmunk századok óta gyenge, egyensúlyozatlan és ezt a megelőző nemzedékek fiai helyesen ismerték fel. A felismerésnek nemcsak az a következménye, hogy időszakonkint igen komoly és nemes törekvések voltak társadalmunk átszervezésére, hanem az is, hogy a gyenge társadalom helyett az államra összpontosítottuk figyelmünket és az állami berendezésektől, a közjogi tételektől vártuk a magyarság megvédését, birtokállagának megőrzését." (Weis 1942:4)

[131] „A túlzott közjogi érdeklődés visszahatásaként keletkezett azután az az áramlat, amely az állami lét kérdéseit kevésbbé fontosaknak minősítette és a társadalom fogyatékosságaira mutatott rá. Már a Legnagyobb Magyar működésében is ez a legszembeszökőbb mozzanat és ő, ha nem is megindítója, de egyik legjellemzőbb képviselője a magyar közéletben a reálpolitikai irányzatnak." (Weis 1942:5)

[132] Az egész szövegkontextus (az utolsó lábjegyzet idézetének közvetlen folytatása): „A következő nemzedékekben mind többen álltak elő azok, akik társadalmi bajainkban fedezték fel állami életünk nehézségeinek forrását és cselekvő beavatkozást sürgettek. A századforduló táján nyugatról csapott át hozzánk az az áramlat, amely szembehelyezkedett a nemzeti állam fogalmával és mindent társadalmi síkra vetített. Ennek az áramlatnak többnyire idegen eredetű, a magyar sorskérdéseket nem a résztvevő bensőségével, hanem a hideg szemlélő közönyösségével néző

4) Trianon után, Weis szemléletében ismét megjelenik a helyes egyensúly keresése.[133] Nem „csak" a fennálló rezsim politikai/normatív apologetikája problematikus, de a Horthy-kor kapcsán „erőtlen magyar államról" beszélni szakmailag elfogadhatatlan. Ez az állam kizárólag külpolitikai, katonai értelemben volt „erőtlen".

5) Majd a szerző sötét célzásokat ereszt meg bizonyos irányzatokkal szemben, amelyekben mintha „ez a helyes egyensúly... ismét megbomlott volna". Nem nevezi meg a népi írókat, úgy látszik, hogy ennek az irányzatnak „idegen eredetű", „a magyar sorskérdéseket hideg közönnyel szemlélő" csoportként való aposztrofálását még 1942-ben is soknak tartotta volna – de egyértelmű, hogy rájuk utalt.[134]

6) Weis, saját bevallása szerint, „elfogultság nélkül törekszik" a magyar társadalom elemzésére – de már a következő mondatban (ismételten) leszögezi: „nem célunk a bírálat". Jómagam pedig ismét leszögezem: a szerző politikai/morális elköteleződését önmagában is problematikusnak érzem,[135] de elsősorban tünetként tartom tanulságosnak. A szerző szerint ugyanis a helyes utakon járó társadalomkutatás el kell hogy jusson a „felismeréshez": „társadalmunk átalakítása nélkül állami létünk nem erősödik meg".[136]

---

hívei aláásták állami épületünket a nélkül, hogy külföldről hozott elméleteik gyakorlati megvalósításával társadalmi visszásságainkat elenyésztették vagy kisebbítették volna." (Weis 1942:5)

[133] Az előző lábjegyzet idézetének közvetlen folytatásaként: „A vesztett világháború és a két forradalom szörnyű megpróbáltatásai után egyformán fontos lett a csonka és erőtlen magyar állam létének biztosítása és azoknak a társadalmi erőknek a fejlesztése, amelyek ennek a gyönge államnak kereteit kitölthették és lehetőségeket adtak a reánk erőszakolt békeszerződések megváltoztatására. Újabb és most már helyesebb érdeklődés indult meg a társadalmi kérdések iránt és nem egy bátor kezdeményezés járt eredménnyel." (Weis 1942:5)

[134] Ismét az előző lábjegyzet közvetlen folytatásaként: „A legutóbbi években mintha ez a helyes egyensúly: állami létünk és társadalmi mivoltunk vizsgálatának párhuzamossága ismét megbomlott volna. A napi politika és a napisajtó felfedezte a magyar élet sötét sarkait és olyan mozzanatokat tárt elővigyázatlanul, megfelelő komolyság nélkül az olvasótömegek elé, amelyeket a szakemberek már régóta ismertek, orvoslási módjukat megállapították és a javítás útját megjelölték. Amíg ez a nagy érdeklődés csak arra szolgált, hogy a nemzet lelkiismeretét felkeltse és a közvélemény nyomását dobja a serpenyőbe a társadalmi reformmozgalmak mellett, addig helyes és hasznos volt. Mihelyt azonban túllépte ezt a határt, kérdésessé vált eredményessége és felmerülhetett az a gyanú, hogy a javítás vágyából ered-e vagy mellékcélok megvalósításáról van-e szó." (Weis 1942:5)

[135] Bár ez természetesen semmilyen szempontból nem „igazolja" Weis későbbi üldöztetését a kommunista korszakban. (Petrás 2013)

[136] A teljes kontextus; ismét az előző lábjegyzet idézetének közvetlen folytatása: „Ez a kis könyv hangzatos szólamok és elfogultság nélkül törekszik arra, hogy a magyar társadalom tükörképét bemutassa. Nem célunk a bírálat. Jelenségeket írunk le tárgyilagosan és az olvasóra bízzuk azt, hogy a tárgyilagos leírásból következtetéseket vonjon, az olvasottakat saját tapasztalataival

Tünetértékű, hogy Weis fent és később idézett összesen négy kötetében egyetlen alkalommal sem említi a szociológia kifejezését – ez inkább egy államigazgatási/közigazgatási kiindulóponttal jellemezhető társadalomismeret.

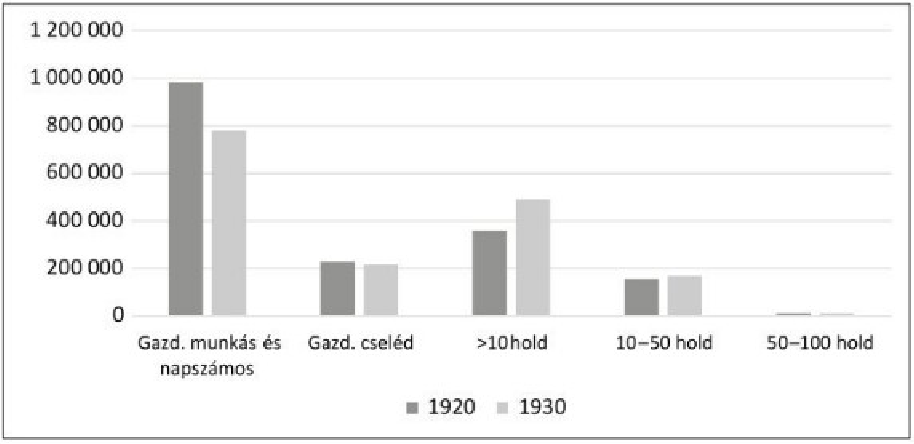
Csak egy példa a Weis életművében összefonódó normatív *és* szakmai problémákra: *A magyar falu* (1931) című művében az 1920-as évi Nagyatádi-féle földreform óvatos kritikáját fejti ki, az „illetékes tényezőktől" várt újabb földreform javaslata pedig kellően homályos, de az biztos, hogy *nem* a nagybirtokrendszer teljes felszámolásából indult ki.[137] Mégsem úszta meg, hogy az OMGE (gyakorlatilag a nagybirtokosok érdekvédelmi szervezete) feljelentse őt a miniszterelnöknél, mondván, hogy „állami tisztviselőnek nincs joga izgatni azon kormány intézkedései ellen, amelyeket ő is szolgálni hivatott". A kormányfő valóban kérte is a kiadót vezető Szekfű Gyulát, hogy „a jövőre nézve nagyobb körültekintéssel méltóztassatok vigyázni arra" hogy mit adnak ki (idézi Petrás 2013:3).

Márpedig a korabeli földkérdés (→ korábban 3.2.3, illetve a 4. és 5. fejezet hátralévő része) kritikája[138] nem „csak" morális/politikai kiállás kérdése. A legalapvetőbb társadalmi kérdések egyikének számított, hogy az ország népességének több mint fele mezőgazdasági dolgozó vagy annak családtagja volt, és e tömeg nagyobb részének nem volt a megélhetéshez elegendő földje. De akárhogy is értékelik a fennálló rezsimmel azonosulók, ténykérdés volt, hogy a társadalom egyik legégetőbb problémáján a földreform nem tudott érdemben segíteni (4.1 ábra).

összevesse. Azt akarjuk, hogy lehető sokan gondolkozzanak társadalmi jelenségeinken és azokat elemezve, különböző utakon ugyan, de ugyanarra az eredményre jussanak: annak felismerésére, hogy társadalmunk egészséges átalakítása nélkül állami létünk nem erősödik meg és nehezebben találjuk meg helyünket az új Európában." (Weis 1942:6)

137 „[Fejtegetésünket]…azzal a szomorú megállapítással kell lezárnunk, hogy az 1920-ban megindult földreform lényegesen nem változtatott a falu struktúráján, nem járult jelentősen hozzá túlméretezett mezőgazdasági munkásosztályunk apasztásához, sőt a falu társadalmának olyan rétegeit is megingatta a teljes kártalanítás és ezen a réven előálló teher következtében, amelyek addig úgy-ahogy biztonságban voltak. Amennyiben tehát úgy a termelés átszervezése, mint a falu társadalmi összetételének egészségessé tétele érdekében az illetékes tényezők új földreformra határozzák el magukat előbb-utóbb (ezt az új földreformot taktikai nézőpontból, a kedélyek megnyugtatására egyesek földbirtokpolitikának nevezik, jóllehet minden józan földbirtokpolitikában benne van a földreform eleme is és semmiféle földreform sem képzelhető el anélkül, hogy az szerves földbirtokpolitikának legyen része), akkor az 1920-as földreform végrehajtása során szerzett tanulságokat értékesíteniök és a földreform okozta sérelmeket orvosolniuk kell." (Weis 1931:44–45)

138 Érdemes megjegyezni: manapság *hivatalosan* politikai konszenzus uralkodik e kritikában: még a Horthy-korszakra rokonszenvvel nézők sem vetik fel az 1945 előtti birtokviszonyok visszaállításának tervét. Legalábbis hivatalosan nem.

4.1 ábra. A mezőgazdasági keresők összetétele, Magyarország, 1920–1930
Forrás: Gunszt Péter adatai alapján Gyáni 1998:354.

4.2.2 Törésvonalakon: a népi szociográfia és a politika

A népi mozgalom tagjainak hozzáállása gyökeresen más volt: a földkérdést

- morális szempontból botránynak,
- társadalmi és politikai szempontból az ország legsúlyosabb problémájának látták.
- A középosztály zömének értetlenségét vagy közönyét, az elit és az állam tehetetlenségét vagy ellenérdekeltségét súlyos tünetnek és egyszersmind további bajok forrásának tekintették.

Ebből a sajátos indíttatásból született az 1930-as évek népi szociográfiája, ezen belül mintegy féltucat magyar alapmű is, amely minden amatőrsége és nyíltan vállalt politikai indíttatása ellenére is jobban hatott a korabeli és későbbi szociológiai gondolkodásra, mint akár a századelő szociológiája (→ 3.), akár a szociológia kifejezést kerülő két világháború közötti intézményes társadalomkutatás (→ 4.2.1, 5.2) Bár „agyonkutatott" témának tűnik (a teljesség igénye nélkül: Bognár 2012, Borbándi 1983, Némedi 1985, Papp 2012), e sorok szerzője a népi szociográfiákra koncentrál majd a 4. fejezet hátralévő és az 5. fejezet jelentős részében.

A népi írók, *saját felfogásukban* a jobboldal és a baloldal közötti harmadik utat keresték, de valójában inkább keresztülhúzódtak a teljes ideológiai skálán,

- az idővel kriptokommunistává váló Erdei Ferenctől (→ 5.3), vagy
- az 1945 után a kommunista törekvéseket mindenben kiszolgáló, mégis, főleg „stiláris elemek" használatával egy független egyéniség benyomását keltő Veres Pétertől
- a sajátos baloldali-mérsékelt nemzeti Illyés Gyulán (→ 4.5),
- a *valóban keresztény* társadalomkritikát megfogalmazó Szabó Zoltánon (→ 4.4), vagy
- az etnicista nacionalizmust sajátos szocializmusfelfogással elegyítő, később a szovjet rendszert is elfogadó Németh Lászlón (→ 4.3.4) át
- a Teleki Pállal jó kapcsolatot, a nyilassá lett Matolcsy Mátyással barátságot ápoló, a nácikkal és magyar szövetségeseivel aktívan szembeálló, de végül a kommunisták által száműzött Kovács Imréig (→ 4.3.3), illetve
- a Horthy-rendszert gyakran jobbról támadó Féja Gézáig (→ 4.3.2), az idővel a nyilasokhoz is közel kerülő Erdélyi Józsefig és Sinka Istvánig terjedve.

A világnézeti heterogenitás ellenére is meglepően összetartó csoport alakult ki. Egy jellegzetes példa: 1938 után Féja Géza, egy kormánypárti lap munkatársa, szélsőjobboldali szervezetek tagja lesz – 1945 után azonban, az akkori kormánykoalíció részeivé lett társai közbenjárnak érte. (Papp 2012:180–181) A szolidaritást a világnézeti különbségek tudatosítása mellett vállalják; mint Illyés Gyula írja Féjának 1945. szeptember 11-én:

> Nincs okom titkolni: volt erős szándék, hogy te ne kerülhess le a háborús bűnösök listájáról. A párt – épp Kovács Imre felszólalására – ekkor kiállt egymás után három helyen is melletted; a döntő tanácskozásra Darvas [József a kommunistákhoz közelálló, majd azokhoz csatlakozó népi író – D. Cs.] és én mentünk el. ...nem volt könnyű dolgunk. [...]
>
> Egyet azonban lelkiismeretesen s a köztünk való viszony világossága érdekében meg kell mondanom. Mi szemben állottunk egymással. Nem ez a mai az ideje, hogy ezt boncolgassuk, és semmiképp sem tehetem, veled, a pillanatnyilag védtelenebbel szemben. [...] Amiben rendelkezésedre állhatok, a legnagyobb készséggel megteszem – a benned lévő értéknek akarok szolgálni vele. De kettőnk személy szerinti dolgairól halasszuk el az én mondandómat arra az időre, amidőn cselekvőképességünk teljesen egyforma lesz. (Féja 2003:182)

Voltak azonban közös pontok a világnézetben is: a népi írók a két világháború között egyértettek abban, hogy

- mind a hagyományos baloldal, mind az akkor hatalmon lévő jobboldal csődöt mondott, mivel
- előbbi nem ismerte fel, utóbbi pedig igyekezett elsikkasztani a földkérdést, noha
- a paraszti szegénység, a magyar társadalom legalább egyharmadának mélyszegénysége jelentette a két világháború közötti korszak legfontosabb problémakörét.
- A nemzetiségi/nemzeti kérdésben ellentmondásos helyzetet foglaltak el: miközben gyakran a Kárpát-medence többi népével való együttműködés mellett (és az adott korszakban mérsékeltnek számító *csak etnikai revízió* mellett) szólaltak fel, gyakran ütöttek meg etnicista hangot, gyakran negatívan ítélték meg az asszimilációt, és gyakran nyitottak voltak az antiszemita diskurzus felé is. A „Mindent vissza!" típusú revizionizmussal vagy az antiszemitizmussal kapcsolatban nem annyira az elvi kritika, mint inkább az elkerülés jellemezte őket, annak tudatosítása, hogy ezek a tematizációk az általuk fontosabbnak tartott társadalmi kérdésekről terelik el a figyelmet.
- A „hagyományos" politikai táborokkal szembeni ellenérzésüktől (Nagy Sz. 1990) nem teljesen független tényező, hogy erős volt közöttük a nemzedéki összetartozás. A továbbiakban hat népi írót fogok részletesebben tárgyalni, mind a hat legfeljebb kamaszkorában járt, vagy gyerek volt a forradalmak és az ellenforradalom korában.

A népiek számára „a szociológia" valóban eszköz volt, mint Kovács Imre híressé vált szlogenje megfogalmazza: „a politika a valóság ismerete nélkül kuruzslás, első teendőnk a valóság feltárása kell hogy legyen. Hogyan? – Menjünk a nép közé". (Borbándi 1983:209) Paradox módon éppen az ő kritikai indíttatásuk jobban segítette a társadalom megismerését, mint Weis beépülése a rendszerbe.

Féja Géza a *Viharsarok*ban (1937) deklarációszerűen fogalmazza meg a népiek szociológiához való viszonyát – szembeállítva „a rendszer" hozzáállásával:

> Lassankint huszadik esztendejét ünnepelhetjük annak, hogy a magyar társadalomtudomány gondolata csaknem véglegesen lehanyatlott. Elszánt és szervezett hadjárat folyt a társadalomtudományi gondolkodás ellen s az újabb nemzedékek fejében e hadjárat gőzével vágnak neki a magyar életnek. Egészen megdöbbentő dolog, hogy szellemi életünkben mennyire hátul ballag a társadalmi gondolat. A modern Európa, helyesen, vagy helytelenül, de mindenképpen tudatos és történelmi súlyú társadalmi szervezettségekre épül. Magyarországon azonban teljes társadalmi ziláltságot találunk, az egyének ilyen s olyan ködbe, mesébe, fráziszuhatagba, szektába, vagy legendába menekülnek, hogy társadalmi életünk valóságairól még csak tudatuk se legyen.

> [...] Még a társadalmi osztályokról is csak ködös és semmitmondó képletek élnek és uralkodnak; a tájakról, az osztályok belső rétegződéséről, társadalmi életünk vegytanáról azonban már ilyenek sem. Így azután a hon atyái bizonytalan erőkkel, határozatlan mennyiségekkel dolgoznak szüntelenül, kerettörvényeket hoznak s fogalmuk sincsen arról, hogy szándékaik mögé mekkora erők sorozhatók.
>
> A fiatal értelmiség pedig, akiktől sorsfordulatot szeretnénk reményleni, vakon megy az életbe s bíztatónak a felülről beadagolt szólamokat mormolja. [...] A mi ellenmérgünk... Megvizsgáljuk, hogy melyik réteg akart ösztönösen szerepet biztosítani a magyarságnak Közép-Kelet-Európában. [...] Alulról néztük a magyar életet, de a legmagasabb igényekkel... Társadalmi balsorsunk társadalmi hazugságok következménye. [...] Nem sokat beszélünk, inkább magát az életet beszéltetjük. [...] A régi monográfiák adatokat halmozó színtelensége s érdektelensége után mi a lényegeset hozzuk s így könyveink anyaga [sic! – D. Cs.] már maga is kritikai állásfoglalás, a mulandó és lényeges dolgok kérlelhetetlen szétválasztása, értékek gyűjtése és őszi tűz az égni valókból. [...] ...néztünk és ítéltünk s nem titkoljuk el, hogy kit és mit találtunk könnyűnek. (Féja 1937:7–9)

Összefoglalóan, némileg sarkítva, de nem torzítva: az ideológiailag változatos – a jobboldali radikalizmustól a mérsékeltebb bal- és jobboldali irányzatokon át a marxizmusig – népi írók egységét a Horthy-rendszer erőteljes kritikája és a nemzedéki összetartozás biztosította. Az ideológiai változatosság, a jobb- és baloldal egyidejű kritikája,[139] az ambivalens félellenzéki/társutas pozíció 1948 után lehetővé tette, hogy mind a kommunisták, mind az 1990 után újra artikulálódó jobboldaliság „alapvetően a mi kutyánk kölykeinek" tüntesse fel őket. Az ilyen, politika által motivált konstrukciókkal csak annak leszögezésével vitatkoznék, hogy a népi írók a Horthy-korszakban ellenzéki csoportosulást alkottak, akikkel szemben a hatalom időnként a jogállamiság – az 1920-as években még érvényesülő – elveinek megtaposásával reagált.

Egy paradigmatikus példa: Kovács Imre református alcsúti fiatalember ellen vádat emeltek *A néma forradalom* című könyvében „sajtó útján elkövetett *izgatás* bűntette és... sajtó útján elkövetett, *a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség* [kiemelések tőlem – D. Cs.]" (Kovács 1989/1937:150) miatt. Kovács azzal védekezett,

- hogy kutatásai egy részét állami megbízás alapján végezte,
- hogy valamennyi, tényekre vonatkozó állítását hivatalos iratokra, KSH-adatokra stb. alapozva bizonyítani tudja,

[139] Jellegzetes, hogy két fő inspirátoruk erősen megosztó személyiségek voltak, de az ideológiai skála átellenes pontjain: Ady Endre és Szabó Dezső.

- védője, Sulyok Dezső pedig bizonyításkiegészítési eljárást kért, és ennek keretében tanúként való meghallgatását országgyűlési képviselőnek, minisztériumi osztályvezetőnek, a KSH volt elnökének, gróf Teleki Pálnak, több egyetemi tanárnak,[140] lelkésznek, egy evangélikus püspöknek stb. A bíróság valamennyi kérést elutasította. „A védő bizonyítási eljárását azért utasította el a bíróság, mert azok *a tények,* amelyeket a védelem bizonyítani kíván, *még valóság esetén sem adhatnak alapot olyan általánosító jellegű következtetések levonására, amilyeneket a vádlott tett* [kiemelések tőlem – D. Cs.]." (Kovács 1989/1937:188)

A per jegyzőkönyve azért is tanulságos, mert csaknem vegytiszta módon mutatja, hogy – a tartalmi megállapításoktól szinte függetlenül – mi a baja a tekintélyelvű vagy diktatórikus politikai gondolkodásnak a szociológiai kutatásokkal: *nem* azt kifogásolják, amikor Kovács pl. konkrét személyeket, intézményeket, törvényeket kritizál, hanem az általánosításai, a társadalmi rend egészére vonatkozó szociológiai elképzelései jelentik „a bűncselekmény megvalósítását". Véleményt, illetve esszéisztikus általánosításokat büntetnek – nem hamis kijelentéseket:

> Elnök: Ez jogi kérdés. Azt akartam, hogy a védekezését adja elő, de mi ezt az ügyet *nem mint szociológiát tárgyaljuk;* mi azt tárgyaljuk most, hogy az Ön könyvének tartalma megvalósítja-e azokat a bűncselekményeket, amivel vádolva van. Itt minket más nem érdekel." (Kovács 1989/1937:155–156)
> Vádlott: Bátorkodom a Statisztikai Hivatal adataira hivatkozni.
> Elnök: *A való tényeknek az általánosításával is lehet gyűlöletre izgatni* [kiemelések tőlem – D. Cs.]." (Kovács 1989/1937:162)
> Elnök: Áttértünk az „Egyke" című fejezetre. (Olvas): „Teljesen kimerült ez a nép. Náluk már jelentkezik az a kimerülés, amely minden nép életében egyszer bekövetkezik." Mikor ÖN a magyarságot úgy tünteti fel, mint kiveszőben lévő népet, akik feladták a harcot, mit gondol, ha egy nemzetről így ír, nem alkalmas ez annak hitelét és megbecsülését csorbítani. (Kovács 1989/1937:160)

Egy jellegzetes „vita": az elnök egy harminc évvel korábban hozott törvényre hivatkozik, mely tiltja, hogy több cselédcsaládot helyezzenek el egy szobában. Amikor Kovács ragaszkodik ahhoz, hogy márpedig ez a tényleges helyzet, akkor

[140] Például a kor egyik legtekintélyesebb történészének, Szekfű Gyulának is. Ő a maga elutasított vallomását – amelyben Kovács és Féja munkásságát összekapcsolta a sajátjával – megjelentette: Szekfű Gyula: Magam és mások ügyében, *Korunk Szava,* 1937. december 15., ismerteti: Szabari 2014:75. Lásd még Kovács 1989/1937:263–265.

az elnök „elcsodálkozik": „ez törvényellenes. Miért nem tesznek ez ellen panaszt?" Mert a panaszt tevő cseléddel nem foglalkozna a szolgabíró, az uradalom viszont kidobná, és nem lenne hová mennie, mivel az uradalmak 80%-ában ez a helyzet, magyarázza a vádlott. Mire: „ELNÖK: Nem ilyen a helyzet." (Kovács 1989/1937:157) Nem ilyen a helyzet. Pont.

Kovács előveszi a Fejér megyei alispán az évi (tehát 1937-es) jelentését, felolvassa azt a részletet, amely gyakorlatilag igazolja az ő állítását. Az elnök tovább vitatkozik, vagy inkább kötekedik („ez még mindig tendenciózus"), végül érezhetően megunja a témát, és megingás nélkül csak ennyit mond: „Na gyerünk tovább."

A vádlottat három hónap szabadságvesztésre és hivatalvesztésre ítélték, ami az ő esetében az egyetemről való kirúgást jelentette, mivel a huszonnégy éves szerző egyetemista volt. Egy hónappal korábban volt Féja Géza pere is a *Viharsarok* miatt (→ 4.3.2), ahol a bíró azt a „szakszerű" érvet is felhozta, hogy a vádlottnak „egyetlen elismerő szava sincs a nagybirtokos osztályról" (Boldizsár 1989:430). Féját végül öt hónap fogházra ítélték, amelyet végül ugyan nem kellett leülnie, de az állását elveszítette. Fokozza az ügy abszurditását, hogy Féja, mint utaltam rá, jobbratolódással „dolgozta fel" a büntetést, tehát az 1937-es perekben a népi írók két, kifejezetten jobbra orientálódó tagját érte a jobboldali Horthy-rendszer csapása. Tanulságos a párhuzam: később a Kádár-rendszernek is hasonlóképp éppen a szociológia lényegével, szemléletével, nem pedig egyes állításaival volt baja (→ 6.2.1), illetve az elvileg marxista rezsim által az 1970-es években megbüntetett filozófusok és szociológusok többsége (bár nem mindegyike) közel állt a marxizmushoz (→ 6.2.2).

4.3 Budától a Viharsarokig

4.3.1 Kiskunhalom

A *Kiskunhalom* (Nagy 1978/1934) atipikusnak számít a népi szociográfiák között:

- szerzője, Nagy Lajos (1883–1954) nem hajlott a társadalmi aktivizmusra, sőt, rezignált, szkeptikus, kritikus alkat[141] volt;
- a műben egyáltalán nincs jelen a szerzői én;

[141] Az 1945-ös fordulat kortársakra tett rendkívüli hatását (→ 5.1.2) példázza, hogy a mélyen szkeptikus alkatú Nagy Lajos, aki nem volt túlságosan elragadtatva 1934-es szovjetunióbeli látogatásától sem (Nagy 1989/1934, Pastor 2017), 1945-ben belépett a kommunista pártba.

- Nagy Lajos nem volt falukutató (noha tapasztalatai voltak a falusi életről: béresek nevelték fel egy tanyán, és általános vélemény szerint a fiktív Kiskunhalom valójában szülőfaluját, Apostagot takarja).
- Nagy Lajos nem tartotta magát népi írónak sem, ahogy ők sem kezelték maguk közül valónak (idesorolása tehát részemben némileg önkényes). Némedi Dénes egyenesen úgy fogalmaz, hogy „érhetetlen és ellenszenves lehetett a Kiskunhalom a [népi] szociográfusok számára… mert teljesen hiányzott belőle az a gondolat, hogy a parasztság valami megújulás forrása lehetne vagy kellene lennie". (Némedi 1985:65)[142]

És főleg:

- A *Kiskunhalom* formailag tulajdonképpen regény, nem szociográfia.

Igaz, a korabeli *mainstream* regényekhez képest legalább ennyire rendhagyó műről van szó:

- nincs(enek) főszereplő(k), nincs központi cselekményszál, bár
- a regényt megóvja a mozaikokra való széteséstől a szoros időkeret (24 óra), illetve
- a térbeli keret – a helyszín szinte kizárólag Kiskunhalom, és ha kilépünk innen, akkor is a faluba tartó, vagy onnan éppen elutazó szereplők szemével látjuk a világot.
- Negyvenhat „jelentős szereplőt" számolhatunk össze, akik többsége vissza-visszatér, cselekményekben vesznek részt, majd a szereplők egy – részben átfedésben lévő – köre meg is beszéli az „élőben" már leírt cselekményeket.
- Tizenöt szereplő részese „komolyabb" cselekménynek, amelyeket általában „folytatásokban", „vágások" sorozatán át ismerhetünk meg. A „jelentős szereplők" *nem okvetlenül* nevesített szereplők, mivel
- számos olyan személynek is van neve, akik csak egy-egy villanásra jelennek meg, illetve
- számos „jelentős személyiséget" nem a nevén neveznek meg. S nem azért, mintha a szerző „nem tudná" a nevüket.

[142] Az idézet folytatása: „A szociográfus ifjúság indulása idején a parasztság nemzeti szerepébe kapaszkodott, ez volt számára a fontosabb, és nem a nyomor ábrázolása, a felrázás és leleplezés." Fontos gondolatok, de inkább egy precíz elmélettörténeti rekonstrukció számára – e kötet nézőpontjából a parasztság „küldetéséhez" kapcsolódó víziók elkoptak már a következő évtizedre, míg a népiek társadalomkritikája erősen hatott a következő két-három társadalomtudományos nemzedék jelentős részére.

A szerző két típust „nem tart érdemesnek" megnevezni:
1) egyes „futószereplőket", mint például:

> [...] egy úri ruhás fiatalember. A fiatalemberen sötétkék kabát, fehér vászonnadrág, gumitalpú fehér cipő; szalmakalapját a kezében tartja, apacsing van rajta, a nyakánál mélyen kihajtva. Rendkívül előkelő testtartással, úri egyenruhájának teljes tudatával a tekintetében, ő is megindul. Nagyjából olyan ez a fiatalember, mintha az ostendei strandon sétálna. Különben könyvelő a takarékpénztárban, nyolcvan pengő a havi fizetése... Öreg, nagy bajszú ember kétlovas üres kocsival [hajt arra]..., megemeli a kalapját, köszön a fiatalembernek: – Jó napot adjon isten. A fiatalember biccent a fejével, s az orrán keresztül donogja: – Japot! (Nagy 1978/1934:41)

Vagy például a „hevesi ember", aki névtelensége és a rövid idő ellenére is érdekes „jellemfejlődésen" megy keresztül:

- Az első történetben keresi az ürügyet, hogy elmesélhesse, milyen kemény gyerek ő, az utolsó munkaadóját majdnem leszúrta egy konfliktus miatt.
- A történet hallgatójára nem tesz különösebb benyomást, visszafogottnak tűnő elítéléssel reagál: „túlságosan hamar nyúl a bicskához." A hevesi ember előbb felhorkan, majd azt állítja, hogy „csak megijesztettem," végül elárulja: „nincs is nálam bicska". (Nagy 1978/1934:35–36)
- Tizenöt oldallal később: beszélgetést kezdeményez a dinnyéjét őrző Kara Péterrel, amikor megjelenik két csendőr; alaposan, kötözködően, apró részletekbe menően kifaggatják a hevesi embert. Amikor már úgy tűnik, elengedik, még egy utolsó kérdést tesznek fel:

> – Nem szocialista maga?
> – Nem én, kérem.
> Ezt a hevesi büszkén mondja, és mosolyog hozzá.
> A csendőrök látják, hogy tisztességes emberrel van dolguk. No, de még egy kérdést! [...]
> – Tudja-e maga, merre van Oroszország? (Nagy 1978/1934:61)

A kérdés tudatos, bár csak a bennfentesek által értett „poén" lehetett: maga Nagy Lajos, éppen 1934-ben – Illyés (az ő útleírása: 1934) társaságában – valóban járt Oroszországban, a szovjetek által összehívott nemzetközi írókongresszus vendégeként. A hevesi ember karaktere viszont „nem tud mit kezdeni" a kérdéssel, megzavarodott, meghunyászkodott emberként lép ki a történetből, és ahogy megy, a „kóbor kutyát juttatja az ember eszébe. A himlőhelyes csendőr, amint néz utána, az egyik hideg kék szemét úgy hunyja le, mint ahogy célozni szokás a fegyverrel." (Nagy 1978/1934:62)

2) Nagy Lajos azon szereplőket „anonimizálja," akiknél a megnevezés (tipikusan a foglalkozásnév) egyértelműen megadja a társadalmi státust, mintha a név már semmi pluszt nem adna ehhez.

A „szemesi ügyvéd" talán még határeset, de a többször visszatérő, igen lelkiismeretesnek bizonyuló „orvos" már egyértelműen ez a kategória. Vagy ott van például „a tanító", „a kanász", „a postás", „a csendőr", „a révész", „az adóvégrehajtó" stb. A papokat vagy lelkészeket viszont mindig megnevezi, mert belőlük három van, három különböző felekezethez tartoznak.

A helyi parasztok viszont szinte mindig meg vannak nevezve – a tisztelet miatt? Inkább azért, mert a társadalmi presztízs szempontjából a faluban mindenki egyéni képlet. Csak „az urak" látják a parasztokat egységes masszának, mivel valójában nincs jelen semmilyen releváns csoport-hovatartozás, akár csak szimbolikus szolidaritás, sem „összparaszti", sem „kiskunhalmi", sem pedig azon belüli esetleges kiscsoportok esetében.

A társadalmi presztízs szempontjából mindenkinek egyéni „árfolyama" van, amelyet a következő tényezők határoznak meg:

- legnagyobb súllyal: a vagyon (van-e föld, és ha igen, mekkora),
- a nem és az életkori kategória,
- egyéni tulajdonságok (például az iszákosság negatív, a szorgalom pozitív előjellel) jelentőségben a fentiek után következnek.

A név a falubeliek számára azért fontos, hogy ezáltal „be tudják árazni" az illetőt, míg mondjuk egy egyszerű kategorizáció erre nem lenne elegendő.

A falu „szociografikus leírása" a könyv elején mindössze két oldalt tesz ki. Ebből megtudjuk, hogy 2687 lakos él itt, római katolikusok, evangélikusok és reformátusok. A zsidók száma másfél évtizede még mintegy ötszáz fő volt, de a regény idején ennek csak az ötöde élt a faluban, ahol akkor már rabbi sem működött.

A társadalmi életben mindennél fontosabb birtokeloszlás mutatói nem voltak jobbak az országosnál:

- a száz holdasnál *nagyobb* birtokok száma öt,
- a 20–100 holdasoké 39,
- a legfeljebb húsz holdasoké pedig 490 volt. A legtöbb birtokos öt holdat vagy kevesebbet birtokolt, miközben
- élt a faluban mindegy kétszáz teljesen földtelen munkás is.

A társadalmi szerkezetre és életmódra vonatkozó adatok és leírások később elosztva, egy-egy történethez kapcsolva jelennek meg, látszólag mintha csak szabad asszociációk nyomán merülnének fel, de valójában gondosan megtervezett szerkezettel találkozhatunk. Ritka kivétel, amikor Nagy a narrációba illeszt egy megjegyzést: hogy a pálinkafogyasztás visszaszorult – de nem a józan élet előretörése miatt, hanem mert kevesebb pénz van rá. A bor viszont mindennapi élelmiszernek számít, a férfiak fejenként átlagosan napi két litert fogyasztanak, míg az asszonyok és *a gyerekek* kevesebbet. A számok a szenvtelenség látszatát keltik, noha a szerző nyilvánvalóan számított a hatásra, amikor leírta: a faluban évente 7200 hektoliter bort fogyasztanak, évi 144 ezer pengő értékben. (Nagy 1978/1934:133) De, ismétlem, az ilyen típusú szöveg viszonylag ritka.

A paraszti és az „úri világot" elválasztó szakadék kapcsán Nagy Lajos nem moralizál, „csak" történeteket mesél. Pl. a Dunában strandoló „urak", köztük az egyik pap és az őket *kinevető* parasztok történetét. A nevetők között volt a révész is, aki sosem szokott fürdeni, kivéve egyszer, ruhástul, amikor beleesett a folyóba, de ekkor bizony majdnem megfulladt, mert nem tudott úszni.

Napjaink divatos familista diskurzusai egyrészt idealizálják a „hagyományos családot", másrészt e „tradicionális családot" vélik általánosnak a 20. század derekáig, főleg faluhelyen. (Dupcsik 2012b, 2015c, Dupcsik–Tóth 2008) A két világháború közötti magyar faluban azonban sokkal használhatóbbnak tűnik Edward C. Banfield „amorális familizmus" (1958) fogalma. Banfield szerint egy bizalmatlanság és atomizálódás jellemezte társadalmi közegben alig vagy egyáltalán nem jelennek meg önkéntes szerveződések, és éppen ezért felértékelődik a család szerepe. Nem azért, mintha a családi összetartozás (okvetlenül) annyira erős, érzelmekkel támogatott kötelék lenne – hanem azért, mert egyszerűen nincs más működőképes társadalmi kötelék.

E családok elsősorban érdekszövetségek (lásd még → 4.4.1), ahol nyoma sincs érzelgősségnek, sem a szülő-gyerek viszonyban, sem a párkapcsolatok egyetlen formájaként megjelenő házasságokban. A hihetetlenül szívós, gyakran még a mai társadalomtudományokba is beszivárgó mítosz – a nők a kommunizmus kezdetén rákényszerültek a fizetett munkára, manapság pedig a „karriervágy" hajtja őket erre – szemszögéből érdemes elolvasni a *Kiskunhalom* alábbi idézetét:

> Miklánné kapál a konyhakertészetben, Bántelken, de otthon, a faluban csecsemője van, a házkulcsot odaadta a Mezei kőmíves feleségének – Mezei maga most Pestszentlőrincen dolgozik –, hogy *nézzen be néha a kicsinyhez, hajtsa el róla a legyeket,* a szeméről-szájáról a szegényének. De hogy a gyerek ne sírjon egész nap az anyja után, hanem *aludjon szép csöndesen, hát kora reggel mákhéjat főzött tejben, és ezzel az itallal megitatta* [kiemelések tőlem – D. Cs.]. (Nagy 1978/1934:57)

Erős kép: „Ha kettesben mennek is… ha *házaspár* ballag is együtt, akkor is *szótlanok, egymás mögött mennek és nem egymás mellett* [kiemelések tőlem – D. Cs.]" (Nagy 1978/1934:123) A *Kiskunhalom*ban *egyetlen* házaspár köszönti egymást csókkal (Nagy 1978/1934:126), Dérék. Utóbbi házaspár bukkan fel egy felejthetetlen jelenetben, amelyben együtt borozgatnak Opauszi gépésszel, valamint Hajdu Józseffel – utóbbi Pesten dolgozik, csak hazalátogatott „rendet tenni", mert a család „nagyon költi a pénzt."

Egy baráti társaság?

Hajdu „mondja a szentenciákat": mennyit dolgozik „odafönn", mennyire takarékos – de megéri, mert ő ezáltal egy stabil embernek számít.

> A munkából is mindig a selejtes embert küldik ám el, látja ő azt a gyárban, ahol dolgozik.
>
> – Na, azt már ne mondd! – tiltakozik Opauszi. – Itt vagyok én, nekem nincs munkám már egy esztendeje. Amicském meg volt, azt mind föléltük. Azért kell nekem éhen döglenem, mert selejtes vagyok? Hát ilyet ne beszélj!
>
> Hajdu József csak ránt egyet a vállán. Ez az Opauszi baja – és punktum. Törődjön minden magával. A többiek, Opauszin kívül, áhítattal hallgatják. Milyen okos is lesz az ember a városban. „Odafönn." (Nagy 1978/1934:149)

Behallatszik egy részeg ember gajdolása, mire a borozgató Hajdu kifejti nézeteit arról, hogy szesztilalom kell, egyáltalán, kemény kéz, rend, diktatúra. Valaki megjegyzi, hogy „pedig a csendőrök itt vannak a községben," Opauszi pedig belekezd egy történetbe:

> Tavaly […] együtt ballagtam a járőrrel, földim volt az egyik csendőr, nagy, erős ember, mint egy birkózó. Azt' amint megyünk, hát előttünk danolász ám egy legény a sötétben. Azt mondja a csendőr, a földim, várj csak! Aztán előresiet, csak úgy mögéje lopakodik a legénynek…
>
> Elhallgat. Csend. Feszült várakozás.
>
> – … hát úgy elhajtotta a legyet a szájárul, hogy az árokban kelt fel.
>
> Csend. Nem nevetnek. De nem is botránkoznak meg." (Nagy 1978/1934:150)

Az utolsó jelenetek egyikében Szirotka jegyző és felesége felutazik Pestre. Ők, akik otthon rá sem pillantanak egy állatra sem, most „szeretettel, érdeklődéssel nézik" a pesti galambokat. Majd beülnek egy kávéházba, ahol kihallgatnak egy lumpolást ott befejező társaságot:

> – Fuj! Maga annyit eszik, mint egy paraszt.

> – Paraszt! – fölkacag a jó étvágyú úr. – Az csak szeretne annyit enni, mint én. [...]
> A társaság egy másik tagja kapcsolódik a beszélgetésbe:
> – Mi az, hogy szeretne? Akinek van, az eszik is. A paraszt, az tud zabálni.
> – No, nem mondhatnám. Tudna, de nincs neki mit.
> – Egyiknek van, a másiknak nincs. De zabálni, falni mindegyik szeret. Dolgozni nem szeret, barátom, dolgozni.
> – Dolgozni?
> – Igen. A magyar paraszt, barátom, lusta. Lusta, mint a bivaly.
> Szirotka is haragszik a parasztokra. De úgy látszik, csak otthon, Kunhalmon. Mert most majd hogy föl nem kapja az asztalról a gyufatartót, s majd hogy oda nem vágja a társaság közé. (Nagy 1978/1934:161)

4.3.2 Féja Géza és a *Viharsarok*

A *Viharsarok* elején Féja Géza (1900–1978) Áchim Andrást, a 20. század elejének nagy parasztpolitikusát mély tisztelettel jellemzi (némi önarcképet is rejtve a képbe, hiszen maga Féja is elszegényedett nemesi családból származott):

> Ugyanolyan elparasztosodott tiszántúli kisnemesi családból származott, mint Ady Endre: „népért síró, bús, bocskoros nemes" volt. S Adyhoz mindvégig mély baráti viszony fűzte... (Féja 1937:48) Cikkei Ady Endre publicisztikájának rokonai, stílusa mintha Szabó Dezső őse lenne. (Féja 1937:43)

Áchim szociális reformokat, mindenekelőtt földreformot követelt. „Tulajdonképpen a nyugateurópai polgári baloldal követelései ezek, de 1906 Magyarországában [ezek] szocialista követeléseknek látszottak" – magyarázza Féja (1937:44), miközben átsiklik afelett, hogy az általa Magyarországi Parasztpártként emlegetett tömörülés teljes hivatalos neve Magyarországi Független Szocialista Parasztpárt volt.

Áchimot azonban nem csak a társadalmi kontextus tüntette fel radikális politikusnak, tett róla maga is, hogy sokan szélsőségesnek ítéljék, lásd például a Féja által tőle idézett sorokat:

> A nagy magyar Alföldön harcra készen áll egy pár ezer erős munkás kéz! Bátor és halálra kész. Okot sem keres, mindegy neki, bűnös vagy ártatlan kerül a kaszája élére, villája hegyére. Vért akar szagolni, „úri vért és húst" akar enni és kalácsot és mulatni. Panem et circenses, ez a jelszó, ez a szocialista izgatók lelketlen agitációja által felpezsdített fekete parasztvérnek a féktelen megnyilatkozása. Mikor a paraszt pálinkától részeg, jó kikerül-

> ni, de mikor vérszagtól bódul meg, akkor nem lehet előle kitérni. Hiába menekülsz előle, utánad jön. És feldúl mindent, amit kergetése közben útjában talál." (id. Féja 1937:44)

Nem csak stiláris kérdésekről van szó: Áchim „sohasem tagadta meg politikai alapelvét: az úri Magyarország elleni kiolthatatlan gyűlöletét," és nemcsak a Tisza-féle kormányerőket, hanem „a közjogi harcokban vitézkedő, de különben teljesen feudális szellemű koalíciót" is gyűlölte. (Féja a „gyűlölni" kifejezést használta, egy bekezdésen belül kétszer).

Az Áchim elleni durva támadások végül a meggyilkolásához vezettek, amelynek leírásakor Féja kizárólag Zsilinszky Gábort nevesíti, pedig valójában a Féja által meg sem említett ifjabb Zsilinszky Endre lehetett a fő tettes. Nem csoda: Féja egy ideig – az akkor már Bajcsy-Zsilinszky néven ismert – politikus köréhez tartozott, a pártja szervezésében is részt vett.

Bajcsy-Zsilinszky Endre (1896–1944) maga sem könnyen besorolható alak. Az ellenforradalom idején Horthy szélsőjobboldali támogatója, majd szélsőjobboldali ellenzéki lett. Miközben sokszor jobbról támadta a kormánypártot, az 1930-as években erősen németellenes, náciellenes irányvonalat követett, belpolitikájában pedig egyre hangsúlyosabb lett a földreform gondolata. Pártjával beolvadt abba a Független Kisgazdapártba, amely a jobbratolódó politikai légkörben egyre inkább a baloldal szövetségesévé vált. 1939-től Bajcsy-Zsilinszky lett a legkeményebben ellenzéki képviselő a parlamentben, 1944. március 19-én ő volt az egyetlen ember az országban, aki fegyverrel fogadta a megszálló németeket. 1944 őszétől a német- és nyilasellenes ellenállás egyik fő szervezője lett, letartóztatták, halálra ítélték, és 1944 Szentestéjén kivégezték (*nem a németek*, hanem a nyilas magyar hatóságok).

Pártja, a Független Kisgazdapárt pedig 1947-ig a baloldallal közös kormánykoalíciót alkotott, mígnem a kommunista árnyékkormány „fel nem szalámizta". Ha életben maradt volna, akkor szinte bizonyos, hogy Bajcsy-Zsilinszky komoly kihívást jelentett volna a hatalmat lépésről lépésre megszerző kommunisták számára, és valószínűleg legkésőbb 1947-ben bebörtönözték, megölték, esetleg száműzték volna. Halála árán azonban e jobboldali politikus kultuszát a kommunista korszakban is ápolták.

Féja korábban nem ismerte a térséget, de amikor

> [...] e sorozat tervét [→ 4.3.4] szerkesztője elém tette s megkérdezett, hogy melyik tájhoz ragaszkodom, gondolkodás nélkül mutattam a déli Tiszavidékre, Tiszántúl s egyben Magyarország „viharsarkára", ahol az elmék és a szívek sosem tudtak bele-

> nyugodni a meglévőbe, a megvalósult Magyarországba. Ez a nép mindig készen volt a fölkelésre, hogy újra kezdje életét, mely ezer év óta dermedten áll kísérletek és gyorsan elbukó országos szándékok tüzében és ködében. [...]
>
> Ha egy-egy szikra arra repült, Tiszántúl mindjárt kigyúlt s égett gyönyörűen, mintha tudata volna egy különb, emberibb magyar életről és egy-kettőre csapatokat állított az úri magyarság, később pedig a feudális-kapitalista hatalmasságok ellen. Nem volt nehéz önmagamra ismernem ebben a népben. (Féja 1937:5)

A népiek egyik alapvető közös gondolata (legkidolgozottabb formában Erdeinél → 5.3) szerint hiába szüntették meg hivatalosan (1848-ban), ma is velünk él a rendiség, a feudalizmus, a jobbágyság. Féja mintha még ezt is „kevésnek" találná, ezért az uralkodó csoportok magatartását a török bégekéhez, pasákéhoz hasonlítja, hatalmuk – gyakran a népből kiemelkedett – kiszolgálóit pedig janicsároknak nevezi, több alkalommal „gyarmati" viszonyokról ír. De a leggyakrabban használt metaforája: a kasztrendszer.

> A mesterségesen fenntartott hierarchia kasztokká merevül és kasztszerű életbe kényszeríti az egész társadalmat. [...] Mai társadalmi hierarchiánk éltető nedvei már régen kiszáradtak. Már nem képes olyan egyéniségeket szülni, akikben történelmi vállalkozások szükségérzete és képessége élne. Arisztokrata, kapitalista, középréteg, nagybirtokos és a nagygazdák jórésze is közös nevezőre kerülnek ebből a szempontból. Mindannyian csak társadalmi imperializmusra képesek. (Féja 1937:50)

„Társadalmi imperializmus" alatt Féja a gyengébbek uralásának, a kiszolgáltatottak kizsákmányolásának törekvését érti; s bár talán túlértelmezés, de tágabb értelemben arra is utalhat, amit más társadalmak szociológusai a normákat nem ismerő instrumentális racionalitás uralmának is neveznek – némi tradicionalista retorikával leplezve.

Kasztrendszer, azaz egy olyan társadalom felidézése, amely

1) nagyon tagolt, tehát bonyolultabb a dolgozók–középrétegek–elit hármas tagolódásánál; amelyben

2) a társadalmi csoportok között „falak" húzódnak, elhatárolódnak egymástól; amelyben

3) kiterjedt szegénység, időnként szinte már „ázsiai jellegű" nyomor létezik; s miközben

4) a nyilvánvaló rendkívüli feszültségek ellenére is statikusnak, merevnek, változásokra képtelennek bizonyul.

Féja – és gyakorlatilag valamennyi népi író – hangsúlyozza, hogy ez nem „hagyományos", nem „tradicionális" mozdulatlanság, nem a „régi világ" „organikus továbbélése", amelyet akár üdvözölni is lehetne, vagy legalábbis, némi nosztalgiával szemlélni, hanem a haszonélvezők által önérdekből és rövidlátásból görcsösen fenntartani próbált látszatstabilitás. A (kaszt)rendszert nemcsak az elit és a felső-közép támogatja, hanem a „kis haszonélvezők" tömege is, akiknek élete gyakran tele van szűkölködéssel, bizonytalansággal, kilátástalansággal, és akik csak az alattuk élő szegényekhez viszonyítva „kiváltságosok" – s mégis, gyakrabban fognak össze (passzívan vagy akár aktívan is) a fölöttük állókkal, mint az alattuk élőkkel.

> Önvédelem és vegetáció: e kettős vágányon fut társadalmi hierarchiánk élete. Az újító törekvéseknek nemcsak a közvetlenül érdekelt fél, hanem az egész hierarchia az ellensége. Földbirtokreformtól nemcsak a nagybirtokos réteg borzad, hanem a középréteg és a módos parasztság is. A „fölépítmény" nem tűri, hogy bárhol is rést üssenek rajta... (Féja 1937:51)

A kisgazdák (kisbirtokos parasztok) az a réteg, amelyet Féja (és a népiek) annyira *szeretnének szeretni...* de ez nem olyan könnyű. Bár a kisbirtokosok között látják a legbiztatóbb jeleket is, a megindult paraszti polgárosodás hatásait, mégis:

> [...] nincsen még egy olyan osztály, mely annyira kialakulatlan s még annyira kiszámíthatatlan társadalmi tényező volna, mint a magyar kisgazdák társadalma. Ez a réteg fejlődésének derekán megrekedt. A kisgazdák „föltörekvésük", polgárosodásuk idején a közvetlenül felettük álló osztályt: a falusi és mezővárosi értelmiséget tekintették példaképnek. [...] egy természetellenes, erőszakolt életfeltételek között kialakult, szolgaiasságban görnyedező s átfogóbb nemzeti közösség alkotására képtelen osztálynak belső törvényeit s kasztszerű társadalmi magatartását másolták le. Éppen ezért ez a „polgárosodás" torz életformákban nyilatkozott meg s félúton megrekedt. (Féja 1937:62)

Felfelé haladva a társadalmi hierarchián Féjának mindenkihez van egy rossz szava. Pl. a falusi értelmiség: „jobb" esetben „Oblomovok,"[143] rosszabb esetben „politikai ügynökök." Vagy ott vannak például a (kis)hivatalnokok:

[143] Ivan Alekszandrovics Goncsarov 1859-es regénye, az *Oblomov* címszereplője az élhetetlen orosz értelmiségi típusa, aki egész nap heverészik, nagy tettekről álmodik, amelyek megvalósításához sosem kezd hozzá.

> A vezetőréteg lábánál és térdénél zsúfolt kishivatalnok-osztály nyüzsög. [...] Kasztjukból feljebb emelkedni igen ritkán sikerül, ezért örök nosztalgiát éreznek fölfelé s kaszt-tudatukat rendszerint keményen éreztetik lefelé. [...] Osztálypánikjukhoz állandó egyéni pánik járul, „fix" helyzetük elvesztésétől remegnek szüntelenül. [...]
>
> Utolsó felcsillanásuk a főiskolai vagy egyetemi évek alatt történt, mikor még merészeltek valamit, talán egészen ostoba dolgot, de mégis szárnyak mozdultak bennük. Azóta lassan elhányták összes belső podgyászaikat, üres formák lettek, edények, melyekben a Hivatalos Vélemény zötyög, vagy sustorog. A magyar kisváros tespedtsége, némasága az ő arcukat fejezi ki. (Féja 1937:53–54)

> A címek és rangok barokk túlsága elöntötte Gyula kasztokba merevedő rétegeinek lelkét. Egyik közhivatali úr például így torkolta le vitatkozó társát:
>
> – Vitának helye nincs. Te csak a VIII-ik fizetési osztályban vagy, én azonban a VII-ikben. (Féja 1937:126–127)

Egy feltörekvő fiatal hivatalnok leghőbb politikai vágya: „[...] könyveket égetni. S melyeket? Mindenekelőtt Zolát. Nem olvasta ugyan a műveit, egy került a kezében ájtatos gimnáziumi évei idején s azóta is máglyás haragot táplál iránta. A többi égetendők nevét azonban már nem árulja el, mert észreveszi, hogy jegyzeteket készítek." (Féja 1937:126–127).

Féjának „természetesen" a felső középosztályról is lesújtó a véleménye,[144] mert „idegennek" minősít minden tényezőt, amely társadalmi pozícióit akárcsak potenciálisan veszélyezteti, és amely szinte „megtanult" korlátolt és ostoba lenni. De a „fő ellenség" a nagybirtok(os arisztokrácia). A másfél millió holdas tájegység 27,8%-a[145] nagybirtokhoz tartozik. Márpedig a latifundium nem csak képletesen rombolta a falusi társadalmakat. A nagybirtoknak nem állt érdekében, hogy „a területükön élő napszámos és kisbérlő tömeg faluszabású tömör településekbe sűrűsödjék, mert ebben az esetben az a veszély fenyegette, hogy a rendszeres falutelepülés addig küzd közigazgatási önállóságáért, míg küzdelme sikerrel nem jár." (Féja 1937:200) Az egyik tipikus „megoldás" esetén a nagybirtok területén élő több ezer ember egy ún. „eszmei községet" alkotott, amelynek központja a

[144] Féja így ír az uralkodó középosztályról: „Társadalmi tudatuk bármennyire gyarló is, kasztjuk érdekeinek védelme szempontjából zseniálisnak mondható. Természetesen bizonyos korlátoltság szükséges ahhoz, hogy egyöntetűen s irgalmatlanul járjanak el minden »idegen« tényezővel szemben, mely az adott rendszer megbontására gondol. De ez a korlátoltság élteti őket. Megtanulták, hogy anyagi s társadalmi helyzetüket csakis úgy tarthatják fenn, ha kérlelhetetlenül ragaszkodnak előítéleteikhez, az adott viszonyokat a végsőkig megmerevítik..." (Féja 1937:52–53)

[145] Az értékeket csak kiszámolni lehet, ha az utolsó oldalak egyikén vármegyénként megadott abszolút számokat összeadjuk és kiszámoljuk az arányokat; a *Viharsarok*ból az sajnos nem derül ki, hogy teljes területről vagy művelés alá vont területről van szó.

nagybirtok igazgatási központjában volt – Féja szerint ez valójában „álfalu", ami csak új nevet adott a nagybirtokon élők kvázi-feudális kiszolgáltatottságának. Ahol pedig ez sem működött, ott elbocsátották a kialakulóban lévő falu lakóit, majd el is zavarták őket, mondván, hogy ezek szolgálati lakások voltak, és a falut lerombolták. Nem sok ilyen konkrét eset történhetett, de Féja – és a népiek – szimbólumértékűnek tartották az ilyen falurombolást. (Féja 1937:199)

Ha a „kasztok" hierarchiáján a másik irányba indulunk el, a középrétegektől lefelé, akkor eljutunk a társadalom legnépesebb csoportjához, a földnélküli szegényekhez. Talán nem Féja félreértelmezése, ha így fogalmazunk: e csoport a „továbbélő rendiségből," a kibontakozó kapitalizmusból és az egyre erősödő állami felügyeletből a legrosszabb elemek kombinálását kapta, a jó elemek nélkül. A piaci és rendi struktúrák, viszonyok, attitűdök egyaránt a kiszolgáltatottságot növelték, a gyarapodás és mobilitás esélyeit gátolták.

> A mezei munkás ma áru, mint a búza, a tojás, a marha vagy a baromfi. A parasztvárosban nemcsak állat-, gyümölcs-, csirke- és zöldségpiac van, hanem emberpiac is. [...] A mezei munkás sorsát is a kereslet-kínálat törvényei döntik el, azzal a megszorítással, hogy a kereslet sohasem akkora, mint pl. a lóé s a vágómarháé [...], a kínálat pedig mindig nagyobb, mint a kereslet. (Féja 1937:68)
>
> A „botos" szó tájunkon gyűjtőfogalmat jelent. A botosok tulajdonképpen az uradalmak altisztjei, minden majorban más és más botos tisztségeket találunk. (Féja 1937:75)
>
> Az aratási munkavállalást a hatóság is ellenőrzi s munkásnak és munkaadónak szerződést kell kötnie. [...] A szerződést a hatóság előtt kötik. [...] A községháza folyosóján ácsorog az aratóbanda. Kakastollas csendőrök mennek végig a folyosón. A jegyzővel e pillanatban a nagygazda s a gazdatiszt tárgyal. Az aratók követelni szeretnének, de a légkör hangfogót szerel a torkukra. (Féja 1937:70)

Tehát: munkaerő túlkínálat + szegénység–éhbér láncolat + a rendies kiszolgáltatottság hagyományai, amelyet az állam és a közigazgatás is támogat → kialakul egy önmagát újratermelő rossz kombináció. S ez a helyzet mindenkire hatással van, a legszegényebbeket nem „csak" a nagybirtok zsákmányolja ki, hanem – Féja rengeteg példát hoz – a kis- és a középgazdák is.

Sőt, még az állam is. Jó példa erre Mezőhegyes, ahol a nemzetgazdaság számára valóban fontos ménes mellett egy ménesbirtok is állami tulajdonban áll, noha erre valójában nem lett volna szükség. Az állami nagybirtok csillog-villog, kiterjedt a „villanyerő", „szülőotthon áll a borjazó tehenek rendelkezésére, mely tiszta, a legkönnyebben fertőtleníthető. A tehenek lepedőre ellenek." Mezőhegyesen a csecsemőhalandóság 20%-os (ami magasabb mind a korabeli országos, mind a térségi átlagnál, lásd később), 1934-ben három öngyilkosság és két

gyilkosság volt az uradalomban (Féja 1937:189). Egy magánbirtoknál sehol sincs annyi botos, mint itt.

> Maga a központ olyan, mint a gyarmat székhelye. Tündöklő úrilakok, fényes kaszinó, rend, tisztaság és némaság. A béreslakások [...] gyarlók, földesek s még a külön konyharendszert sem sikerült teljesen megvalósítani. A kövér, kéjjel kérődző állatok faránál sáppadt, sovány, rosszul táplált, gépszerűen mozgó béresek állnak. [...] Az egész üzemben van valami falanszterszerű. A nagybirtok régi patriarkális vonásai még külsőleg is eltűntek. A majorokat számozzák, nevük nincsen, ha jönnek a vadászatok, az emberek vízhatlan köpenyt kapnak [...] hátukon óriási számmal. (Féja 1937:189–190)

Póhalom – egy volt nagybirtok Endrőd határában, amelyet tizenöt kisgazda vett bérbe. A vállalkozás eredményesnek bizonyult, a birtokokon jók a mennyiségi és minőségi mutatók, közös a magtár, közösen tartanak kovácsot, közös marhatartásba kezdtek. Féja először áradozott:

> Amit Póhalmon láttam, minden szép volt, egészen estig. [Amikor is] a nagyistállóban [...] az egyik sarokban rongyokba takart s szorosan összebújt embercsoportra [lett figyelmes]. A vállalkozó kisgazdák béresei voltak.
>
> A látvány megdöbbentett, mire a gazdák elmagyarázták a „helyi szokás" természetét. Endrődön nem hozhatja ki a béres családját a tanyára. A béres „bennkosztos" s kommenciót kap. Családja a faluban marad s megkapja a kommenciót, abból él. Minden hónapban egyszer, vasárnap meglátogathatja családját s gyakorolhatja a családi életet. Úgy egyéni, mint pedig kollektív szempontból megdöbbentő dolog ez, de a gazdák távolról sem tartják annak. Ez a „szokás", s e szóval elintézik a dolgot. Szokás? Ezek a béresek sokkal kegyetlenebb sorsban vannak, mint a jobbágyok voltak, helyzetük a rabszolgákéhoz hasonló. (Féja 1937:167–168)

Miközben gyakorlatilag minden faluban rengeteg munkára váró helyi szegény ember van, gyakori helyzet, hogy

> [a] summásokat, lányokat s olykor legényeket is, messze tájról hozzák, nehogy időközben a rossz bánásmód, vagy pedig a be nem tartott feltételek miatt megszökjenek. Egyik csanádi óriásbirtok például csakis Matyóföldről hozat summásokat. (Féja 1937:76)

Matyóföldről – azaz például Tardról (→ Szabó Zoltán: *A tardi helyzet*, 4.4.1). Van a fent vázoltnál rosszabb helyzet? Van – amikor még csak ki sem zsákmányolják őket.

> A Rákóczi-telep kívülről nézve mintaszerű telepítés. [...] minden házhely 300 négyszögöles, tehát a házikót a család zöldség- és gyümölcs-igényeit kielégítő kert öleli körül. Nincs por, jó a levegő, lombsátor védi a házat, rengeteg a gyümölcsfa [...].
>
> [Azonban e]z a távlatból nézve megnyugtató külsejű telepítés a legijesztőbb nyomort takarja. Orosháza ellátja magát a szép számban megmaradt földnélküliekkel, „»nincsteleneivel", emberpiacán a Rákóczi-telepre száműzött zsellér csak másodsorban jön számításba [...].
>
> A gyermek rengeteg. A telepesek fiatalok s alig láttam asszonyt, aki nem terhes. Ezekről is sorra kiderült, hogy szoptatnak. Két iskolaterem van, s a tanulók létszáma átlag 200. Az iskolásgyermekek 25%-a rühes, 30-35%-a tetves. [...] Ágy legjobb esetben kettő akad egy lakásban, holott a családtagok átlagos száma 8-ra tehető. A gyermekek a földön hemperegnek. Egyetlen ruhájuk nappal ruha, éjjel takaró. A ruha tisztántartásáról szó sem lehet. Az iskolába éhesen jönnek, szűk években tanítás közben a figyelem erőltetése következtében összerogynak. Télen a mosdatlanság és gondozatlanság folytán a bűz szinte elviselhetetlen. Mikor a tejakció kezdődött, eleinte egymásután „kiadták" a tejet. Jórészük sebes az egyoldalú táplálkozástól. Három hónapig tartott az ebédakció, 192 gyerek közül 60 kapott, holott mind rászorult volna. Ebédközben megjelentek a gyerekek 14-16 éves testvérei s könyörögtek, hogy bocsássák be őket, hadd egyenek a testvérük ebédjéből. Megesett az is, hogy az éhező szülő kirántotta a gyermeke kezéből az ételt. (Féja 1937:156–157)

A Féja által készített fotókon a később harmadik világnak nevezett régiót idéző képek láthatók, felpüffedt hasú meztelen gyerekekről. „A társadalmi légkör persze egészen különös", fogalmaz Féja; értsd: eszelős konfliktusok pl. a segélyként érkező ruhadarabokon, az elosztást intéző fiatal tanító átkozása, néha bántalmazása is.

S mi mindenből válhat jelkép:

> Itt általános, hogy a családanya 10 fillérért vásárol kenyeret, „zsírozót" s gyufát. Igy van ez különben a táj összes nyomornegyedében. A *„zsírozó"* [kiemelés tőlem – D. Cs.] igen jellemző új szava a magyar nyelv tősgyökeres, öreg fájának. Papírra csapott zsírdarabka, mely csak arra jó, hogy a tésztaleves tetejét megzsírozza. Ízt alig ad, tápereje számba sem jöhet. „Jelkép" inkább, fenntartja a vágyat az emberhez méltó ételre. (Féja 1937:157–158.)

Féja Makó városáról dicsérően ír, nagyra értékeli az itteni hagymások vállalkozókedvét, polgárosodását (→ 5.3 Erdei kapcsán). Makó Honvéd városrésze kapcsán azonban egyszercsak feldereng egy olyan társadalmi csoport képe,

amely ebben a korban a népi írók szociográfiáiban is „láthatatlan" (Dupcsik 2009a:112–119 vagy Dupcsik 2018b:101–105) volt: a cigányok/romák csoportja.

> Sárból vert házak keletkeznek sártetővel, egyszóval a cigányputri típusa újjászületését üli. Az újabban „épült" proletárházakat már mi sem különbözteti meg cigányputritól. S nemcsak itt, más városok szélén is megfigyeltem, hogy a mezei munkásság újabban „cigányputrit" épít, vagy vásárol. (Féja 1937:185)

Ez volt a „cigány" szó egyetlen említése a régiót bemutató szociográfiában. 1941-ben 6511 cigány élt a térségben, nem számolva Szegedet, ahonnan „nincs adat." (Kertesi–Kézdi 1998:284–295)

Nem csak pedantériából érdemes megemlíteni a helyneveket, Féja ugyanis harminckét települést vesz szemügyre hosszabb-rövidebb terjedelemben. A társadalmi hierarchiát keresztülmetszik a településtípusok, sőt, a települések szerinti különbségek. Példának okáért: *a városok* élete és társadalma sokban különbözik a többi településtípusétól – de a város kategóriáján belül Szeged, Gyula, Orosháza, Makó stb. nagyon különbözik egymástól is. Hasonló különbségek vannak az egyes falvak és nagyközségek között is.

Például Orosházán Féja „a legjobb paraszti polgárosodás" jeleit véli felfedezni. „Orosháza eleven védőbeszéd a kisbirtokkultúra különb gazdasági eredményei és lehetőségei mellett." „Mindenütt lendület" mutatkozik, „az itteni tanya kultúrtanya." (Féja 1937:149–150) E lelkes bekezdések a kötet érzelmi csúcspontját jelzik – de az éppen Orosházáról kiszorított szegények népesítik be a Rákóczi-telepet is, amelynek leírása (láttuk korábban) a kötet egyik érzelmi mélypontja.

Ráadásul Orosháza egészére jellemzők bizonyos torzulások: ismeretlen fogalom a „közösség"; a régi gazdák, az ún. „fajosok" és az újgazdag „tahók" elkülönülnek egymástól, de az alattuk állókkal szemben egységesek. Például a népkörbe csak gazdák járhatnak. Miközben a népi írók botrányosnak tartották a hatályban lévő ún. cselédtörvényt, Féját „jeges zuhanyként" éri, amikor az orosházi gazdákkal beszélgetve megtudja: *szigorított* cselédtörvényt szeretnének, a testi fenyítés jogát is beleértve. (Féja 1937:153–155)

> Az orosházi gazda szorgalmas, maga is dolgozik, s azt várja, hogy a cseléd ugyanolyan munkát, kedvet és jóindulatot fektessen a földbe, mint ő. Panaszkodnak, hogy ma már nem hallanak a cselédtől olyan szavakat, hogy milyen szép ez a búza. Pedig „a föld örömet kíván az embertől s a munkásból kihalt a föld öröme". Hiába igyekszem, nem tudom megmagyarázni nekik, hogy ha ilyen együttérzést s együttműködést kívánnak a munkástól, akkor a munkás viszonyain sürgősen javítaniuk kell, amit annál inkább

megtehetnek, mivel belterjes gazdálkodást folytatnak, s ma is becsületes jövedelmet biztosítanak maguknak. Képtelenek lemondani a munkás kizsákmányolásáról.

De csak lefelé ilyen erélyesek, fölfelé: tűrők, megalázkodók, ha kell s ezerszer becsaphatók. [...] Semmi ellenállóképességük nincs fölfelé, az öntudat hiánya egyenesen megdöbbentő. Az „úri rendet" csak azért gyűlölik, mert nem ereszkedik le hozzájuk, de tudatosan melléje állnak, ha az „urak" s a munkásság között kell választaniuk. „Két malomkő között őrlődünk, – mondta egyik nagygazda – az urak és a munkások között." De ez a beismerés a felelősségérzet utolsó, röpke felcsillanása, mert lényegében ők már döntöttek a kettő között. (Féja 1937:155–156)

A táj összlakossága 848 916 fő, és ebből, Féja megfogalmazásában, a külterületen élők aránya „néhol [...] a jelenlévő lakosság egyharmadára rúg." (Féja 1937:260) Ha összeadjuk az adatait, akkor 302 922 fő (35,7%) jön ki a Viharsarokban külterületen, jórészt tanyákon és uradalmakon élő népességből. A „tanya", a „tanyai" az akkori magyar nyelvben is gyakran „fosztóképzőnek" számított, pedig a magyarországi tanyavilágot az 1930-as években vizsgáló Arie N. J. den Hollander holland kutató meglepő analógiákat talált:

Ugyanez az átalakulás zajlott le Kanadában, az USA-ban, Argentínában és Ausztráliában. A fejlődési folyamat során az intenzíven művelt kultúrtáj hatalmas területeket meghódítva nyomult előre...

Az Alföld és az említett országok párhuzamba állítását természetesen jogos bírálat érheti. Az összehasonlítás azonban néhány ponton indokolt. A nem magyar kortársak számára a magyar Alföld nemcsak romantikus és nemcsak ázsiai jellegű volt: sok olyan véleménnyel találkozunk, mely szerint ez a vidék gazdaságilag az úttörő országokhoz hasonló lehetőségeket kínált.

W. Richter, aki ismerte az országot, a látottak alapján felfedezte a hasonlóságot az alföldi csikós, gulyás és az amerikai cowboy között. (Hollander 1980/1947:35–36)

Mindez a népi írók körében is közismert volt (→ 5.3, az egy ideig tanyán élő, ugyanakkor atipikusan polgárosult parasztcsaládból származó Erdeit), Féja azonban az érem másik oldalát is látja. Sőt, ezt hangsúlyozza: a „belterület" a tanyákkal együtt szociális problémái egy részét is kiszervezi a külterületre, miközben saját infrastrukturális kötelezettségei egy részét is „elfeledheti".

Szeged a legszebb példa arra, hogy mit jelentett egy önállóbb életet élő s földesúri jogar alatt nem nyögő város az országnak a magyarokkal való benépesítése szempontjából. Szeged nem pusztult el a török alatt. Igaz, hogy háromfelé is adózott... (Féja 1937:18)

Akkor a térség társadalma szempontjából az lenne a jó, ha minél nagyobb hányada Szegedhez tartozna? Nem egészen:

> A tanyarendszer igen kellemes volt a városok gazdasági helyzete szempontjából. Nem igényelt költséges intézményeket, gondozást, de jövedelmet hozott. Viszont, ha falvak alakulnak, a határ reájuk eső részével együtt közigazgatásilag elszakadtak volna a várostól. Mennél inkább „városiasodott" a város, annál kevesebb gondot fordított a tanyarendszer civilizálására és művelésére. Így nőtt a tanyarendszer, például Szegeden, óriási lomha és béna mamuttá. […] *Szeged birtokpolitikája éppen olyan erőszakos és természetellenes, akár a nagybirtoké s éppen úgy hozzájárult a táj gazdasági szétziláláshoz, mint a nagybirtok* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. (Féja 1937:37)

A nemzetiségiekkel alapvetően békés volt a viszony (Féja 1937:138–139), Mezőberény részleges kivételével, ahol a németek fiatalabb nemzedékében Féja aggasztónak ítélt aktivizmust figyelt meg. (1937:147–148)

A közegészségügyi viszonyok katasztrofálisak: a falusi szegénység mind kalóriából, mind vitaminból kevesebbet fogyaszt a szükségesnél. Ugyancsak döbbenetes, amit Féja a terhességmegszakítás gyakorlatáról ír. Erre a témára *A néma forradalom* kapcsán még visszatérek (→ 4.3.3), itt csak két megjegyzés:

- mindazok, akik nem moralizáltak, hanem társadalmi magyarázatot akartak adni a jelenségre, a gazdasági érdeket hangsúlyozták;
- manapság sokan illúziókat táplálnak az abortusztilalom hatékonyságát illetően. Azonban az 1930-as évek elején orvosi becslések szerint évi 75–100 ezer magzatelhajtást hajtottak végre az országban (Gyáni 1998:179) – illegálisan, ez ugyanis bűntettnek számított. Az élveszületések száma 1930-ban 219 ezer, 1933-ban 194 ezer volt – a középértékkel számolva (azaz 206 ezerrel – ez volt a tényleges 1931-es adat, és 1932 is alig tért el tőle) úgy találjuk, hogy 36–48 terhességmegszakítás jutott 100 élveszületésre. Ugyanez az arányszám 1960-ban 110,7, 1980-ban 54, 2000-ben 60,7,[146] 2020-ban pedig 25,9 volt[147] – miközben az abortusz ezen korszakokban végig legális volt.

> Az egyke immár távolról sem dunántúli betegség. Elterjedt az egész országban s Ormánsághoz mérten annyi a különbség, hogy másfelé még vannak fertőzetlen rétegek, vagy pedig a „ragály" enyhébb alakot öltött.

[146] KSH STADAT *1.1. Népesség, népmozgalom (1900–)* https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001b.html?down=1102.2857666015625

[147] KSH STADAT 22.1.1.1. A népesség, népmozgalom főbb mutatói, http://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0001.html

Magyarországon, a szociológiai műveletlenség honában... Szociológiai gondolkodásunk kezdetlegességét s gyerekességét legtalálóbban éppen az egykéről alkotott vélekedések jellemzik. Ha az egyke okairól beszélnek, legalább száz év óta egykéző tájak kórképeiből vonnak le következtetéseket. Holott itt az egyke már hosszú történelmi életet élt, elszakadt eredeti okaitól s öncélű folyamattá alakult. Szentesített szokás, kötelező emberi magatartás, „társadalmi erkölcs" lett belőle, melyet természetesen az eredeti okok eltávoztatásával sem lehetséges megtörni. Ebből azután azt a következtetést vonják le, hogy az egyke „erkölcsi jelenség" s egyetlen gyógyszere az erkölcsi prédikáció. (Féja 1937:88)

A *Viharsarok* szerint, némileg önellentmondásos módon, lásd a lenti idézeteket, a terhességmegszakítás gyakorlata nem norma, hanem a társadalmi nyomás következménye. A nyomor még friss emléke erősebben hat, mint maga a jelenben is meglévő szegénység. (Féja 1937:91) Sokkal hatásosabb azonban, amikor a szerző arról ír, hogy az általános szegénység és az anómiás állapotok miatt milyen brutális formákban nyilvánul meg ez a gyakorlat:

A bábát egyre sűrűbben azzal fogadják, hogy „Jaj lelköm, bár születne halva", vagy: „Ugyan kedves nagyasszony, fojtsa mög valahogy". S meg is „fojtja" gyakorta nem a bába, hanem a bánásmód. Természetesen a bábák sem ártatlanok általában. Három rangos „bábapalotát" láttam, szép, új kőházat s mind a három „palota"-tulajdonos megjárta már a gyulai törvényszéket." (Féja 1937:90)

Féja felkeres egy bábát, aki nemrég szabadult a Csillag-börtönből:

azt hittem, hogy valami boszorkányszerű szipirtyóra találok s egy szép, fekete viruló fiatal asszony fogadott, körülötte három tiszta, csinos, jól öltöztetett gyerek lábatlankodott: az övéi. Hármat szült eddig, hiában csúfolták állapotos korában, hogy ezért kár volt ugyan a bábaság tudományát kitanulnia.

Faggatom, hogy miért kezdte meg a gyilkosság e szomorú mesterségét, hiszen egész lénye s három szép gyermeke a termékenységet sugározza, mire nagyon egyszerűen megfelelt: „Köllött". Eljön a menyecske s letérdel előtte, úgy könyörög. Eljön az anyja, az is letérdel, könyörög s ígér fűt-fát. Kék foltokat mutat az állapotos asszony, hogy ütiveri az ura, mert megfogant. Ha nem avatkozik be, híre megy s nem hívják állapotos asszonyhoz, mert lázadó, nem követi az „erkölcsi törvénnyé" váló szokást. Társadalmi kényszerről van már itten szó, „köll", mert a társadalom így kívánja s e végzetes kívánság magával sodor mindenkit.

Ha nem gyakorolja a bába, akkor maguk az asszonyok csinálják a legbarbárabb módszerekkel. Preventív óvatoskodásra nincsen mód, a születések humánus és pre-

ventív szabályozása ellen hivatalos küzdelmet folytatunk igen tiszteletreméltó indokokkal. A nép azonban éppen ezért a legbarbárabb eszközökhöz folyamodik. A lúdtoll, tollszár, kötőtű mindmegannyi ágyúnál és tanknál pusztítóbb fegyver a magyar jövő ellen. S hogyan jönnek rá? Egy Rákóczi-telepről való asszony bekerült a gyulai kórházba. Értelmes asszony volt s véletlenül egy orvosi könyv került a kezébe. Fiziológiai ismereteit egykettőre megalapozta s miután hazatért egy drót segítségével hozzáfogott a munkához. Népszerűsége napról-napra nőtt, követői is akadtak, idővel valamennyien a gyulai ügyészségre kerültek. (Féja 1937:90–91)

És ha megszülettek? Csaknem ötödük nem érte meg az első életévét. A csecsemőhalandóság Békésben 17,8, Csanádban 17,6, Csongrádban 18 volt száz élveszületésre. (Féja 1937:93) Féja nem idézi, de a régió adatai az 1920-as évek második felének országos adataira hasonlítottak – nem volt tehát szakadékszerű különbség, de éppen azért, mert egyrészt az országos adatok is nagyon rosszak voltak, másrészt évről évre javultak (országosan 1937-ben 13,3 csecsemő halt meg egyéves kora előtt, KSH 1996:64–65).

A csecsemőkort túlélő kis magyarok számára következett volna a gyerekkor. Legalábbis elvileg:

A kisparasztság, mezei munkásság és uradalmi cselédség életében hiába keressük a polgári és városi értelemben vett gyermeket. Egészen másarcú lényt találunk helyette. Eléggé ijesztő folyamat ez éppen most, a gyermek becsülésének és tiszteletének komoly virágzása idején. (Féja 1937:92)

Az általánosítás kicsit bombasztikus és nem igazán kidolgozott, de nagy hatást keltő történetek sora támasztja alá:

Ha a gyermek megmarad, még járni se tud ugyan, de az anyja máris kénytelen arra bízni, akinek lehet: nagyobb gyermekére, aki szabadságának korlátozóját gyűlöli a kicsiben, vagy pedig elcsigázott, öreg anyjára. A fiatal anyának dolgoznia kell s mikor végre karjára veszi a kicsinyét, már holtra fáradt s igazán nincs kedve ahhoz, hogy játsszék, foglalkozzék vele.

A gyerek még járni sem tud s játékösztönét máris megölik. A karonülő gyerek általában fél az idegenektől. Mégis ahány karonülő béresgyermekkel játszani kezdtem, mind repesve jött a karomra s nem akart visszamenni az anyjához. A magyarázat igen egyszerű: még soha senki sem játszott velük.

Részben a szülők ölik meg a gyermekben a természetes nyiltságot is. Kedves, jóképű, fiatal zsellér-házaspárral beszélgettem. Mellettük ült négyéves fiúk és valamit

> beleszólt a beszédbe. Jól szájon törölték erre. Miért? A gyermek tanuljon meg hallgatni, tűrjön némán, mert különben az életben felkopik az álla. (Féja 1937:93–95)

Család csak egy van. Igaz, a gyerekek általában már hatéves (6 éves) koruktól dolgoztak, és legalább korán megtanulták, hogy a szüleik a való világra készítették fel őket a családokban.

Féja rendszeresen reflektál paradox helyzetére: míg a hatóságok vagy a vele azonosulók gyakran „felforgatót", addig az alul lévők valamilyen módon szinte már hatósági embert láttak benne. „Tilos utt" (Féja 1937:202), fogadja egy helyütt a tábla, jelezve, hogy innen nemcsak az idegenek, de az MTA helyesírási szabályzata is ki van rekesztve. Féja azonban egyszerűen átmászott a kapun, besétált, és amikor bent puskás őrökkel találkozott, azok „alázatosan köszöntöttek, hiszen »úr« vagyok." (1937:203)

Egy jegyző már „karakánabb" – kitiltatta volna Féját a településéről, aki hiába mutatott rá, hogy ez törvénytelen. Végül az alispánnal telefonáltatott rá a jegyzőre, hogy engedjék ott körülnézni. (Féja 1937:136–137)

Orosházán sikerült a gazdakör fontos, gondolkodó tagjaival elbeszélgetnie. „S néhány nap mulva jelenlétem ellenmérgéül elhatározták, hogy meghívják a vármegye legerélyesebb főszolgabíráját, hadd tartson előadást a »cselédkérdésről«. (Féja 1937:155–156)

A fejezet befejezéseként az *Utóhang* legfontosabb konklúziója:

> Gyarmati magatartás volt ez [az uralkodó osztályoké] s nyomait, „hagyományait" mindmáig meglelhetjük. *A nép a maga egészében nem lett a politikai nemzet tagja és a nemzeti kultúrközösség kereteibe sem tudott beférkőzni. „Nemzetivé" sem válhatott, nemhogy európaivá vált volna* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. S ne higgyük, hogy a népnek nincsen tudata erről. (Féja 1937:258)

4.3.3 Kovács Imre és *A néma forradalom*

Sokak szerint Kovács Imre (1913–1980) volt a népi mozgalom legjobb politikusa, ehhez képest a sors nem sok lehetőséget nyújtott számára ilyen ambíciói kiélésére. A formálisan 1939-ben alapított Nemzeti Parasztpárt ugyanis a második világháború alatt nem fejtett ki érdemi tevékenységet; 1944 végétől ugyan a kormánykoalíció részévé vált, de a szovjet megszállás és a kommunista árnyékhatalom által lényegesen korlátozott módon; 1947-ben pedig már haláláig tartó emigrációba kényszerült.

A néma forradalom fő üzenete, a mai szociológia nyelvén: a lefojtott társadalmi elégedetlenség nem lázadásban, nem politikai cselekvésekben, hanem a társadalmi devianciák gyarapodásában nyilvánul meg. E devianciák (vagy „devianciák") igazi oka a kiterjedt mélyszegénység, tehát hogy Magyarország a (legalább) „hárommillió koldus országa" [148] lett.

> A huszadik század civilizációjának bilincseibe vert parasztság nem tud megmozdulni, és ezért más utakon keresi a feszültség levezetését. Ez a birtokos parasztságnál az egykézésben, a nincstelen parasztságnál a háború előtt a kivándorlásban, a háború után a szektázásban nyilvánul meg. Egy elsüllyedt nép mélyen a történelmi idők színe alatt csinálja a maga forradalmát, de ez a forradalom – néma forradalom. (Kovács 1989/1937:15)

Nézzük tételesen a jelenségeket, amelyek Kovács szerint a néma forradalmat alkotják:

- kivándorlás – legalábbis történelmi szempontból (→ 3.3.2), mert a szerző természetesen reflektál arra, hogy ennek lehetősége az első világháború kirobbanásával lezárult;
- a „szektázás", azaz a kisegyházak megjelenése; valamint
- az egyke → szoros kapcsolatban a nemzet „életerejének gyengülésével" és
- a nemzetiségek, mindenekelőtt a németek „előrenyomulásával".

Jellegzetes, hogy a „szektázást" az ellenzéki népi írók válságjelenségnek minősítik, bár nem gyártanak olyan összeesküvés-elméleteket, mint a korabeli – és a későbbi – „szektadiskurzus" nagyon gyakran; *inkább tünetnek*, mint „betegségnek" tekintik.

> A szektáknál a minőségi leromlást a nyomorúság már elvégezte; a szellemi, erkölcsi, lelki demoralizálódás most folyik, és kevés kivételtől eltekintve, a teljes nihilizmus állapotába zuhan az agrárproletariátus. A „szent destruktizmus"; a szekták misztikus világa pedig egy új parasztforradalomra készíti elő a lelkeket... (Kovács 1989/1937:102)

[148] Túlzás lenne? teszi fel a szónoki kérdést Kovács, majd válaszol is: „Szinte félve merem csak leírni: ha az agrárproletárokhoz hozzászámítjuk a 2,2 millió városi proletariátust, kitűnik, hogy közel 6 millió lélek, az ország lakosságának kétharmada proletár! [...] A szellemi proletárok száma is egyre növekszik. Magyarország – proletárország." (1989/1937:59) Tartok tőle, kortünet, ezért idézem fel: a 2010-es évek elején egy politikailag bevallottan jobbra húzó kutatótárs egy konferencián beszélt arról, hogy – szerinte – a „hárommillió koldus" a dualizmus korában élt az akkori Magyarországon, és főleg a nemzetiségek köréből került ki. Hallani lehetett, ahogy Kovács Imre forog a sírjában.

A letargikus, egykéző ormánságiak (lásd később) kapcsán is csak az egyik tünet a számos közül, hogy „nem vallásosak, nem hisznek Istenben". (Kovács 1989/1937:80) Jellegzetes, hogy a szerző a politikai aktivizmus egyetlen *korabeli* megnyilvánulását, amely a szegényparasztság körében is megjelenik, tehát a szélsőjobboldali kaszáskeresztes mozgalmat is „politikai szektának"[149] minősíti.

A néma forradalom azonban egyértelműen az egykézést, pontosabban a születésszám drasztikus csökkenését kezeli a legsúlyosabb problémaként. Az alfejezet további részében erre a kérdésre koncentrálok, részben, mert Kovács átgondoltabb, mint Féja (→ 4.3.2), illetve – bocsánat, de – nem olyan manipulatív, mint Illyés a *Pusztulás*ban (→ 4.5.2); részben pedig azért, mert a demográfiai pánik a magyar közbeszéd fontos része maradt a következő korszakoknak is.

A demográfiai pánik[150] – mint a *morális pánik*[151] egy sajátos esete – alatt olyan diskurzusokat értek, amelyekben aggodalmak fogalmazódnak meg bizonyos társadalmi csoportok/kategóriák demográfiai mutatóival kapcsolatban. A demográfiai pánik jelenségének elvileg széles tipológiája vázolható fel, de a gyakorlatban, legalábbis jelen mű szempontjából két típusnak van jelentősége:

- a Mi-negatív típus, amikor a pánikdiskurzus a valós és/vagy konstruált Mi-csoport alacsony születési/növekedési mutatóival kapcsolatban fogalmazódik meg. A másik
- az Ők-pozitív típus, amikor a pánikdiskurzus egy valós és/vagy konstruált másság-csoport magas születési/növekedési mutatóival (és nagyon gyakran politikai vagy gazdasági térnyerésével, „benyomulásával" és/vagy bevándorlásával) kapcsolatban fogalmaz meg aggályokat.

Mindhárom, e szempontból itt elemzett népi író – Féja Géza, Kovács Imre és Illyés Gyula – esetében megfogalmazódik a magyarsággal kapcsolatban a *Mi-negatív* típusú demográfiai pánik, illetve a németekkel kapcsolatban az *Ők-pozitív* típusú aggodalom.

Érdemes megjegyezni, hogy mivel a későbbi korok Magyarországán gyakran a – „külsővé" tett – cigánysággal kapcsolatban fogalmazódik meg a második típusú diskurzus, a három szerző közül egyedül Kovács foglalkozik a romák demográfiai

149 „Idénymunkások voltak – és nagyon szegények. Mindegyikük karján karszalagon ott volt a jelvény: piros körben, zöld alapon keresztbe fektetett két kasza, középen a halálfej. [...] Gyűlölték az urakat – és a kommunistákat." (Kovács 1989/1937:133)

150 A téma kapcsán itt és a 4.5.2 alfejezetben felhasználom egy nem publikált előadásom részleteit: *A demográfiai pánik három magyarországi példa alapján.* Előadva: Az érzelmek története: A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 31. konferenciája, Gyöngyös, 2017. augusztus 31. – szeptember 2.

151 A fogalommal kapcsolatban lásd Cohen 2002/1972; magyarul Kitzinger 2000.

mutatóival. Méghozzá bármiféle aggály megfogalmazása nélkül (lásd lenn). Az is feltétlenül megjegyzésre érdemes, hogy a *későbbi* demográfiai pánik szinte mindig az 1960-as évekhez köti a születési mutató csökkenésének kezdetét (még a későbbi népi írók is). A születési mutató valójában, kisebb kilengésekkel, de folyamatosan, *valamennyi* azóta eltelt vagy elkezdődött korszakban csökkent. Ha abban az évben, amikor a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal rögzíteni kezdte az adatokat, tehát az 1876-ban mért nyers születési mutatót 100-nak vesszük, akkor a születési mutató

- 1913-ban 72,4,
- 1941-ban 40,5 lenne (itt érdemes egy pillanatra megállni: tehát a teljes csökkenési folyamat nagyobb része lezajlott még az illiberális és konzervatív Horthy-korszak végéig);
- 1962-ben 27,6,
- 1990-ben 25,9,
- 2010-ben 20,5,
- 2019-ben pedig 19,5 lenne. (Bővebben, de messze nem a téma által kívánt részletességgel: Dupcsik 2015b.)

Nem mellesleg: a születéskor várható élettartam ez idő alatt mintegy háromszorosára nőtt, a csecsemőhalandóság pedig két nagyságrenddel csökkent. Tóth Olga kitűnő tanulmánya (2017) az első világháború előtti évtizedek Hajdúdorogjáról szól, ahol az általa vizsgált családokban átlagosan 5,9 gyerek született. „Felelősségtudatból" vagy a „nemzeti életerő" duzzasztásának szándéka[152] miatt? Dehogy, a halállal való versenyfutás miatt: a korabeli (a 19. század második feléig *minden* társadalomban jellemző) demográfiai viszonyok miatt a gyerekek csaknem fele (45,2%-a) meghalt még 18 éves kora előtt. A *túlélő* fiúk átlagosan 25,8 évesen házasodtak, és csaknem kétharmaduknak már nem vehetett részt mindkét szülője az esküvőn, mert legalább az egyikük már meghalt. (Tóth 2017)

Az „egyke-jelenségre" az Ormánságban figyeltek fel először, már a 20. század elején. Kovács dermesztő leírása nem igényel kommentárt:

> Gyerekekben nem is volt hiány a mult század elején. A legtöbb családnál négy-öt, sokszor tíz-tizenkét gyerek található. [...] Az egykézésre való áttérés a 48-as jobbágyfelszabadítás, illetve birtokmegváltás után következett be. Egy bizonyos határon túl azonban, amit az Ormánság mindenkori népességeltartó-kapacitása szabott meg, a szaporodásnak meg kellett állania.

[152] Hogy az ilyen politikai/ideológiai szlogenek mit érnek a valóságban: lásd Németh László megállapítását, mely szerint ez a társadalom valójában jutalmazza az egykés, és valójában bünteti a többgyerekes családokat (→ 4.3.4) – kivéve, ha már amúgy is jómódúbbak.

Tehát szabályozták a születéseket. Erre egy fából faragott csiga szolgált. A facsigát finom kender-, vagy lenfonallal körülcsavarták és a méhnyakba illesztették, hogy közösüléskor a megtermékenyülést akadályozza meg. Utána kivették, de sokszor bent maradt, benőtt, és operativ úton kellett eltávolítani. Ezt a fogamzásgátló eszközt még ma is használják, de módosították: a fonál közé kinint hintenek, hogy biztosabb legyen a védőhatása. A pécsi szülészeti klinikán még most is operálnak ki a méhből benőtt facsigát. [...]

A facsiga sokszor nem működött tökéletesen, a gyerekek megszülettek és útban voltak; egyszerűen megfojtották őket. Az ormánsági anyakönyvekben 1860 körül [...] gyakran szerepel az a bejegyzés, hogy az újszülött megfulladt a dunyhától, vánkostól. De sem azelőtt, sem azután nem fordul elő ez a halálok [...] Csak később jöttek rá az asszonyok arra, hogy a facsiga tökéletesítésével és egyéb szerek alkalmazásával még az anyaméhben el lehet intézni az alig fogant életet. [...] egy fél évszázad alatt 50–70%-kal csökkent a születések száma. [...]

A magzatelhajtásnak valóságos technikája fejlődött ki. Akadt minden faluban egy-egy öregasszony, aki értett a dolgokhoz, és aki mindig rendelkezésre állott a bajba jutott menyecskéknek. Legegyszerűbb magzatelhajtási mód, ha az asszony forróvízbe ül. Már bonyolultabb, amikor különböző mérges növények (hunyor, beléndek, nadragulya stb.) leveléből és magjából főzetet, teát csinálnak, és azt isszák, vagy a gyökerüket a méhbe helyezik, és ott hagyják pár napig. De használják a ciprusfenyő tűleveleitől megfosztott fiatal hajtásait is erre a célra. [...] Ha ezek sem segítenek, még drasztikusabb eszközökhöz nyúlnak. Vajszló község öreg bábája [...] hosszú, hegyes vastűvel szurkálta agyon a méhben a fejlődő embriót."[153]

Miközben Kovács számba veszi a történelmi és gazdasági motivációt is, jól látja azt is, hogy ha egy társadalmi norma kialakul, akkor annak „saját mozgástörvényei" alakulnak ki (s e normák aztán a nem az adott területen szocializálódott, hanem később bevándorolt csoportoknál kevésbé érvényesülnek). Különböző társadalmi csoportok esetében e tényezők különböző kombinációi érvényesülnek, mint ez jól látható Kovács adatsorában a sárréti „társadalmi osztályok" gyarapodásának „hierarchiája" kapcsán: a természetes szaporulat a legalacsonyabb

- az őslakos birtokosok körében, őket követik
- az őslakos nincstelenek; e két csoport szaporodása a negatív tartományban van, míg
- az „intelligenciáé" és
- a gazdasági cselédeké stagnál. Pozitív, és a felsorolás sorrendjében egyre magasabb

[153] Részben átszerkesztett sorrenddel, és ezúttal a kihagyásokat sem jelölve: Kovács 1989/1937:67–72.

- a bevándorolt nincstelenek,
- az iparosok,
- az uradalmi cselédek és
- a cigányok természetes szaporulata.[154]

> A többi társadalmi osztály, az uradalmi cselédek és a cigányok kivételével, jelentéktelenül szaporodik. […] Feltűnő a cigányok magas születési ezreléke. […] Az őslakosság egykézik, legyen az birtokos, vagy nincstelen. […] A bevándorlók más világ törvényeit hozzák magukkal, de lassan kénytelenek alkalmazkodni, és ezért tapasztalható most már náluk is csökkenő szaporodási tendencia.
>
> Az uradalmi cselédek és cigányok ezen vidéken külön világot alkotnak; rájuk nem vonatkoznak a magyar társadalmak törvényei. (Kovács 1989/1937:89–90)

Érdekes gondolat, kár, hogy az utolsó mondatban Kovács félresöpri saját gondolatmenetének logikáját, és „az életerő elszivárgása" vágányon általánosít. Igaz, így tudja az egykézést egy másik témakörrel összekötni: a nemzeti érzés gyengülése és a más etnikumok „nyomulásának" kérdéseivel. Az ormánságiak közönyösen néznek át a Dráván, „nagyon sokan vannak, akik nem bánnák, ha a szerbeké lenne az impérium. »Nem a szerbek a mi ellenségeink, hanem az urak« – hajtogatják." (Kovács 1989/1937:80)

A fő „etnikai ellenséget" azonban a svábok, azaz a hazai németek jelentik.

> Az elöregedő társadalom életképessége csökken, az egyke erkölcsi, szellemi és fizikai defetizmusa látható jelekben ütközik ki, és az elerőtlenedett magyarság gyengén áll a németséggel szemben. Mert letagadni nem lehet, a két nép szemben áll egymással: a Dunántúlon élethalálharc folyik. Előre ki lehet számítani, hogy évtizedről évtizedre hogyan fognak eltűnni a magyar falvak. (Kovács 1989/1937:92)

A téma kapcsán Kovács Imrét cserben hagyja a stílusérzéke – például, amikor „a Római Birodalom limesei" előtt álló „Odoaker germán zsoldosaihoz" hasonlítja a legalább két évszázada az országban élő németeket[155] –, vagy amikor hol „gyarmatosítók", hol békésen integrálódó bevándorlók bukkannak fel[156] az egymást

[154] Kovács 1989/1937:89 alapján megrajzolva: *„4.2. ábra. Természetes szaporulat ezer lakosra Sárréten, »társadalmi osztályok« szerint, 1926–1935"* (Dupcsik 2009a:119 vagy Dupcsik 2018a:105).

[155] Trianonnal jórészt elvesztettük a szászoknak is nevezett (erdélyi és szepességi) németséget, akiknek ősei általában a 11–14. században települtek Magyarországra.

[156] A teljes szövegkörnyezet: „Itt gyűrűként szerepel a németség… Évszázados küzdelem edzette meg őket, és most komor lélekkel, lábhoz tett fegyverrel állnak a magyar falvak előtt – mint egykor Odoaker germán zsoldosai a Római Birodalom limesein –, hogy a kellő pillanatot

követő mondatokban. De a Trianon után egyfajta kollektív poszttraumás stressz szindrómában szenvedő magyar közgondolkodásban hitelesnek tűnt a sötét prognózis: „a terjeszkedő németek [...] a részleteredmények is kétségbevonhatatlanul igazolják, hogy Dunántúl megismétli Erdély tragédiáját!" (Kovács 1989/1937:97)

A németekkel kapcsolatos korabeli *demográfiai* pánik szakmai megalapozatlanságáról később lesz még szó (→ 4.3.4). A morális/politikai problémák azonban a legkiélezettebb formában Kovács Imrénél merülnek fel. 1937-ben ugyanis a hazai németség, vagy inkább szervezetei, azok tagsága és vezetői egy jelentős része mögött könnyű volt a náci Németország jelentette fenyegetést felfedezni – és utólagosan nézve az ezzel kapcsolatos aggodalmak egyáltalán nem bizonyultak alaptalannak. A teljes magyarországi németség kollektív felelősségre vonása és az ún. sváb kitelepítés azonban morálisan elfogadhatatlan[157] – márpedig 1945-ben az ezzel kapcsolatos uszításban Kovács Imre, a kormánykoalíció elvileg befolyásos politikusaként, teljes mellszélességgel részt vett.

Ráadásul téves az a gyakori kép, mely szerint antiszemitizmus és németellenesség között ebben az időszakban „átváltási reláció" volt – a két kisebbséggel kapcsolatos ellenérzés, gyakran gyűlölet jól megférhetett egymás mellett. Mint már utaltam rá, a népiek sem voltak mentek az antiszemitizmustól, „csak" éppen úgy vélték, hogy mivel politikai vetélytársaik és ellenfeleik tematizálják, a „zsidókérdés" tárgyalásából ki kellene maradniuk. Még akkor is így tettek, amikor morális érzékük szerint helytelen intézkedések ellen kellett volna tiltakozniuk, és ez még arra a Bibó Istvánra is igaz (Ungváry 2012:277), aki később a leghitelesebb (ön)kritikát gyakorolta efölött. (1984/1948)

---

kihasználva megadják a kegyelemdöfést a vonagló dunántúli egykés magyarságnak. A németek szerepe hazánk történetében ismert. Az Árpádok alatt meginduló német bevándorlás a lakatlan területek benépesítését célozta. Királyaink kiváltságokat adtak nekik, és azok hamarosan bele tudtak illeszkedni a magyar állam konstruktiv közösségébe. Megváltozott azonban a helyzet a török háborúk után. Az elpusztított területeket újra kellett benépesíteni, de a bécsi udvar a magyarok ellen is hozta a németeket. A Neoacquistica Commissio a magyar földesurakat kiforgatta ősi jussukból, és a császár hűséges embereinek ítélte oda földjeiket. Az új földesurak németeket telepítettek birtokaikra. Nem nacionalista érzésből, hanem a magyarság elleni gyűlöletből. [Kollonics idézése után – D. Cs.] [...] a XVIII. században már teljes a német világ Magyarországon. Más nemzetiségek is jöttek az országba, és a magyarság arányszáma a XVIII. század végén 40% alá süllyed. De vezetőpozicióját megőrizte szellemi, politikai, gazdasági és kulturális téren egyaránt. A letelepedett németek nem mindenben váltották be a bécsi udvar elgondolásait, sőt... Nem is volt baj a németekkel a háború előtti időkben." (Kovács 1989/1937:93)

157 Különösen visszás, hogy a kormányrendelet valamennyi, 1941-ben magát ***német anyanyelvűnek*** valló személy kitelepítéséről szólt, miközben az 1941-es népszavazáson a német anyanyelvűek mintegy harmada *magyar nemzetiségűnek* vallotta magát, ami „az akkori helyzetben antihitlerista állásfoglalás volt". (Bibó 1995) A sváb kitelepítés ráadásul érveket adott a felvidéki magyarok kitelepítését szorgalmazó csehszlovák kormány számára is.

Két politizáló értelmiségi barátságát, együttműködését és szellemi kölcsönhatását megfigyelni nem mindig felemelő érzés. Matolcsy Mátyás, a jónevű közgazdászból lett kormánypárti, majd nyilas politikus 1937-ben megpróbálta segíteni a perbe fogott Kovács Imrét (→4.2.2), 1940-ben írt egy cikket *Akikről szívesen lemondtunk volna – 1 millió erdélyi zsidó* címmel. Ebben például ezt a metaforát használta: A munkatáborok létrehozása feltétlenül helyes... gyökeres megoldás a kivándorlás... menjenek ők is úgy... *egy szál batyuval* [kiemelés tőlem – D. Cs.] vagy zöld ládával a vállon. (idézi Ungváry 2012:293)[158]

1945-ben, miközben a kormánykoalíció politikusaként Matolcsyt próbálja menteni a felelősségre vonástól, Kovács Imre is írt egy cikket *Egy batyuval* címmel:

> Nem érdemli meg a svábság a kegyelmet. Ha végigtekintünk az elpusztított országon, a felrobbantott hidakon, a kiégett Váron, ne feledjük el, hogy *ez majdnem teljes egészében az ő bűnük. Ők hozták, ők közvetítették Hitler politikáját Magyarországra*, a propaganda ocsmány szólamaiban éppen úgy, mint az ördögi robbantások detonációiban benne van az ő hangjuk is. Német egyenruhába öltöztek. Budapestet a magyarországi svábokból toborzott SS-hadosztályok védték: a svábság Hitlerrel vállalta a sorsközösséget, most osztozzék Hitler sorsában. Mentő körülményeket nem fogadunk el, nincsenek, ne is beszéljünk róla. *Az egész magyarság kollektíve bűnhődik bűnös politikájukért, az egész svábság kollektíve felelős a svábok tetteiért: nincs irgalom, nincs kegyelem.* A legradikálisabb megoldást követeljük: a svábokat egytől egyig ki kell telepíteni az országból. A fasiszta métely, a hitleri őrület, a bűnös háborús politika szálláscsinálói és melegágyai voltak, most takarodjanak.
>
> *Takarodjanak*, úgy, ahogy jöttek, *egy batyuval a hátukon* [kiemelések tőlem – D. Cs.]. A házuk, a birtokuk itt marad a magyar történelem legmostohább harcosának, az agrárproletárnak. Le merjük írni, ki merjük jelenteni: harminckilós csomaggal és ötven pengővel menjenek. (Kovács 1945: o. n.)

4.3.4 Németh László és a *Medve utca*

Németh László (1901–1975) zavarbaejtő egyéniség lehetett. Értelmiségi származása ellenére a népi írók fontos alakja, ambíciója szerint vezetője, „organizátora" lett. Szinte minden visszaemlékezés szerint karizmatikus, megnyerő személyiség,

[158] A batyu-motívum „népszerűvé" vált, Ungváry Krisztián tudomása szerint a németekkel kapcsolatban először Varga Béla ellenzéki országgyűlési képviselő használta, 1942. november 11-én, a parlamentben. (2012:481)

akinek ugyanakkor újra meg újra megszakadnak a fontos személyi és szakmai kapcsolatai – tulajdonképpen érthetetlen okokból.

Vajon ki fogalmazta meg az alábbi, szinte már szerelmi vallomásnak tűnő leírást?

> Németh Lászlótól mindig a három lépés távolságában maradtam. Pedig már ott a hajón és attól kezdve mindig az együttlét minden percét élveztem. Ránézni is jó volt: tejfehér bőre, barnás szőkesége, kisfiús elmosolyodásai, állán a kis angyal-rovátka és főképpen a tekintete megbűvölte a beszélgetőtársat.
>
> Hangszálain mindig szordínót viselt, nemcsak halkan beszélt, de tompítva is; szavainak utolsó szótagját gyakran leeresztette, mintha mondatot fejezne be, hogy aztán egy oktávval magasabban folytassa. Úgy sugárzott homlokáról a csillagos értelem, hogy azt mondhatnám, nőies volt kifinomult vonásaival és hullámvonal-ajkával. De amint megszólalt, ha szelíden is, ha fátyolos hangon is, ha nagyokat nyelve is, ellenállhatatlanul áradt belőle a makacs, a kérlelhetetlen, a csak győzni hajlandó férfias erő. (Boldizsár 1989:271)

Az idézet szerzője Boldizsár Iván, de még érdekesebb az alkalom: Boldizsár az 1930-as évek második felében tett Némethtel együtt hosszú „szakmai" utazást Romániában, többek között Keresztury Dezső és Szabó Zoltán társaságában. Az útról szóló cikkében aztán Németh ironizált „az úrifiú szociográfuson", akit meg sem nevez (ahogy egyébként Szabót[159] sem).

1936 nyarán Sárközi György[160] szervezésében tíz szerző „felosztotta Magyarországot", hogy az induló *Magyarország felfedezése* sorozat keretein belül tíz szociográfiát írjon. (Boldizsár 1989:410–422) Boldizsár, saját bevallása szerint, Nagy-Budapestet szerette volna, de azt odaígérték már Németh Lászlónak (1989:419), aki, a sorozat hatósági elgáncsolása miatt végül nem írta meg tervezett monográfiáját, „csak" az előmunkálatokból összeállított rövid *Medve utcai polgári*t (1988/1937). Itt és most, Németh Lászlónak csak ezzel művével[161] foglalkozom részletesebben.

[159] Igaz, a Boldizsár barátjának számító Szabó Zoltán, akinek a romániai útról írt könyve (1937, lásd még Dupcsik 2005:181–184) fülszövegét is Boldizsár Iván írta (1989:266), egy későbbi visszaemlékezésében ugyancsak kihagyja a nevét; Boldizsár vele szemben megértőbb, de azért nem hagyja szó nélkül a sérelmet. (1989:272)

[160] Sárközi György (1899–1945) író, de főleg szerkesztői-szervezői munkája jelentős, a népi írók mozgalmának fontos alakja, kulcsszereplő volt többek között a *Válasz* vagy a *Magyarország felfedezése* kiadásában. A hatályos törvények zsidónak minősítették, munkaszolgálatosként halt meg 1945-ben.

[161] Németh László esszéinek Közép- és Kelet-Európával, illetve a Balkánnal kapcsolatos elképzeléseiről lásd Dupcsik 2005:168–171, 179, 230–231, 236.

Mivel a *Medve utcá*ban szokatlanul sok az orvosi, antropometriai mérés eredménye, illetve az azokhoz kapcsolódó fejtegetés is, ezért könnyen úgy értelmezhetnénk, hogy itt biológiai magyarázattal[162] találkozunk. A szociológiát szisztematikusan nem tanulmányozó, ugyanakkor gyakorló orvosként is működő Németh azonban „ösztönösen" a társadalomtudományos megközelítést preferálja (e sorok szerzője pedig kifejezetten sajnálja, hogy hatalmas munkabírásának nem fordította valamivel nagyobb részét szociográfiák készítésére). Példának okáért, összehasonlítja egy rózsadombi (Áldás utcai) elemibe és a Medve utcai polgáriba járó fiúkat, és úgy találja, hogy jelentékeny különbségek mutatkoznak a magasságban, a testsúlyban vagy az intelligenciában. (Németh 1988/1937:48) De világosan látja, hogy a tanulók társadalmi hátterében még nagyobb különbségek mutathatók ki, és nem is kétséges számára, hogy milyen irányú összefüggések lehetnek:

> Nem követelek ezeknek a kis körben nyert adatoknak egyetemes érvényt; de biztos, hogy polgári iskolába egészében gyengébben fejlett s elmében is faragatlanabb anyag kerül, mint a gimnáziumba.
>
> Hogy *ez a különbség* világrahozott-e, mint egyes fajkutatók hiszik, vagy *a társadalomban szerzett, mint én hiszem* [kiemelések tőlem – D. Cs.]..." (Németh 1988/1937:50)

Korántsem mellesleg: a premodern és koramodern társadalmakban erős összefüggés van az anyagi/társadalmi helyzet és a testalkat között, mígnem a 20. században meggyengült, számos országban eltűnt ez a tendencia (miközben a világ gyakorlatilag valamennyi országában, tíz-egynéhány centiméterrel nőtt az átlagos testmagasság). Németh adatai mintha azt mutatnák, hogy a két világháború közötti Magyarország, pontosabban Budapest, még pontosabban az általa vizsgált iskolák (az említetteken kívül gimnáziumok is) gyermekei köztes helyzetben vannak: a szegényebb gyerekek ugyanis a kamaszkor kezdetén elmaradnak a testi fejlődésben a jómódúakhoz képest, de négy év „különút" után utolérik őket..

Németh nemcsak tanárként, de iskolaorvosként is dolgozott a szóban forgó oktatási intézményben. Mivel *A minőség forradalmá*ban megfogalmazta a normát, hogy legyen a munka kenyérkeresetből szenvedély, itt „szaván fogta saját magát." (Németh 1988/1937:5–6) A szerző reflektál előnyös megismerési

162 Biológiai magyarázatnak nevezünk minden olyan megközelítést, amely biológiai (etológiai, szociológiai, „genetikai" stb.) tényezőkkel próbál értelmezni társadalmi jelenségeket, egyenlőtlenségeket, csoportképződést, cselekvéseket stb. Jó magyar nyelvű összefoglaló: Lakatos 2008.

helyzetére is: egy adott iskolában vizsgálhatta az egymást követő korosztályok minden tagját, éveken át ugyanazokat, a testi és szellemi fejlődésüket egyaránt figyelemmel kísérhette, ráadásul a szülővilágba is betekintést nyerhetett.

Németh kitekint az iskola, sőt, az iskolakategória történetére is: a polgári kezdetben a gimnázium egyenrangú, de reálorientált alternatívájának tűnt, ezért az oktatáspolitikai kormányzat figyelme, presztízs, színvonalas tanári kar jellemezte. Később azonban a felsőbb osztályokat kiszervezik az új kereskedelmi iskolákba, a tanári kar javával együtt, marad az 1–4. évfolyam (az iskoláztatás kezdetétől számítva: 5–8. évfolyamok), harmadannyi (1500 helyett mintegy ötszáz) diákkal. (Németh 1988/1937:8–15) A polgári presztízsben a felső elemi/tanonciskola feletti, de a gimnázium alatti pozíciókat foglalta el, a továbbtanulás (halvány, de létező) reményével.

> Szociálisan… a polgári az igazi „közép"-iskola[163] … Budapesten, ahol az ország gyermeklakosságának alig egytizenkettede él, s az összes érettségi bizonyítványoknak közel felét gyártják, a kisembernek orrában van a magasabb iskolák szaga… a nagyobb rész jelszava a polgári kapujában mégiscsak a „hátha". (Németh 1988/1937:22–23)

A szülők társadalmi hátteréről Németh egy érdekes, de talán túl nehezen áttekinthető táblázatot közöl, pedig talán elég lett volna tisztáznia, hogy (a budapesti, nem az össztársadalmi arányokhoz képest)

- a polgáriban felülreprezentáltak:
  - az önálló iparosok
  - a közszolgálati személyzet
  - a kereskedelmi és közlekedési segédszemélyzet gyermekei. Ugyanakkor
- a polgáriban nagyjából társadalmi számarányuknak megfelelő mértékben találhatók
  - az önálló kereskedők és
  - az ipari segédmunkások gyermekei.
- A polgáriban alulreprezentáltak
  - a tisztviselők és
  - a vagyonukból élők gyermekei.

> Azt, hogy ki kerül a középiskolába, ki polgáriba, elsősorban a szülők társadalmi helye és feltörekvése dönti el; a gyerek tehetségének és szorgalmának kevés része van benne.

[163] Miközben a tanári karban, de a szülők között is bevett szlogennek számít, hogy „ide a legszegényebbek járnak."

> [...] A budapesti középiskolákban (kereskedelmi s képzők nélkül) a proletárelem összesen 10 százalék, a polgárikban pedig a határozottan polgári, értelmiség elem... egyelőre ne is mondjuk ki, milyen elenyésző. [...] 24 gimnáziumból lehullott tanulónk közül csak 7 tartozik a középiskolákban 90 százalékot elérő értelmiséghez, a többi a másik 10 százalékból rostálódott ki. Nemegy közülük jeles tanuló lett nálunk. (Németh 1988/1937:23)
>
> Ha a köztisztviselők idetévedt fiait s azt a hét-nyolc jobbmódú iparosgyereket mint polgárink öt százaléknál biztosan kisebb „polgári" töredékét félreállítjuk, a megmaradt nyájban kétségkívül... a „kisfikszes" elem a legjobb módú. Utánuk az állandó segédmunkások, gépkocsivezetők következnek. Majd fej-fej mellett az önálló kisemberek, elhullott értelmiség, átlag segédszemélyzet, legalul a kisszámú napszámos nép s a maguk erejére utalt takarítónők, mosónők, könyves asszonyok szomorú csoportja. Hosszú s rangban eléggé elnyúlt sor, ha felülről talán egy rakás szegényembernek látszik is. Statisztika nem fogja őket, városkutatás le nem írja. (Németh 1988/1937:29)

Invenciózus a „kisfixes" kategóriájának megalkotásában:

> ...villamos- és autóbuszkalauzok, állami altisztek, postások, rendőrök, katonák, vasutasok, gázgyáriak, köztisztasági alkalmazottak, Elektromos Művek emberei, szóval mindazok, akik az állammal, várossal virulnak, pusztulnak. A statisztika különféle rovatokba dobálja szét őket: én közös gyűjtőnévvel kisfikszeseknek nevezem.
>
> A mi társadalmunk „legbiztosabb" eleme, viszonyainkhoz képest magas (!) 120-180 P-s jövedelmük mellett, igen gyakran házfelügyelők is. Mint afféle vidékről felkerült emberek, igénytelenek, fizetésükből apró vállalkozásokra kész tőkécskék nőnek, igyekvő gyermekek hajtódnak fel a középosztályba." (Németh 1988/1937:27–28)

„Szülőink közül minden negyedik házmester", márpedig ez vidékről feltelepült volt szegényemberek számára egy mobilitásálom:

> Jövedelmük szerint valóságos középosztálybeliek már, de egy-két évtizedig még mint cselédek köszönnek alászolgáját, hogy érettségizett fiaikban... levegyék végre az álarcot, s ott álljanak, ahova az alagsorból felküzdötték magukat: a napfényben élő, igazi társadalomban. A középosztály népi felfrissülésének, melyről ifjúságunkban annyit fecsegtünk, a házfelügyelőség a legbővebb csatornája. Egy egész könyvtárnyi szociológiai irkafirkával érne fel egy alapos tanulmány róla. (Németh 1988/1937:47)

Németh még három oldalról újra nekirugaszkodik a származás/családi háttér kérdésének:

1) a „földrajzi" eredet alapján (amely erős összefüggést mutat a társadalmi eredettel).[164]
A kérdőívek és környezettanulmányok alapján az apáknak csak mintegy negyede született Budapesten, a tanulók kevesebb mint tizede pedig vidékről járt fel, vagy kvártélyban lakott, a többiek pedig különböző periódusokban költöztek a fővárosba. (Mindebben persze nincs semmi meglepő, tudva, hogy 1890-ben mintegy félmillió, 1941-ben pedig 1,1 millió ember élt Budapest akkori közigazgatási határain belül).

2) A családi háttér alapján.
Németh mintája jól illusztrálja a demográfiai átmenet összefüggését egyrészt az urbanizációval, másrészt a társadalmi mobilitással. Az apáknak átlagosan hat testvére volt, de ezen belül, az igazi bennszülötteknél, akiknek már a nagyapja is Budapesten született, az átlagos testvérszám három, míg a háború után bevándorolt szülőknek *több* mint hat testvére volt. És maguknak a – többségében már Budapesten született – tanulóknak?

„Az egykések száma a háború után feljött, többnyire hét-nyolcgyermekes családokból származó magyarok közt igen magas: 40%..." „Elfajulás?" „Megrontotta őket a dekadens Budapest?" Németh azonban váratlan fordulattal folytatja (amely szellemi függetlenségét is demonstrálta, hiszen ebben a korban a legtöbb értelmiségi, hangsúlyosan beleértve a népi írókat is, anomáliának tekintette az egyke-jelenséget). Az előző idézetet folytatva:

> ...de őköztük s a régibb német elemben találjuk a legtöbb szép családi életet is. [Némi] számítással azt is könnyű kimutatni, hogy a sok gyermek mellett és az egyke ellen fölhozott érveket a szülőknek csak mi bizonygatjuk több-kevesebb hévvel, az élet nem. ...ugyanis épp az egykések (bő negyed) vezetnek tiszta 2-es átlagosztályzattal, míg a sokgyerekesek átlagosztályzata a legrosszabb: 2,8. [Ekkoriban a legjobb jegy az 1, legrosszabb az 5 volt – D. Cs.]
>
> Ezt az adatot ne felejtsék el azok, akik középosztályi tapasztalatok alapján az egykét csökkentértékűnek kiáltják ki. Nem mondom, hogy egykének lenni nem velünk született betegség, csakhogy a társadalom mélyén az ilyenféle finom, lelkies ártalmak az anyagi gond mellett eltörpülnek. *E társadalom viszonyai a sokgyerekest többnyire*

[164] Valamint a szerzőt közismerten foglalkoztató etnicitással: az iskola környékén a 19. század közepén a német elem dominált, és minél később költözött a család Budapestre, annál nagyobb közöttük a magyarok aránya. Bár reflektál arra, hogy az asszimiláció és a több mint egy évszázada divatozó névmagyarosítások miatt ennek nincs értelme, készít egy statisztikát a családnevek etnikai eredetéről is.

> *megbüntetik, az egykést pedig megjutalmazzák* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. (Németh 1988/1937:39)

Tanulságos sorok, hiszen nem Németh kora volt az egyetlen a magyar történelemben, amikor „a társadalom" gyakran hangoztatott szlogenjei és tényleges „viselkedése" a gyerekvállalás terén gyökeresen eltért egymástól. Egyébként, reflektál Németh, mivel „iskolánk alig buktatott, s a jelesek száma is igen kicsiny", a jegyek alig szórnak, a legtöbb 2 vagy 3 volt, ezért viszonylag kis érdemjegy-különbségeknek is jelentősége lehetett. Két példa: az apátlan/elvált családban (válás után szinte mindig az anyával maradt a gyerek) a fiúk átlagosztályzata 2,3 volt, ott azonban, ahol a fiú az apával él, de az apa munkanélküli: 2,7. (Németh 1988/1937:36) Általában „a munkanélküliséggel járó családfelbomlás a gyermeket jobban lezülleszti, mint az egyik szülő elvesztése..." (Németh 1988/1937:39)

3) A harmadik nekifutás a családi/társadalmi háttér jellemzésére: a lakásviszonyok. (Németh 1988/1937:41–47)
A tipikus a szoba-konyhás szint, de mintegy negyven család alatta, „még tengermélyibb társadalom" tagja. Az egyszobás szint felett *elvileg* több mint hetven család található, de ezek egy része vidéken él, ahol gyakoribb a többszobás lakás, mint Budapesten.[165] A nagyobb lakások egy része „néha egész családtelepet rejteget." A tényleg jómódúak a polgáriban amolyan „letévedt Mars-lakók", akik mindig valamilyen egzisztenciális törés vagy tragédia miatt kerültek ide (és sosem azért, mert nem voltak elég jó tanulók a gimnázium számára).

Németh idézett néhány környezettanulmányt is, amelyeket az azokat készítő gondozónővérek leírásaiból sűrített össze, lehetőleg az ő szavaikat használva. Érdemes kettőt idézni a különbségek érzékeltetésére:

> Házfelügyelők, szoba-konyhás pincelakás, fűtés, világítás a jövedelmük. Lakó nincs. Anya egész nap a tulajdonosnál dolgozik; gazdag rózsadombi lakás, kevés belátással. A gondozónővér megbotránkozással tanúja lehetett bánásmódjuknak. Apa alkalmi munkás, bizonytalan jövedelem. A gyereket a beteg nagyanya gondozza. [...]
>
> Házfelügyelők a Belvárosban, magasföldszinti, kétszobás, tágas udvari lakás. Elegáns bútorok, divatos, hármas könyvszekrény, pamlag, képek, szőnyeg, drága függöny. Konyha nem jól illik a szobákhoz, világítóudvari, nappal is villany ég benne, nem ragyog annyira, látszik, hogy egész nap itt tartózkodnak. Az anya kimért, uralkodói

[165] Bár, tegyük hozzá, a paraszti népességben gyakori volt, hogy a mindennapi élet szempontjából egyetlen szobát használtak.

tartású asszony. Véget nem érő tojástömeget tört a rizsfelfújtba. A ház négy vicés, borpincéjük van vidéken. (Németh 1988/1937:47)

4.4 Szabó Zoltán

4.4.1 A tardi helyzet

A tardi helyzet (Szabó 1986/1937)[166] megjelenése után Veres Péter írt egy recenziót, amelyben az alig huszonöt éves szerzőt a „jobboldali fiatalság útkereső csoportjához" sorolja – alapjában véve helyesen, bár az érvelés folytatása már félresiklik:

> Ez az ifjúság nem leli a politikai formát az új Magyarországért és a saját érvényesüléséért való harchoz, tehát ebben a formában éli ki. Programmá emelte a megismerést, mert nincs ereje a cselekvéshez.
>
> Baloldali nem tud és nem mer lenni, részben mert osztálykötöttségeivel nehéz volna leszámolnia, részben mert egy belénevelt ideológia is gátolja. Antiszemitasága is akadályozza ebben. Azt hiszi – s nagy propaganda s bizonyos látszatvalóság is erősíti e hitében – hogy a baloldaliság a zsidóság kiváltsága, és ő nem akar „rossz társaságba" kerülni. A magyar valóság... viszont a radikalizmus felé hajtja. Így született meg a sajátos magyar jobboldali szociálradikalizmus... (idézi Huszár 1986:ix–x)

Nem fair érvelés, mert

- nem törvényszerű, hogy a Horthy-rendszerrel szemben kritikus világszemlélet vagy csak baloldali, vagy csak szélsőjobb legyen;
- a Horthy-korszakban végülis az egész népi mozgalom „cselekvésre képtelennek" bizonyult;
- antiszemitizmus: éppen Veresnek voltak antiszemita megnyilvánulásai (lásd pl. Veres 1990/1937:355–356), míg Szabó Zoltán azon keresztény értelmiségiek közé tartozott, akik majd nyílt levélben tiltakoznak az első zsidótörvény ellen.

Németh László mellett Szabó Zoltán bizonyítja a legjobban, hogy a népi írók nem okvetlenül voltak „népi származásúak": a dédapja volt paraszt, a nagyapja mozdonyvezető, az apja pedig MÁV vasúti mérnök. Katolikus háttérrel

[166] *A tardi helyzet* először 1936-ban jelent meg, de az általam használt reprint az 1937-es kiadást nyomta újra.

rendelkezett, tanára, Sík Sándor nagy hatást gyakorolt rá, részt vett a(z öreg) cserkészmozgalomban is. Politikai-világnézeti szempontból tehát jobboldalról érkezik a népi mozgalomba, és miközben Veres emiatt „kóstolgatta", konzervatív oldalról sokan „csalódtak benne", és balra „tolták". A politikai rendszer későbbi (szélső)balratolódását, magyarán a nyílttá vált kommunista hatalomátvételt nem fogadta el, 1949-től élete végéig emigrációban élt, a Szabad Európa munkatársaként dolgozott. Huszár Tibor nagy „fegyverténye" volt, hogy halála után, de még a szocializmus idején ki tudta adatni két főművét (Szabó 1986/1937, 1986/1938), de azon az áron, hogy az utószóban Szabó utolsó harmincöt évéről csak egyetlen mondatot írt: „Szembenállása nem enyhült utolsó éveiben sem." (Huszár 1986:xviii) Valóban nem.

Munkáját „küldetésnek" tekintette, kutatásával bevallottan hatást akart gyakorolni a korabeli magyar középosztály közvéleményére. (Szabó 1986/1937:12–14) Szabó tisztában volt azzal, hogy ő nem Illyés, nem próbált egy stilizált „közös identitást" teremteni, amely „összekötötte" volna a tardiakkal – reflektáltan a társadalmi szakadék túlsó partjáról figyelt, mint középosztálybeli értelmiségi, akit a megismerés és a jobbá-tétel szándéka vezérelt. Nem volt könnyű dolga:

> Nehezen akarnak leülni, megszokták, hogy nadrágos embertől parancsot kapnak, amit állva kell fogadni, tisztességtudóan, levett kalappal, azzal a minden megnyilvánulásában várakozó és áhítatos jobbágy magatartással, amit annyira megtanítottak nekik a századok. [...]
>
> Beszélgetés közben szívesebben szólnak az ország gondjairól, mint a magukéról, talán, mert úgy hiszik, ez jobban érdekli a nadrágos embert, mint a maguk kicsiny baja, kevés kenyere és nehéz élete. Ebbe az életbe már beletörődtek és alig kívánnak többet, mint a mindennapi kenyeret és hogy múljanak el fejük fölül az adósságok. (Szabó 1986/1937:37 és 46)

Tard egy Borsod megyei falu, az Alföld és a hegyvidék átmeneti zónájában. Felejthetetlen Szabó bemutatása:

> Tardon megvannak a képzelt falu-idill összes szükséges kellékei: a táj kellemes, minden második ház előtt gémeskút áll, a lányok népviseletben járnak, a legények népdalokat énekelnek, a házak régi formáikban, ha úgy akarja látni az ember, inkább romantikusak, mint egészségtelenek.
>
> Szóval semmi baj nincs és „igazán nincs szebb, mint ilyen helyen élni" – mondhatná a Pestről Kövesden át idevetődő autós. Nyilván szentimentális vágyak vetődnek fel benne, régi apai és nagyanyai sóhajtások arról, hogy „csak a föld az igazi", a természetes élet és a természetes bőség, az a világ, ahol az embernek csak a kezét kell

> kinyújtani, hogy libát fogjon. Szeretettel gondolna a derék latin költőre, aki hosszú költeményeiben dicsérte a földművelés örömeit és gyorsan elfelejtené, hogy a földesúr életét dicsérte a városi lélek, közben a rabszolga izzadt.
>
> Nyilván csudálkozna a látogató, ha a fakéregarcu parasztoknak dícsérvén a földművelést, erős hümmögést kapna válaszúl és azt, hogy „azér a nyugdíj többet ér".
>
> Pedig száz eset közül nyolcvanban ezt a választ kapná. (Szabó 1986/1937:107–108)

Mind a laikus közvéleményben, mind – gyakran – a szakértők körében (legkidolgozottabb formában: Fél–Hofer 2010/1969 → 6.4.2; lásd még Dupcsik 2015c) gyakori felfogás szerint 1945 előtt a falvakban egy többé-kevésbé „hagyományos világ" létezett. Szabónak azonban nincsenek ilyen illúziói: határozott véleménye, hogy a „tradicionális világ", tehát a mindennapi élet, munka, tárgykultúra, értékrend, a tágabb világról alkotott kép „totális egysége" az 1930-as évekre végérvényesen felbomlott.

E felbomlás felé ható legfontosabb tényezők (Szabó a „polgárosító erők" fejezetcím alatt tárgyalja, de a kifejtésből kiderül: inkább a régit romboló, mint az új, modern társadalmat építő tényezőkről van szó) a következők:

1) A háború és a hadifogság.
1910-ben a falunak 2145 lakosa volt (Szabó 1986/1937:224), ehhez képest nagyon soknak tűnik, hogy 420 tardi járt a fronton (uo. 114), és részben hadifogságban is. Fontos megfigyelés, hogy a katonaviselt tardi parasztok sokat tanultak, állandóan hivatkoznak a fronton/fogságban tapasztaltakra, azóta érdeklődve olvasnak pl. a háborúról szóló könyveket, és általában jobban érdeklik őket az Európa más részeire vonatkozó hírek is. (Szabó 1986/1937:123)

2) Az iskola.
Egy kis társadalomtörténeti kitérő:

- az 1868. évi közoktatási törvény előírta a hat- és tizenkét évesek tankötelezettségét;
- 1908-ban ingyenessé tették a kötelező elemit.
- Mégis, a fent említett törvény hatálybalépését követő években a tanköteles korúaknak mintegy fele járt csak iskolába, és a következő fél évszázad során is csak 85%-ra sikerült emelni ezt az arányt. (Romsics 1999:39) A nemzetiségiek miatt? Nem egészen, hiszen:
- 1920-ban, az akkor már több mint 90%-ban magyar ajkú népességben a tankötelezettek 83%-a járt iskolába, ami csak az 1930-as évekre emelkedett 90% fölé. (Romsics 1999:175)

Hogyan viszonyultak a tardi parasztok az iskolához, mintegy hét évtizeddel az Eötvös-féle népiskolai törvény bevezetése után?

> Az öreg parasztok Tardon is, mint másutt, nem nézik egészen jó szemmel az iskola működését, noha ellenszenvüket nem tudják pontosan megmagyarázni. Helyeslik, hogy számtant tanulnak a gyerekek és helyeslik, hogy megtanulnak írni és olvasni.
>
> Alapjában, ha sorra kérdezi őket az ember, az iskola minden egyes tantárgyát helyeslik, az iskola egészével még sincsenek megelégedve. Valami csöndes, sarokba szorított ellenérzés működik bennük, nyilvánvaló tudatalatti tiltakozás a régi családi-nevelési-autonómia bomlása ellen, megérzése annak, hogy az iskola azon túl, hogy szükséges és hasznos ismereteket ad az unokának, bontja azt a világot, mely még az ő világuk volt. Kiveszi a család köréből a fiút, ismeretlen hatású tudást ad neki, bizonytalanná és számukra nehezen érthetővé teszi az új nemzedék gondolatvilágát. (Szabó 1986/1937:177)

További „tradicionalitást-lebontó" tényezők:

3) Az utazások (legtöbbször summásmunkák miatt);

4) Könyvek, újságok, értelmiség, vallás – létezett ilyen hatás, bár eléggé korlátozott; például harmincegy napilap és ötvenhárom hetilap járt a faluba. (Szabó 1986/1937:139)

Szabó a „szociális helyzet"-fejezetben tárgyalja a legfontosabb romboló tényezőt – ez pedig a földkérdés helyi lecsapódása:

5) A tardi birtokviszonyok.
A falu határának 41,7%-a a Coburg-nagybirtokhoz tartozik, 2999 hold a falubelieké. (Szabó 1986/1937:25) Ez azt implikálja, hogy

- ha a falubeliek által birtokolt földet arányosan megosztanák, akkor családonként három hold jutna,
- ha pedig felosztanák a nagybirtokot is, akkor családonként öt hold. (Szabó 1986/1937:26)

Ami egy átlagos parasztcsalád megélhetéséhez kevés. Fél Edit és Hofer Tamás szerint e korban, legalábbis a Heves vármegyei „Átányon a 15–20 holdas gazdaságoknál húzódik a határ, amely fölött a birtok kiegészítő kereset és munkavállalás nélkül eltarthat egy parasztcsaládot". (Fél–Hofer 2010/1969:67)

A szomszéd vármegyei Tardon, Szabó részletes táblázatokkal demonstrálja:

- 1091 paraszti birtok található, amelyek közül
  - kilenc nagyobb, mint húsz hold,
  - 983 viszont kisebb, mint tíz hold. (Szabó 1986/1937:226)

Ráadásul roppant széttagoltak az egyes birtokok, például egy harmincholdas gazda földje 61 tagban terült el a határ különböző pontjain. (Szabó 1986/1937:34) De sokkal tipikusabb annak a gazdának az esete, akinek négy holdja két tagra oszlik, és akinek tipikus tavaszi napirendjét Szabó rekonstruálta (jellemző módon, nem tőle magától, hanem a legény fiától nyerte az információt):

- hajnali 3 órakor kel föl,
- 3:30 – 4:30-ig gyalogol,
- [4:30–7:30 között nyilván dolgozik – D. Cs.];
- 7:30 – 8-ig pihen és „früstököl",
- 8–12-ig ültet,
- 12–1-ig gyalogol vissza a faluba,
- 1-2-ig ebédel,
- 2–3:30-ig gyalogol egy másik taghoz,
- 3:30–8-ig kapál,
- 8–9:30-ig gyalogol haza. (Szabó 1986/1937:36)

Tehát, a szóban forgó gazda

- reggeli távozása és esti hazaérkezése között 17 óra telt el;
- a kettő között 5 órán át gyalogolt, megtett 26 kilométert;
- s dolgozott „bruttó" 12 órán át (azaz, beleértve a napközbeni pihenés és napközbeni étkezés idejét is).

A birtokviszonyokból következik, egyrészt, hogy a családok elsöprő többségében egy vagy több tagnak külső munkát kell vállalni, illetve még a kevés saját termés egy részét is el kellett adni ahhoz, hogy pénzhez jussanak; másrészt, hogy általános a rossz táplálkozás és az egészségtelen életkörülmények. Például a családok 49,5%-ában száraz kenyér alkotja a reggelit, és egyfogásos a főétkezések 94%-a. (Szabó 1986/1937:81) A *vásárolt* hús mennyisége fejenként átlagosan fél kiló – *havonta*. (Szabó 1986/1937:67)

A cukorfogyasztás – amelyet akkoriban nem egészségtelennek, hanem egyfajta életszínvonal-markernek tekintettek – átlag 1,2 kg volt évente. (Szabó 1986/1937:69) Összehasonlításképpen: az országos átlagos fogyasztás

ugyanekkor ennek mintegy tízszerese volt. (KSH 1996:200) Egy tizenegyéves kislány (négy holdas gazda gyereke) a világ legtermészetesebb dolgaként mondta: „Húst azért nem eszek, mert nincsen." (Szabó 1986/1937:71) Egy másik gyerek változatosabban táplálkozott: „reggel ettem aszpirint teával." (Szabó 1986/1937:81)

A tardiak apolitikusak, bizalmatlanok mindenkivel szemben – beleértve egymást is. Külön-külön gyalogolnak be Mezőkövesdre, a piacra, eladni néhány tojást – hiába lenne racionálisabb, ha akárcsak rotációs rendszerben mindig egy-egy személy vinné be a többekét, ehhez a megoldáshoz bizalom kellene, amelyből még kevesebb van, mint ételből. (Szabó 1986/1937:68) „Paraszt-politikusra szavaznának?" – kérdezi Szabó, de újra meg újra elutasító válaszokat kap: éppen a „parasztból lett féligúrral" szemben a legbizalmatlanabbak (Szabó 1986/1937:201), miközben legfőbb vágyuk, hogy fiaikból ilyen legyen. A szerzőtől állandóan azt kérdezgetik, tud-e pesti állást szerezni a gyereknek.

Utaltam már (→ 4.3.1) az amorális familizmus fogalmára: egy olyan társadalomban, ahol általános a bizalmatlanság, a család nem a kölcsönös szeretet miatt válik a legfontosabb intézménnyé, hanem mert nincs más intézmény, amelyre az egyének támaszkodhatnának. *A tardi helyzet*ben – mai megfogalmazásban, minimális túlzással – a család „totális intézmény", amelyet a társadalmi familizmus (Dupcsik–Tóth 2008, 2014) kényszerkötelékei tartanak össze, nem „érzelmi összhang".

> A tardi ember egész életében a családnak dolgozik, még egy-két átmeneti esztendő sincs az életében, amikor egyedül a maga gazdája lenne. Amíg megnősül, a szülei számára hozza a keresetet, amiből a falun kívül a maga passziójára alig költ; mikor megnősült: a maga családjának. A tardi ember életének minden napján családtag. A tizenhárom esztendős fiút már felelősség terheli a család jólétéért, mert a kereset, amelyet a nagybirtokról hoz, már egyik alapja az életnek.
>
> A család a tardi társadalom, természet szerint legszorosabb, de majdnem egyetlen közössége is. A szomszédság és rokonság szerepe a családé mellett nem túlságosan jelentős, illetve a rokonság valamennyire a tágabb családot jelenti; nehéz időkben támogatást és leginkább protekciót is, ha valamilyen munka akad. A tágabb közösség a falu: nem a tágabb család.
>
> A falunak alig találkozhatunk olyan közös megnyilvánulásával, amely több, mint bizonyos „tardi öntudat", enyhe lokálpatriotizmus, közös gyűlölet a helyi közigazgatás ellen, az adó ellen.
>
> Családon túli szövetkezések munkára, keresetre, egyébre nagyon ritkák, a piacra kiki maga viszi be a hosszú úton néhány tyúkját, vagy a pár tojást, amit a tyúk adott. Az egyes családok külön-külön, sok tekintetben egymástól távol küzdenek az élettel, kenyérrel, a bajt, ami a családot éri, a tágabb közösség csak észreveszi, de segíteni alig próbál rajta. A családok magukban küzdenek, egymástól kissé bizalmat-

lan távolságban, mint házaik, amelyek nem támasztják egymásnak falaikat. (Szabó 1986/1937:167–168)

A familizmus erősen befolyásolja a szexuális életet is, mind a családokban, mind azokon kívül. A házasság előtti nemi élet – legalábbis a korabeli budapesti értelmiségi szemszögéből – viszonylag elterjedt, Szabó „gyakori kivételnek", nem szabálynak minősíti a házasságig megőrzött szüzesség gyakorlatát. *Normaszegés* viszont éppen az ilyen kapcsolatok házassággá alakításának szándéka lett volna, szerelemből, az igazán lényeges, tehát *érdek*viszonyok figyelmen kívül hagyásával.

Aki családot alapít: termelőközösséget alapít, melynek életképesnek kell lennie; el kell tudnia látni a szükséges munkákat. Az asszonynak szerepe van a termelésben és ez a szerepe majdnem fontosabb annál, amit mint nő tölt be. [...] Kis torzítással mondhatjuk, hogy a házastársak életének inkább központja a föld és a földművelés, mint az ágy és az asztal. [...]

A falubeli értelmiség egyik fiatal tagja csodálkozott, hogy noha csaknem kizárólag „érdekházasságokat" kötnek, mégis nagyon ritka a válás, vagy akár az, hogy egy ilyen házasság feltűnően boldogtalan. Aligha hitte volna el, hogy a házasságok éppen azért sikerülnek, mert ilyen szempontok szerint kötik őket. (Szabó 1986/1937:169–170)

A fontos a „megélhetőség", nem a szerelem – mondják a parasztlegények... A házasság gazdasági szempontjait a tardiak alig takargatják... A legények egytől-egyig realisták, ha házasságkötésről beszélnek, munkatársat választanak maguknak, szeretőjük úgyis volt, rendesen több is a házasság előtt. Csaknem minden legénynek és leánynak van kedvese és ennek kiválasztásában természetesen semmiféle gazdasági szempont nem fordul elő. De a házasodás komolyodást jelent, az életfenntartás kemény parancsainak önálló vállalását. (Szabó 1986/1937:179–181)

Újra meg újra visszatérő motívum: a tardi parasztok értéktelennek tartják a paraszti létet, ha csak tehetnék, menekülnének a parasztságból. A szerző harminc tizenkétéves gyerekkel íratott dolgozatot, mik szeretnének lenni – mindössze négyen válaszolták, hogy földműves, mint az apjuk. (Szabó 1986/1937:207)

Én szeretnék lenni földmíves, mert a földet szeretem mívelni, azért, mert a földbe búzát, gabonát, lencsét vetnék és a földet szántanám, vetném. És a búza jól fizetne és gazda lennék és akkor kövér lennék és el is adnék a termésből és sok pénzt kapnék érte. És nagy hízót ölnék és sok szalonnát, kolbászt ennék. (Szabó 1986/1937:207–208)

Az előző választ feltehetően a nagyon kevés jómódúbb gazdák egyikének gyereke adta, mert tipikusabb az ilyen válasz: *„Én azért nem szeretnék földmívesnek*

lenni, mert a földművesek sokat szántanak és sokat dolgoznak." Éppen ezért, folytatta, „képviselő szeretnék lenni. Azért, mert sok pénzt kapnék, meg autón járnék. Mert nem kék olyan sokat dolgozni... A képviselő mindig jókat eszik." (id. Szabó 1986/1937:204) S nemcsak a hentes-álmokat motiválja a reménybeli „sok evés" perspektívája,[167] hanem *a kéményseprő* álomszakmáját is:

> Azt a tardi gyereket, aki kéményseprő akar lenni, szintén a kolbász vonzza, amihez e foglalkozás révén is hozzá lehet jutni: amikor kisöpörné a kéményt, beleharaphatna a kéményben lógó kolbászba, „és még pénzt is kapna", ahogyan ő írja. (id. Szabó 1986/1937:212)

Többet enni és kevesebbet dolgozni – ilyen álmaik voltak a tardi parasztgyerekeknek az 1930-as években:

> Én cigány szeretnék lenni, mert akkor nem kéne földműveskedni, csak járni és kóborolni és úgy is csak megélnék, mert adnának a földművesek, mert jómódúakhoz mennék én. „Adjon már egy kis ennivalót" – mondanám és azelőtt mondanám a Miatyánkot és ha adnának, többször elmennék oda. Én csak úgy megélnék, volna egy kis házikóm és a feleségemet mindig küldeném, hogy menjen oszt hozzon egy kis ennivalót, ha nem kapnék, egy kicsit szűkölnék, de az nem sok baj volna. Azért nem akarnék földműves lenni, mert sokat kéne dolgozni. (id. Szabó 1986/1937:206)[168]

> Én csendőr szeretnék lenni, mert annak jó a fizetése, puskával lehet járni. És mikor felül a lóra, élvezet neki egyik községből a másikba valami kárt keresni. Például az orvvadászok puskáját, vagy a lopó csiszárokat megfogni és ha megfogják és nem akarják kivallani a bűnt, jól felpofozzák. Jó módja van és szép lányt vehet feleségül. Vehet akármi jót, kolbászt, jó süteményt, cukrot. Sőt, ha megöregszik, nyugdíjba lép. Földmíves azért nem szeretnék lenni, mert annak sokat kell dolgozni és ha megöregszik, nem törődik vele senki, ha olyan rossz fia van. Csak a jó Isten. (id. Szabó 1986/1937:213)

> Én csirkefogó szeretnék lenni. Ha én csirkefogó lennék, a csirkéket mind megfognám és lemészárolnám, elvinném a vásárra és ott eladnám és lenne sok pénzem. [...] Én azért nem szeretnék földműves lenni, mert nagyon sokat kell dolgozni. Inkább élek csirkefogással, mint avval a sok dologgal. (id. Szabó 1986/1937:204)

[167] Például: „Én hentes szeretnék lenni, mert sok kolbászt ehetnék és nyernék mindenen és kövér lennék, úgy meghíznék, hogy még a királlyal sem cserélnék. [...] Én földműves azért nem szeretnék lenni, mert ősszel elfagyna a kezem az eke szarván, meg nem ehetnék sok kolbászt, jobb hentesnek lenni." (id. Szabó 1986/1937:209)

[168] 1893-ban az egész Mezőkövesdi járásban 147 cigány élt. (Kertesi–Kézdi 1998:273)

Én miniszterelnök szeretnék lenni. Én azért szeretnék miniszterelnök lenni, mert jó fizetése van, meg jó módja. [...] Én azért nem akarok földműves lenni, mert sokat kell dolgozni. (id. Szabó 1986/1937:204)

4.4.2 Kitalált hagyomány magyar módra – a *Cifra nyomorúság*

A már említett (4.3.4) *Magyarország felfedezése* sorozat első tervezett tíz kötetéből végül három jelentősebb mű született meg – ezek egyike volt a *Cifra nyomorúság*. Szabó Zoltán e művében Észak-Magyarországot, a tágabb értelemben vett Palócföldet, közel egymillió ember[169] lakóhelyét veszi szemügyre. Műve jóval kevésbé koherens, mint a *Tardi helyzet*, sőt – talán paradox módon éppen azért, mert utóbbi szerzője kevésbé mély és alapos elemzéseket nyújt – még a *Viharsarok* is egységesebb benyomást kelt. Szabó nemcsak minden kisebb tájegységre, fontosabbnak, érdekesebbnek vagy jellegzetesnek talált településre igyekszik kitérni, hanem valamennyi társadalmi rétegre is. Míg a *Tardi helyzet*ben csak ritkán, esetlegesen említi a faluban élő nem-parasztokat, a *Cifra nyomorúság* kitér az értelmiségre vagy a középosztályra is. S bár ezek *nem* protoszociológiai fejtegetések, műfajuk sokkal inkább a népi szociográfiákba tipikusan beépülő politikai esszé, a történelmi valóságismeret szempontjából mégis sokatmondóak.

Például amikor a „nemzetfenntartó" jelzőt szívesen használó (Szabó 1986/1938:189) értelmiségről ír, amelynek „jórésze teljesen elfeledkezett arról, hogy Európában él." (Szabó 1986/1938:191) Ez az értelmiség – jórészt sváb és szlovák elemek – asszimilációja révén jött létre, és „hangos hazafiasságuk, vagy újabban nacionalizmusuk..." (Szabó 1986/1938:196) ellenére ez az elmagyarosodás felületes volt. (Szabó 1986/1938:194–195) Rosszat sejtetően etnicista szövegnek tűnik,[170] főleg azért, mert az érvelés arra fut ki, hogy „...a magyarság fajilag[171] érintetlen, értéktudatában fertőzetlen, legtöbbet szenvedett és legszélesebb rétege: a parasztság mentheti meg egyedül a nemzetet". (Szabó 1986/1938:197) Szabót azonban nem a nacionalizmus etnikai vagy rasszista alapon kirekesztő változata mozgatja, hanem éppen ezen ideológiának, illetve a kései Horthy-kor társadalmának éles kritikája.

[169] Pontosan: 989 558 fő az 1930-as népszámlálás szerint. (Szabó 1986/1938:38)

[170] Annak ellenére, hogy leszögezi: „Nem vonom kétségbe e szándék őszinteségét és pillanatig se képzelem, hogy ez [az] asszimilálódás valami titkos szláv vagy német honfoglalás szándékával történt s hogy nem kívántak igazán magyarok lenni. De..." (Szabó 1986/1938:194)

[171] A kor magyar szóhasználatában a „faj", „faji" nem okvetlenül rasszista vagy akár csak biologizáló jelzők – időnként egyszerűen a nép/népi egy „tudományosabb" szinonimájaként használták.

> Kezdetben csak az volt a hiba, hogy mondogatták, „magyar, aki magyarnak vallja magát és magyarul érez”, de nem tettek lépéseket abban az irányban, hogy milyen az a magyarságfogalom, mely szerint érezni kell. Az a középosztálynézet, mely *újabban már azt tartja magyarnak, aki nem zsidó, vagy* messzebbre, aki *antiszemita, vagy* még messzebbre, *aki az ő politikai fogalma szerint jobboldali és németbarát* [kiemelések tőlem – D. Cs.] – már teljesen menthetetlen. (Szabó 1986/1938:196)

Már előre hangsúlyoznám: *nem* a nacionalizmus, mint olyan, hanem a nacionalizmus ezen szélsőjobb, antiszemita és nácibarát változata az, amely tulajdonképpen már a *Cifra nyomorúság* írásakor is potenciális hazaárulásnak számított, és ami, ha előbb nem, legkésőbb 1944-ben sokaknál valódi nemzetárulásban is megnyilvánult. Ez utóbbi erős kifejezést én használtam, de nem valószínű, hogy a később *Szellemi honvédelem* címmel – az akkori *Magyar Nemzet*ben – rovatot író (összegyűjtve: Szabó 1994) szerző tiltakozott volna ilyen értelmezés ellen. Elég elolvasni ezeket a nyomasztó mondatokat, amelyeket 1938-ban, tehát a második világháború európai kitörését megelőző évben, a Féja- és a Kovács-per évében, és az első zsidótörvény[172] évében publikált:

> …cinkos szemvillanással hajolnak össze urak a vidéken, mondván: »*inkább a németek uralkodjanak rajtunk, mint a zsidók.*« Hogy *a magyar történelemnek e legöngyilkosabb mondata micsoda ostobaságot takar* [kiemelések tőlem – D. Cs.] és mit jelent, arról kár beszélni. Mert azt aligha hiszi a legostobább is, hogy a zsidók »uralkodnak« a magyarságon s attól alig kell félnünk, hogy Galicia felől makkabeus hadtestek jelennek meg, hogy a magyarországi rend biztosítása érdekében a hazai zsidók ujjongása közt bevonulnak. A zsidóság gazdasági szerepe miatt áruba bocsátani a nemzet függetlenségét, valóban rosszabb csere, mint Ézsaué, ki egy tál lencséért eladta jogait. (Szabó 1986/1938:211–212)

Szabó a gondolathoz hozzáteszi még: „A munkások »urak dolgá«-nak nézik az antiszemitizmust, egy paraszti vélemény szerint pedig: antiszemita az, aki a kelleténél jobban gyűlöli a zsidót…” (1986/1938:213) Itt azonban rosszul emlékezett: a „szellemesség” valójában Mikszáth Kálmántól származott. Az e kötetben (→ 3.1.1), illetve a *Cifra nyomorúság*ban korábban már megidézett „Mikszáth,

[172] Szabó egyike volt azoknak a keresztény értelmiségieknek, akik petícióban tiltakoztak a törvény ellen. „Mi, akik valamennyien keresztény családok leszármazottai vagyunk, az emberi becsületérzés és igaz kereszténység, a józanság és hazafiság magától értetődő egységével és szilárdságával emeljük föl szavunkat az állampolgári jogegyenlőség elvéért… *Gondolja meg minden kortárs, mekkora felelősség terheli, ha a lelkiismereti tiltakozás ellenére is megszületik egy törvény, melyre valamikor minden magyarnak szégyenkezve kell gondolnia!*” [kiemelés tőlem – D. Cs.] (*Rubicon* 1995/4:32–33)

aki sokat hordozott magában a palócság jó és nem éppen jó tulajdonságaiból, aki számító volt, gúnyolódó és kissé cinikus, mint közülük sokan s közben hitt a babonákban…" (Szabó 1986/1938:36) De közben *echte* dzsentrinek is számított.

A továbbiakban a *Cifra nyomorúság* egy olyan elemével foglalkozom, amely bizonyos mértékben megelőlegezte a társadalomtudományokban mintegy fél évszázaddal később divatba jött témáját – de a cím és a mű első oldalainak felütése arra utal, hogy ez a választás részemről talán nem teljesen önkényes. A kitalált hagyomány *(invented tradition)* tanulmányozásáról van szó, amely a neves brit történész, Eric Hobsbawm és szerzőtársa által szerkesztett 1983-as *The invention of tradition* című kötet után (Hobsbawm–Ranger 2012/1983) kapott szisztematikusabb figyelmet.

Arról a megközelítésről van tehát szó, amely szerint számos, „hagyományosnak" tartott jelenség valójában újkori, tipikusan 19. századi konstrukció – bár általában valóban történelmi jelenségek, motívumok, szokások kreatív felhasználásával. Tanulmányok sora veti fel vagy kutatja azt a kérdést, hogyan vált „hagyományos olasz étellé" a pizza az újkori Egyesült Államokban (Bharati 1970), hogyan született meg az „ősi skót kilt", azaz a „skót szoknya" (Trevor-Roper 2012/1983), hogyan találták fel az „ősi indiai jógát" modern svéd tornászok (Singleton 2010), hogyan „kerültek" szarvak a viking sisakokra (Dippold 2020), és így tovább. A téma magyar irodalma viszonylag szűk (az üdítő kivételek egyike: Kovács 2006); e kötet szerzőjének gondolata, mely szerint a Magyarországon népszerű *tradicionális család* (egy utalás erejéig → 4.3.1) is a fentiekhez hasonló kitalált tradíció, nem kellőképpen kidolgozott.[173]

Jól látható a konstrukció mozzanata például a díszmagyar esetében, amely, noha a későközépkori, vagy még inkább kora újkori nemesi viselet egyes elemeiből merített, a 19. században alakult ki, a reformkorban kibontakozó magyar identitáspolitika jegyében. Egy 1825-ös titkosrendőrségi jelentés ezt tisztán látta: „…a nemes ifjak az Árpádok és a hunok ősrégi viseletét behozni újra elhatározták… Minden jel arra mutat, hogy az ősrégi viselet behozatala nem a véletlen műve, hanem holmi gonosz célzattal van összekötve." (Fábri 2009:30)

„Némelyek, kik leginkább külső jelekben, példának okáért az Attila-köntösben hazafiságot keresnek, igen könnyen készek mindazokat, kik a jelenkor divatozóbb öltözetéhez inkább ragaszkodnak, rossz hazafiaknak nézni…" – méltatlankodott két évtizeddel később Erdélyi János ügyvéd, költő, akadémikus (*Nemzeti iparunk*, 1846). Igaz, hozzáteszi:

[173] Lásd Dupcsik 2012b, 2015c, illetve egy, e sorok írásakor formálisan még megjelenésre el nem fogadott írását.

> De egyébiránt… [miközben] a közönségesen divatozó európai öltözetnek nagyobb kedveltetését, mint a hazafiatlanság jelét, soha nem tekinthetem, úgy távol vagyok attól is, hogy az ellenkező, azaz nemzetiebb ruhávali élésben vagy durvaságot, vagy egyéb helytelenséget keresnék. Nekem csak célom azt megmutatni, hogy a valódi hazafiság ily külső jelekre nem szorul. (idézi Fábri 2009:31)

Igaz, mint egy megjegyzéséből kiderülhet, Párizsban járva Erdélyi is „Attila-dolmányban" mutatkozott. A *Bolond Miska* karikatúrapárja (Bart 2007:265) még az 1867-es kiegyezést előkészítő politikai fordulatot is azzal ragadta meg, hogy a korábbi nyugatias öltözékeket három év leforgása alatt az „ősi" magyar viselet dominanciája váltotta a pest-budai sétányokon.

Ami jelen fejezet szempontjából igazán érdekes: a 19–21. században oly jellegzetesnek, oly ősinek tekintett paraszti viselet is a 18–19. században alakult ki. A festetlen bő vászongatyákat is beleértve:

> A 200 évvel ezelőtti díjlevelek tanúsága szerint már a cselédek is ismerték a posztónadrágot, mely szorosan a testhez simul… A posztóöltözékek, különösen a nadrág viselése – eddig ismeretlen okokból, egyébként országszerte – a múlt [tehát 19.] század folyamán meghátrál a [vászon]gatyaviselet elől, s szerepe ünnepi öltözetté szűkül

– ismerik el Fél Edit és Hofer Tamás néprajzkutatók (1997:311), akiknek tradicionalitáshoz fűződő sajátos kapcsolatáról később lesz szó (→ 6.4.2).

Szabó Zoltán nem vonja kétségbe, hogy létezett *valaha* egy autentikus népi kultúra (a mindennapi kultúrát és a népművészetet is beleértve), de szerinte ez a modern úri Magyarország korára, amely a dualizmus és a Horthy-kor (1867–1944) legjobb összefoglaló elnevezése lehetne, felbomlott, elveszett, vagy csak torz formákban „élt" tovább. E felbomlásnak részben tünete, részben oka a piaci viszonyok kibontakozása, méghozzá kétféle módon is:

1) Mint az előző alfejezetben említett művében írja: „a népművészet áruvá válik, míg régen a paraszti élet kifejeződése volt. […] A tardi művészet jelentékeny részében már piacnak dolgozik, ahogy piacra viszi munkáját a tardi summás." (Szabó 1986/1937:156–157) Márpedig, általánosít a szerző a *Cifra nyomorúság*ban:

> Maga a matyóviselet, mely régi formáiban igaz értékeket mutat, ezzel a „népművészeti" iparral párhuzamosan egyre hanyatlott. A régi matyórózsák, melyekből egy öreg rajzolóasszony még ma is kétszáznál többet tud papírra vetni, szép lassan lekerültek a kötényekről és helyüket bizáncian merev pávatollszerű formák foglalják el. Ezeknek már semmi közük a régi mintákhoz. Végeredményképpen az történt, ami a népdalok-

> kal is történik, mikor a parasztok a műnépdalok kedvéért elfelejtik az eredetieket.[174] A romlás nem állott meg azoknál a tárgyaknál, melyek kikerülnek Kövesdről, a rossz minták rákerültek még azokra a ruhadarabokra is, melyek bennmaradtak Kövesden. Igy az epigon tönkretette az eredetit.
>
> E folyamat egészen egyszerű és bizonyos ízlés-szociológiai tanulságokat is rejteget magában. Ugyanis nálunk népművészet, vagy népi termék, éppúgy mint a „népies" irodalom csak akkor remélhet sikert a középosztály szélesebb rétegeiben, ha a népit lefordítja a középosztály nyelvére. E lefordításban a népit a középosztály ízléséhez alkalmazza, elrontja, híggá és szentimentálissá teszi. A nép már ezt a hamisítványt kapja vissza s mivel a felülről jött „kultúrkincset" mindig szívesen fogadja, hozzá hasonlítja a maga holmijait. Ekkép a népi holmiknak és a népi művészetnek ilyen értelmű és stílusú propagandája tulajdonképpen visszafelé sül el. Azzal, amivel a középosztály úgy véli, hogy régi értékeket ment meg, voltaképpen végső csapást mér a régi értékekre. [...] Vagyis: középosztályunk fejletlen ízlésű része még akkor is tönkreteszi a népi értékeket, ha rajong értük. (Szabó 1986/1938:78–79)

Szabó nem egyszerűen kritikusan, hanem kifejezetten indulatosan fogalmaz az „idegenforgalmi csárda" kapcsán, ahol „a barackpálinka mellé matyólányokat és gatyás matyólegényeket szolgálnak fel, hogy táncoljanak velük. [...] Itt emberméltóságról szó sincs, itt a fontos az, hogy kiszolgáltassuk őket, hogy napi egy pengőért gigolónak és alkalmi táncosnőnek alacsonyítsunk le matyólegényeket és matyólányokat." (Szabó 1986/1938:74–75)

2. Paradox módon éppen a népművészet-iparba bekapcsolódó parasztok váltak a modern, városi eredetű szokások és életmódelemek fő terjesztőivé falvaikban. „A város és a városi viselkedés hatásait a bokrétások vezetik be a faluba" – írta Szabó már a *Tardi helyzet*ben is. (1986/1937:129)

A *Cifra nyomorúság* emlékezetes nyitójelenetében, a „több mint száz méter vászon, félszáz gombostű és egy sereg apró dísz" felhasználásával készült „bonyolult alkotásokba" öltöztetett Margit kapcsán is ez a tapasztalata: a szerző a „megilletődöttség és izgalom nélkül áll[ó]" tizenhét éves lány láttán

[174] Ne feledjük, hogy ez az a korszak, amikor az értelmiség egy részében tudatosult, hogy az *igazi*, autentikus népdal nem azonos a 18. századtól kifejlesztett sajátos műdallal, a *„magyar nótával"*. (Bővebben, a cigányok által űzött zene szemszögéből: Dupcsik 2018b:58–59 és 96–99, Hooker 2013.) Ezen új, elsősorban Bartók és Kodály hatását mutató felfogás bizonyos szempontból éppúgy – nem annyira politikai, mint kulturális szempontból – ellenzékinek számított, mint a népi írók művei. Illyés Gyula (→ 4.5) *Bartók* című verse is a fanyalgók hangjával kezdődik: „Hangzavart?" S erre következik – még 1955-ben a vers születésekor is dacosnak számító – válasz: „Azt! Ha nekik az, / ami nekünk vigasz!"

> ha nem tudnám is, rögtön arra kellene gondolnom, hogy gyöngyösbokrétás. Úgy fog kezet, mint azok a parasztlányok, akik jártak Pesten szerepelni, lámpaláz és különösebb szégyenkezés nélkül. Megszokta, hogy megnézik a ruháját, egymás fölé lapuló szoknyáit: e pompás-színes csomagolást, melybe fiatal testét a vasárnapok ünnepén betakarja. Tudja, hogy kuriozitás ő, sokat ült modellt a festőknek, akik százféle színben és modorban festették le és talán azt is tudja, hogy képével néha találkozni lehet a Vilmos Császár út vagy Károly körút képkirakataiban.
>
> Margit már szerepel. Biztonságosan és izgalom nélkül. Úgy fogadja a látogatót a kis parasztszobában, melyen nehéz szag ömlik el a földes padló kipárolgásától, mint a színésznők az öltözőben. (Szabó 1986/1937:1)

Szabó számára a fő tanulság a cifraság és a nyomorúság közötti kontraszt:

> Igy készülődnek órahosszatt vasárnaponként, aztán susogva vonulnak fel a templom elé, kövekkel bütykös uccán a Margitok és Máriák... A vasárnapjuk ezzel telik el, hogy e ruhában vannak, hogy a ruhát fölveszik, hogy a ruhát leveszik. Margit hétköznapja azzal, hogy hajnali négytől esti nyolcig dolgozik a szomszéd uradalomban. Mert Margitnak mása sincs, mint 40 szoknyája, 4 pruszlikja, 15 zabkája és 7 kötënye, meg ő maga, aki viseli mindezeket. Van még egy házrészük is, ahol vasárnap öltözni és vetkőzni lehet. Más semmise. Summásmunkával keres valamit és él Bujákon. (Szabó 1986:9)

Szabó viszolygó együttérzése morálisan elfogadható ugyan, de a paraszti népművészet-iparosokat talán nemcsak áldozatoknak lehetne tekinteni, hanem olyan cselekvőknek, akik sajátos „hivalkodó fogyasztás" révén próbálják társadalmi státusukat növelni. „Csak" éppen ezúttal nem egy „dologtalan osztály" (Veblen 2009/1899, magyarul Veblen 1975/1899), hanem egy magát halálra dolgozó mélyszegény csoport tagjairól van szó. (Illetve az esetleges társadalmi mobilitás lehetőségéről is szó lehetett – a *Tardi helyzet*hez anyagot gyűjtő Szabó is állandóan azzal találkozott, hogy a helyiek menekülnének a paraszti léttől és/vagy a falutól).

A már idézett (→ 4.3.2) Arie den Hollander szerint az alföldi parasztság esetében a

> vagyoni egyenlőtlenségből eredő életmódbeli különbségek különben a kívülálló szemével alig észrevehetők. A különböző szociális helyzetű emberek, mint pl. a nincstelen mezőgazdasági munkás és a középparaszt, valamint a 100 holdas (58 ha) gazda életmódjában inkább több a közös, mint az eltérő vonás, legalábbis a fogyasztás tekintetében. Étrendjük összeállítása nagyjából hasonló... Bár a gazdag paraszt ötszobás házat építtet magának, de abból csak egyet, legfeljebb kettőt használ. A többi az ún.

> tisztaszoba, és ezért nem is lakják. [...] *Még a ruházkodásban is kevés különbség mutatkozik* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. Ha valakinek pénze van, ugyanazt a fajta csizmát és fekete vasárnapi ruhát csináltatja meg, mint a többiek. Az idegen képtelen vasárnap a kocsmában levők gazdasági helyzetét ruházatuk alapján megkülönböztetni. (Hollander 1980/1947:95)

Mindez egyáltalán nem jelent „egalitáriánus" kultúrát: éppen ellenkezőleg, nagyon tagolt presztízshierarchia jellemzi ezt a világot, amelyben a társadalmi határokat kényesen számontartják, viselkedésükkel minduntalan megerősítik:

> A fogyasztás terén mutatkozó hasonlóság ellenére, az egyes rétegek sokkal távolabb érzik magukat egymástól, mint a jövedelmek közötti különbségek alapján azt elvárnánk. Minden paraszt valamit és valakit lenéz, a legszegényebb, ha mást nem, a vándorcigányt. A sokféle réteg közötti finom megkülönböztetést az idegen nem ismerheti vagy érzékelheti könnyen, de azt hamar tapasztalja, hogy az emberek büszkeségből bizonyos távolságot tartanak egymás között. (Hollander 1980/1947:95)

Miközben – például a Matyóföld hatására – elterjedt képzet, hogy a magyar népviselet tarka, *cifra,* díszített, addig Veres Péter éppen a hétköznapi viselet egyszerűségét tekinti autentikusan népinek. „Az Alföld legtöbb helyén igen kevés szín van használatban. Azok is egyszerű és határozott színek. Fehér, fekete, szürke, barna, kék... A tarka ruhát *cigányosnak* mondják." (Veres 1936:37) Utóbbi szerző azonban a „tarkaság inváziójáért" – igaz, már nem általában az öltözködéssel, hanem konkrétan az ékszerviseléssel kapcsolatban – nem „csak" a középosztályt, hanem „az idegeneket" is okolja:

> ...az alföldi parasztság sohasem volt igazán ékszerviselő nép. [...] Mi magyarok itt az Alföldön fémben szegény tájra kerültünk, ezért maradtunk puritánok. Ami beszivárgott, az az urakon, szolgáikon, a polgárokon és a katolikus papokon keresztül jutott be. Meg aztán cigányok, örmények, zsidók, külföldről betelepült iparosok terjesztették. (Veres 1936:44)

„A népművészetre kimondta a maga ítéletét az idő és a parasztság társadalmi fejlődése" – fogalmaz Szabó (1986/1938:80). Míg Fél Edit és Hofer Tamás – igaz, egy vállaltan anti-tradicionalista diktatúra szorításában – hivatásának tekintette a tradicionális(nak minősített) világ leírását, és így legalább szimbolikus megőrzését (→ 6.4.2), addig a népi írók szerint nem maradt már mit menteni, sőt, inkább szabadulni kell a múlttól, amelyet a hatalmasok egy újabb kalodaként próbálnak „a népre" erőltetni. Éppen ezért azonban, Szabó megfogalmazásában:

3) Az elit és a középosztály piaci igényeinek torzítása mellett az is hatást gyakorol a népi kultúrára, hogy annak „ápolása" egyfajta rendies kötelezettséggé vált – elvetése pedig egyfajta lázadássá.

> A középosztály a helyett, hogy azon dolgozott volna, hogy e fejlődés [azaz a népművészet felbomlása – D. Cs.] minél kedvezőbb körülmények között menjen végbe, a népművészet furcsafogalmazású megmentésére vetette rá magát minden erővel. Ami az élet tartozéka volt, azt színpadra vitte; ami hagyományokból következett, azt szerepekre kívánta fölvétetni a parasztokkal. Ezzel akaratlanul is hozzájárult ahhoz, hogy *a parasztság a népviseletet már lassan urak számára teljesített szolgáltatásnak tekintse* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. Erre számos példa akad. Több helyt előfordult, hogy parasztok fenyegetőztek a kivetkőzéssel, ha valamit el akartak érni. Ma már a népviselet olyasmi, ami sok helyen az uraknak való kedvezésként jelenik meg, s öntudatosabb nép akkor sem vállalja ezt, hogyha ténylegesen saját ősi viseletéről van szó.
>
> A népviselet-föltámasztás eszközei bűbájosan naivak. Példának okáért az egyik módszer ilyen: Kövesden egyidőben az, aki színes kötőben ment a bálba, nem fizetett beléptidíjat. Ennek következtében a legények e színes kötőket szépen becsomagolták újságpapírba és elvitték a kocsma ajtajáig. Ott fölvették, bementek belépődíj nélkül és kijövet ismét újságpapírba csomagolva vitték haza a kötőket. Egyébként már a kékfestőtől vásárolt kötényeket hordják. Volt, aki minisztériumi segélyből 20–30 pengőt ígért a legényeknek, ha lobogós inget varratnak és ünnepnapon azt fel is veszik. A legények azzal a megokolással, hogy ők ugyan nem cirkuszolnak, hagyják őket békében, már nem is jelentkeztek a pénzért. A TESz is ajánlott pár száz pengőt, hogy azzal díjazzák a viseletet, de eredménye természetesen ennek se volt. A legények arra az egy alkalomra kölcsönkért ruhába öltöztek, felvették a pénzt, aztán hordták újra különös ruhájukat, mely csizmából, furcsaszabású lovaglónadrágból, szvetterből és micisipkából áll.
>
> E ruha már maga is azt mutatja, hogy a matyóság a proletarizálódás útjára lépett. E paraszti emlékekkel és proletár ruhadarabokkal vegyes ruházat szinte pontosan jelzi, mennyire félig paraszt, félig proletár ez a nép. (Szabó 1986/1938:80)

Nem „csak" szimbolikus küzdelmekről van szó, hanem a társadalmi alávetés nyers viszonyaira illesztett fügefalevélről:

> Közigazgatási tisztviselők például gyakran hangoztatják, hogy szívesen mennek olyan falvakba, ahol népviselet van. És pedig azért, mert tapasztalat szerint a népviseletes nép szelídebb, jobban kezelhető, engedelmesebb és a többieknél nagyobb tisztelettel viseltetik nadrágos vezetői iránt. Talán nem tévedek, ha a szép és tarka kedvelése mellett ezt is egyik okául állítom a vidéki értelmiség népviseletszeretetének. E réteg rengeteg gondja

baja és az elfojtott indulatoktól való állandó félelmei közt él, előretolt posztján, ahol a nép szemében olyan hibákért is ő felelős, melyeket nem ő követett el. Természetesen jobban szeret egy népviseletes, ízesbeszédű, paraszti magatartású népet látni maga alatt, mint egy polgárosodott viseletű munkás- vagy proletárszemléletű, harcosabb népet, melynek már nehezen mozdul fején a kalap, ha nadrágos ember jön szembe az úton.

Kétségtelen, hogy míg a népviseletes falvak parasztjai roppant buzgalommal és előre köszönnek az úrnak, a kivetkőzöttek ezt már kevésbbé teszik ésígytovább... A vidéki értelmiség ösztönösen érzi azt a mély társadalmi igazságot, hogy a népviselet olyan ruha, mely valamennyire benntartja viselőjét az úrtisztelő, békés, természeti, társadalmi rendbe beletörődő szemléletben. És ugyancsak érzi, hogy a munkás és polgári jellegű ruha olyan viselet, mely már harcosabb indulatokat jelez. (Szabó 1986/1938:202)

4.5 Illyés Gyula

4.5.1 „Az országot és királykisasszonyt bódító kiskondás" esete a társadalmi mobilitással

Be kell vallanom: többszörösen ambivalens attitűdökkel viseltetek Illyés Gyula és munkássága iránt.

Egyrészt tisztelem őt azért, amiért egy rendkívül alacsony társadalmi helyzetből kiemelkedve vált írófejedelemmé. Tisztelem őt azért, amiért ezen rendkívüli pálya sodrása nem vitte el semmilyen politikai vagy ideológiai radikalizmus felé, úgy, ahogy ez tehetséges pályatársaival is előfordult (Erdei Ferencre utaltam → 5.3). Másrészt viszont, ha nem is elítélően, de legalábbis távolságtartással nézem az érem másik oldalát, tehát hogy Illyés mintha „túlságosan jól" megtalálta volna a hangot, nemcsak a legkülönbözőbb írói csoportosulásokkal, de az egymást váltó rezsimekkel is.

Legfőképpen pedig: Illyés írta a legjobb népi szociográfiát, egyáltalán, az egyik legfontosabb magyarul megírt könyvet, a *Puszták népé*t (→ 4.5.3) Ugyanakkor ő írta a népi írók fénykora, tehát az 1930-as évek egyik legrosszabb, vagy legalábbis legmanipulatívabb írását is (*Pusztulás* → 4.5.2).

Illyés Gyula (1902–1983) katolikus-református családban született a tolnai Rácegrespusztán, a pálfai Apponyiak pusztáján.

Akiknek fölfelé sikerült kijutniok, azokról a pusztán bent maradtak között olyan történetek keringtek, mint az országot és királykisasszonyt bódító kiskondásról. Mesehősök voltak, azzal a különbséggel, hogy nemigen jöttek vissza. A puszták népét mindenki megtagadja, ez az első vám, amelyet fizetni kell annak, aki kilép a puszta

világából... A cselédfiú, aki Pesten levélhordóvá vagy rendőrré fejlődik, öntelten és fönségesen lépdel a karácsonyi ünnepek alatt a cselédházak előtt, s megnézi, kinek köszönjön előre, sőt kinek a köszönését fogadja; egyre ritkábban látogat haza, s végül teljesen elszakad. [...]

A hat igazán rendkívüli tehetségű Szabó fiú közül az egyik paraszthoz szegődött, majd egy fehérvári mészároshoz, végül boltiszolga lett; a másik – valóban mesébe illő szerencsepróbák után – villamosvezető Pécsett! Az almajori első béres fia vasúti hordár lett, micsoda úr! Ő hazalátogat néha; a béresek karikába álltak körülötte, és ragyogó szemmel bámulták gyönyörű egyenruháját. Hát ilyesmi is lehetséges? – hihetetlen volt." (Illyés 1993/1937:198–199)

A szellem fegyvereihez a cselédek leszármazottjai legfeljebb a harmadik-negyedik nemzedékben jutottak. A faluba sodródott család valamelyik tagja továbbsodródott a városba. Az értelmesebbek ösztönösen a szolgai pályákat keresték: hivatali altisztségre, pedellusságra, portási és hasonló hozzájuk illő, alacsonyabb közigazgatási állásra áhítoztak. Akiknek ez sikerült, azok uraik példáját követve gyakran taníttatták gyerekeiket. [→ 4.3.4. – D. Cs.] [...]

Hajas bácsi fia Pesten járásbírósági kézbesítő lett, annak gyereke pedig jogász. Ezt maga Hajas bácsi is csak hírből tudta, a jogásznak csak fényképét ismerte, s állította ki büszkélkedve a sublót tetejére. Egy kicsit sietve hányjuk föl, hogy a mai állítólagos népies irányzat hatása alatt sokan oly büszkén emlegetik póri származásukat, akár a mágnások a maguk őseit. Nem hiszem, hogy Hajas bácsi unokája gyakran előhozakodott nagyapjával. Az ilyen nagyapák, tapasztalatom szerint, a szalonokban kedélyes öreg földbirtokosokká szoktak finomodni... (Illyés 1993/1937:208)

Akkor hogyan emelkedhetett ki ebből a közegből (→ 4.5.3) egy „mezítlábas cselédgyerek"?

- Az egyik nyilvánvaló ok Illyés kiemelkedő tehetsége – ami szükséges, de nem elégséges feltétel lehetett.
- A felmenői mindkét ágon legalább két nemzedék óta „készülődtek", egy nagybátyjából (apja öccséből) dombóvári főjegyző lett, míg apai nagyszülei „nagyszámú unokáik közül hat fiú került középiskolába; tanulmányait csak kettő fejezte be". (Illyés 1993/1937:208–209) Illyés azt hangsúlyozza, hogy „a pohár félig üres", de a Horthy-korszak nem-középosztálybeli családjaihoz képest a tágabb értelemben vett család mobilitási teljesítménye valóban figyelemreméltó.
- Illyés apja gépész volt az uradalomban, Illyést nyolcéves korában Varsádra adják „német szóra", a pálfai kastély nevelőkisasszonyától francialeckéket

vett, gyerekként írogatott, rajzolt; tízéves volt, amikor a család végleg elhagyta a pusztát.

Tehát, bár egyrészt az amúgy meglehetősen tagolatlan cselédség legfelső rétegébe, egy szokatlanul agilis famíliába született, másrészt nem „csak" testközelből ismerte a pusztaiak életét, de jogosan sorolhatta magát, legalábbis gyerekként közéjük. Már a címszavakból kitűnik, hogy pályája ezután sem volt simára kikövezve: dombóvári, bonyhádi, budapesti gimnáziumokba járt, közben szülei 1916-ban elváltak, kitört és lezajlott az első világháború, a spanyolnátha pandémiája, forradalmak, ellenforradalom, román megszállás, Trianon stb. Néhány hónappal egyetemi tanulmányai megkezdése után (a Budapesti Tudományegyetemen, tehát a mai ELTE jogelődjén) politikai okokból emigrálnia kellett. „Bejött" az a nagyon törékeny esély, hogy még az emigrációból is inkább profitáljon, mintsem veszítsen: Bécsen és Berlinen át végül Párizsban kötött ki, volt bányász, rakodómunkás, nyelvtanár, könyvkötő, időnként diák a Sorbonneon, ahol irodalmat, szociológiát (!) és kísérleti pszichológiát tanult.

> A magyar főiskolai hallgatóknak hány százalékát adja a többmilliós cselédség és zsellérség? Még ezrelékben is bajos kifejezni. Ez is egy fajtája a korlátozott számnak, sőt ez az igazi, bár erről a numerus clausus legharcosabb ellenfelei sem emlékeztek meg soha, egy fél szó erejéig. Egyetlen béresről sem tudok, aki fiát középiskolába járatta. (Illyés 1993/1937:207)

Költői túlzás? Az utolsó mondat mindenképpen, de Illyés sugallata, nevezetesen, hogy a földnélküli parasztság továbbtanulási esélyei jóval kisebbek az összes többi társadalmi réteghez képest, mint a nem-zsidók esélyei a zsidók esélyeihez képest – betű szerint igaz. A zsidósággal való kényes összehasonlítást[175] pedig nem megkerülni szeretném, hanem éppen jobban kibontani:

- az 1913–1914-es tanévben Magyarországon az egyetemi hallgatók 28,4%-a volt izraelita (Laky 1931:51, 9. tábla), miközben az izraeliták aránya az össznépességben 4,5% volt – ez 6,3-szoros felülreprezentáltságot jelentett.

Ennek oka pedig *nem* „a zsidóság-faktor" volt, ahogy például az antiszemita „magyarázatok" feltételezik, hanem elsősorban a zsidóság alulreprezentáltsága a mezőgazdasági népesség körében, illetve felülreprezentáltsága olyan

[175] Ami inkább az antiszemiták számára lehet kínos, lásd lenn.

társadalmi csoportokban, amely rétegek gyerekei *valamennyi* vallás köréből erősen felülreprezentáltak voltak az egyetemisták között. Lássuk csak:

- 1913–14-ben az egyetemi hallgatók szüleinek 52,7%-a volt értelmiségi vagy tisztviselő[176] (ők az össztársadalmon belül 4,2%-ot tettek ki – ez mintegy 12,5-szeres felülreprezentáltságot jelentett, ami lényegesen magasabb volt, mint amit fent a zsidó/nem-zsidó dimenzió mentén ugyanekkor láthattunk.
- Az 1919 után fellángoló antiszemita hisztéria, amely előszeretettel hivatkozott a „túl sok" zsidóra az egyetemeken, elérte a numerus clausus bevezetését; a törvényt 1928-ban feloldották ugyan, de az egyetemek, saját hatáskörükben továbbra is erősen szűrtek. E tendenciák következtében az 1929–1930-as tanévben a hallgatók 10,5%-a volt izraelita. (Laky 1931:51, 9. tábla)

„Nagyobb társadalmi esélyegyenlőség" jött volna létre? Nem egészen:

- 1929–1930-ban az egyetemi hallgatók szüleinek már 62,9%-a volt értelmiségi vagy tisztviselő (vagy katonatiszt) (miközben a csoport össztársadalmi aránya minimális mértékben növekedett).

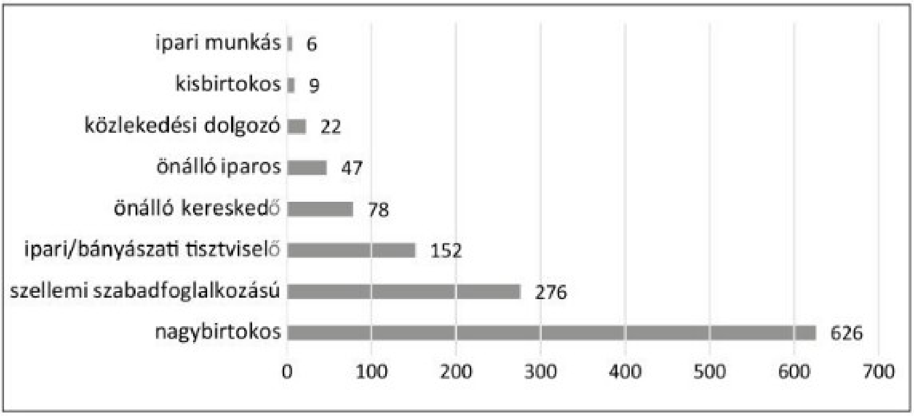
S mi a helyzet Illyés mi-csoportjával?

- 1930-ban 52 egyetemista szülei voltak „gazdasági cselédek" = az összes egyetemista/főiskolás (1930-ban 16 053) 0,32%-a.
- Összevonva a különböző mezőgazdasági törpebirtokos/napszámos/cseléd kategóriát: közülük került ki az egyetemisták 1,28%-a (206 fő). (Timár 1995:579–580)
- Azaz: „mindenki más" gyerekeinek átlagosan (részletezve: 4.2. ábra) mintegy 75-ször nagyobb esélye volt, hogy diplomás legyen, mint a törpebirtokos és földnélküli parasztság (tehát a korabeli népesség mintegy felének) gyerekeinek.

De ezek az adatok, érvek, szempontok a magyar középosztály összehasonlíthatatlanul kisebb részét foglalkoztatták, mint az ún. „zsidókérdés."[177]

[176] Vagy katonatiszt – a statisztika összevonta őket a köztisztviselőkkel –, de az ő létszámuk nem volt jelentős: a Monarchia hivatásos tisztjeinek kevesebb, mint tizede tartozott a magyar etnikumhoz.

[177] Talán nem érdektelen felidézni még egy adatsort: *1930-ban a felsőfokú végzettséggel rendelkező magyarok 9,8%-a volt nő.* Ami egyrészt hatalmas növekedés az 1890-es 0,0%-hoz képest, mégis,

4.2 ábra. Hányszor nagyobb volt az esélye (1930) a diploma megszerzésére egy földnélküli napszámos gyermekének esélyeinél egy … gyermekének?
Forrás: Timár 1995:579–580. Az eredeti táblázat címe: „Az esélykülönbségek társadalmi csoportonként (az 1929/30-as tanév hallgatói létszámai az 1920. évi népszámlálás kereső létszámaihoz viszonyítva)"; ennek adatait alakítottam át a fenti szorzókká.

4.5.2 *Pusztulás:* az etnospecifikus demográfiai pánik minősített esete

A 20. századi előzményekre visszanyúló egyke-diskurzus első igazi „virágkora" a két világháború között bontakozott ki, amikor ez a sajátos *Mi-negatív* pánik összefonódott a nemzetiségekkel, mindenekelőtt a németekkel kapcsolatos *Ők-pozitív* demográfiai pánikkal. Illyés Gyula híres *Pusztulás* című cikke (1933) paradigmatikus a diskurzus szempontjából (illetve meghatározta a vita tematikáját, stílusát és érveit is).

> Új ház nem igen épül, de évente törvényszerű pontossággal mégis tanyát ver három-négy német család. A szomszédos falvakból költöznek be, de tart még a beszivárgás erre a vidékre külföldről is. Egész családok húzódnak át Szerbiából és a Bánságból. Szorgalmas, törekvő és kisigényű népek, öntudatosak és gerincesek. Megvesznek egy-egy roskadozó házat, valamelyes földet, aztán bevonulnak, apraja-nagyja egy-egy fénylő kapával. Ez mindenük, de mire a gyerekek felnőnek, kész három-négy új raj, mely aztán szintén elvégzi a magáét, hőskölteménybe illő hősiességgel. Neheztelhetünk rájuk? Én bámulom őket, látom, amit maguk sem látnak: megannyi rezdülései egy hatalmas erőnek, mely szemünk előtt fúr, turkál, veti a földszintre vakondok-házait a határban és foglal új s új kolóniát.

a gender-dimenzió mentén mintegy tízszeres különbség látható a továbbtanulási esélyekben. A korabeli közvéleményt azonban ez az összefüggés sem igazán foglalkoztatta. 2016-ben a diplomások 56%-a volt nő (KSH 2017b:15) – ennyit a nemi különbségek „biológiai meghatározottságáról".

– Most már itt a felső végen is német vett házat, - mondja J. J. bátyánk, aki a *hetven körül jár s emlékszik, midőn még szín magyar volt a falu* [kiemelés tőlem – D. Cs.].

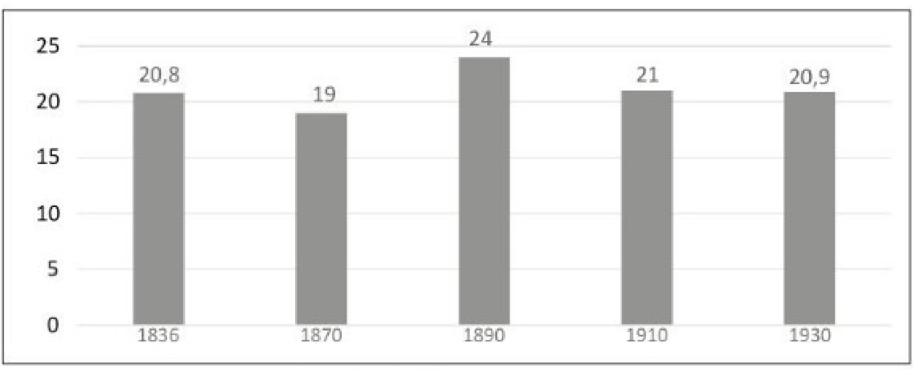
A felső vég, ez talán fáj egy kicsit, azelőtt csak a völgyben laktak németek. De nem. J. bátyánk nyugodtan, derűsen magyarázza, hogy szaporodtak, hogy nyomultak fölfelé a németek s ennek arányába, hogy vándoroltak el magyarok még feljebb, oda a temetőbe.

– Húsz év múlva egy fia magyar se lesz a faluban, János bátyám.

– Lesz német, uram. Nép az is; megszánti az is a földet; fizeti az adót az is. (Illyés 1933: o. n.)[178]

Az ekkor még meg nem nevezett falu Zengővárkony (1913-ig Várkony) volt, ahol az egyke-diskurzus igazi kezdeményezője, Fülep Lajos[179] élt. S ahol 1910-ben 21% volt a németek aránya (KSH 1912:8–9), az Illyés útja előtti utolsó népszámláláson, 1930-ban pedig 20,9% (KSH 1932:79). A falu össznépessége a két népszámlálás között mintegy 7%-kal csökkent, ami arra utal, hogy a két etnikum népessége gyakorlatilag megegyező mértékben csökkent. A statisztikai adatok szerint tehát valójában a németeknek sem a száma, sem az aránya nem növekedett a faluban.

„A török kiűzése után a népessége színmagyar volt, csak a XVIII. század közepén kezdtek beköltözni a római katolikus németek…" – fogalmaz a faluról szóló 2007-es monográfia – feltehetően Andrásfalvy Bertalan által írt – részlete, hivatkozások és pontos adatok nélkül. (Baumann–Fülöp 2007:10) A 19. századból nem állnak rendelkezésünkre adatok a várkonyi nemzetiségi arányokról, a vallási összetételről azonban igen, s mint fent láthatjuk, a katolikus és a német kategória felcserélhetőnek tekinthető (4.3.1 és 4.3.2 ábra).

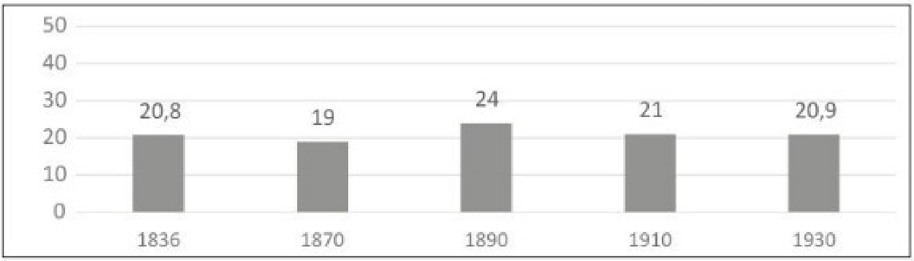

4.3.1 ábra. Katolikusok aránya (1836, 1870, 1890), illetve a németek aránya Zengővárkonyon (1913-ig Várkony) 1910, 1930 (%) Forrás: KSH 1974:33; KSH 1912:8–9; KSH 1932:79

[178] Mivel a cikket online html-formában sikerült feldolgoznom, oldalszámokat nem adok meg.

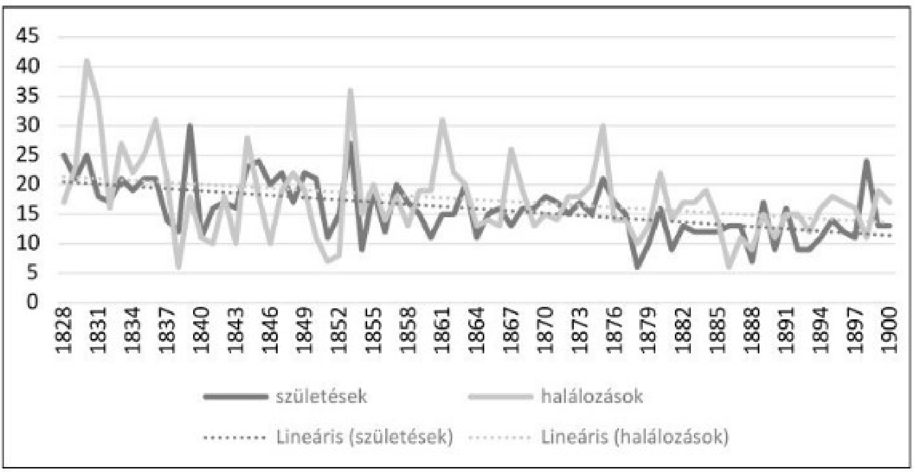
[179] 1928-as vitaindító cikkét és Nagy Ferenc – kisgazda politikus, későbbi miniszterelnök – erre adott támadó élű kritikáját lásd Fülep 1928.

Ugyanezen adatok, de 100%-ra felhúzva a skálát (4.3.2 ábra)

4.3.2 ábra. Katolikusok aránya (1836, 1870, 1890), illetve a németek aránya Zengővárkonyon (1913-ig Várkony) 1910, 1930 (%) Forrás: KSH 1974:33; KSH 1910/1912:8–9; KSH 1930/1932:79

Ismerjük a falu születési és halálozási mutatóit is (4.4 ábra).

4.4 ábra. Születések és halálozások száma Zengővárkonyon (1913-ig: Várkony) Forrás: KSH 1974:54–55; 98–99

Láthatjuk tehát:

- a születési és a halálozási mutatók szinte párhuzamosan, folyamatosan csökkentek, már a 19. század óta a faluban – *akárcsak az országos adatok esetében;*
- amiben Várkony/Zengővárkony különbözött az átlagtól: itt a születések száma *előbb* csökkent tendenciaszerűen a halálozások alá, mint országosan;
- a tendencia azonban nagyjából megegyezett a falu magyar és német lakosai között.

- „J. bátyánk" pedig, ha hiszünk Illyés írásának, nem „hetven körül" járt, hanem több mint 190 éves volt – hiszen „emlékszik, midőn még szín magyar volt a falu."

„Találomra feljegyzek egy-két adatot. Arról szólnak, hogy hány magyar élt 1912-ben és hány 1928-ban az alábbi falvakban, melyeknek *elnémetesedése már menthetetlen* [kiemelés tőlem – D. Cs.]" – írja Illyés, majd egy kisebb táblázatos felsorolás után (lásd lenn) jött a megzenésített búslakodás: „Babarcon például, melynek kálvinista magyar gyülekezete 1545-ben alakult, ma 424 német él. A magyar iskolának egyetlen tanítványa van; a református pap, aki egyben tanító is, a saját kislányát tanítja benne." (Illyés 1933: o. n.)

Vessük össze Illyés és a KSH adatait (4.1. táblázat).

4.1 táblázat. Magyarok és németek száma az Illyés által említett falvakban, a Pusztulás *és a KSH adatai szerint*

település	magyarok Illyés szerint 1928	magyarok, KSH 1930	németek Illyés sz. 1933	németek, KSH 1930
Babarc	80	129	424	1388*
Garé	119	444		3
Kovácshida	216	418		0**
Botyka	283			
Peterd (vszeg Kispeterd	104			
Botykapeterd (← Botyka és Kispeterd egyesítése, 1931)		649		0
Szava	208	522		22***
„Terenfa" (valójában Tésenfa)	236	395		10****
Turony	156	283		10*****

* „magyarul tud: 850" – ez azért érdekes, mert Fülep Lajos hozzászólása a vitához (1933) egyetlen érdemi érvet hozott: a KSH-statisztikákban „a magyarság helyzetét kedvező színben föltüntetni igyekvő szándék problematikussá teszi az anyanyelvi adatok helyességét". Sajnos nem lehet szebben fogalmazni, mint hogy Fülep Lajos nem mondott igazat akkor, amikor azt állította (1933:283), hogy csak országos nemzetiségi statisztikák lennének, települési bontás nélkül.

** horvát: 1 fő

*** horvát: 3 fő

**** bunyevác: 19 fő, egyéb: 12 fő

***** horvát: 10 fő, bunyevác: 10 fő

Forrás: KSH 1932:76–77, 78–79, 80–81.

> Csoma, Attala, Pula, Kurd, Högyész, Hidegkút... minek hánytorgassam újra, hogy mi vár rájuk? Hogy mi vár az egész Dunántúlra? Falvak villannak elém s merülnek el a sötétségben. Ismerem valamennyit, tudom, hogy fuldoklik bennük a magyarság, a nyelv, melyen magam is már csak dadogni tudok. Dagad, ostromolja őket a német tenger és nincs, ami megállítsa

– sorolja sötéten az írása végén Illyés. (1933: o. n.)

Az utolsó idézetben felsorolt hat település közül például Csomán és Attalán 1930-ban egyetlen német sem élt (KSH 1932:96), eltűnt az adatokból az 1910-ben itt élt négy, illetve hét német (KSH 1912:28). Kurdon a németek 1910-es 65,7%-os aránya (KSH 1912:46) 1930-ra 60%-ra csökkent (KSH 1932:110), és így tovább. Ungváry Krisztián szerint Hidasd esetében nem csak Illyés manipulált a tendenciákkal és az adatokkal. (Ungváry 2012:264–265) Az eredetileg (1711-ben) sváb és szerb telepesek alapította faluban nem volt református gyülekezet, azt csak a Tiszántúlról *ideiglenesen* odatelepedett magyarok alapították. Ennek ellenére „a hidasi [sic! – D. Cs.] templom »elnémult harangjait« a református teológia Turul Szövetségbe tartozó diákjai a Kálvin téren állították fel, hogy ezzel is hangulatot keltsenek a svábok ellen...". (Ungváry 2012:264)

„A dunántúli németek száma 1920 és 1930 között 8000 fővel csökkent, míg a [dunántúli] magyaroké 180 ezer fővel növekedett..." (Ungváry 2012:264, sajnos, hivatkozások nélkül). A népszámlálási adatok szerint pedig a magyarországi németek 1920. évi 9,9%-os aránya 1930-ra 5,5%-ra csökkent.

Ami pedig a demográfiai tendenciák szempontjából különösen érdekes: az adott évben anyává váló nők között 1920-ban 9,2% volt a németek aránya, de ezt követően folyamatosan csökkent. 1933-ban az anyáknak már csak 4,6%-a volt német. (Demográfiai évkönyv 2011:1.4.35. adatsor) Ez ráadásul a Trianon előtti korra visszanyúló tendencia: 1896-ban az anyák 11,6%-a, míg 1913-ban 8,7%-a volt német. (Demográfiai évkönyv 2011:2.4.13. adatsor) Az „elnémetesedés" pánik teljesen alaptalan volt: a németek aránya az asszimiláció és az össznépességnél alacsonyabb születési mutatók miatt folyamatosan csökkent a két világháború között.

„Honnan vette Illyés Gyula adatait?" – már leírtam ezt a mondatot, amikor elolvastam Braun Róbert vitacikkét a *Nyugat* következő számában,[180] amelyben ugyanezt a kérdést teszi fel. (1933:280) Braun feltevése szerint Illyés osztja a „lappangó, nyomtatásban kifejezésre nem jutó nézetet, hogy t. i. a reformátusok az igazi magyarok", és hogy a református egyházközség anyakönyveiből indult

[180] A *Pusztulás*t, Braun, Babits, Fülep és mások reagálását, Illyés viszontválaszát, összesen kilenc szerző tizenegy, eredetileg a *Nyugat*ban megjelent cikkét összegyűjtve újraközli: Téglás 1992.

ki. Márpedig a felsorolt falvakban a reformátusok száma 20 év alatt valóban csökkent 18%-kal. Ennek oka azonban, figyelmeztetett a rutinos társadalomkutató (→ 3.2.5), lehet az *elvándorlás* is.

> Baranya 1066 reformátust veszített, viszont Pécs 68,6%-kal, azaz 1530 reformátussal szaporodott az utóbbi tíz évben. Továbbá Budapesten az utóbbi tíz év alatt a katolikusok szaporodása 8,2%, ellenben a reformátusoké 20,3%, ami nyilván nagyobbrészt nem születés, hanem bevándorlás [eredménye]. (Braun 1933:280)

Mindamellett közismert tényként kell elismernünk, hogy a reformátusok születési számaránya alacsonyabb az országos átlagnál – teszi hozzá Braun. Azonban ez szabályszerű jelensége a születések mesterséges szabályozásának, az emberi nem jövőjére nézve ennek az oly döntő fontosságú találmánynak terjedése óta, hogy t. i. a születések mesterséges szabályozásának ismerete a lakosság vagyonosabb és intelligensebb részében terjed gyorsabban. A zsidók száma Baranyában tíz év alatt 16,2%-kal csökkent, a Dunántúlon 13,6%-kal, Budapesten 5,2%-kal, az egész országban 6,1%-kal. (Braun 1933:280)

Valóban „közismert tényről" van szó. Például Kovács Imre említett művében (→ 4.3.3) az egykézés egyértelmű vallási meghatározottságáról is ír: „Az egykéző református őslakosság pusztulásnak indult… [míg] a bevándorlók jobbára katolikusok." (Kovács 1989/1937:88) Hasonló szembeállítással dolgozik a kitűnő néprajzos szerzőpáros is: „A századforduló körül, a két világháború közt is sok gyermek jellemezte például Átány közelében a mezőkövesdi matyókat, vagy a Jászságot (mindkettő katolikus vidék). [Ugyanakkor a] születések számának erős korlátozására a legszembeszökőbb példákat az ország nyugati felében néhány református népcsoportnál találhatjuk." (Fél–Hofer 2010:137) Noha mindkét idézett mű óvakodik a *nyílt* általánosítástól, azért a szembeállítás sugallata mégis nyilvánvaló: a reformátusok „hajlamosabbak" az egykézésre, mint a katolikusok.

Az országos adatok azonban megint csak nem támasztják alá ezt az esetleges általánosítást: 1873 és 1913 között az anyák között a reformátusok aránya 13,4%-ról 13,5%-ra változott, tehát gyakorlatilag stagnált (míg a katolikusoké ugyanezen periódusban – nem számottevő mértékben, de – csökkent, 52,6%-ról 51,2%-ra, Demográfiai évkönyv 2011:2.4.15. adatsor). A két világháború között pedig, ironikus módon, éppenséggel még nőtt is az anyák között a reformátusok aránya (1919: 18,7%, 1938: 21,6%), miközben a katolikusoké (1919: 66,9%, 1938: 66,6%) stagnált. (Demográfiai évkönyv 2011:1.4.36. adatsor)

> Tudom, itt már az sem segítene, ha földet adnának. Az történne, ami a Sárközben, ahol *a tízholdas gazdák* [kiemelés tőlem – D. Cs.] éppúgy egykések, mint a százholdasok.

> [...] A parasztság itt felvergődött valami színvonalra, megszerezhetett családonkint 20-30 hold földet, esetleg talán százat is, mint itt-ott a Sárközben, megszokott valami módot és természetszerűleg még jobbra törekszik. (Illyés 1933: o. n.)

Majd Illyés egy olyan örökösödési rendszer ötletével jön elő, amely éppen az egykézőket akadályozná meg abban, hogy az egész földbirtokot örököseikre hagyják, míg a négy gyereket előnyben részesítené. Hihetetlen: éppen Illyés hagyta volna figyelmen kívül, hogy a paraszti népesség mintegy 90%-ának nem volt még tíz holdja sem, csaknem 47%-ának pedig egyáltalán nem volt földje? Ráadásul mind ő, mind a kortársai szinte sosem tudatosították: ennek oka nemcsak az egyenlőtlen birtokeloszlás volt, hanem az is, hogy az ország méreteihez képest túl sokan próbáltak mezőgazdaságból élni. Nem sokkal később, 1945-ben, egy olyan földreform során, amely sokkal radikálisabb volt, mint amilyet a két világháború között bárki, akár a népiek is felvetettek volna, *teljesen* felszámolták a nagybirtokrendszert. Az 1945-ös földosztás után azonban a parasztság 17%-ának még mindig nem volt földje, a birtokok 87%-a pedig még mindig kisebb volt tíz holdnál.

Igazi szentségtörés *lett volna* akkor, ha valaki az elemi iskolai matematikai készségét mozgósítva megállapítja: Magyarországon a földkérdés nem oldható meg másként, mint a (mezőgazdasági) népesség drasztikus csökkenése árán.[181] Igazi szentségtörés *lett volna* annak felvetése: mivel 1914 (a tömeges tengerentúli kivándorlás lezárulása) és 1949 (a mezőgazdaság ún. kollektivizálása és az erőltetett iparosítás kezdete) között a mezőgazdasági népesség érdemben nem tudott csökkenni, az egyke tulajdonképpen nem „csak" egyéni szinten, hanem magyar össztársadalmi szinten is optimális és jövőbe mutató stratégia lehetett.

Kivéve persze akkor, ha a népek népesedésének alakulását nulla összegű játszmának tekintjük, gyilkos versenynek, amelyben életveszélyes egy kicsit is lemaradni, háborúnak, ahol az anyák méhe a csodafegyver *(Wunderwaffe)*. A *Pusztulás* mindenesetre valami hasonló világképet állít elénk: Illyés, miután szörnyülködik azon, hogy Európa népessége 1800-tól az ő koráig 2,7-szeresére nőtt [azóta az 1800-as érték csaknem négyszeresére – D. Cs.],[182] hozzáteszi:

> Az egykét csaknem minden országban ismerik. Ha mindenütt egyforma arányban lépne fel, alapjában semmi baj nem volna, a népek egyensúlyi aránya megmarad. De csak egy-két évtizeddel előbb lépjen fel az egyikben, mint a másikban, az utóbbi rögtön elnyeli az előbbit. A háború előtti Franciaországra végzetes veszedelmet jelentett, mert

[181] Ez lett végül a kommunista rendszer „megoldása" – a „szokásos" embertelenséggel és dilettantizmussal levezényelve a folyamatot. → 6.1 és 6.3.2

[182] 1800-ban 188, 1933-ban 506 millió, 2018-ben 746 millió.

> ugyanakkor Németország lakossága szaporodott. Franciaország azóta gátat vetett a bajnak. Olaszország mai nagyhatalmi helyzetét elsősorban lakossága most is tartó gazdag növekvésének köszönheti. (Illyés 1933: o. n.)

Az adatok azonban ismét nem mindenben támasztják alá Illyés idézett erős megállapításait: 1919 és 1933 között Olaszország 12,1%-kal növelte népességét, Franciaország 8,2%-kal, míg Németország 9%-kal. Az idézett gondolatok azonban a diskurzus elemzése miatt nagyon is tanulságosak: mind a Mi-negatív, mind az Ők-pozitív demográfiai pánik francia találmány, amelyet az 1870 és 1914 közötti korszakban fogalmaztak meg, éppen a németekkel kapcsolatban. Közismert, hogy Illyés – aki gyerekkora óta bevallott ellenérzésekkel viseltetett a német nyelv iránt (Illyés 1993/1937:6–7) – a francia kultúrába beleszerelmesedett,[183] s éppen formálódó fiatal felnőtt korában töltött éveket Franciaországban.

Illyés 1933-ban már professzionális író volt, aki a *Pusztulás*ban a „beszivárgó német veszedelmet" mesteri kézzel kapcsolja össze a hitleri Harmadik Birodalom jelentette veszéllyel. Először a nyelv szintjén – meg nem nevezett vendéglátójával, nyilvánvalóan Fülep Lajossal folytatott diskurzusa azonban ezen a ponton szinte már önparódiává válik:

> Mert mi a nép? Másfél órai vita után érkeztünk el oda, hogy – bár vannak más ismérvei is –, mégis csak a nyelv. Mi van a magyar nyelvvel? Olyan egyszerre legyintettünk, jelezve a lemondást, hogy fölnevettünk. Alulról ez a német ék, fölülről az a méreg, amit Pest áraszt a magyar nyelv szellemébe, mivel végződhetik ez? […]
>
> Nyelvében él a nemzet? Hát akkor már erről az oldalról is halálán van. […] Elfelejtettük az anyanyelvünket, – mondja diadallal. – Magyarországon senki sem tud már magyarul. Úgy beszélgetünk, mintha párbajoznánk s a hibák után szeretnénk megállapítani a szabályokat, mert csak a hibákat élezzük. De érezzük-e valamennyit? Lassanként belefáradunk és tehetetlenül, némán, izzadva ülünk a kertben, mint a némaságra varázsoltak; szájjal-kézzel az ivást utánozva tudatom, hogy szomjuhozom. Elneveti magát, de egyszerre még a nevetése is megtörik, hátha még ezt a széles hahaházást is a németektől vettük át? (Illyés 1933: o. n.)

Egyáltalán nem olyan vicces, például a Pest „mérgező" hatásáról odavetett félmondat. A cikkben megjelent „nyelvfilozófia" azonban már gyakrabban kelt mulatságos hatást, például: „idegen szavak is beolvadhatnak a nyelvbe, hajthatnak olyan ősi sarjat, mint a ziffer-ből a szűrre ragadt cifra…" (Illyés 1933: o. n.) A 'cifra' (arab eredetű) latin jövevényszó, a magyarban és a németben egyaránt;

[183] „…nyolcéves koromban franciául társalogtam, az ököristálló mögött." (Illyés 1993/1937:32)

eredeti jelentése „zéró, nulla", a németben a mai napig, míg a magyarban a 16. század elején következett be a jelentésváltozás. A „másodkaszálású széna" jelentésű 'sarjú' szóból 1600 körül alakult ki a választékosabb 'sarj' alak, a valóban ősi uráli 'ős'-ből a 16. században alakult ki az 'ősi' – a pedigréjük miatt „magyarabb" szavak lennének?

A német veszély – ezúttal már idézőjel nélkül – érzékeltetésének egyik leghatásosabb epizódjában Illyés *Reichsdeutsch*, azaz németországi német fiatalokkal találkozik. Nyilvánvalóan *Wandervogelek* – a mozgalom az 1890-es évek óta létezett, tagjai mindig is erős érdeklődést tanúsítottak a *Volksdeutsche* (Németországon kívüli németek) iránt, és ez az érdeklődés a két világháború között csak fokozódott. A magyar íróval 1933-ban, Hitler hatalomra jutásának évében beszélgető württembergi fiataloknál

> néprajzi térképek voltak. Ne rémüljenek meg, nem olyan bekebelező térképek, melyek a Dunántúlt már az egységes nagy Németbirodalomhoz színezik, bár ilyet is láttam már. Részletes túristatérképek voltak, melyek azonban a hegyek és dűlőutak mellett a vidékek nemzetiségi helyzetét is feltüntették. Piros jelölte a németet, itt-ott friss piros ceruza. Ez már a mi pótlásunk, mondta az egyik diák. Hatalmas lángnyelv lobogott a Duna–Dráva közéből észak felé, láng marta a nyugati széleket, az egész Dunántúl tele kisebb-nagyobb őrtűzekkel; Pest környéke valóságos kivilágításban úszott. Hosszasan szemléltem.
>
> Elég jól ismerem a mi hivatalos néprajzi térképeinket, azokon is eltünődhet az ember. Ezek láttán megdöbbentem. Keserűség fogott el, szó nélkül pillantgattam hol a térképre, hol a diákokra. Idő kellett, hogy tárgyilagosságomat visszanyerjem. Ismétlem, nem vagyok soviniszta, *tudom,* hogy minden fajnak egyformán joga van az élethez és a földhöz, sőt azt is, hogy *az élelmesebbnek több joga van, mint a gyöngének* [kiemelések tőlem – D. Cs.]. [...]
>
> – Találkoztunk mi olyanokkal is, vágott közbe a másik, akik alig tudtak már németül és mégis németnek vallották magukat. Két-három nemzedék is megtagadhatja származását s a következőben mégis teljes erejével föltámad az összetartozás ősi emléke, mint atavisztikus tudat... – Aztán lassan, elgondolkozva hozzátette még, hogy szerinte magyar faj tulajdonképen nincs is.
>
> – Mit keresnek önök tulajdonképen erre felé? – kérdeztem.
>
> – Érdekelnek bennünket a németség messze szakadt törzsei. A folklore szempontjából ezek a legértékesebbek.
>
> Különböző adatokat gyüjtenek, egyikük előfizetést is gyüjt valami folyóiratra, melyet egyenesen a külföldi németek számára szerkesztenek Berlinben. Valami félhivatalos támogatásban is részesülnek. Lelkesedéssel beszéltek munkájukról.
>
> Ezt megértettem. Magam is szivesen útra kelnék ilyen tanulmányokra, mondjuk a csángók közé. Tisztelettel, egy kicsit irigykedve néztem rájuk.

– Önök horogkeresztesek? – kérdeztem.

Fölnevettek. Az egyáltalában nem lényeges. Egyikük véletlenül az. A fiatalabbik viszont marxistának vallja magát, még hozzá szélsőségesnek, itt az erdő szélén megmondhatja. Tudósok, vagy legalább is azok szeretnének lenni, ez a lényeges. (Illyés 1933: o. n.)

A minden szempontból nyomasztó írásban talán az utolsó kiemelt mondat mutatja a legjobban, mennyire a „korszellemnek" tűnt sokak számára az 1930-as években a „nácizált" szociáldarwinizmus fügefalevelével takargatott fenevad-ideológia.[184]

A *Pusztulás*ban csak néha csillan meg az éles tekintetű, önkritikába hajló erőteljes társadalomkritika, mint a népi szociográfiák legjobbjaiban, hangsúlyosan ideértve a *Puszták népé*t is. Egy ilyen idézettel zárnám az alfejezet főszövegét:

A hazafiság a mai magyarok közt, a legjobb értelmű is, *enyhe zsidózással kezdődik;* ez az előjáték; alapjában nem áll másból, mint csendes sóhajtozásból és mély légvételből, mintha csak a tüdő hangszerelése lenne. Az is. *Folytatódik a kapitalizmus elleni sóhajtozással,* ami még ugyanaz a terület, *majd átcsap a kifakadásokra Pest ellen, aminek semmi köze az országhoz, tehát a magyarsághoz* [kiemelések tőlem – D. Cs.], ahová az adó ömlik s ahonnan büdösödik a hal. Igy érkezik végre a vidékre, a magyarság sorsához, ahol aztán a töprengés, azaz búslakodás nagy fekete semmibe fordul, a beszélgetésnek szomorú legyintések vetnek véget, jelezve, hogy jobb nem is beszélni.

Négy nap alatt három megyében játszottam el ezt a némajátékot vacsora után rokoni körben, ijesztő pontossággal. Minél műveltebb lelkű társaságban ültem, annál gyorsabban érkeztünk odáig, hogy jobb arról nem is beszélni, igyál, öcsém. Fürkészve néztem az arcokat, az egész környezetet, mintha valóban valami messze földről jött utazó lennék. Micsoda egységet is jelenthet ma az, hogy magyarság, tünődtem, a nyelven kívül milyen kapcsolat van még itt urak és parasztok, gyárosok és munkások között? Ki itt hazafi? Ez a szó így már üres. A nép számára, ami pedig a nemzetnek nemcsak többsége, de „éltető eleme" így semmit nem jelent… (Illyés 1933: o. n.)[185]

[184] Bár zavarbaejtő mondatról van szó: az első fele – „nem vagyok soviniszta, tudom, hogy minden fajnak egyformán joga van az élethez és a földhöz" – némi ellentmondásban áll a mondat második felével: „sőt azt is, hogy az élelmesebbnek több joga van, mint a gyöngének." Ha náci németekről van szó, akkor nehéz nem úgy értelmezni, hogy az „élelmesebbnek több joga van", akár erőszakkal is megszerezni az *életteret (Lebensraum),* mint az ott élő „kevésbé élelmeseknek" megtartani azt.

[185] Az idézett gondolatmenet végül így fejeződik be: „az egyetlen egység, ami összetart bennünket, csupán a nyelv; láttuk, milyen állapotban van ez a kapocs is." (Illyés 1933: o.n.) Nem, egyáltalán *nem láttuk,* sajnos. Vagy inkább *szerencsére* nem láttuk?

4.5.3 Magyar alapmű – *Puszták népe*

Folytatva az utolsó idézet egyik gondolatát, csak éppen kevésbé apokaliptikus hangon: a *Puszták népe* egyik legnagyobb erénye, hogy rámutat, hogy mennyi hagyományos másságkategória húzódik meg a „magyar nemzet" gyűjtőfogalma alatt.

Mint például „a puszták népe", vagyis az uralmi cselédek, akik

- hivatalosan a nagybirtokon dolgozó, ottani szolgálati lakásokban élő bérmunkások,
- a gyakorlatban azonban egy kiszolgáltatott mezőgazdasági népesség, amelyet a feudalizmus és kapitalizmus legrosszabb elemeinek kombinálásával (és mindkettő jó elemeinek mellőzésével) zsákmányoltak ki,
- s amelyet mélyszegénysége és kulturális „mássága" még a falusi szegénység más csoportjaitól is elkülönített.

„...Noha etnikailag magyarok" – érzi szükségesnek leszögezni az ebből a közegből származó, gyerekkorában „a pusztán" nevelkedett Illyés. Nem (csak) a korszellemnek tett gesztust – megharcolt ezért a szemléletért:

> *A puszták népét,* homályos, finnyás ösztönből vagy szégyenérzésből, *sokáig nem is tekintettem a magyar nemzethez tartozónak.* Gyermekkoromban sehogy sem tudtam azonosítani azzal a hősies, harcias, dicső néppel, amilyennek a magyart ott a pusztai iskolában tanultam. *A magyar nemzetet valami távoli, boldog népnek képzeltem, s szerettem volna közte élni* [kiemelések tőlem – D. Cs.]; szomorú környezetemből úgy sóvárogtam utána, akár a mesék hősei után. Minden nemzetnek ragyogó eszménye van saját magáról, s én ezt az eszményt tartottam valónak, ezt hajszoltam, s egyre több eleven magyart kellett megtagadnom. Jóval később, külföldön, Németországban és Franciaországban kezdtem eszmélni; eszmélésem, nemzetfeletti elveim ellenére is, fájdalmas volt és megalázó. (Illyés 1993/1937:7–8)

A cselédek kulturális mássága? Hát, hogyan nevezzük másként?

- „A magántulajdonról például... a puszta egészen más véleményt formál... magyarán szólva *lopnak, mint a pinty* [kiemelés tőlem – D. Cs.]." (Illyés 1993/1937:24-25) Hiszen szinte minden „az uraságé" = mindenkié, azaz senkié, csak az intéző észre ne vegye.
- „...A magánéletük minden mozdulata ilyen, ilyen a hanghordozásuk, arcjátékuk, a gondolkodásuk. »Amíg egy béres megtörli az orrát, az félóra.« *A*

pusztaiak valóban lusták [kiemelés tőlem – D. Cs.]. Vagy helyesebben szólva, lassú mozgásúak. De ez a kimért lassúság szinte kísérteties; az átlagos munkaütemhez szokott emberre, ha huzamosabban nézi, úgy hat, mintha őrülteket, különös gépeket látna, vagy lassított mozgófényképet. [...] Napi munkát, amely reggel két-három órakor kezdődik, és este kilenc-tíz órakor fejeződik be, ember nem negyven, de még négy évig sem bírhat. Munkát, amelyet egyetlen becsületes szabadnap vagy ünnepnap sem szakít meg, mert hisz az állatokat akkor is kell gondozni." (Illyés 1993/1937:90–91)

- Csakazértis-ostobák – tudják, milyen butának tartják őket a kívülállók, és még rá is játszanak, stilizáltan meg is jelenítik azt. A kiszolgáltatottság ilyen szintjén ugyanis ez a védekezés legkézenfekvőbb gesztusa,[186] „ostobaságuk" páncél, amelyről leperegnek az intézők érvei, elvárásai, szitkozódásai.
- „Bipoláris mentalitás", azaz a tompultság váltakozása az erőszak fellobbanásaival (amelyet tipikusan egymás ellen fordítanak). Illyés döbbenetes, látszólag érzelemmentes leírásokat nyújt arról, hogyan és miként ütik, „először a nőket és a gyerekeket", majd egymást is, hogyan késelnek, hogyan használják a járomvasat stb.
- Gyenge vagy éppen csökevényes szociális készségek, a kívülállókkal érintkezve az elemi interakciók is stresszelik őket. Érthetőbben: a cselédek nem tudták, hogyan kell a kívülállókkal beszélgetni, hogyan kell nekik köszönni, hogyan kell vásárolni, hogyan kell a pusztán kívül közlekedni, és így tovább. Az uradalmi cselédek még a falusi paraszti környezetben is idegenül mozogtak, kulturális sokk érte őket, és a falusiak általában még rá is erősítettek idegenségérzetükre.

Az utolsó mondat erősnek tűnhet, de jegyezzük meg, hogy a két világháború között a magyar parasztságon *belül is* ez volt a tipikus hozzáállás:

> Tíz-húsz kilométerre a régi pusztától olyan idegenség, mintha egy másik csillagra kerültek volna, egy havas és idegen bolygóra, ahol más szívű lények élnek. A falvakban nem leltek hazát. [...] A pusztaiak tántorogtak az új légkörben, esetlenek voltak, élhetetlenek. Első nemzedékükre a faluban a zsellérek is lefelé néztek. A „mostgyöttek" félszegen kéredzkettek az aratóbandákba; nemigen vették be őket, a régebbiek szerint még aratni sem tudtak. A valóság az volt, hogy nem bírták [...] A parasztok jó, ha köszönésüket viszonozták. (Illyés 1993/1937:197–198)

[186] Ugyanakkor, bármennyire is kulturális hagyományaink része, hosszú távon veszélyes jelenségről van szó: a stratégiai célból felvett „butaság" hajlamos ráégni viselőjére, aki esetleg *tényleg elhülyül*. Napjaink Magyarországán ezt nyilván nem kell túl sokat bizonygatni.

Igaz, a köszönéssel nem csak nekik volt problémájuk:

> Furcsa világ volt ez. Mintha a falvakban három egymástól vadidegen néptörzs élt volna, amelyek egymás nyelvét sem ismerték. A birtokos parasztok akadozva, nyakatekert, lehetetlen mondatokban fejezték ki mondanivalójukat a jegyzők, papok, tanítók előtt, ha már okvetlenül szólniuk kellett. A zsellérek ugyanígy akadozva, de már más formára tekert szavakkal szóltak a parasztokhoz, szintén csak a végső szükségben. Az értelmiséggel ők is megint külön nyelvet használtak. S azok is más és más módon szóltak a zsellérekhez. Mindent meg kellett tanulni. Nem volt könnyű dolog. Oly nehezen volt ejthető, hogy a különböző rétegek tagjai, ha az utcán találkoztak, s üdvözölniük kellett egymást, csak a kalapjukat emelték meg, a szó, az egyszerű ‚jó napot' is a torkukban akadt. (Illyés 1993/1937:197–198)

E kötet szerzője számára, egy lakótelepekből és falusias negyedekből álló megyeszékhely szülötteként kamasz- és fiatalfelnőtt korában kihívást jelentett a budapesti utcaszerkezet, tömeg és forgalom megszokása. El tudja hát képzelni, hogy egy falusinak milyen kulturális sokkot jelenthetett a nagyváros. Illyés azonban azt mutatja meg minden írói tehetségével, hogy az uradalmi cselédeknek már a falu is hasonló kulturális sokkot jelenthetett:

> Emlékszem a döbbenetszerű, szívdobogtató álmélkodásra, amely elúrhodott rajtam, és hetekig hatalmában tartott, amikor nyolc-kilenc éves koromban legelőször faluba kerültem. Szűnni nem akaró csodálatba és rémületbe ejtett, hogy utcák vannak, szabályosan egymás mellé épített házak, és közöttük utcák meg piacok, amelyek rendeltetését nem bírtam felfogni, s amelyekre még napok múlva is csak fenyegetéssel és kézen fogva tudtak kikényszeríteni, úgy elképesztett az az őrült forgalom, amelyet azon a szűk területen a kocsik, emberek, tehenek és gyerekek műveltek.
>
> Eladdig nem láttam két házat, amelyet valami célzattal egy vonalba raktak, s most nem tudtam betelni ezzel a rengeteg házzal, ezzel az ijesztő renddel és összezsúfoltsággal. […] S mivel az a falu épp német falu volt, a Tolna megyei Varsád (ahová szüleim németszó-tanulásra adtak cserére), sokáig abban a hitben éltem, hogy *mindez német találmány* [kiemelés tőlem – D. Cs.], ők hozták be hozzánk, amiben, mint tudjuk, nagyjából igazam is volt. (Illyés 1993/1937:6–7)

„Német találmány" – az író itt nyilván arra gondol, hogy az európai integráció folyamatában érkező nyugati társadalmi és kulturális mintákat főleg német migránsok hozták Magyarországra, már Szent István kora óta. Ebből is egyértelműen látszik, hogy a *Puszták népe* még napjainkban is felforgató irodalomnak számít.

1848 előtt, tehát a rendi társadalom idején, a házatlan zsellérek egy része a nagybirtokon élt és dolgozott cselédként, „főállásban", de gazdasági jelentőségük kisebb volt – hiszen az úrbéres parasztság többi része ingyenmunkára, ún. robotra volt kötelezve. Az uradalmi cselédek száma és jelentősége az úrbéres viszonyok eltörlése (a „jobbágyfelszabadítás") után nőtt meg. Miközben a cselédek *hivatalosan* sajátos munkakörülmények között élő bérmunkások voltak, akik a törvény előtt *jogilag egyenrangúak* a méltóságos úrral, a munkaadójukkal, a valóságban az 1930-as években is feudális nagyurak szolganépe voltak.

> Nagyapa elégedett volt. „Ilyen vót az a jobbágyvilág" – mondta merengve, a kor, amelyet ő körülbelül a[z 18]80-as évekig számított, s amelynek elmúltát szomorú főbólingatásokkal gyászolta. Ez megzavart. Nagyapa nem örült a jobbágyvilág eltűnésének? „Haj, haj, azok voltak a jó idők" – sóhajtotta, és nyarakat meg vidám őszöket emlegetett, amelyekről döbbenten állapítottam meg, hogy a nemzeti elnyomatás szomorú éveiben teltek el. „Hát nagyapa nem szabadult föl?" – kérdeztem. Csodálkozva nézett rám. Semmit sem tudott a sajtószabadság kivívásáról. A robot, a dézsma, az úrbér eltörlése sem igen foglalkoztatta. Mindezt afféle falusiaknak való dolognak tartották... Illyés 1993/1937:51)

Pontosabban: az üzemszerű racionalitás elemei beszivárogtak az uradalmakba, és ott „szövetségre léptek" a rendies kiszolgáltatottsággal (miközben a korábbi relatív biztonság és „patriarchális" viszony feljebbvalók és alárendeltek között erodálódott), például a fizetések leszorításában. Az egyrészes béres készpénzjavadalmazása tizenkettőtől negyven pengőig váltakozik – évente, a „havi kétszáz pengő fiksszel, az ember könnyen viccel..."[187] korszakában.

Vagy „szövetségre lépnek" például a fegyelmezésben:

> Arculcsapásban a pusztai harminc-harmincöt éves koráig részesül. Aztán rendszerint csak hátulról kap a tarkóra vagy a nyakba, de leginkább csak egyet. Ha a helyzet úgy hozná, hogy mégis elölről kell leadni neki, a jártas szakértők szerint az gyors és lefegyverző legyen, határozott és befejező, mint a mondat után a pont, hogy mire az illető magához tér, már túl is essék rajta, fellebbezhetetlennek érezze.
>
> Az öregekkel szemben az ember lehetőleg módjával folyamodik a közvetlen fegyelmezéshez. Hatvan éven túl legtöbb már a kézemelésre elsírja magát. Nem az ijedtségtől, hanem a megaláztatás miatt. Akkorára érik meg ugyanis bennük az emberi méltóság tudata. Pálca, bot, lovaglóostor stb. alkalmazása hússzévesnél idősebbeknél lehetőleg kerülendő. Amíg ugyanis a közvetlen, eleven test által eleven testre irányzott fenyítéket általában megadással, sőt, néha még mosollyal is viselik, szinte az

[187] Balogh Béla filmjének (*Havi 200 fix*, 1936) híressé vált betétdala.

ember és ember közti kapcsolat valami fajtáját látva benne, addig a segédeszközzel végrehajtott büntetés kiszámíthatatlan ellenhatást kelt bennük… „Bottal ne üssön az úr!" – kiáltotta hirtelen vérbe borult arccal, amidőn a kasznár a csupasz jobb kézzel végzett elég hosszas fenyítés után befejezésül, mintegy elbocsátó búcsúképpen még a bal kezében tartott vékony pálcával is feléje suhintott. Gyermeket minden módon és eszközzel lehet büntetni." (Illyés 1993/1937:87–88)

Ahogy asszonyt is lehetett verni segédeszközzel. „A férfiak hitvesüket – *akinek az illem tiltotta a védekezést* [kiemelések tőlem – D. Cs.] – rendesen szíjjal verték; később – egy Somogyból származott kocsis példájára s szinte divatból – csizmaszárral; ez fáj is, kellő hangot is ád, de csontot nem tör." (Illyés 1993/1937:105)

2018 őszén, az akkor még a Magyar Tudományos Akadémiához tartozó, azóta államosított Szociológiai Intézetben, a Kutatók Éjszakáján egy szándékosan *illemsértő* előadást tartottam a *Puszták népé*ből. Sajnos, pusztán a gender kifejezés elég lehetett a provokációhoz, így félő, hogy nem minden hallgató/olvasó[188] érzékelhette, hogy a pikáns szó használata nem ürügy: a *Puszták népe* jó példa arra, hogy „a gender" nem ideológia, hanem egy interdiszciplináris megközelítés, amelyet az erre érzékeny szerzők régóta használnak.

Illyésben megvan ez a fajta érzékenyítés: torokszorító történeteket hoz arról, hogyan „használják" az intézők, ispánok, gazdatisztek, más kastélybeliek a lányokat. De legalább ilyen torokszorító, ahogy Illyés leírja: „a másik oldalról" is gyűjtött információkat. Férfitársaságban, vacsora utáni borozgatás közben, amikor már „a szesz a próbát meg állta férfiakat ölelődző pajtáskodásba rázta össze, a férficinkosságnak ebben a meleg meghittségében [mai szemmel ironikus, milyen asszociációkat idéznek fel ezek a kifejezések… – D. Cs.] elő-előálltam azzal, hogy hogy is vagyunk a béreslányokkal? Hálás kérdés volt…" (Illyés 1993/1937:139) Jöttek a sztorizások, a cinkos összenevetések. „Velük nevettem én is, és egy-egy körivás vagy virtuskodó ex rövid pihenőjében, amíg tekintetem a vöröslő arcokról a mennyezetre szállt pihenni, döbbenve állapítottam meg, mily kevés kellene, hogy elkeveredjem ebben a társaságban, mily kevés ahhoz, hogy osztozkodásom a derűben egészen őszinte legyen. […] Szerencsére mindig akadt valaki, aki túllőtt a célon" és „nyálas bizalmaskodásával" akaratlanul is felriasztotta az író erkölcsi érzékét. (Illyés 1993/1937:139–140)

[188] Az előadás szövege, amelynek itt csak egy részét használtam fel, elérhető az interneten: Dupcsik Csaba (2018) *Gender-megközelítés a Horthy-korszak magyar népi szociográfiájában, avagy Figyelő tekintetüket a szociológusokra vetni szíveskedjenek!* A Kutatók Éjszakáján megtartott előadás (2018. szeptember 28., MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet) alapján. Hozzáférhető: http://kenyszeresmegismeres.blogger.hu/2018/10/07/gender-megkozelites-a-horthy-korszak-magyar-nepi-szociografiajaban-avagy-figyelo-tekintetuket-a-szoc (Letöltés: 2018. október 7.)

De (jó) írónak lenni éppúgy gyógyíthatatlan állapot, mint szociológusnak lenni: Illyés tehát maradt, nem árulta el az érzelmeit, figyelt és memorizált.

„Hát az ember csak üzen, hogy ez meg ez jöjjön be estére" – világosított fel egy fiatal, rokonszenves arcú számtartó, miközben átölelt. – „Ruhát foltozni." [...] – „...vannak, akik nem szívesen mennek?" – „Akad, öregem, de *azért mind tudja, mi a muszáj* [kiemelés tőlem – D. Cs.]..." (Illyés 1993/1937:140)

Egy lány a bátyjával jött (!), beszélgettek, aztán:

„Tíz óra felé azt mondja a legény: hát számtartó úr, itt hagyjam a leánt? Hagyd itt, fiam – mondtam." A társalgás a lányokkal négyszemközt, persze egy kicsit nehezen indul. De annak is van orvossága. – „Az ital, öregem, az ital nélkül körülményes, pláne a paragrafuson aluliakkal (a 16 évnél fiatalabbakkal), akikre nekem egy időben nagy gusztusom volt. Meg voltam veszve, barátom... csak azok után bolondultam, a töretlenek után, ahogy erre mondják, és egymás után minél többre... Vacsora? Hozzá nem nyúlnának. A süteményből még úgy-ahogy letörnek egy kis darabkát, azt morzsolgatják egész este. Egyiket cukorral vártam, csokoládéval. Elvette az egész csomagot, betette a szoknyája zsebébe, előttem meg se nézte volna. *Illemtudó nép ez. De ha az első pohárt beléjük tudtad könyörögni, akkor rendben*" (Illyés 1993/1937:141)

A bizalommal nem élnek vissza, arra nincs eset... Sőt azok, akik bejárnak [a kastélyba], még szorgalmasabbak, engedelmesebbek. – „Mintha az embernek a kedvében akarnának járni... Még jobban elismerik parancsolónak; mintha a dologból lehetne valami... *Szóval, asszonyok* [kiemelések tőlem – D. Cs.]. De mások előtt egy világért sem árulnák el, hogy az emberhez valami közük van. Illetve épp azzal árulják el, hogy ha munka közben találkozol velük, hát sütik le a szemüket, a kezük meg, mint a motolla... legalábbis erre mifelénk." (Illyés 1993/1937:142)

A történeteket Illyés összeveti saját élményeivel, saját emlékeivel. Ő is úgy tapasztalta, hogy „a lányok nemigen hivalkodtak az ilyen viszonyokkal, főleg előkelő kedvesük jelenlétében nem." De rögtön hozzátette: „Bizonyára tapasztalatból tették. Az urak nem bírták a nyilvános bizalmaskodást." (Illyés 1993/1937:137) Szemtanúja volt egy jelenetnek, amikor egy felügyeletre megjelent segédtiszt ráüvölt egy lányra: „Azt hiszed – üvöltötte –, egész nap kódoroghatsz, amiért tegnap este... – s azzal a szóval jelölte meg a nemi együttlétet, melyet a cselédek is csak megvetésül használnak." (Illyés 1993/1937:138)

Gender-érzékenység terén Illyés megelőzte korát, lásd többek között ezt a gondolatát:

> Valójában a pusztai lányok kiszolgáltatottsága csak annyival lehet nagyobb a városi szolgálólányokénál, gépírónőkénél, amennyivel elzártságuk és műveletlenségük. Valószínű, ha valaki a gyári munkásnők helyzetének ismertetésébe fogna, az sem festhetne sokkal derítőbb képet. A pusztaiak megkötöttsége, igaz, erősebb. (Illyés 1993/1937:145)

Illyés valószínűleg azért a *szolgálólány* kifejezését használta a korban általános *cseléd(lány)* helyett, nehogy olvasói összetévesszék a (házi)cseléd kategóriáját a könyv központi fogalmával, az (uradalmi) cseléddel. Pedig ebben a korban a házicselédek egy százezres csoportot alkottak, amelynek tagjai, tipikusan falusi lányok, akik tipikusan néhány évig szolgáltak, tipikusan városi házakban, és ezért néhány évig halasztották a korban megszokott normákhoz képest a házasságkötést és gyerekvállalást.

A mai, nyomasztóan elterjedt „bölcsesség" alapján: „mert a [cseléd]lányok a karriert választották a család helyett?" Hm, egyáltalán nem vicces. Mint ahogy az sem: ez a tömeges *tradicionális* női kiszolgáltatottság nyilván szerepet játszott abban, hogy a dualizmus korában és – az „Isten–haza–család" szlogent szívesen használó – Horthy-korban mindvégig magasabb volt a házasságon kívüli születések aránya, mint az állítólag „családellenes" kommunista korszakban. (Dupcsik 2015b:120, a 6. ábrán grafikusan ábrázolva)

4.5.4 Az önnön szemét kinyomó társadalom

A *Puszták népé*ben Illyés zseniális módon jeleníti meg szolidaritását a cselédekkel, felháborodását az életüket jellemző viszonyok miatt, tárgyilagosságát időnként még a borzalmak leírásakor is – de nem viszi túlzásba a „politikai korrektséget", leírja a negatívumokat is. A fent említetteken kívül például az egymás között apróságok miatt kirobbanó állandó konfliktusokat vagy a koszt is. És mer hőseivel kapcsolatban ironikus is lenni.

> Kifürkészhetetlen utakon néha elképesztő jövendölések érkeztek az urak, a zsidók vagy egyszerűen az egész világ közeli bűnhődéséről. A cselédek bólintgattak, beletörődtek a dologba. Minél meseszerűbb volt a jóslat, annál inkább hitelt adtak neki. Előbb elhitték, hogy a világ egyik napról a másikra elpusztul, mint azt, hogy megváltozik. Beszédes néni *egy fizetett szociológus meggyőződésével vallotta, hogy uraknak mindig kell lennie* [kiemelés tőlem – D. Cs.], de azon a tavaszon, amikor a Halley-üstökös megjelent, nem vetett babot, mert őszre úgyis vége lesz mindennek. (Illyés 1993/1937:164)

Nos, „fizetett szociológus" ebben a korszakban nem igazán volt Magyarországon. A népi írók attitűdje inkább hasonlított a hagyományos költőváteszére, akik „harcba" indultak az általuk feltárt Valóságot lobogtatva, mint Petőfi lobogóit.[189] Protoszociológiai jelentőségüket azonban az adja, hogy az 1930-as években úgy látták: a „harcot" pillanatnyilag úgy kell vívniuk, hogy megismerik a parasztság, a nép helyzetét, és ezt felmutatva aktivizálják a középosztály vagy legalább az értelmiség (esetleg az államhatalmat birtoklók) egy részét.

Féja Géza a *Viharsarok*ban egyetemisták munkatáborozásáról ír (1937:194–195), akik azt hitték, hogy a munka révén „közelebb kerülnek a néphez", míg a helyiek értetlenkedve nézték, hogy mit csinálnak itt ezek a fiatal urak… De végül kidolgozták a „megfejtést": „biztos kincset keresnek"!

> Az egész „munkatáborozás" igen jellemző tünet. A középosztály már érzi felelősségeit a néppel szemben, de arra nem képes, hogy a maga természetes helyén és helyzetében álljon helyt érette. Bűntudata van, de valódi bűnéről fogalma sincsen, tudata nem bírja tisztázni homályos érzéseit s éppen ezért tévutakon keresi bűnének jóvátételét is. E tévutak egyike az ifjúsági munkatábor, mely egy lépést sem változtat társadalmi hibáinkon. Lelkiismeretet nyugtat, de a végzetet és az ítéletet nem hárítja el. (Féja 1937:195)

Valószínűleg sosem tudjuk meg, milyen *közvetlen* hatása lett volna a népi íróknak (ha egyáltalán), ha nem következik be a rejtett (1938 → 5.1.1 és látványos, kataklizmaszerű rendszerváltások (1944, 1945, 1948–49) sorozata. A közvetett hatás valószínűleg jelentős lehetett. De az is lehet, a népi szociográfia korhoz és helyhez kötött jelenség, és csak az 1930-as évek néhány évére jellemző. Ebben az esetben is ragaszkodnék ahhoz, hogy ez a korhoz kötött megismerés valódi értékeket, néhány remekművet, és nyilván számos megvilágosodás-szerű olvasói élményt teremtett.

A bevezetésben általam is használt Menenius Agrippa-történet konfliktuselméleti ihletettségű (→ 1.1) felhasználásával Szabó Zoltán igyekszik metaforikusan megragadni, hogyan látták saját szerepüket a magyar társadalomban a népi írók. Sötét, sőt, brutális, de a következő 7-8 év történelmének ismeretében egyáltalán nem eltúlzott metafora:

[189] „Ha majd minden rabszolga-nép/ Jármát megunva síkra lép/ Pirosló arccal és piros zászlókkal/ És a zászlókon eme szent jelszóval:/ »Világszabadság!«/ S ezt elharsogják,/ Elharsogják kelettől nyúgatig,/ S a zsarnokság velök megütközik:/ Ott essem el én,/ A harc mezején…" (Petőfi Sándor: Egy gondolat bánt engemet… Pest, 1846. december) A költőnek nagy kultusza volt a népi írók között, Illyés könyvet írt róla (1936), 1956-ban, a napokra feltámadó pártjukat is Petőfi Pártnak nevezték.

> A tetteiket már semmiképpen sem hatja át az a felelősségérzet, melynek tudata nélkül kis országban politikát csinálni, végveszélyt jelenthet. S ha Menenius Agrippa egyszer mondott egy mesét a szenthegyre vonuló durcás római plebsnek az emberről, kinek tagjai fellázadtak a gyomor ellen, el lehet mondani ezeknek a rétegeknek is egy mesét. Arról, hogy ezekben az években *a magyarság testének a tagjai,* keze és lába, törzse és mozgását szabályozó idegközpontja *valami ostoba lázadásba törtek ki és elhatározták, hogy nem engedelmeskednek a szem tanácsainak* [kiemelések tőlem – D. Cs.].
>
> És a szem láthatott viharokat jönni és riadhatott, a szem láthatott vad seregeket jönni és kiálthatott. Az idegközpont csak az anyagcsere pártos elosztásán fáradozott, azzal, hogy a jobb kéz kisujjába jusson-e több vér, vagy a balba? S a szem láthatott roppant szakadékot az úton arra, amerre ment a test és sikoltva küldhette üzeneteit, de a lábak csak mentek tovább és rendületlenül a szakadék felé, s mikor a szakadék partján voltak, az idegközpont elunta a szem hiábavaló kiáltozásait és elküldte az öklöt, *hogy kinyomja a szemet, mely fölöslegesen nyugtalanítja* [kiemelés tőlem – D. Cs.] a szépen emésztő gyomrot, a jóízűn csámcsogó nyelvet, a lassan ereszkedő tüdőt és a szakadékba roppant nyugalommal belépő lábakat. (Szabó 1986/1938:206-207)

Sajnos, a társadalmi világ megismerése, a tudás, a tájékozottság nemcsak a hagyományos világnak, de a boldogságnak sem tesz jót: „»Talán jobb lenne, ha nem tudnánk olvasni és írni, legalább nem éreznénk annyira, minő nyomorúságos sorban élünk« – morogja mérgesen az egyik tardi fiatalember." (Szabó 1986/1937:132)

5. AZ ELBUKÁSOK KORA. A MAGYAR PROTOSZOCIOLÓGIA 1938 ÉS 1948 KÖZÖTT

5.1 A fejezet szokatlan korszakolásáról

5.1.1 Egy rejtett rendszerváltás – 1938

Grosschmied Sándor Károly Henrik, háromszáz évvel korábban Magyarországra migrált – majd újra meg újra magyar etnikumba tartozókkal keresztbeházasodó – német ősök leszármazottja, 1938-ban, amikor éppen divatos volt a korábban magyarosított családnevek visszanémetesítése, úgy döntött, hivatalosan is felveszi addigi írói álnevét. Az innentől kezdve Márai Sándornak nevezett író, aki magára az akkor már (és még) nem túl népszerű *polgári* jelzőt (Dupcsik 1997a, 2008) használta, a korszak egyik legjelentősebb magyar írója volt, aki 1948-ban emigrált a kommunista hatalomátvétel elől,[190] haláláig nem tért vissza, még látogatóba sem, végrendeletében pedig megtiltotta, hogy könyveit kiadják Magyarországon, amíg itt vannak az orosz csapatok. Márait nem könnyű tehát a kétosztatú jobb-bal mezőbe besorolni (bár „természetesen" rendszeresen megpróbálkoznak ezzel).

Márai *Hallgatni akartam* (2013) című esszéisztikus visszaemlékezései szerint e két, fent említett dátum a magyar társadalom egésze szempontjából is fordulópontot jelentett. Az ő megfogalmazásában az addig „csak" „torz, *a múlt liberális hagyományait inkább elsikkasztó, mint üldöző, félfasiszta*... [kiemelés tőlem – D. Cs.] közigazgatás és társadalomvezetés" innentől kezdve vált „leplezetlenül és kegyetlenül, a náci ideológiával vetekedő" rezsimmé. (Márai 2013:43) 1938 egyúttal az Anschluss[191] éve is volt, *utólag* tehát nem kellett különösebb éleslátás annak felfedezéséhez: innentől egyenes út vezetett a második világháborúhoz, illetve ahhoz, hogy abba Magyarország ismét német oldalon lépjen be (és veszítse el ismét). A (nem zsidó) középosztály, Márai nem eléggé szabatos, de erős képekkel megragadott kifejezése szerint, a „magyar polgári társadalom" többsége üdvözölte az akkor már évek óta tartó jobbratolódás 1938-ban szintet lépő folyamatát:

[190] S ez nem egy fordulat következménye: a lenti idézetek tőszomszédságában, nemcsak a kommunista veszélyre hivatkozó Horthy-rendszerről, de a Tanácsköztársaságról is csak kritikai hangon ír.

[191] A náci Németország bekebelezte Ausztriát; a nyugati nagyhatalmak eltűrték az első világháború után kötött békeszerződésekben explicit megtiltott lépést.

> Azon a napon, amikor Hitler bevonult Bécsbe [1938-ban], a magyar polgári társadalom nagy többsége rokonszenvezett a nemzetiszocialista eszmékkel. ...a polgárság, az a meglehetősen zavaros, összetett társadalmi réteg, amelyhez éppen úgy hozzátartozott a nyugdíjas ezredesnéből trafikosnak lecsúszott „úriember" özvegye, mint az állatorvos, az ügyvéd, a segédekkel dolgozó villanyszerelő, a miniszteri tanácsos, az aktív őrnagy, a postafelügyelő vagy a sintértelep vezetője: az, akit Magyarországon »nadrágos ember«-nek neveztek, nagy többségében, nyíltan vagy titokban – ebben az időben már inkább nyíltan – nácibarátnak vallotta magát. (Márai 2013:38–40)

Jómagam is úgy vélem, hogy 1938-ban „rejtett rendszerváltás" történt Magyarországon, és nyilván nem „sértés" Márai szelleme ellen – hiszen ő szépíró volt, nem társadalomtudós – az a reflexió, hogy e felfogása kialakításakor szakmai szempontból Ungváry Krisztián könyve (2012) gyakorolt rám nagyobb hatást. E műre és a 4. fejezet bevezetésének egyes gondolataira (→ 4.1) utalva: 1938 és 1944 között a gazdasági, kulturális, politikai, és jelentős mértékben a mindennapi élet olyan erős állami kontrollja valósult meg, amely már a totalitarizmus szélsőjobboldali változatának tekinthető. S itt ismét utalnék (→ 4.1.2) Kozma Miklós[192] 1918-as sóhajára a „gazdasági, politikai és szociális vonatkozásban egyaránt" szükségesnek vélt „diktatúrára vagy erős kézre." (Kozma 1931:72–74) E gazdasági-társadalmi rendszerváltást azonban több tényező is kitakarta.

- Elfedte a rendszerváltást, hogy látszólag változatlan maradt a politikai rendszer jellege[193] és az államfő személye.

[192] Aki az 1930-as években fontos pozíciókat töltött be, például belügyminiszter vagy az MTI elnöke volt, Horthy hívének, ugyanakkor a politikai jobbratolódás jelentős aktorának számított. 1939-től 1941-es haláláig az ideiglenesen visszaszerzett Kárpátalja kormányzója lett, s ilyen minőségében szerepe volt a magyar holokauszt jelentős állomásának bizonyuló kamenyec-podolszkiji mészárlásban is.

[193] Még a Magyarországgal akkor már hadban álló Egyesült Királyság brit külügyminisztériuma Közép-Európa Osztálya vezetőjét is sikerült „megtéveszteni". Mint egy 1943. szeptember 22-én született feljegyzésében fogalmazott: „Finnország kivételével Magyarország a tengely egyetlen országa, amely megőrizte hagyományos parlamentáris intézményeit. A Kommunista Párttól eltekintve csak a náci jellegű pártokat tiltották be, minden más politikai párt viszonylagos szabadságban működhetik. Magyarországon virágzó szociáldemokrata mozgalom létezik. [...] Az egyházak minden korlátozás nélkül láthatják el feladataikat... Összehasonlítva más csatlós országokkal, figyelemre méltó szabadságot élvez a szellemi élet is. A sajtó is figyelemre méltóan szabad. A német nyomás és a helyi zsidókérdés súlyos problémái ellenére a magyar kormány nem hozott kemény intézkedéseket a magyarországi zsidók ellen, és a miniszterelnök nyíltan utalt rá, hogy ilyesmi nem is áll szándékában." (Romsics 2000.I:355)

1944-re azonban gyakorlatilag kicsúszott Horthy és bizalmasai kezéből az irányítás: Kállay Miklós például miniszterelnöki kinevezése után döbbent rá, hogy igazi szándékait illetően konspirálnia kell a kormánypárt vezetői, a hadsereg, és részben még saját kormánya előtt is. (1991.I:96) Egyébként hiába, mert a német titkosszolgálat pontosan követte minden lépését. Döbbenetes benyomást kelt, hogy a kiugrási kísérlet előestéjén Horthy, a hadsereg főparancsnokaként nem tudta, hogy Budapesten és környékén nem maradtak hozzá hű csapatok, és hogy a döntő napon, október 15-én az államapparátus és a hadsereg irányítóinak elsöprő többsége nem neki, hanem a német helytartónak engedelmeskedett. Igaz, éppen ez mutatja, hogy a késő Horthy-korszak totalitáriánus rendszere nem egyetlen hatalmi központ erőszakos politikai akciói nyomán épült ki, hanem nyomasztó mértékben „organikusan" a korabeli magyar társadalmi-ideológiai-politikai konfigurációjából nőtt ki.

- Elfedte a rendszerváltást az érlelődő, majd kirobbanó második világháború jelentette rendkívüli helyzet.

A középkorú és idősebb generáció még jól emlékezhetett az első világháborúra, és az akkor lépésről lépésre kidolgozott – akkor még ideiglenesnek szánt – „totális" állami ellenőrzés technikáit most már „rutinból" tudták bevezetni. 1940 májusában még a Brit Birodalom konzervatív, egy ideig a liberális pártban is politizáló, elvi antináci és antikommunista vezetője is nagy megelégedéssel nyugtázta, hogy kormánya szinte totális hatalmat kapott, mert hát „ilyen időket éltünk".[194] Akkor miért is csodálkoznánk az olyan forrásokon, amelyek azt mutatják: a magyar királyi honvédelmi miniszter öt hónappal az Anschluss után „a hadikommunizmusra emlékeztető" társadalmi rendszert javasol?

> „*1938.* [kiemelés tőlem – D. Cs.] augusztus 10-én, a minisztertanácsi ülésen Rátz Jenő honvédelmi miniszter felvetette, [hogy] háború esetén az országban teljesen be kellene szüntetni a szabad piacot és a pénzforgalmat, és *minden* [kiemelés az eredetiben – D. Cs.] fogyasztási cikket csak jegy ellenében volna szabad kiszolgáltatni, ami következményeiben egyenlő lett volna a hadikommunizmus bevezetésével. Rátz békeidőben

[194] A teljes szövegkörnyezet: „Az előző néhány nap alatt kidolgozott törvénytervezet szerint a kormány valósággal korlátlan hatalmat kért a törvényhozástól őfelsége Nagy-Britanniában tartózkodó összes állampolgárjának élete, szabadsága és vagyona fölött. [...] [Május 22-én] A hatalmas konzervatív többségű alsóház és felsőház egyetlen délutánon minden szakaszában egyhangú szavazással elfogadta, és a király még aznap este jóváhagyta. Ilyen időket éltünk." (Churchill 1995.I:238–239)

is be akarta vezetni az állampolgárok munkakényszerének és vezénylésének intézményét. (Ungváry 2012:200–201)

- Végül, elfedte a rendszerváltást az ún. „zsidókérdés" kommunikálása és politikai felhasználása.

Fogalmi tisztázás: jómagam, ha esetleg nem is teszem idézőjelbe, akkor is „az 1945 előtti antiszemita diskurzus" értelmében használom a „zsidókérdés" kifejezést. Ilyen értelemben viszont a Horthy-kori, összefonódó nyilvános diskurzusok egyik központi kérdéséről van szó;[195] jellegzetes, hogy az előző fejezetben említett (→ 4.3.4), a származása miatt nem sokkal később zsidónak minősített és halállal végződő munkaszolgálatra besorozott Sárközi György is kijelentette: „van zsidókérdés, és a maga helyén nem riadunk meg ennek a kérdésnek kemény megvilágításától sem".[196] De a leghatásosabb talán ismét Márai, aki a naplójában írta:

> Hideg május. [...] Az emberekkel nincs mit beszélni. Mint ahogy részeggel vagy őrültekkel nem lehet vitatkozni: *a magyar középosztály megőrült és berúgott a zsidókérdéstől* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. Az oroszok Körösmezőnél, az angolok és az amerikaiak Pest fölött, s ez a társadalom eszelősen és tajtékozva nem akar, nem tud másról beszélni, csak a zsidókról. [...] A deportálások színhelye nem Mezopotámia, hanem környékbeli téglagyárak s hasonló helyek... [az embereket nap nap után] kergetik ki lakásaikból, fosztják meg javaiktól, szabadságuktól, s végül bizonyosan az életüktől is – a gyilkosok számára nem marad más megoldás!... Miért? Mert zsidók, mert „ellenségek", mert „idegenek", mert... s végül nincs válasz. Mert lehet. (Márai 1998/1945:156)

A korabeli európai totalitáriánus rezsimek nem „csak" egy-egy új politikai rendszer, hanem új civilizáció, „új ember" létrehozását is célul tűzték ki (vagy legalábbis ezt kommunikálták), amelynek elfogadása az egyének részéről *elvileg* pszichés erőfeszítést, odaadást, megtérésszerű fordulatot követelt. Lehangolóan sokan hajlandók is voltak ilyen megtérésre (vagy annak hihető szintű imitálására) is, de ennek azért ára volt, mind az össztársadalom morális, mind az egyének pszichés szintjén. Magyarországon viszont az a tény, hogy az antiszemitizmus (vagy a másik központi téma, a revízió) évtizedek óta a nyilvános diskurzusok középpontjában állt, éppúgy megkönnyítette a középosztály jelentős részének politikai átorientálódását, mint az, hogy ez az ideológia elvileg nem követelt teljes világnézeti „átállást". Csak egy példa: a sztálinizmus nyíltan, a nácizmus

[195] Gyurgyák 2001, főleg Trencsényi Balázs kitűnő recenziójával (2002) együtt.

[196] Gál István interjúja, *Új Szellem*, 1937/15, idézi, Ungvári Tamásra hivatkozva: Ungváry 2012:251.

burkoltan keresztényellenes[197] volt – míg a magyar szélsőjobb rendszer 1938 és 1944 között is *állítólagos* kereszténységével[198] kérkedett.

Az 1944 előtti antiszemitizmus Magyarországon a totalitáriánus rendszert építő politika trójai falova volt: a zsidók vagy zsidónak minősített személyek diszkriminációja, a jogfosztást ellenőrző jog- és intézményrendszer, vagyonuk szisztematikus állami túlterhelése, majd kisajátítása, a kormánypárthoz közel álló magánszemélyeknek való átjátszása, a média/közbeszéd mind szorosabbá váló ellenőrzése, és így tovább, a gazdasági és társadalmi élet olyan színtű ellenőrzését tette lehetővé, amely csak a kommunista korszakhoz hasonlítható – formális államosítások nélkül is. Ungváry Krisztián már említett műve (2012) aprólékosan, rengeteg adattal és hivatkozással alátámasztva, 649 oldalon keresztül mutatja be ezt a folyamatot, amelyből itt[199] csak ízelítőként hoznék egy tanulságos történetet:

[197] Hitler néhány egyházakkal és kereszténységgel kapcsolatos kijelentése: „Elérkezett az egyházak pusztulásának kora." „A háború véget fog érni és én életem utolsó feladatának azt fogom tekinteni, hogy megoldjam az egyház okozta problémát. [...] Fiatalságomban az volt az álláspontom, hogy dinamitot! Ma már belátom, hogy ez nem megy erőszakkal. El kell halnia, mint üszkös végtagnak. El kell jutnunk odáig, hogy a szószéken csupa együgyű alak álljon, a padokban pedig csak öregasszonyok üljenek. Az egészséges fiatalság nálunk lesz. [...] Miféle isten az, akinek az tetszik, ha az emberek hajbókolnak előtte! [...] A mohamedanizmus talán még tud lelkesedést kelteni a maga mennyországa iránt. De ha az unalmas keresztény mennyországot képzelem magam elé! [...] A kereszténység a legnagyobb képtelenség, amit emberi agy őrületében csak kiötölt, kigúnyolása minden isteninek. Egy néger a maga fétisével toronymagasan fölötte áll annak, aki komolyan hisz az átváltozás csodájában." (1999:129 és 143–144) Fontos tudatosítani, hogy Hitler bizalmas körben, 1941–1942 folyamán tette az idézett és számos hasonló kijelentését, és a háború utánra ígérte az „egyházkérdés végső megoldását."

[198] „Szögezzük le – írja Bibó István – ... bár... teljességgel valószínűtlen, hogy e tétel megcáfolása bármiféle hatással volna az antiszemitizmus mai fennmaradására és tovaterjedésére, [hogy] ... az a tétel, mely szerint a zsidók feszítették meg Krisztust, a teológiának így nem tétele, mert hisz a másik oldalon áll az, hogy Jézus Krisztus maga, s összes apostolai és első tanítványai mind zsidók voltak. A Krisztus megfeszítéséért való s a közvetlen tetteseken túlmenő felelősség teológiailag az eredendő bűn erejénél fogva minden embert terhel..." (Bibó 1984/1948:185–195) Talán úgy is lehet értelmezni Ravasz püspök úr vejének sorait, hogy az antiszemitizmus, amely az eredendő bűn terhét „áthárítaná" az emberiség egy bizonyos csoportjára, tulajdonképpen burkolt keresztényellenesség. E tiszta és egyértelmű gondolat mellé azonban két lehangoló megállapítás is tartozik. Egyrészt: volt olyan hallgatóm, aki vizsgán, azt állítva, hogy „a zsidók feszítették meg Krisztust", ragaszkodott ahhoz, hogy ő ezt Bibó fent idézett cikkéből „tanulta." Másrészt: bár Bibó megbánása ezen a téren 1944 után kétségtelen, korábban többek között ő javasolta Erdei Ferencnek, hogy „a zsidók körül pro és kontra érzelmek gennyébe nem szabad belemennünk, s a zsidóbérencség nemcsak egy üres és buta szó, hanem néha súlyos, reális állapot." (Huszár – Litván – A. Varga 1995:174) A további idézgetés helyett csak emlékeztetnék arra, hogy egy 1977-es interjújában maga Bibó vallja be, hogy 1944 előtt – Szabó Dezső és részben Németh László hatására – voltak olyan megnyilvánulásai a zsidókérdésről, „amit ma bizonyos fokig... szégyellek." (Huszár 1991:88)

[199] Recenzióm a könyvről: Dupcsik 2013b.

Az Értelmiségi Munkanélküliség Kormánybiztosságát 1938-ban hozták létre, elvileg a nevében utalt problémák kezelésére. A Teleki-kormány azonban erre a szervezetre bízta a második zsidótörvény végrehajtásának felügyeletét is, „költségvetését harmincszorosára (!), 60 ezerről 1,8 millióra emelte," apparátusának létszáma 1941-re elérte a 600 főt, „jelentősége felért egy minisztériuméval is". (Ungváry 2012:409) A szervezet jelentésre kötelezhetett minden értelmiségit foglalkoztató vállalatot, nyomozati jogköre volt (csak 1939 decemberéig tizenötezer eljárást indítottak), elbocsátásokkal, fizetéscsökkentéssel, bírságokkal szankcionálhatott, ellenőrizhette az illetékes törvényhatóságok bizonyos döntéseit stb. A szervezet vezetője, Kultsár István nemcsak élt, de gyakran kifejezetten visszaélt eleve széles körű hatalmával. (Ungváry 2012:409–413) Vagy: ekkorra a Hangya Szövetkezet már jórészt az állam által birtokolt áruházlánccá vált, bevallottan az állami gazdaságpolitika eszközeként is kezelték; ártatlan nevű intézmények felfejlesztéséből és egyesítéséből létrejött gyakorlatilag a kommunista korszak Anyag- és Árhivatalának elődje, és így tovább.

Az antiszemitizmus akkoriban (sem) volt kizárólag a jobboldal „privilégiuma", ráadásul a javak és pozíciók újraelosztásának perspektívája bűnös kísértésbe hozta a tömeges mélyszegénységgel, hatalmas egyenlőtlenségekkel és alacsony társadalmi mobilitással sújtott ország (→ 4. fejezet) baloldalának egy részét is. Mint egy, a népi írókhoz, azok balszárnyához kapcsolódó, a szegénység visszaszorítása ügyében valóban elkötelezett értelmiségi, a Bartha Miklós Társaság ügyvezető elnöke, József Attila társszerzője[200] fogalmazott: „a szociális igazság érvényesülése előbb való a jogegyenlőség elvénél. [A zsidóellenes jogalkotással] megnyithatjuk zsilipjét a magyar polgárosodás eddig sajnálatosan elmaradt folyamatának, amelynek múltunkban olyan végzetes következményei voltak."[201]

„Kisemberek" százezrei érezhették *érdekeltnek* magukat a zsidóság kifosztásában és kiszorításában, részben – de csak *részben* – a totalitáriánus állam tudatos erőfeszítéseinek[202] következményeképpen is:

[200] „Fábián Dániel[ről van szó], aki a paraszt felé fordulásnak a fő hirdetője volt, a politikai baloldal felé közeledett, s egy időben a Szocializmusban közölt ortodox marxista hangnemű cikkeket." (Némedi 1985:53)

[201] *Magyar Út*, 1938. május 12. Pelle János alapján idézi: Ungváry 2012:256.

[202] Csak egyetlen példa a számos közül: „A 100/1943 ME rendelet végrehajtási utasítása mintegy törvényesítette az addigi, magánfeljelentéseken alapuló gyakorlatot, amennyiben elrendelte, hogy az üzlethelyiséget igénylő személy jogosult felkutatni olyan üzlethelységeket, melyeket iparjogosítványukat elvesztett vagy kötött áruk forgalmazására nem jogosult személyek (értsd zsidók) birtokolnak. Ezeket az üzlethelységeket közvetlenül az illetékes iparhatóságoknál lehetett kiigényelni. A végrehajtási utasítás *nem lehetővé, hanem kötelezővé tette* [kiemelés tőlem – D. Cs.], hogy az igénylő konkrét címet jelöljön meg, melyet kiigényelhetőnek tart: enélkül a kérvényt be sem lehetett adni." Ungváry 2012:449)

> A pallér, aki nem volt elég tehetséges és szorgalmas, úgy vélte, itt a pillanat, amikor a versenytárgyalás feltételeinek megkerülésével elkaparinthat egy zsíros repülőpálya-építkezést, az orvos, akinek nem voltak betegei, mert nem bíztak a tudásában, hogy kinevezzék főorvosnak egy közkórházba, az ügyvéd, aki tyúkperekkel bíbelődött eddig, a »számarányos zsidótörvény« jóvoltából elérkezettnek látta az időt, hogy besétáljon valamelyik nagybank vagy iparvállalat jogtanácsosi irodájába. A rossz író, a közepes vagy tehetségtelen ripacs úgy vélte, itt a pillanat, amikor végre ő is kizsarolhatja, származása előjogán, a sikert és a tapsokat.
>
> S amikor az esztelen és megalázó faji törvények végül a nemi életet is származási okmányok engedélyének szégyencölöpéhez pellengérezték, a csalódott szerelmes úgy érezte, ütött a pásztoróra, amelyet a fajvédelmi törvények jóvoltából eltölthet azzal a személlyel, aki eddig másnak, zsidónak adta érzelmeit. A groteszk, a lehetetlen is megvalósult e pillanatban. A városligeti cirkuszban egy zsidó származású törpe bohócot ezzel az indoklással tiltottak el szomorú-komikus mestersége gyakorlásától: *„Zsidó nem lehet törpe."* [kiemelés tőlem – D. Cs.] Az ámokfutó társadalom szemét valamilyen sárga köd borította el. (Márai 2013:54–55)

Tegyük hozzá: a tehetséges és *nem* antiszemita, akár anti-antiszemita polgárok is, akarva-akaratlanul haszonélvezői lehettek a magyarság zsidónak minősített része kifosztásából és kiszorításából. Mindenki „szem lett a láncban".[203]

5.1.2 Egy radikális, egyszersmind ambivalens rendszerváltás – 1945

Az utolsó Márai-idézet így folytatódik:

> Amikor néhány évvel később a kommunisták ugyanilyen igazságtalan, jogtalan igénnyel foglaltak el állást, szerepkört, tisztséget: *a jobboldali társadalom úgy érezte, a kommunisták jogfosztása igazolja az ő múltbeli bűneit. Ez a gonosz és tragikus tévedés* [kiemelés tőlem – D. Cs.] talán a legmélyebb erkölcsi bukás, amelyben a magyar kispolgári és polgári társadalom az évtized [1938–1948 – D. Cs.] során elmerült. (Márai 2013:55)

Általánosíthatunk: a 20. század valamennyi politikai fordulata nyomán a sérelmek és jogfosztások újabb rétege „lerakódik, mint a guanó, vastagon, keményen.[204]

[203] Természetesen Illyés Gyula nagyszerű versére, az *Egy mondat a zsarnokságról*-ra utaltam – noha az közvetlenül már a következő totalitáriánus diktatúrára vonatkozott. (→5.1.2)

[204] József Attila: *A város peremén* (1933)

A két fent említett dátum között azonban voltak még fordulatok:

- Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a Horthy-rendszert, ahogy az 1920 és 1938 között létezett, *nem* a szovjet előrenyomulás és az így hatalomba segített erők döntötték meg, hanem a szövetséges náci Németország, a magyar rendszer által „felnevelt" szélsőjobboldali totalitarizmus közreműködésével, még 1944-ben.

A következő, 1945-ös fordulattal kapcsolatban e sorok szerzője nem pusztán „helyezkedésből" válaszolta a „felszabadulás vagy megszállás?" kérdésre korábban is: mindkettő,[205] de elsősorban összeomlás történt. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni azt is: a kortársak zöme úgy vélte, hogy a Horthy-korszaknál mélyebben visszanyúló folytonossággal bíró úri Magyarország is megbukott, összeomlott, végleg a múlt részévé vált.

> Számunkra a háború legdrámaibb mozzanata az ezeréves magyar állam összeomlása volt. Az állami apparátussal is az történt, ami a házakkal, az utcákkal, a falvakkal és a városokkal: a háború érintésére összerogyott, elpusztult. [...]
>
> *1945 a magyar történelem cezúrája. Döbbenetesen befejeződött valami, amit visszahozni, visszacsinálni nem lehet. Félszegen elkezdődött valami, amit megállítani, vagy irányítani, eltéríteni nem lehetett* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. Nemzeti fejlődésünket gyakran megszakították drámai események (1241, 1514, 1526, 1848-49, 1918-19), anélkül azonban, hogy menetét és jellegét megváltoztatták volna. [...]
>
> A drámai pillanat akkor következett be, amikor a tisztviselők elmenekültek, a csendőrök és rendőrök zárt alakzatban elvonultak, a front átgördült a falvakon és városokon, a „felszabadult" helység merőben más körülmények közé került. Többé nem az ezeréves állam ideológiai, politikai, társadalmi, gazdasági és szervezési elvei érvényesültek, hanem a „demokráciáé", amit akkor még mindenki a saját megfogalmazásában képzelhetett el.
>
> A lakosság nagy többségében nem tudatosult a változás jelentősége... Amikorra a harci zaj elült... a kommunisták álcázottan felhúzták az új kereteket, és megszervezték a társadalom életét. Amikor az emberek a pincékből, az óvóhelyekről és a tanyákról előjöttek, már láttak rendőrt, csak más formájút, a plakátok elborították a házakat,

[205] Egy Repárszky Ildikóval közösen írt tankönyvünkben így fogalmaztuk meg: a katonai vereség nyomán *„összeomlott a közigazgatás, a politikai, gazdasági és társadalmi rendszer is* [kiemelés az eredetiben – D. Cs.]." Majd egy apróbetűs, tehát háttérmagyarázatnak szánt bekezdés következett, amelynek összefoglaló mondata így hangzott: „A magyarság tehát egyszerre érezhette az 1945-ös eseményeket »felszabadulásnak« és »megszállásnak«, pontosabban: egyesek inkább ennek, mások inkább annak – s mindkét érzésnek megvolt az alapja." (Dupcsik–Repárszky 2003:187) A szóban forgó kötet azóta már nem rendelkezik érvényes tankönyvengedéllyel (lásd Dupcsik–Repárszky 2020).

> amiért eddig súlyos büntetés, esetleg akasztófa járt, a kommunista jelszavak, programok és jelvények a falakról és a kerítésekről az arcukba ordítottak, a városházán már intézkedett az új vezetőség, az orosz parancsnokság kihirdette, hogy mettől meddig szabad az utcán tartózkodni, és a Vörös Hadsereg által kibocsátott pénzt el kell fogadni. A „felszabadult" lakosság, mintha rossz álomból ébredt volna, kábultan és zavarodottan illeszkedett be abba az életformába, amit állandó ismételgetéssel, egyre jobb kedvvel demokráciának neveztek. (Kovács 1990:211)

Az ideológiai értelemben jobbra húzó, ugyanakkor a népi írók radikális tagjának tekinthető, a német- és nyilasellenes ellenállásban ténylegesen részt vevő Kovács Imre (→ 4.3.3) már a külföldi emigrációban írt visszaemlékezése jól mutatja, hogy

- egyrészt, az összeomlás nyilvánvalóan mindenképp, például egy esetleges angolszász megszállás esetén is rendszerváltást kényszerített volna ki.
- Másrészt azt is, hogy a vákuumba egy jól szervezett, az általuk ideálisnak tekintett társadalmi rendről határozott vízióval rendelkező, a szovjet katonai megszállást gátlástalanul kihasználó csoport, nevezetesen a kommunista párt hatolt be. Félrehord a későbbi vita, hogy vajon Moszkvában már ekkor a szovjetek által megszállt térség gyors szovjetizálását tervezték, vagy ez a terv csak később öltött formát, ugyanis
- nagyon sok kortárs (beleértve a kommunisták egy részét éppúgy, mint a nem-baloldaliak egy részét is) úgy látta, hogy egy szocialista jegyeket hordozó, *de nem szovjet típusú* államszocialista rendszer fog megvalósulni; többpártrendszer lesz, még ha a kommunista párt erős hatalmi pozícióival is; függetlenség lesz, noha a szovjetek erős külpolitikai dominanciájával.
- Utólag visszatekintve azonban ezeket a korabeli várakozásokat illúziónak minősíthetjük: egy politikai rendszer, ahol a (kommunista) belügyminiszter másfél ezer civil egyesületet feloszlathat;[206] ahol a politikai rendőrség vezetője külföldi politikusnak referálhat arról, hogy lehallgatják a miniszterelnököt, és mindenről beszámolnak a kommunista párt vezetőjének, tehát Rákosi Mátyásnak;[207] vagy, lemenve a mikroszintre, ahol a kommunista

[206] Többek között a Magyar Atlétikai Klubot, a Főiskolai Tanulók Szövetségét, kereszténydemokrata szakszervezeteket, a Magyar Tengerészek Egyesületét, helyi vadászklubokat, a Háborús Veteránok Széchenyi Szövetségét, a Kereszténydemokrata Dohánymunkások Szövetségét, valamint a 4500 helyi szervezettel, félmillió taggal bíró KALOT-ot (Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testülete). (Applebaum 2014:202)

[207] „Magyarország politikai rendőrségének 80 százaléka kommunistákból áll. Így tehát lényegében a mi kezünkben van. [...] Alapfeladatunknak azt tartjuk, hogy mindent előre megtudjunk, s tájékoztassuk erről vezetőinket. E célból meglehetősen kiterjedt informátorhálózatot hoztunk létre. Valamennyi politikai pártban vannak embereink. ...Minden minisztériumban, sőt, az

befolyás alatt álló ifjúsági szervezet megfenyegetheti koalíciós partnerét, amiért engedélyük (!) nélkül hoztak létre kulturális egyesületet[208] – az csak látszatdemokrácia. Éppen ezért elfogadható Gyarmati György korszakolása (2011), amely az egész, 1945-től 1956 nyaráig tartó korszakot Rákosi-korszaknak nevezi – még akkor is, ha *sok kortárs 1945–46-ban még nem* okvetlenül fogadta volna el ezt a korszak-megnevezést (egy, ráadásul kivételesen okos kortárs példája → 5.4.1)

A szocialista korszakban írt művek rendszeresen a „munkások hány százaléka dolgozott államosított üzemekben"-típusú adatsorokkal próbálták megragadni a „szocialista fordulat" kibontakozását – pedig a gazdaság terén gyakorlatilag már 1945 végén egy kommunista politikus (Vas Zoltán) által vezetett, a kormány kontrollja alól teljesen kiszabadult szervezet (a Gazdasági Főtanács) kezében volt a diktatórikus jellegű irányítás.[209]

- Miközben politikai, ideológiai, személyi szempontból teljes volt a szakítás az előző korszakkal, az 1945-től félig burkoltan, 1948-tól teljes nyíltsággal kiépülő kommunista diktatúra erősen épített az 1938–1944 közötti szélsőjobboldali diktatúra örökségére is.

Egyetlen, szinte már „túl jó", rövidre zárt példa: a Horthy-rendszer konszolidált korszakában törvény biztosította a jegybank függetlenségét. Akkor hogyan

egyházi személyek között is megvannak az embereink. [...] A politikai rendőrség nagy segítséget nyújt a pártnak. Pártközi tanácskozások előtt általában sikerül megtudnunk, mi a szándéka politikai ellenfeleinknek [azaz, elvileg a koalíciós partnereknek – D. Cs.], s ennek köszönhetően idejében tájékoztatjuk mindenről a kommunista párt vezetőségét. Megszerveztük a telefonlehallgatásokat. Most lehallgatjuk a miniszterelnök [ekkor hivatalosan még Nagy Ferenc kisgazda politikus – D. Cs.] és a pártvezetők minden fontosabb telefonbeszélgetését, s a legfontosabbakról jelentést teszünk Rákosi elvtársnak." Péter Gábor beszámolója a politikai rendőrségről, G. Korotkevics szovjet politikus számára, 1947. április 5. (Izsák–Kun 1994:170)

208 1945 júniusában a MADISZ vezetői levelet írtak a Kisgazdapárt ifjúsági csoportjának, amelyben követelték: *kérjenek engedélyt*, mielőtt új kulturális szervezeteket hoznak létre. „Kérjük, tartsák magukat ehhez a szabályhoz a jövőben, mert ha nem, a lehető legradikálisabb eszközökhöz folyamodunk." Az aláírás így kezdődött: „Demokratikus tisztelettel..." (id. Applebaum 2014:200)

209 „Az egyik kisgazda képviselő a következő szavakkal jellemezte a helyzetet: »...amióta a Gazdasági Főtanácsot létrehozták, azóta gyakorlatilag az egész gazdasági irányítás teljes mértékben kicsúszott a kisgazdapárt kezéből és átment a Gazdasági Főtanács kezébe... a főtitkár úr kezébe futnak össze a szálak, az irányítást ő végzi... [...] végeredményben a kormány kezéből ki van véve a gazdasági hatalom.« (1945. nov. 29.)" S ez nem csak a politikai vetélytárs túlzása volt: „Maga Vas Zoltán is hasonló jellemzést adott a GF alakulásának második évfordulóján: az alapító rendelkezés biztosította, hogy a kormányzat... a »gazdasági élet szükségletének és rendes menetének biztosítására irányuló tevékenységét a szinte diktatórikus jogkörrel felruházott Gazdasági Főtanács gyakorolja...«" (Pető–Szakács 1985:66)

tudta az 1945–46-os, formailag koalíciós kormány „elérni" a máig világrekordnak tekinthető inflációt?[210]

> *...az 1938. évi, úgynevezett honvédelmi törvény lehetővé tette* [kiemelés tőlem – D. Cs.], hogy a kormány az ország érdekében túltegye magát az egyéb törvények megszorításain. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány e jogszabály alapján kötelezte a bankot a fedezetlen pénzkibocsátásra. (Pető–Szakács 1985:58)

Már említett klasszikusunk, Alexis de Tocqueville (→ 1.3) írta, hogy bár az 1789-ben kezdődő francia forradalom aktorai meggyőződéssel hitték, hogy minden kapcsolatot megszakítottak a múlttal, valójában folytatták és kiteljesítették a francia királyok abszolutizmusának fő törekvését, tehát a társadalom államnak való alárendelését.[211] Valami hasonló történt a fejezetben tárgyalt két totalitáriánus diktatúrával, noha aktorai között csak a legeslegritkább esetben állt fenn olyan rokonság, mint a következő történet szereplői között:

Egy bizonyos Reich (később Rajkra magyarosított) József erdélyi szász csizmadiamester Endre nevű fia a szélsőjobb felé orientálódott, nyilas lett, 1944-ben államtitkár, miközben László nevű fia az illegális kommunista mozgalom tagja lett. A fivérek teljes értetlenséggel figyelték egymás politikai pályáját.[212] A Horthy-korszakban többször letartóztatott Lászlót a nyilas hatóságok is

[210] Részben tudatos politikai döntésként. „Az állam a pénz- és hitelpolitika, a kamatfeltételek, nyersanyagárak, az adórendszer megszabásával – kis túlzással – a szó szoros értelmében csődbe juttatta a legnagyobb vállalatokat. Állami kisajátításuk ezek után puszta formalitás maradt." (Honvári 1996:479) A tudatosan is engedett infláció azonban idővel nyilvánvalóan kiszabadult a kontroll alól, tehát az állam politikai voluntarizmusa és dilettáns tehetetlenkedése, paradox módon, de egy irányba terelte a magyar gazdaságot.

[211] A teljes szövegkörnyezet: „Egyetlen nép sem tett nagyobb erőfeszítéseket arra, hogy úgyszólván kettévágja történelmét, s hogy szakadékkal válassza el egymástól azt, ami addig volt, attól, ami szándékuk szerint ezután lesz, mint a franciák 1789-ben. Mindent elkövettek, hogy múltjukból semmi se jusson át az új állapotba, mindennek alávetették magukat annak érdekében, hogy különbözzenek atyáiktól... Én mindig úgy véltem, hogy e sajátos vállalkozás terén jóval kevesebb sikert értek el, mint ahogy mások gondolták róluk, vagy ők maguk is hitték. Meg voltam győződve róla, hogy öntudatlanul is megőrizték a régi rendből érzéseik és szokásaik nagy részét, s azokat az eszméket is, amelyek segítségével kirobbantották a régi rendet elpusztító forradalmat; hogy akaratuk ellenére is e rend romjaiból építették fel az új társadalom épületét..." (Tocqueville 1994/1856:33)

[212] Rajk Endre visszaemlékezése szerint László 1935-ös szabadulásakor találkoztak utolsó előtti alkalommal: „»Értetlenül állok most veled szemben – mondottam e találkozásunk alkalmával –, szeretném, ha elmondanád nekem, hogy milyen megfontolások után jutottál arra az elhatározásra, hogy politikai ideálodul a kommunizmus tanait válaszd? Hiszen mindaz, amit eddig tanultál, nemhogy a kommunizmus hívévé, inkább kérlelhetetlen ellenségévé kellett volna, hogy téged avassanak.« »Tévedsz, kedves Bandi – vágott szavamba túlfűtött temperamentuma (?) hevességével –, mert mindaz, amit én eddig az életből láttam, amit belőle megismertem és

elfogták, ekkor a szinte bizonyos kivégzéstől a bátyja mentette meg. 1945-ben feltehetően Rajk László mint belügyminiszter akadályozta meg, hogy a magyar kormány kikérje és felelősségre vonja a Nyugat-Németországba menekült bátyját. (Shiels 2007)

A történet nem csak afféle „történelmi kis színes". A tanulságok egyike, hogy a kulturális, a családi, a szocializációs háttér *nem* „programozza" be az egyének kialakuló világképét („csak" nagy eséllyel erősen befolyásolja). S bár *két* személy élettörténete semmilyen módon nem alapozhat meg társadalomtudományos általánosítást, mégis illusztrálhatja a szerző korábban, számos más összefüggés ismeretében kialakult meggyőződését: az ideológiai/politikai különbségeket időnként a generációs hatás is erősen befolyásolhatja. Azt láthatjuk, hogy Rajk Endre 1899-ben született, tehát fiatal felnőttként élte meg a Tanácsköztársaságot és annak bukását, míg Rajk László 1909-ben látta meg a napvilágot. Alig egy évvel Erdei[213] előtt (→ 5.3)

5.2 Az intézményesülés kísérlete – a Dékány-féle tanszék

A Horthy-korszakban a szociológia, mint olyan, ideológiai szempontból gyanús kifejezéssé vált. Láthattuk (→ 4.2.1), hogy például az utókor által „szociológusnak" tartott Weis István nem is használja a kifejezést. A politikai eliten túl a konzervatív akadémiai szféra zöme minimális leegyszerűsítéssel álcázott, baloldali és/vagy felforgató politizálást látott a szociológiában, egy „olyan országban, melyet a szociológia hamis lobogója alatt vitorlázó kalandorok tettek tönkre..." (*Társadalomtudomány*, 1921:590, idézi Szabari 2015:56) A „szociológia" kifejezéshez ebben a korban gyakran a „zsidó" – dehonesztálónak szánt – jelzője is társult. A *Társadalomtudomány* című (!) lap nem sokat kertel ennek kimondásában:

> Amit a nyugati virágzó szociológiai kultúra kitermelt, az jórészben zsidó közvetítéssel jutott el hozzánk. De igen nagy közvetítési percentet kellett fizetnünk. Eredeti tisztaságában ugyanis az egyenesen bomlasztó eszméket kaptuk meg, a többit a közvetítő átdolgozta saját faji érdekeinek megfelelően. (*Társadalomtudomány*, 1921:591, idézi Szabari 2014:70)

amit eddig tanultam, engem éppen arról győzött meg, hogy a rabszolgaságnak, amely az emberiséget egész történelmét végigkísérte, ma 20. századi modern, civilizált formáját éljük.«" (id. Shiels 2007:50)

213 S talán az sem lényegtelen, hogy Rajk László az akkor már Romániához került Székelyudvarhelyen, Erdei pedig a román megszállás alatt álló Makón élt a Tanácsköztársaság korában.

Az 1. fejezetben említettem Némedi Dénes azon gondolatát, mely szerint az (ideális esetben, de kezdetben korántsem mindig szociológiai) egyetemi tanszék kulcsszerepet tölt be a szociológia intézményesülési folyamatában; majd ismét felidéztem (→ 2.3), éppen annak kapcsán, hogy a 19–20. század körüli magyar szociológia ebből a szempontból atipikusnak tekinthető. A protoszociológia a két világháború közötti korszakban is jelentős mértékben

- egyesületi ügy maradt, mint például az idősebb Bibó István neve által fémjelzett (Saád 1990:7) Társadalomtudományi Szakosztály, amely a Magyar Néprajzi Társaság[214] keretein belül jött létre (1921), amelynek több képviselője explicit megfogalmazta, hogy az 1906 utáni Társadalomtudományi Társaság (→ 3.1.4) szellemével szemben fogalmazza meg működésének alapelveit (Szabari 2014:68); másrészt
- olyan állami kutatóintézetek ügye, amelyek elsődlegesen politikai és/vagy közigazgatási feladatokat töltöttek be, mint például a Teleki Pál-féle, nevét meghazudtoló Magyar Szociográfiai Intézet vagy a Magyary Zoltánhoz (2000, Saád 2000) köthető, később többször nevet és intézményes keretet váltó Táj- és Népkutató Központ;[215]
- és bár megjelent az egyetemi oktatásban is, de egészen 1942-ig olyan tanszékek keretein belül, amelyek nevében nem jelent meg a *szociológia* kifejezés.

Formálisan hasonló volt a helyzet például az 1918 előtti Németországban is, hisz ott sem volt „szociológiai tanszék", de akkor és ott Tönnies, Sombart, Simmel vagy Max Weber olyan életművet alkotott, amelyek máig szerves részét képezik a szociológiai kánonnak. (Némedi 2005) Ezzel szemben:

[214] A néprajztudomány korabeli jelentőségét és presztízsét illetően → 2.2.2. *Elvi* lehetőség volt rá, hogy az 1890-es években, amikor a Nyugat több országában megszületett a modern szociológia (Némedi 2005), Magyarországon a néprajztudomány egyes teljesítményei előlegezzék meg a szociológia egyes módszereit és megközelítéseit – de ez a lehetőség nem valósult meg. (Dupcsik 2015a, 2018b:60–80)

[215] Jelen kötet egyik nyilvánvaló gyenge pontja, hogy nem foglalkozom részletesebben sem a kemsei kutatással, sem Teleki Pál vagy Magyary Zoltán szerepével, például a Táj- és Népkutató földkérdéskiállításának „botrányával". Utóbbit egyébként, a Teleki Pált talán „túlságosan" jól ismerő Ablonczy Balázs (2005) is „számtalan formában feldolgozottnak" minősíti (2002:157), bár abban kétségkívül igaza van, hogy a legnagyobb hatást nem egy tanulmány vagy visszaemlékezés, hanem Bereményi Géza *Tanítványok* (1985) című filmje gyakorolta az utókorra. Teleki, bár „nem részesült rendszeres és alapos földrajzi képzésben" (Ablonczy 2002:152), földrajztudósnak számított, és ezen tudomány irányából (→ 2.2.5) érkezett a protoszociológiai érdeklődés határára (bár sosem lépett át rajta; némileg részletesebben a szerző Teleki László Alapítványnál megjelent kötetében: Dupcsik 2005:145–148.)

> Bár... volt szociológiai tárgyú oktatás a hazai egyetemeken – a budapesti egyetem jogi karán Pikler Gyula, 1930-tól az újkori egyetemes történeti tanszékén Hajnal István, Nagyváradon Somló Bódog adott elő, a szegedi jogfilozófia tanszéket 1929-től Horváth Barna vezette, a statisztika tanszéket 1921 és 1926 között Laky Dezső, míg Pécsett 1940 és 1944 között Weiss István oktatott –, ezek nem léptek vagy léphettek fel diszciplínateremtő igénnyel

– fogalmazza meg Szabari Vera. (2014:62–63) Sőt, folytatja Szabari, az 1930-as években az egyetemi szférába *nem* integrálódó mozgalmak és szerzők törekedtek a társadalmi élet megismerésére (→ 4.2–4.5 és 5.3), amelyek „azonban nem egy tudomány megteremtését, szisztematikus működését célozták." (Szabari 2014:63)

Végül 1942-ben a Budapesti Tudományegyetem pályázatot hirdetett egy megalapítandó szociológiai tanszék vezetésére. A pályázatra – amelyen „természetesen" kritérium volt az is, hogy a pályázó ne minősüljön zsidónak a második zsidótörvény alapján – hatan nyújtották be pályázatukat, köztük ifjabb Bibó István (→ 5.4.1) is. Végül – Szekfű Gyula erőteljes kritikája[216] dacára – Dékány István kapta a kinevezést.

Bár, Szabari szerint a „Dékány vezette tanszék alapítása... magában hordozta a diszciplínateremtés – ma már tudjuk múlékony – ígéretét" (2014:63), ez eleve halvány „ígéret" volt. Maga a tanszékvezető nem a szociológia, hanem „társadalomfilozófia, esztétika és pedagógia tárgykörben és államelmélet témában" tartott kurzusokat. 1945-ig tartó működése során a szociológia tanszék léte

> alapvetően nem változtatott azon, hogy a „hivatalos" szociológia továbbra is saját útját kereste, megtartotta definiáló és szintetizáló jellegét. A működő professzorok között nem alakult ki kooperáció, egymástól elszigetelten dolgoztak, és alapvetően nem voltak képesek termékeny kapcsolatot teremteni a kívülről, pl. a szociográfiából érkezőkkel sem. (Dékány 1939-es levele ugyan arról árulkodik, hogy megpróbált Erdeivel szakmai kapcsolatot kialakítani, de ez nem hozott áttörést. Az egyetem szociológiai jellegű kurzusai közül szélesebb körben leginkább Hajnal [István → 5.3.2 – D. Cs.] előadásai hatottak Márkus István és Majlát Jolán, később Erdei közvetítésével.) (Szabari 2014:78)

Dékány legjelentősebbnek szánt szociológiai tanulmányait, mint például az 1943-as *A mai társadalom: Bevezetés a társadalomtudományokba* (1943) című művét éppen ezért meg sem próbálom összefoglalni. Ha nem is jelentősnek, de

[216] A szakmai érveken túl Szekfűt nyilvánvalóan az is befolyásolta, hogy Dékány kifejezetten kritikus volt az általa támogatott népi írókkal szemben is. (→ 4.2.2)

jellegzetesnek vélem Dékány *A szociológus felelőssége* című, különnyomatban is megjelent előadását (1937), amelyről Szabari pl. azt az etikailag kényes mozzanatot emeli ki, hogy szerzője Féja és Kovács perének (→ 4.2.2) évében támadta a „falukutatók" hozzáállását, mint az ő szociológiájának ellenpontját.

Pedig Dékány előadása, legalábbis bizonyos pontjain úgy tűnhet, a természettudományok és a társadalomtudományok lényegi különbségére való reflektálással (→1.2) izgalmas módon megelőlegezi az 1960-as évek szociálkonstruktivista megközelítéseinek egyes gondolatait:

> A természettudós ugyanis a természetet maga „előtt" látja, tárgya „kint" van, „előtte" van, tőle elválasztva, egy idegen világban. Ő mint test, benne van a természetben, de nem mint kutató. Ezzel szemben a szociológus tárgya más: tárgya a társas világ, amely nem idegen világ előttünk, nem pusztán „kint" van, mint a természet, nemcsak „előttünk" van, sőt nemcsak „körülöttünk". Mi itt a tárgyunkban, mint kutatók is bent vagyunk, azaz részei vagyunk annak, „tagjai" vagyunk annak a tárgynak, amellyel foglalkozunk, t. i. tagjai a társadalomnak. Páratlan és egyedül álló viszony ez kutató és a tárgya közt. Ebből egy egész sereg következmény származik, amelyből kiemelünk egyet ép a felelősség kérdése kapcsán. (Dékány 1937:5)

A társadalomtudós megismerése egyszersmind óhatatlanul bele is avatkozik megism erésének tárgyába, tehát, ha úgy vesszük, cselekvés is, „politizálás" is; a szociológust olyan normatív felelősség terheli, mint amely például a fizikust soha. Érdekes, bár sarkított és egyoldalú érvelés[217] – ami egyszer csak érthetetlen módon fülsiketítően csikorogni kezd. Dékány ugyanis axiómaként kezeli, érvelés nélkül előfeltételezi, hogy a fentiekből fakadó „felelősség" kizárólag a fennálló társadalmi renddel szemben kritikus megközelítéseket terheli, a fennálló társadalmi renddel azonosulókat nem.

> [A] hirtelen divat lett szociográfia [művelői] ...az ú. n. szociografusok [sic! – D. Cs.] [azt hiszik], hogy csak tényekről számolnak be, de mert nem mindig van meg bennük a teljes igazság megismerésének komoly vágya, hogy ne mondjam, szenvedélye, voltaképp propagandairodalmat művelnek – szociográfia jelszava alatt. Ez ellen a leghatározottabban tiltakoznia kell mindenkinek, aki a tudomány szavát nem akarja megfosztani

[217] Példának okáért, az atomenergia felhasználására vagy az ökológiai problémákra való erősebb reflexió óta azt sem tekinthetjük magától értetődőnek (lásd például Beck 2003, 2008), hogy a természettudósokat nem terheli olyan „felelősség" a tudástermelésükért, mint a társadalomtudósokat, de ilyen mértékű előrelátást nem „várhatunk el" Dékánytól. Másrészt viszont, bár Dékány a rossz példák paradigmatikus eseteként kezeli a marxizmust, *pusztán logikai alapon* az ő érveléséből is inkább a marxistákéhoz hasonló, vállaltan pártos tudomány következne, mintsem egy weberi „értékmentes megismerés".

őszinteségétől és komolyságától. Hogy a divatba jött „szociográfia" voltaképp minő bajt jelent, egy példával legyen szabad illusztrálnom. Van egy szem-betegség: orvosi szóval a „foltos látás". A szembeteg jól lát, ám csak helyenként, másutt, egyes foltokon belül semmit sem lát jól. Ez a tipikus baja egyes kutatóknak. (Dékány 1937:8)

„Egyes kutatók" „foltos látása" – kétségkívül létező probléma volt. S talán nem csak a szóban forgó korszakban.

5.3 Erdei Ferenc

5.3.1 „Paraszt vagyok!"

Kovács Imre *Néma forradalom* című művéhez (→ 4.3.3) Papp István fűzött tanulságos kommentárt:

> Ekkor [tehát 1937-ben – D. Cs.] aligha volt olyan ember a közéletben, aki elhitte volna, hogy néhány esztendővel később nem Kovács Imre lesz a kommunisták egyik támogatója, hanem a hozzá képest jóval visszafogottabbnak, tudósi fegyverzettel felvértezettebbnek tűnő Erdei Ferenc. (Papp 2012:113–114)

Erdei társadalmi háttere zavarbaejtő képlet. Paraszti családba született – de annak legpolgárosultabb szűk rétegébe. Mint említettem (→ 4.4.1), az életképes parasztgazdaság az ország szinte egész területén 15-20 hold volt. (Fél–Hofer 2010:67)[218] Ezt az adatot érdemes egyrészt annak fényében szemügyre venni, hogy a paraszti keresők több mint felének egyáltalán nem volt földje (további egyharmad pedig kevesebb, mint tíz holddal rendelkezett),[219] másrészt érdemes ezt az adatot összevetni Erdei egyik írásával:

> Szüleink ugyanolyan hagymatermelő gazdálkodást folytattak, mint más pár ezer család Makón (egy-két holdnyi földön megtermeltük a szükséges búzát, kukoricát és egy tehén takarmányát, *egy-másfél holdnyi hagyma volt a fő árutermelésünk* [kiemelés tőlem – D. Cs.]). (*Egy különös falukutatás története*, 1963, idézi Huszár 2012:61)

Miközben a „paraszt" akkor is, azóta is gyakran a „falusival" kapcsolódik össze, a „tanyai" pedig még az utóbbihoz képest is, sokak számára „értékcsökkentő"

[218] Szántóföld esetén Erdei is húsz holdat emleget, lásd később.

[219] Pontosan: 1941-ben a paraszti keresők 55,9%-a volt napszámos és gazdasági munkás, 32,4% maximum tíz hold földbirtokkal rendelkezett. (Gunszt Péter alapján Gyáni 1998:354)

jelzőnek számít, a fiatal Erdei *városi lakosnak* tekintette magát, még akkor is, amikor élete jelentős része földrajzilag *egy tanyán* zajlott.

> A gazdálkodás rendje pedig az volt, hogy a határban szétszórtan fekvő földekre naponta jártunk ki hol szántani-vetni, hagymát művelni, s a termést is a városi házba hordtuk haza, egyszóval „falurendszer" szerint gazdálkodtunk. Igen, de mégis városban éltünk, s eszünk ágában sem volt magunkat falusinak tartani. A falu az Apátfalva, Királyhegyes, Kövegy voltak, s úgy is beszéltünk az odavalósiakról, mint falusiakról. A tanyákat pedig úgy vettük, hogy azok is a városhoz tartoznak, csak ott éppen másképp gazdálkodnak, mint a hagymások. [...]
>
> Később [1927-ben] ...anyai nagyszüleim megöregedvén, városi házukba költöztek „haza", s a megürült tanyai gazdaságba szüleim költöztek ki velünk együtt. Az ilyen „változás" teljesen megszokott, hagyományos rend volt Makón is, alföldszerte másutt is. [...]
>
> ...bár tanyaiak lettünk, semmivel sem éreztük magunkat kevésbé városiaknak, mint azelőtt... életünk minden lényeges eseménye [továbbra is] a városban zajlott. Öcsém a nagyszülőktől járt gimnáziumba, minden vasárnap hazajártunk a városi házba, apám a városi politikai szervezkedésben tevékenykedett, s én is a városi ifjúsági mozgalomban ügyködtem. (*Egy különös falukutatás története,* 1963, idézi Huszár 2012:61–62)

Mint korábban láthattuk (→ 4.5.1), a korabeli Magyarországon egy parasztember gyerekének hetvenötször kisebb esélye volt arra, hogy egyetemre jusson, mint egy nem-paraszti származású magyar fiatalnak, Erdei azonban tizenkilenc évesen joghallgató lehetett Szegeden. A szegedi Ferenc József Tudományegyetem hivatalosan Kolozsvárról migrált a Trianon utáni Magyarországra, valójában azonban új egyetemnek számított, és mint ilyen, nyitottabbnak is, több volt a nő, a zsidó (származású) vagy a felfelé mobil hallgatók aránya, mint Budapesten. Több adat és visszaemlékezés is azt mutatja, hogy az egyetemi közeg *befogadta* az amúgy szinte egyöntetűen megnyerő személyiségként leírt, kiemelkedő tehetségnek mutatkozó makói fiatalt.

„E tanulmány írója kezdő; gondolkodásának társadalomtudományi alapjai, szociográfiai tapasztalatai többirányú kiegészítésre és elmélyítésre várnak. Mégis szívesen közöljük feljegyzéseit, mert egészséges ítélőképességre vallanak, és így is sok vonatkozásban jól jellemzik állapotunkat." (id. Huszár 2012:19) Vámbéry Rusztem lapja, a *Századunk* e sorok kíséretében közölte az akkor huszonegy éves, másodéves joghallgató első publikációját (*Királyhegyes művelődési, gazdasági és társadalmi rajza,* 1931. január).

Ugyanakkor egyes források szerint Erdeiben rengeteg társas bizonytalanság is volt. Huszár Tibor ilyen feljegyzéseket tárt fel kéziratos hagyatékából:

> Műv. koll. előadása. Radnóti Miki beszélt a modern líráról. Kellett nekem a művészeti társaság, ellenállhatatlan erő hajtott. Mind ott voltak, akiket odavártam. Sőt. Rengeteg zsidó, ifjú és hajadon.[220] Amit Radnóti mondott, nem is volt fontos, ahogy beszélt, és ahogy hallgatták, az ejtett meg. A társulásuk, és hogy nekem mi közöm hozzájuk.
>
> Álltam zsebre tett kézzel, és néztem őket. Teljesen hatalmába kerített a figyelés, az ítélés és elítélés. Az a társaság volt pedig, amely egyedül elviselhető számomra az általam ismert világban, mégis de messze vagyok tőlük, és ők tőlem... Gyarlók, kicsinyesek, hiúk és elbizakodottak, sok kicsi ügyeiket kavargatják buzgón, és azt hiszik, a göncöl szekerét tartják. Mondják is, és el akarják hitetni mással is...
>
> Pedig ők a szegedi fiatalok avantgardja. Ha valamikor bizonyosan láttam, hogy nem tudok közéjük elegyedni, még bizonyosabban látom most. Az én komoly ügyeimhez és erőmhöz képest az ő ügyeik és erejük játék és hozzávaló kitermelt mesterfogások. (id. Huszár 2012:49)

Ha megengedhető az ilyen típusú reflexió: ismerős ez az életérzés, a vidéki nem értelmiségi/középosztálybeli családból származó egyetemisták társas esetlensége, szorongása, egyszerre befogadásra vágyó, de ugyanakkor gyakran elutasító vagy visszahúzódó attitűdje. Még ha el is tudják sajátítani azt a tudásanyagot, esetleg még többet is, mint a szerencsésebb környezetbe született egyetemi társaik, utóbbiak viselkedéskultúráját, a „helyünkön vagyunk, hisz' kisgyerekkorunk óta ebben a világban élünk"-típusú magabiztosságot talán sohasem. A sikeres beilleszkedést pedig könnyen „árulásként" élik meg a „lent maradtakkal" szemben (idézzük fel Illyés példáját → 4.5)

Az ilyen életérzés jobb esetben lendítőerőt jelent: a „kívülállás" alapját képezheti a hasonló helyzetű kortársakkal (és azzal a társadalmi közeggel, amelyből valósan vagy virtuálisan származnak) való erős szolidaritásnak, de segítheti a reflexió magasabb szintjét is (ami szociológusoknál kifejezetten előnyös). Rosszabb esetben viszont kisebbségi érzést, radikális politikai ideológiák felvállalását is magával vonhatja.[221]

[220] Huszár szerint „a közönség jobbára egyetemi hallgatókból és rokonszenvező munkásokból verbuválódott". (2012:48)

[221] Ez persze csak két „szélsőséges" eset, amelyek között az egyéni feldolgozások széles skálája képzelhető el, pl. „a politikától" való elfordulás, a magánéleti fordulatok „megideologizálása", deviáns karrier stb. is. Jelen elemzés perspektívájából persze a főszövegben említett összefüggés érdekes, amelyet kiegészíteném egy bizonyíthatatlan sejtéssel: a 20. századi Magyarországon minden generációban indult legalább egy (kvázi-)politikai csoportosulás, amelynek a magvát ilyen életérzéssel bíró fiatalok alkották. A „jobb és rosszabb eset" pedig, tartok tőle, csak

Ha a „sokszor elutasító" kitétel túlzásnak tűnik, nézzük a következő történetet: Surányi-Unger Tivadar professzor, tanszékvezető, majd – Erdei végzése után néhány évvel – dékán is volt, odaadta neki új könyvét véleményezésre, és nem titkolta, hogy távlatilag el tudja képzelni munkatársai között a tehetséges diákot. Erdei – írásban is megmaradt – reagálása nem egyszerűen kritikus volt, hanem nyíltan elutasító:

> Professzor úr könyvének legelső sorai: Minden komoly tud. munkának, különösen pedig a szellemtudományi vizsgálódásnak első feltétele, hogy célját ne egetverő újításokban, hanem a tudomány már elért eredményeinek továbbépítésében lássa. Ez a komoly intelem tilalomfaként áll előttem, és nyugodt lelkiismerettel nem mehetek tovább, míg el nem távolítom az útból. [...] ...minden új, ha ismeret, akkor tudomány és nyereség; ha [viszont] nem ismeret, akkor pedig akár régi, akár új – haszontalan, mert nem tudomány [a mondatot részben átközpontoztam – D. Cs.].
>
> További korlátot állít fel Professzor úr: „a közgazdaságtan hagyományait tisztelni kell." Hagyományt nem tisztelek. Ha ismeretnek látom, elfogadom, ha nem, elvetem. Ismeretről van szó, nem hagyományról. [...] Minden elméleti lépés újítás. (id. Huszár 2012:31–32)

Erdei diáktársának, Bibó Istvánnak is lesajnálkozó stílusban nyilatkozott a professzorról, annak később nyíltan is megfogalmazott ajánlatáról, méghozzá egyértelműen Surányi-Unger *úri középosztálybeli hátterére* utalva.[222] (Bognár 2012:43–44)

Visszatérve Erdei szegedi éveire: az idézett sorokban a „Műv. Koll." a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumát jelenti, amely egy szélesebb diákkör által titkos szavazáson megválasztott, tizenöt diák által alapított, bevallottan elit társaság volt. Az évek során új tagokkal sosem bővített egyesület tagja volt többek között Baróti Dezső, Buday György, Ortutay Gyula, Gáspár Zoltán, Hont Ferenc, Tomori Viola, Radnóti Miklós.

Ezen elit kör tagjává választották Erdei Ferencet is. Aki jó kapcsolatba került – és maradt sokáig – a Kollégium tagjai közül pl. Ortutay Gyulával vagy

analitikusan megkülönböztethető, és egy más korszakból, más értékek alapján, ismerve az adott személy által szolgált vagy támadott rendszerek történelmi „kifutását", az értékelés alaposan megváltozhat. Erdeinél jobb példát nem is találhatunk, lásd a fejezet további részét, illetve, némileg más hangsúlyokkal: Dupcsik 2013a.

[222] Bibó egy interjúban így adta vissza Erdei hozzá írt levelét: „Ungerünk, nagy vitézünk – így emlegeti, mert Surányi vitéz is volt... – nagyon kecsegtet engem ösztöndíjjal és ilyenekkel, de én semmiképpen sem tudom magamat jól érezni abban a törekvő köztisztviselői társaságban, amit ő begyűjtött oda a szemináriumba." (Huszár 2005:42, idézi Bognár 2012:44)

Tomori Violával; valamint főleg két olyan személlyel, akik az 1930-as években a legjobb barátai voltak: Bibó Istvánnal (→ 5.4.1) és Reitzer Bélával (→ 5.4.2)

Bognár Bulcsu meggyőzően bizonyítja, hogy Erdeinek „a[z 1944-ig tartó] korszakban keletkezett majd összes írása valójában politikai elképzelései függvényének tekinthető. Vagyis az írások társadalomképe már eredeti szándékában sem egyszerűen a társadalom jellegzetességeinek a rögzítésére törekszik, hanem a társadalom értelmezését alapvetően Erdei politikai elképzelései határozzák meg". (Bognár 2012:11–12) Erdei politikai felfogásának magvát egyrészt a parasztság emancipációjának, felszabadításának programja, normatív követelése jelentette, másrészt az úri Magyarország (és képviselőinek) gyűlölete. Bognár kritizálja azokat a felfogásokat (pl. Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán, lásd pl. Bognár 2012:84), amelyek Erdei későbbi, *hivatalosan* marxista elkötelezettségét visszavetítik az 1944 előtti korszakra, és rámutat arra, hogy az 1930-as években Erdeit erős nem-marxista, időnként a jobboldali radikalizmus felől (mindenekelőtt Szabó Dezső munkáin keresztül) érkező hatások is érték. Bognár ugyanakkor kifejezetten Erdei „politikai pragmatizmusáról" ír,[223] azt állítva: elkötelezettségeit és annak változásait – beleértve a kommunistákhoz való átállását is – egyedül a politikai erőviszonyokra való „gyakorlatias" reagálásokkal, nem pedig valamilyen koherens meggyőződéssel, azonosítható ideológiában való hittel, értékrenddel való azonosulással magyarázhatjuk.

Némi lappangó ellentmondást is érzek Bognár érvelésében: ha Erdei politikai irányváltásait valóban kizárólag ilyen „pragmatizmus" határozta meg, akkor ez bizonyos mértékben redukálja az eszmetörténeti hatások és politikai megnyilatkozások jelentőségét is. „A korábbi elemzések jórészt elsikkadtak a fölött [sic! – D. Cs.], hogy mindkét [jórészt Erdei által fogalmazott – D. Cs.] politikai program kiemelten a bal- és jobboldali nézőpont elutasítását hangsúlyozza." (Bognár 2012:73) *Említésre* méltó ugyan ez a hangsúly, de hogy valóban perdöntő jelentőségű *bizonyíték lenne* valamilyen „mély meggyőződésre", abban nem vagyok biztos.

Példának okáért (az Erdei által oly tisztelt → később) Lenin *Állam és forradalom* című művétől kezdve napjainkig számtalan írást idézhetünk, amelyeknek marxista szerzői „kiemelten hangsúlyozzák", hogy az állam elhalása és az igazi, közvetlen, alulról kibontakozott demokrácia talaján állnak – de ettől még, ha elfogulatlanul elemezzük a marxizmus-leninizmust, nyugodtan minősíthetjük totalitáriánus diktatúra kiépítésére/fenntartására törekvő ideológiának. Arról nem is beszélve, hogy a rendszerváltásokban és nagypolitikai fordulatokban

[223] A *Szabó Dezső nemzeti radikalizmusa* című fejezetben, Erdei kapcsán két oldalon három alkalommal is (Bognár 2012:66–67).

gazdag modern magyar történelem számos szereplőjéről gyaníthatjuk: a kívülről a „politikai pragmatizmus" által motiváltnak tűnő fordulatukat belülről is átélték. S ha már egyszer *hittel elfogadták* azt a változást, amely *érdekükben* is állt, némileg komplikálttá válik annak kibogozása, hol ér véget saját múltjuk, saját korábbi világképük átértelmezése, illetve hol kezdődik a retusálás, az álcázás, a hamisítás.

Főleg, hogy ha az átértelmezés tud mire támaszkodni: „S last but not least Lenin. Amióta olvasom, más értelme lesz előttem a szocializmusnak, parasztnak, harcnak stb. [...] Ő valaki, akitől tanul az ember" – írta Erdei öccsének 1936 elején. (Erdei 1980a:79) Miért ne tekinthetnénk az 1944 utáni Erdeit nemcsak kommunistának, de marxistának is, még ha ismerjük is nézetei „eretnekségét?"[224] S ha így van, akkor miért ne értelmezhetnénk Erdei 1944 előtti ideológiáját „lassan megszilárduló marxista meggyőződésnek"?[225] Erdei számára a (tudományos) megismerés eszköz volt politikai törekvéseihez, vö. 1931–32-es kéziratának részletével: „Változatlanul bele akarok szólni a világ lerombolásába és újjáépítésébe és ehhez a szociológiát, és közgazdaságtant tanulom." (Erdei 1984:323)

Dacára annak, hogy Erdeit *nem csak a származása* kötötte a parasztsághoz,[226] a harmincas évek közepére kialakuló egyéni identitáspolitikájában a „paraszt" hasonló szerepet töltött be, mint amilyet a „munkás(osztály)" a marxistáknál, akár (*esetleg* tényleg) munkásszármazásúak voltak azok, akár nem.[227] A megtérésszerű élmény[228] (Erdei „megtérését" lásd lenn), valamint az új identitásban fontossá váló,

[224] Erdei leveleiben és kézirataiban kifejezetten leszólta Marxot, szembeállította az alaposan félreértett Leninnel, akit nemzeti forradalmárnak, a parasztok megváltójának tekintett. (Huszár 2012:131) Erdei egyébként maga is tisztában volt „eretnekségével," lásd egy 1936-os levelét. (Erdei 1980a:75)

[225] Gyurgyák 2007:415; kritikai éllel idézi: Bognár 2012:84.

[226] Mindennél többet elárul erről a kötődésről, hogy 1939-ben apjával és öccsével egy Csepel-szigeti tanyát vásároltak, ahol ténylegesen is paraszti munkából éltek egészen 1944-ig.

[227] „Ebben az időben a pártélet egyik különlegessége volt a proletárkultusz és az értelmiséggyalázás. Ez volt minden középosztálybeli kommunista értelmiségi rögeszméje, bűnhődéskomplexuma. Minket csak eltűrtek a mozgalomban, jogunk nem volt ott lenni; ezt éjjel-nappal az orrunk alá dörgölték. [...] Egy értelmiségiből sohasem lehetett igazi proletár, de a feladata az volt, hogy igyekezzen azzá válni, amennyire csak tud. Néhányan ezt a nyakkendő elhagyásával, szvetter viselésével és fekete körmökkel próbálták elérni. Ezt azonban nem nézték jó szemmel: csalásnak és sznobságnak minősült. A helyes módszer: semmi olyat nem írni, mondani és mindenekelőtt gondolni, amit a szemetes nem képes megérteni. Úgy hánytuk el intellektuális csomagjainkat, mint egy pánik sújtotta hajó utasai, míg végül beszédünk a legszükségesebb szakkifejezésekre, dialektikus klisékre és Marx-idézetekre redukálódott... Az intellektuális önkasztrálás nem nagy árnak tűnt, hogy Ivan Ivanovicsokhoz hasonlókká válhassunk." (Koestler 1994:149–150)

[228] A már idézett Arthur Koestler így írta le, milyen hatást váltott ki benne néhány marxista alapmű elolvasása: „valami kattant az agyamban, ami úgy megrázott, mint egy agyrobbanás. [...] Úgy tűnt, az új fény mindenünnen az agyba ömlik; az egész univerzum hirtelen formát ölt, mint egy összerakós játék elkóborolt darabjai, amiket valami varázslat egy csapásra összeillesztett. Hirtelen minden kérdésre van válasz, a kétségek és konfliktusok már a tekervényes múltéi, ami máris

a célpontokat azonnal meg is találó indulat, vagy fogalmazzunk őszintébben, gyűlölet[229] is hasonló a két világháború között kommunistává váló fiatalok élményeihez.

Tanulságos, hogy ez a fordulat, ami a kor politikai-szimbolikus földrajza szerint *keleti fordulatnak* tekinthető, ahhoz a nyugat-európai tanulmányúthoz köthető,[230] amelyet 1935–36-ban tett a makói hagymás szövetkezet megbízásából. A svájci Montreux-ből írta öccsének:

> ...Genfben jártam, délelőtt üdültem Rousseau-nak és Calvinnak... szellemével... S délutánra, mint pusztára beköszöntő vihar szakadt rám Genf utcáin egy eddig sosem érzett megrázkódtatás. Nem is tudom, mi volt a konkrét tény – tán egy szép autó, tán Rousseau vagy egy művé finomult nő, teljesen mindegy –, de úgy éreztem, hogy egy rettenetes kéz lerántott egy leplet, ami eddig jótékonyan takarta az igazságot. Paraszt vagy! égette a dobhártyára a szót valami kegyetlen istenség, s ez most nem biztonságérzés és legyökeresedés volt: kegyetlen ítélet és elítélés, bélyeg: paraszt vagy, s amit szabadságnak és szárnyalásnak hívnak, az tiltva előtted.
>
> Minden: a hegyek szépsége, a mindent ismerés mámora, a kibodorított haj rejtélye, az illatos olajjal gördített érintkezés, a mezők és az ég szabad szemlélete, egyszóval minden, amit úgy hívnak, hogy szabadság, nem a tied. Paraszt vagy, lenyűgözött és kipányvázott.
>
> Ordítani szerettem volna és ihletett szókkal fordulni a parasztokhoz és nem parasztokhoz, hogy lássatok és lázadjatok. (Erdei 1980a:73)

„Megtérés" helyett pontosabb lenne revelációról beszélni, „paradigmaváltásról", amelynek hatására Erdei mintegy egységben, összefüggő egészként tudta látni, értelmezni, érzékelni politikai ideológiáját, radikális társadalomkritikáját,

---

a távolba vész... Ezután már semmi sem zavarhatja a megtért belső békéjét és nyugalmát – kivéve a vissza-visszatérő félelem a hitvesztéstől, hogy elveszhet az, amiért egyedül élni érdemes, és visszahullhatunk a külső sötétségbe... Ez talán megmagyarázza, hogy kommunisták, látó szemmel és gondolkodó aggyal, szubjektíve még mindig bona fide [jóhiszeműen – D. Cs.] tudnak cselekedni, anno Domini 1949." (1994:127–128) S magyarázhatja például, hogy miért volt Erdei Ferenc miniszter, gyakorlatilag az egész Rákosi-korszakban.

229 Bibó István visszaemlékezései szerint „Erdei számára egy, az összes előítéletével terhelt, szabályos úriember valami idegen állatfajta volt [kiemelés tőlem – D. Cs.]." (Huszár 1989:30) Sőt: Erdei „rettenetesen megválogatta" az egyéni kapcsolatait is, annak függvényében, „hogy az illetőben a tipikus úri attitűdnek a nyomát se találja. Abban a percben, amikor az illető elkezdte cseléd- vagy házmesterviszonylatban a tipikus magyar úri attitűdöket mutatni, akkor őt már nem érdekelte, hogy az illető esetleg okos vagy valamilyen szakmában kiváló tudós." (Huszár 1989:234–235) Az ilyen megnyilvánulásokra főleg Bognár Bulcsu könyve (2012:44–45) hívta fel a figyelmemet.

230 Egészen pontosan: a lent idézett montreaux-i levél 1936. január 10-i keltezésű; a következő lábjegyzetben idézett, az édesapjának írt levelet négy nappal később fogalmazta, az öccsének küldött „lenines" berlini levelet pedig február 9-én. (Erdei 1980a:73–79, Huszár 2012:122–123)

úrellenes attitűdjeit, a mindennapi életben megnyilvánuló saját társadalmi esetlenségét,[231] kötődését családtagjaihoz, valamint az ehhez (szerinte) választott társadalomtudomány – a szociológia – diszciplináris keretét és e társadalomtudomány tartalmi elemeit, meglátásait is.

A fent idézett montreaux-i levelet Erdei azzal folytatta, hogy másnap Bernben, múzeumokban járt, ahol...

> ...számomra rögtön kiderült, hogy igen, a polgári szféra lakosának története van. Számontartott és bogozott előzménye, s *nekünk, parasztoknak csak múltunk van.* Az, amit a néprajzi múzeumok bemutatnak a csukcsokkal és az emberevőkkel együtt. *Most vagyunk a néprajzból kiemelkedés grádicsán* [kiemelések tőlem – D. Cs.], s való felemelkedésünkhöz forradalom kell!
>
> Hozzáveendő, hogy nyugaton nincsenek parasztok. Így, ahogy mondom: ők földművelő iparosok. Elgondolhatod, milyen rettenetes izzással loholtam az állomásra a „múzeumi szemle" után, s hogy csikorgattam a fogam. *És ekkor csuda történt: így, ahogy írom, csoda!* [kiemelés az eredetiben – D. Cs.] Az egyik kirakat tele volt kisebb-nagyobb Breughel képekkel. [...] S megenyhülten mentem az állomásra, s minden, amit a kegyetlen élmények szántottak lelkemben, a mű által elboronáltatott és szép sorjában keltek ki az én igazi szülött csemetéim: az igazságnak a látása és az üdvösségre vezető akarat eligazodása. Ez volt a csuda öcsém, óh Brueghel én piktorom, s óh egyetlen öcsém én szoborfaragóm! Ti ketten mindentől megmentetek engem és visszaadjátok a napot számomra! Az igazság látása és az akarat eligazodása pedig rövidesen ekképpen áll: hogy a paraszt nemcsak osztály, hanem egy különb ország, azt itt tudtam meg végérvényesen.

S még ugyanebben a levélben:

> [A parasztság] *nem akar tovább proletár és paraszt maradni* [kiemelés tőlem – D. Cs.].[232] Már fegyver a szó, ha kimondja, mellyel polgári sorsért verekszik. Nyugaton ez egyik sem feszülő energia. Itt nincs úgy öntudatos paraszt és proletár. S amit itt

[231] Erdei fent idézett költői szavait „prózává" fordítva: még a (mindennapi?) *esztétikai élményektől való megfosztottságáért is* a parasztságot elnyomó társadalmi rendet okolja. Ha ez túlértelmezésnek tűnik, akkor érdemes összevetni egy, az édesapjának írt levele részletével (1936. január 14.): „Az én kinyilatkoztató élményem abból folyt, hogy én minden egyéni felszabadultságom ellenére is paraszt vagyok. [...] ...az én egyéni életem annyira hozzákötött minden szálával a parasztkeretekhez, hogy minden tudományom ellenére nem is rendelkezem azokkal az eszközökkel, melyekkel nem parasztul lehet élni. ...itt kellett megtudnom, hogy számomra a világ ragyogóbb fele örökre el van tiltva, mert én véremben vagyok megkötve s örök szolgálatra rendelve. Paraszt vagyok! [... Paraszt vagyok, s ezért tilalom védi előlem a fölszabadult s önmagáért tündöklő életet. [...] Ez a parasztsors. Ezért értem most már a lázadást, és ezért fogom fel teljes mélységében édesapám lázadását..." (idézi Huszár 2012:122–123)

[232] Érdemes ezt azzal összevetni, minek értékeli Erdei *később* a parasztok munkássá válásának folyamatát.

közelesen átéltem, abból pedig az a harci kiáltás sarjadt, hogy *nem szabad parasztnak lenni!* [kiemelés az eredetiben – D. Cs.] Harcolni kell ellene... El kell törölni a föld színéről ezt a minőséget! A másik oldal: ami érték és tartalom a parasztsorban van, azt igen: fölhasználni, alkalmazni, élni vele, de nem parasztul... (Erdei 1980a:73–74)

5.3.2 Egyáltalán kik azok a parasztok?

Erdei ezen tudás-, érték-, attitűd- és érzéskomplexumának szerves részét alkották társadalomtudományos (igényű) elképzelései is. Amikor Erdei társadalomelméletét próbálom röviden rekonstruálni, nem különböztetek meg alkorszakokat, nem differenciálok az egyes művek szemléletének vagy inkább hangsúlyainak különbségei szerint, ahogy – az itt látható megoldásnál jóval kidolgozottabb módon – például Bognár Bulcsu vagy Némedi Dénes teszi. Az egyetlen részleges kivétel Erdei „kettős társadalom"-vázlata (1980c/1943–44) lesz, amelyet – később kibontakozó, és tulajdonképpen napjainkig húzódó hatása ellenére – Erdei ezen, 1944-ig tartó korszaka lezárásának tekintek. Megelőlegezve a későbbieket: a fordulatot elsősorban valóban politikai tényezők motiválták,[233] de így is érdekes, hogyan próbálta Erdei elméleti szempontból legitimálni ezt a fordulatot.

Erdei parasztfelfogásának – még inkább a későbbi Erdei-recepciónak – egyik kulcsfogalma a rend, a rendi társadalom. Folytassuk tehát e fogalmak áttekintésével: 1848-ig Magyarországon ún. rendi társadalom létezett, ami azt jelentette, hogy az emberek

- vagy a néhány százalékot kitevő két kiváltságos rend tagjai, tehát nemesek vagy papok voltak,
- vagy a szabad királyi városok igen szűk polgárságához tartoztak. Franciaországban, mint („hivatalosan") közismert, az 1789-es forradalmat közvetlenül megelőzően a polgárság mint „a harmadik rend" lépett fel, amely, *akkor már* úgymond a társadalom 99%-át képviselte – de, mint ugyancsak közismert, Magyarország nem Franciaország.
- *A társadalom többi, túlnyomó része* jogi-politikai értelemben nem alkotott rendet. Ezen „egyéb" tömeg túlnyomó része úrbéres paraszt – tehát telkes jobbágy vagy zsellér – volt, és a földesurak intézményesített alárendeltségében élt.

A rendek kollektív, illetve a rendek tagjainak egyéni kiváltságai és kötelezettségei különböztek, és a jogrend rögzítette azokat. Például a nemesség nem adózott, a polgárok nem engedték be a királyi adószedőt, hanem egy-egy szabad királyi város

[233] Értelmezésem ennyiben egybecseng Bognár érvelésével, ugyanakkor véleményem szerint nem csak a külső politikai körülményekre való „pragmatikus" reagálásról van szó.

maga szedte be és egy összegben küldte a kincstárnak az adót stb. A rendek *kollektív* kiváltságai között a legfontosabbnak a politikai képviselet számított, a rendi országgyűlésen, illetve a nemesi vármegyében vagy a polgárok irányította városokban.

Erdei ugyanakkor a parasztságot is rendnek tekintette, sőt, ezt a „rendi parasztságot" azonosítja a parasztsággal, szerinte mindenki más, akit általában parasztnak tartanak – „csak" földműves. Hogyan mehetett szembe ilyen mértékben a kor általánosan elfogadott szóhasználatával? Elsősorban úgy, hogy Erdei kiterjesztette a „rend" és a „rendi" kifejezések jelentését: nem jogi, hanem társadalmi kategóriáknak tekintette azokat. Szerinte

- a rájuk vonatkozó jogszabályok, amelyek jórészt az érintettek által is elfogadott társadalmi normákká alakultak,[234] illetve
- amelyek a mindennapi életmódot és a renden belül a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyet is meghatározták, konkrét intézményeket és kötelezettségeket rögzítettek (mint a tized, a kilenced, a jobbágytelek, a robot stb.),
- a közös, jellegzetesen paraszti, más társadalmi csoportok által nem osztott (gyakran nem is ismert) kultúra, életmód, szokások, illetve
- a normák és szokások betartását szigorúan felügyelő helyi közösségek stb.

mintegy „körülrajzolják" a „paraszti rendet" – noha jogi-politikai értelemben nem létezett paraszti rend. Legfeljebb, a felvilágosodás korában népszerű „jogi" fikció, egy íratlan „társadalmi szerződés" minősíti renddé: „[a parasztság] külön társadalom, amely egy sajátságos »társadalmi szerződés« révén tartozik egybe a felső társadalommal..." (Erdei 1980d/1942:100)

Erdei hangsúlyozta: attól, hogy valaki falun él és földet művel vagy állatokat tenyészt, még nem paraszt – csak földműves. A sajátos definícióból történelmi és makroregionális különbségek is következtek: a parasztság egyrészt „nem társadalmi ősállapot. Nagyonis fejlett formája már az együttélésnek, ezért kialakulása igen hosszú, mélyenjáró és különleges társadalomalakulásnak a következménye." (Erdei 1980b/1943:256) Ebből következett az állítás folytatása is: „Éppen ezért nem is minden társadalomfejlődés alakít ki parasztságot." (uo.)

> Nincs parasztsága mindenekelőtt a „nyers" társadalmaknak. Tehát azoknak, amelyek merőben hatalmi erőtényezők által keletkeznek és funkcionalitásukban mindenkor a nyers érdekek érvényesülnek, s rétegződésük ehhez képest tisztára hatalmi. Az ilyen

[234] „...Nem egyoldalú fölső eredetű szabályok ezek, nemcsak a parasztok felett állók viselkednek ilyen szabályok szerint a parasztokkal szemben, hanem fordítva is. A parasztok is érvényesnek ismerik ezeket, s nemcsak alkalmazkodnak hozzájuk, hanem a maguk körében szankciókat is érvényesítenek azokkal szemben, akik nem követik e parasztrendi előírásokat." (Erdei 1980d/1942:94)

> társadalomnak vannak uralkodói és szolgálói, de sem parasztsága, sem más olyan rendje nem alakul ki, amely folyamatos és állandó társadalmi formaképződést, s ezzel a társadalom rendjének a tartós fönnmaradását biztosítani tudná. Végeredményben ilyen nyers társadalmak a primitívek és a nomádok együttélései és uralmai. [...]
>
> De nem hoznak létre parasztságot azok a társadalmak sem, amelyekben a nyers hatalmi viszonyok helyett a gazdasági és politikai erők érdekszerű kezelése és objektiválódása rétegzi a társadalmat. Szóval az osztálytársadalmak. [...] akár a római társadalom, akár a kapitalista polgári társadalom. (Erdei 1980d/1942:102)

Hajnal István (1942, 1982, 1988, 1993) inspiráló, de nehezen értelmezhető gondolatai (Lakatos 1991, 1996; Dupcsik 1992) köszönnek vissza. Ennek alapján, bármilyen szokatlanul hangzik a „beavatatlan" olvasók számára: a mezőgazdaság feltalálása után 10-12 ezer évvel Erdei úgy látja, hogy csak az európai kontinens egyes régióiban, egyes – bár évszázadokig tartó – korszakaiban létezett egyáltalán parasztság: „Végeredményben csak a hűbéri-rendi társadalomfejlődés vezetett a parasztság kialakulására." (Erdei 1980d/1942:103)

Az európai társadalmakat illetően Erdei egy olyan hármas tipológiát vázolt fel, amely e sorok szerzőjét Szűcs Jenő későbbi régiófelfogására emlékezteti (Dupcsik 2012a):

> 1. Nyugat-Európában, ahol a kapitalizálódás a két világháború közötti korszakra már teljesen felszámolta a rendiséget, megszűnt a parasztság is, csak földművesek maradtak („földművelő iparosok", Erdei 1980d/1942:73). „A legteljesebb történeti pályát futotta be a parasztság Nyugaton, itt alakult ki legkorábban és itt is bomlott fel leghamarabb és legteljesebben... A nyugati parasztság az újkor elején szabad parasztsággá lett, s az úrbéri terhektől megszabadulva, mezőgazdasági termelésével majdnem egyenrangúan tudott belekapcsolódni a kapitalista árutermelésbe... Tehát parasztságából kilépve, a polgári társadalom szerkezetébe illeszkedett be. Sommásan: megszűnt parasztnak lenni, s a polgári társadalom mezőgazda polgárává és munkásává alakult." (Erdei 1980b/1943:261)
> 2. Ugyanakkor „viszont Keleten vagy ki sem alakult komolyan, vagy nagyon későre esik kialakulása, éppen ezért itt ma is igen elmaradt paraszti helyzet szemlélhető." (Erdei 1980b/1943:261)
> 3. Végül, a köztes régióban, gyakorlatilag a történelmi magyar, horvát és lengyel területeken (az e sorok szerzője által előnyben részesített kifejezéssel: Kelet-Közép-Európában) Erdei a maga korában *még látott parasztságot*. „Keleteurópában[235] s a

[235] Itt és majd később is megfigyelhető: Erdei *ekkor* a Magyarországtól keletre eső térséget értette Kelet-Európa alatt – míg 1943–44-es írásaiban már Magyarországot is ebbe a régióba sorolja. Ez nem egyszerűen a földrajzi terminológia megváltozása, hanem a később vázolt politikai fordulat egyik tünetének tekinthető – és nem csak Erdeinél (lásd Dupcsik 2005).

> Balkánon ezzel szemben nem volt hűbéri-rendi alakulás a középkorban, szóval olyan társadalomfejlődés, amely parasztságot alakíthatott volna ki. Magyarország volt a keleti határa az ilyen szabású európai történelemalakulásnak." (Erdei 1980b/1943:262)

„A parasztság tehát – erősíti meg újra meg újra Erdei – rendies társadalmi képződmény. A rendi társadalomszerkezetnek az alsó rétege, szóval az alsó rendje. ...[ezért] a »nyers« társadalmak szolgarétegétől, vagy a polgári társadalom munkásosztályától lényegesen különbözik." (Erdei 1980b/1943:264) A „nyers társadalmak szolgarétegét" ugyanis az uralmi helyzet, míg a formálisan szabad munkásosztályt a gazdasági kényszer „tartja" társadalmi állapotában.

> Ezzel szemben a parasztság mélyen rendezett és biztosított állapota a dolgozó népnek. Munkára szorított és alávetett állapot ez is, azonban a paraszti helyzetet nem a puszta erőszak, vagy a gazdasági érdek tartja fenn, hanem egy sokkal mélyebb összeszerveződés. (Erdei 1980b/1943:265)

Az idézet azzal folytatódik, hogy a „rendi társadalom átfordulása a polgári társadalomszerkezetbe természetesen fölbontja ezt a paraszti helyzetet..." (Erdei 1980b/1943:265) A következő mondatokban nyoma sincs annak a gondolatnak, hogy e folyamatnak, amely „kívülről tört be a magyar társadalomba" (Erdei 1980b/1943:265), lett volna bárminemű pozitív hozadéka is. Ezen 1943-ban publikált írásában (*A paraszti társadalom*, 1980b/1943), bár a megfogalmazások még nem teszik nyilvánvalóvá, de megtörtént a szakítás az 1930-as évek polgárosodással foglalkozó írásaival.

A fenti bekezdések, sajnos, az elhibázott fogalomhasználat egyik iskolapéldáját nyújtják, hiszen elég nyilvánvaló, hogy Erdei olvasói is hajlamosak lehetnek a *paraszt* tágabb, hétköznapi értelmezésére (s a paraszt kifejezés használói között feltehetően nagy többségben vannak az Erdeit *nem* olvasók). Arról nem is beszélve, hogy szerzőnk a definiáló erejűnek tartott *rendi* kifejezést sem a magyar jog- és történelemtudományban kialakult módon használja.[236]

Térségünkben manapság gyakran emlegetik Ralf Dahrendorf német-brit szociológus figyelmeztetését, mely szerint egy *politikai* rendszerváltás hónapok, egy *gazdasági* rendszerváltás évek alatt bevégezhető, de egy *társadalmi* rendszerváltás több egymást követő nemzedék életén is áthúzódhat. Erdei tulajdonképpen hasonló módon érvel: bár 1848-ban hónapok alatt eltörölték a rendiség

[236] Viszont Erdei „hagyományt teremtett": a 20. század utolsó harmadától, gyakran explicit rá hivatkozva, hasonlóan laza módon használják a magyar társadalomtudományokban a „rend(i)" fogalmát, például a szocializmus rendszerére is alkalmazva (→ lásd Szelényi Iván példáját, 6.5.2)

politikai rendszerét és jogrendjét, a rendi társadalom tulajdonképpen mintegy kilenc évtizeddel később sem tűnt el – legalábbis ami a parasztság rendi kötöttségeit illeti. Erdei ezt ragadja meg a „befagyott hordó" metaforája segítségével: a hordóba fagyott vízről lepattantak a dongák és az abroncsok, de a jégtömb még mindig őrzi a hordó régi formáját, és nem akar elolvadni, hiába süti már régóta a tavaszi nap.

> A parasztrend megmaradását pontosan illusztrálja *a hordóba fagyott víz példája* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. A télen át hordóba fagyott víz akkor is hordóalakú jég formájában marad együtt, ha az abroncsot és a dongákat leverik róla és a tavaszi nap melegen süt rá. Egyszer majd elolvad, de... föloldásához nem elég a hordó szétbontása, hanem állandó és kitartó napsütés kell hozzá. Tovább fűzve a hasonlatot, a magyar paraszt szilárd formába kövült tömbjének a föloldásához eddig csak annyi történt, hogy a dongák és az abroncsok egy része levált és a[z]... egyben maradó jég félig-meddig tavaszi napsütésbe került. A parasztságról leváltak a rendi jogszabályok és megváltozott körülötte a gazdasági-társadalmi légkör. Azonban sem a parasztságot körülvevő szabálykeretek nem változtak meg tökéletesen – ma is számtalan rendi konvenció érvényes a magyar társadalomban – sem a társadalom szerkezetisége nem alakult át tökéletesen – ma sem egészen polgári osztályszerkezetű a magyar társadalom. (Erdei 1980d/1942:142–143)

Hajnal István megközelítése alapján[237] Erdei tudatosítja, hogy a „maga idejében" a rendiség korántsem (csak) a parasztság kizsákmányolásáról szólt. A rendi parasztság mindig egy hosszas társadalmi-kulturális fejlődés terméke, amely a világ számos táján és számos korszakában ki sem alakult. A rendi parasztság alternatívája pedig tipikusan a földművesek gátlások nélküli kizsákmányolása, míg csak ritka, szerencsés esetekben találkozhatunk a tömeges és tartósan fennálló szabad paraszti állapot társadalmaival. Erdei azonban, mint az sajnálatosan gyakran ki is derül, *nem történész*, a múlt pedig, az ő korának közelmúltját is beleértve, csak a jelen szempontjából érdekelte.

Márpedig mi jellemzi a „rendi parasztságot" a két világháború közötti korszakban?

[237] Erdei a tágabb értelemben vett politikai mező érveit is felhasználja, miért a történésztől merített: „Hajnal elmélete ... még társadalmon kívül áll. Tudományosságunk, ill. intellektuális közvéleményünk egyik iránya vagy rétege sem fogadta be vagy használta föl elméletét, viszont egyik oldalról sem támadták meg úgy, hogy a visszautasítással a másik oldalra taszították volna. Ez az elmélet még szabad, még gazdátlanul lebeg társadalmunk felett. Éppen ezért még tiszta elmélet..." (Erdeit idézi Lakatos 1991:23)

- Alacsony fogyasztási színvonal: a jövedelem tipikusan csak önfenntartásra elegendő, arra is szűkösen vagy szegényesen (s gyakori a mélyszegénység is.)
- Ingadozás a társadalmi hierarchia, a szakadékszerű társadalmi egyenlőtlenségek alázatos elfogadása és a lázadozás, elégedetlenség között. A „lázadás" ugyanakkor nagyon gyakran inkább önpusztító viselkedésben, „devianciában" nyilvánul meg (erről Erdeinél többet tudott mondani pl. Kovács Imre → 4.3.3)
- Kulturális igénytelenség: a hagyományos paraszti kultúra mind kevésbé elevenen él, a modern városi kultúrát viszont nem tudják és/vagy nem akarják elsajátítani (erről Erdeinél többet tudott mondani pl. Szabó Zoltán → 4.4)
- Szakadékszerű távolság választja el őket a hasonló jövedelmi viszonyokkal rendelkező nem-parasztoktól. Sőt: egy beosztott hivatalnok, pályakezdő értelmiségi, vagy városi kisiparos „úrnak" érezhette magát egy nála esetleg magasabb jövedelemhez jutó kisbirtokos paraszttal szemben – hát még egy földnélküli agrárproletárral szemben.

És mint már volt erről szó: Erdei számára kora társadalmának elemzése a társadalom megváltoztatásának, megjobbításának normatív/politikai törekvése felől volt igazán érdekes. Ítélete pedig egyértelmű: a rendiség felett eljárt az idő, morálisan elfogadhatatlan ilyen helyzetben tartani milliókat, ami ráadásul össztársadalmi szinten is káros, mert ebben a struktúrában elvész ezeknek az embereknek a potenciális energiája. Erdei maximálisan szolidáris a kategóriába sorolható milliókkal – de úgy látja, hogy mind ezen emberek egyéni érdekei, mind az össztársadalmi érdek a „rendi parasztság" felszámolását követeli.

5.3.3 A parasztság felszámolásának A-terve – a polgárosodás útján

Mivel Erdei – és általában a népi írók – perspektívájából egyértelmű volt, hogy

- a rendiség magát túlélt, idejétmúlt, felszámolandó állapot, illetve hogy
- rekonstruálni, felújított, modernizált változatban helyreállítani nem lehet, tehát a konzervatív stratégia – a Horthy-korszak *nem* a szélsőjobb felé hajló jobboldalának az illúziója – nem működik.

Ha viszont nincs visszaút egy (igazából sosem létezett, idealizált, politikai célokból létrehozott) ideális múlt felé, akkor csak „előre" vezető út létezik, márpedig ebben a korban 2+1, a modernizáció konzekvenciáit levonó stratégia létezett:

1) a kapitalizmus felé, vagy

2) rögtön a magát a kapitalizmus „meghaladásaként" feltüntető államszocializmus felé. Az eredeti marxi felfogásban *egymást követő* stratégiákról volt szó, a szocializmus előfeltételének ugyanis a jól működő kapitalizmust tartották. 1917-ben, a februári forradalmat követően az orosz bolsevikok is így látták a helyzetet, tehát hogy előbb támogatniuk kell a kapitalista rend létrejöttét, hogy aztán majd évtizedeken át harcolhassanak ellene – legalábbis, míg Lenin haza nem ért az emigrációból, és meg nem győzte politikustársait az azonnali hatalomátvétel „szükségességéről." A

+1) stratégia a „harmadik út" keresését jelenti, többnyire valamilyen kistulajdonosi és/vagy közösségi tulajdonosi szocializmus utópiájára alapozva.

Erdei az 1930-as években, úgy tűnt, a parasztság polgárosodásának stratégiája mellett kötelezte el magát – ez a második stratégiát, a kapitalizmus (akár „ideiglenes") igenlését jelentette volna? Ne siessük el a választ!

A polgárosodás (Dupcsik 1997a) a reformkor óta használt, kezdetben egyértelműen pozitív kifejezés volt a magyar politikai nyelvben, ami egyszerre jelenthette az árutermelés és a piaci viszonyok elterjedését (kapitalizálódást), a fogyasztás szintjének emelkedését,[238] jogkiterjesztést és a jogállamiság megszilárdítását, civilizatorikus és infrastrukturális fejlődést, az életmód modernizálódását, de valamilyen módon a habitus megváltozását (például a teljesítményelvű, a gyarapodó, szorgalmas munkát értékként kezelő attitűdök terjedését) is. Leegyszerűsítve, de nem torzítva: a polgárosodás a rendi társadalom maradványaitól való elmozdulást jelentette, több dimenzió mentén párhuzamosan,[239] de általános tendenciaként a kapitalizálódást tekintették a folyamat fő mozgató erejének. Mivel azonban a kapitalizmus az első világháború után az egyformán illiberális és antikapitalista jobb- és baloldali extremizmusok célkeresztjébe került, a polgárosodás kifejezéséhez is mind több negatív konnotáció kapcsolódott. (Dupcsik 1997a, 2008, 2018a)

A népi írók különösen érzékenyek voltak erre az ellentmondásra, és az ebből fakadó ambivalencia[240] időnként akár egy szerző munkásságában, akár egyazon művében is felbukkanhatott – idézzük például Féja Géza *Viharsarok*ját:

[238] Lásd Pulszky Ágost idézett tanulmányát → 2.3.2

[239] Mai társadalomtudományos nyelven ezt a tágabb értelemben vett polgárosodást inkább *modernizáció*nak nevezhetnénk.

[240] Ami gyakran nyílt elutasításban fogalmazódott meg. „*A parasztság* a város, *a polgárosodás felé halad? Véres fejjel fog visszavonulni* [kiemelés tőlem – D. Cs.], ha meg akar maradni embernek, vagy épp azon az úton akar még különb ember lenni" – írja például Illyés Gyula. (1976:422) Talán túlegyszerűsítő „tudásszociológiai" megközelítésnek tűnhet, de érdemes megjegyezni:

> A magyar birtokos parasztság polgáriasodása félbemaradt. A vágy megvolt benne, külsőségekben igyekezett is hasonulni, de nem volt lehetőség, hogy a polgári életben érdekeltséget, részt és szerepet kapjon. [...] a parasztság átvette ugyan a polgári élet némely külsőségeit, a szebb lakást, a polgári bútort, de használni már alig meri. A külső formák átvételével nem történt benne igazi átalakulás. [...] megrázóan mély ösztön és elhatározás volt benne a polgáriasodás, [...] [de] társadalmi viszonyaink között mivé torzult ez a nagy vágy. Most se nem polgár, se nem paraszt, a népi közösséget már csaknem elhagyta, s még alig-alig polgár. Sorsát az elkövetkezendő évtizedek döntik el. (Féja 1937:66)

Az utoljára idézett szöveghez azonban egy lábjegyzet is tartozott: „Néhány kivételtől eltekintve (L. Makót)", majd – több mint száz oldallal – később Féja be is mutatta a „hagymás" várost, ahol a polgárosodás „talán az egész Tiszavidéken a legegészségesebb." (1937:182) *Legalábbis,* teszi hozzá, *a módosabbak polgárosodása.*

A *makói* Erdei, legjobb pillanataiban arra figyelmeztetett, hogy a polgárosodás nem egy unilineáris folyamat, nem „egyszerű" átmenet egy bizonyos társadalmi modellből egy másikba, hanem egymásra torlódó, különböző sebességű és áthatóerejű részfolyamatok összessége. Az eredmény egy bonyolult szerkezet:

> Rendi faluban a társadalom tömege jobbágyszerű paraszt s efölött igen vékony közvetítő réteg után következik az egyetlen vagy néhány családból álló úri rend. [...]
>
> A teljesen átalakult polgári faluban hasonlóképpen igen egyszerű a társadalom rendje. Legalúl helyezkedik el a munkásság s földművelő és ipari munkás következik, mely egyformán mezőgazdákból s egyéb foglalkozásúakból tevődik össze, s legfölül van egy vékony polgári réteg a falu legnagyobb birtokú gazdáiból, értelmiségijeiből és tekintélyesebb iparosaiból.
>
> Ez a társadalmi szerkezet nagyon hasonló a városokéhoz, azonban annyival egyszerűbb, hogy teljesen áttekinthető és kiki nagyon pontosan tudja benne a helyét. (Erdei 1974/1940:146)

Szerzőnk tehát két koherens modellt vázolt fel; ha egyik vagy másik maradéktalanul érvényesül, akkor az akár még működhet is. De a magyar helyzet sajátossága éppen az, hogy a régi már nem, az új még nem működött. Folytatva az idézetet:

Illyés a parasztság polgárosodásra legkevésbé esélyes rétegéből, az uradalmi cselédségből származott. Vele szemben Erdei a másik véglethez állt közelebb, bár, mint látni fogjuk, végül ő is megtagadta a paraszti polgárosodás lehetőségét.

> Nem így van azonban a mai magyar faluban. Mivel a polgári átalakulás még nem ment végbe, egyszerre fennáll a rendi és a polgári tagozódás. [...] Tehát egyszerre kétfajta társadalmi rendszer is tagolja a magyar falu társadalmát, aminek az a következménye, hogy a magyar falu nemhogy egyszerű társadalomszervezet lenne, hanem nagyon is szövevényes. Alapnak mondható mégis a rendi tagozódás, azonban ezt át meg átjárja a polgári osztályrétegződés, tehát végeredményben mindkét szerveződés osztja a falu társadalmát. S ha ehhez hozzávesszük a falvak típusainak gazdag változatait, akkor igazán nem mondhatjuk, hogy a magyar falu egyszerű társadalmi képlet. *Van olyan falutípusunk, amely tökéletesen rendi szervezetű, van olyan, amely már tökéletesen átalakult és köztük az átmenetnek végtelen változatai helyezkednek el* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. (Erdei 1974/1940:146)

Erdei utoljára idézett gondolata alapján egy skála feszíthető ki, amelynek egyik végpontjában a *„tökéletesen rendi szervezetű"* falu, másik végpontjában pedig a „már tökéletesen átalakult", tehát a polgári falu áll (pontosabban, „segíthetnénk" Erdeinek, a rendi és a polgári falu *ideáltípusa*). Erdei azonban – mint általában – átgondolatlanul fogalmazott: nem hangsúlyozta, hogy ez a skála aszimmetrikus, tehát a „rendi térfélen" sűrűsödés figyelhető meg, míg „polgári falu" ideáltípusához közeledve az empirikus példák hamar meg-, majd teljesen elfogynak. „Már tökéletesen átalakult, polgárosult" település? Erdei elemzéseiben gyakorlatilag nem is találkozunk ilyennel.

Vegyük szemügyre például a *Futóhomok*ot, Erdei 1944 előtti korszakának legismertebb művét, az egyetlent, amelynek újramegjelentetését 1945 után engedélyezte. „Nincs Magyarországon mezőgazdasági kultúra, polgárosodási igény és kulturális szintemelkedés, amely különb lenne e mezővárosokénál." (Erdei é. n./1937:61) Látszólag egyértelmű kijelentés, szinte már a mezővárosi polgárosodás dicshimnuszát várjuk, amit a szöveg egyes pontjain meg is kapunk... de, újra meg újra sorakozik a számos „de."

Először is: a *Futóhomok*ban Erdei egyértelműen megfogalmazta, hogy a polgárosodás modernizációs termék. Pontosabban, tett erre vonatkozó egyértelmű *célzásokat*: „a mult [19.] század második felében a polgárosodás és kapitalizálódás kezdetén..." (Erdei é. n./1937:80.)[241] Máskor a korszakhatárt korábbra teszi,[242]

[241] Vagy, az alföldi híres „brandjeiről" állapítja meg, hogy ezek „mind olyan helyen teremnek, ahol száz esztendővel ezelőtt még pusztaság volt..." (Erdei é. n./1937:73)

[242] „A paraszti társadalom belső rétegződése a 18. és 19. század fordulóján kezdett kialakulni, amikor a foglalások befejeződtek és városok, földesurak határuk birtokviszonyait véglegesen rendezték. Ez a történeti oka és előzménye annak, hogy az alföldi parasztság életében a 19. század a legnevezetesebb korszak s ez az egy század fejlődése különbözteti meg minden: nyugati paraszttól. Ebben a században gazdasági alapjai szerint szétbomlott a nagyjában és egészében egységes

de Erdeinél szabály, nem kivétel, hogy a saját koránál korábbra nyúló „társadalomtörténeti" fejtegetéseit nem érdemes túl komolyan venni.

Másrészt: a vizsgált területen, tehát az Alföld Duna–Tisza közi területén összesen 1,2 millió ember él, ebből „csak" 205 ezer a Három Városban (Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös). Erdei a három hatalmas mezőváros közül is Kecskemétet magasztalja a leginkább – ezért hatásos az ellenpontozás:

> Szép és kedves ez a város… Ám hogy szép és kedves lehessen, annak ára van. A nyugati demokráciák rendezett társadalmi életének és jólétének nem utolsó tényezője, hogy gyarmatai vannak. Így Kecskemét viszonylagos jólétét is nem utolsó sorban „gyarmatai" teszik lehetővé: Bugac és a tanyák. Nem azok a tanyák, melyekhez városi ház is tartozik,[243] hanem azok, amelyek örökös lakóhelyei birtokosuknak és azok, melyeknek gazdái a városban laknak, de kinn kertészt, cselédet tartanak.
>
> Kecskeméten 1930-ban külterületen lakott 44 679 lélek, a lakosság 56,2%-a. E tanyai népességnek mintegy a fele (22 000) segédszemélyzet – cseléd, munkás, részes –, akik hozzá vannak kötve a tanyai gazdaságokhoz, 12 000-re tehető a 10 holdon aluli önálló birtokosok és bérlők száma, akik szintén örökös lakói tanyájuknak s a városban utcán és beállóhelyeken szállanak meg, nem kapcsolódnak be tehát Kecskemétnek, a városnak az életébe. A tanyák nagyobbik része ezek szerint »gyarmat«, mindössze 10 000-re tehető azoknak száma, akik a tanyai gazdaság mellett is rendelkeznek városi házzal, akik tehát igazi mezővárosi-tanyai lakosok s részt vesznek a város életének minden mozzanatában. Ezeknek előny és segítség a tanya, amazoknak ellenben inkább kivettetés.
>
> Azok a kis- és törpegazdák, akik a várostól messzeeső földjeiken laknak annak reménye nélkül, hogy valaha is a városba költözhessenek, szintén nem érzik Kecskemét melegét. …csak mostohái a városnak. *Sem kecskeméti, sem egyéb fajta polgár nem lesz belőlük egyhamar* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. […] Ugyanez vonatkozik a gazdák tanyáin szolgáló cselédségre is; számukra is a kecskeméti polgárságnak csak a terhe jut, könnyebbségeiből mit sem látnak. (Erdei é. n./1937:52)

A mezővárosi népességnek vajon mekkora hányada lehetett polgárosult vagy indult el a polgárosodás útján? Erdei, bár a többi népi íróhoz képest mégiscsak több adatot idéz, ezen a téren (is) kétségbeejtően kusza. Érdemes hosszabban idézni:

parasztrend és egy század leforgása alatt kifejlesztette a maga külön »poláris« osztottságát, amelynek felső sarka a vagyonos polgár-paraszt, alsó sarka a mezővárosok proletár munkássága s e két véglet között számos átmeneti kisparaszti egzisztencia van." (Erdei é. n./1937:68)

243 Ahhoz hasonló tehát, amelyben maga Erdei is nevelkedett Makón.

> Szántóművelés mellett kb. húsz hold, szőlő-gyümölcstermelés esetén kb. négy hold az a birtoknagyság, amelyen egy földműves család önállóan élhet, amelyen „gazdának" lehet nevezni. Egy ilyen birtok évi jövedelme, beleszámítva a birtokos és családtagjai által elfogyasztott értékeket, a Három Város és az utolsó évtized átlagában megközelítően 800–1000 pengő körül mozog. Ez a jövedelem jelzi a mezővárosi gazdák életstandardjának az alsó határát. A kispolgári lehetősége kezdődik ezzel a jövedelemmel a mezőváros viszonyai között, számításba véve a rendszerinti saját lakóházat. A Három Város egész őstermelő népességéből 10 000 gazdacsalád áll legalább ezen a nívón, míg 10 holdnál kisebb birtoka van közel 12 000 családnak, ami azt jelenti, hogy e csoport nagyobbik fele szőlő- és gyümölcstermelő önálló és eléri a gazdák jövedelemhatárát és életnívóját. Az 50 holdon felüli birtok már polgári jövedelmet (3000 pengőn fölül) és életnívót biztosít, különösen ha fejlettebb termelést folytat a gazda. A törpebirtokosok, zöldségesek, kapások és munkások keresete a kivételektől eltekintve 800 pengő alatt van, a konvenciós cselédek 400–450 pengője viszont az alsó határt jelzi. (Erdei é. n./1937:80)

Tehát: Erdei csak a fent idézett bekezdésben öt nagyobb társadalmi csoportot különböztetett meg:

- mezővárosi gazdák: akik, egyrészt rendelkeznek legalább húsz hold szántóval *vagy* négy hold szőlő/gyümölcsbirtokkal, illetve amelyek jövedelme (az elfogyasztott termékeket is beleértve) 800–1000 pengő *évente*. Maga Erdei is úgy jellemezte, hogy ez „a mezővárosi gazdák életstandardjának az *alsó határát*" jelzi, illetve, hogy a „*kispolgári lehetősége kezdődik* [kiemelések tőlem – D. Cs.] ezzel a jövedelemmel." Létszámbecslés: mintegy tízezer család.
- Miután az idézett bekezdés első mondatában Erdei tisztázta, hogy *nagyon nem mindegy*, milyen típusú birtokról van szó, a második kategóriánál, amelyet *egy tagmondatban* vet oda, *csak birtokméretről* ír: „10 holdnál kisebb birtoka van" a csoportba tartozó „közel 12 000 családnak, ami azt jelenti [? – D. Cs.], hogy e csoport nagyobbik fele szőlő- és gyümölcstermelő önálló és eléri a gazdák jövedelemhatárát és életnívóját." Nem „jelenti", nem következik belőle, hanem egy újabb információmorzsát kaptunk, némi nagyvonalúsággal megadva („nagyobbik fele").

A másik három kategóriánál nem kapunk létszámbecsléseket, de

- az 50+ holdasok csoportja, az országos adatok alapján, nyilván egy viszonylag szűk csoport lehetett.
- Majd a két alsó jövedelmi kategória következik, 400–450-től 800 pengős jövedelemmel. Létszámbecslés nélkül, de az országos adatok, Erdei elszórt

adatai és megjegyzései alapján egyértelműen az utóbbi két csoport tehette ki a népesség többségét.

Soknak vagy kevésnek számítanak az Erdei által említett jövedelmi adatok? Erdei a gazdák esetében *családokról* ír, és évi 800–1000 pengőről – miközben, ha hinni lehet Matolcsy Mátyás 1933-as adatainak, akkor országos szinten a középosztálybeli *keresők* éves átlagos jövedelme 2 269,4 pengő, a 10–100 holdas parasztok éves átlagos jövedelme 937,44 pengő volt (Ungváry 2012:45). A törpebirtokosok, kapások, munkások, cselédek stb. 400–450-től 800 pengőig terjedő jövedelmeivel összevetve: országosan a munkások 816, az „ipari napszámosok" 542,4 pengőt kerestek átlagosan. Igaz, ezek a jövedelmek tipikusan nagyobb családokra jutottak – nem véletlen, hogy az „egyke"-jelenség először nem a városi rétegeknél, hanem a kisgazdáknál jelent meg.[244] (Andorka–Harcsa 1990a:13) Ugyanakkor az is igaz, hogy minden korabeli és későbbi mitológiával ellentétben, a középosztályban *sem* volt ritkaság a többkeresős család.

> Kecskemét piaca egymaga adta tehát a magyar gyümölcskivitelnek majdnem a felét, sőt kajszínbarackból még jóval többet, 63,6%-ot, meggyből is 60%-ot! (Erdei é. n./1937:75)

Ez kétségkívül nagy eredmény, ugyanakkor arra utal, hogy Kecskemét éppen kivételessége miatt lehetett ennyire sikeres. Ha egyszer csak áttört volna a polgárosodás folyamata, és a mintegy négy és félmillió mezőgazdaságból élő embernek akár csak egy része megközelíti a mintegy 80 ezer kecskeméti teljesítményét, akkor, legalábbis rövidtávon, prognosztizálható lett volna a túltermelés, a konkurenciaharc élesedése, a haszonkulcsok csökkenése és a társadalmi polarizáció is. Magyarán: a polgárosodás további kibontakozása után beleütközött volna saját strukturális korlátaiba, legalábbis, ha továbbra is a népesség ekkora hányada akart volna a földből megélni. Arról nem is beszélve, hogy nem lehet a teljes mezőgazdasági területen kizárólag gyümölcsöt és zöldséget termeszteni – szántóföldből pedig, mint korábban láthattuk, ötször-tízszer akkora földterület kellett az akár polgárosult, akár paraszti megélhetéshez.

[244] Országosan 1930–31-ben a nyers születési arányszám az önálló iparosok, kereskedők esetében 1,5-ször, az ipari munkások esetében 1,7-szer, a mezőgazdasági munkások esetében 3,1-szer volt magasabb, mint az egyénileg gazdálkodó parasztoknál. Utóbbi csoport mutatójánál egyedül a szellemi foglalkozásúaké volt alacsonyabb, de a következő népszámláláskor, 1941-ben a szellemi foglalkozásúak nyers születési mutatója (azaz az élveszületések száma 1000 főre) mintegy 40%-kal meghaladta az egyéni gazdákét. (Andorka–Harcsa 1990a:13)

Itt ugyanis egy olyan alapprobléma húzódott, amellyel a népi írók általában nem akartak szembenézni: a földkérdést,[245] tehát hogy az agrárnépesség jóval több mint fele földtelen volt,[246] a birtokosoknak pedig mintegy háromnegyede tíz holdnál, több mint fele öt holdnál kevesebbet bírt,[247] teljes egészében a nagybirtokrendszernek tudták be. Magyarán, hogy az 1000 holdnál többet birtoklók, a birtokosok mintegy 0,2%-a rendelkezett a mezőgazdasági terület mintegy harmadával.[248] Mivel azonban Magyarország népességének több mint fele próbált volna földből megélni, még egy radikális földosztás sem segített volna a helyzeten.

5.3.4 „Két pogány alatt" vagy a „kettős társadalom"-koncepció

(Az utolsó mondatokhoz kapcsolódva érdemes megjegyezni: a kommunista rendszer, amelynek Erdei a kiszolgálójává vált, „megoldotta" a földkérdést, és e „megoldás" fontos eleme volt, hogy a népesség több mint feléről ötödére csökkent az agrárnépesség aránya.)[249] Vagy inkább oldjuk fel ezt a zárójelet? Erdei ugyanis explicit, markáns formában többször is kifejtette, hogy ő tulajdonképpen lerombolni, felszámolni akarja a (rendi) parasztságot, azzal a társadalmi renddel együtt, amely konzerválta ezt az anakronisztikus állapotot. Talán megkockáztatható: Erdei 1944-ig tartó szellemi fejlődése leegyszerűsíthető arra, hogy

- az 1930-as években arra számított, hogy a polgárosodás végzi majd be ezt a folyamatot,
- de, legkésőbb az 1940-es évek elejére, csalódott e várakozásában,[250] így eljött a B-terv ideje: a „proletárforradalomra", magyarán a kommunista hatalomátvételre „bízni" ezt a kívánatos rombolást.

Ez utóbbi változatot erősítette „belülről" a félreértelmezett, de éppen ezért Erdei számára rokonszenvessé váló leninizmus, „kívülről" pedig a reálpolitika

[245] A földkérdésről volt már szó → 3.2.3, 4.2.1, 4.4.1, 4.5.2. Mégis, mivel tényleg az 1848 és 1945 közötti korszak egyik kulcskérdéséről van szó, és mivel feltételezem, hogy olvasóim egy része e kötetnek csak egy-egy részletét fogja elolvasni, a legfontosabb adatokat itt is felidéztem.

[246] 1930-ban 59,8%-a (Gyáni 1998:354, Gunszt Péter alapján).

[247] 1930-ban a birtokosok 73,7%-ának kevesebb mint tíz holdja, 53,6%-ának kevesebb, mint öt holdja volt (Kerék Mihály adatai alapján: Romsics 1999:30).

[248] Pontosan 32,3%-ával (Kerék Mihály adatai alapján: Romsics 1999:30).

[249] Bár pusztán kronológiai alapon ebbe a fejezetbe illene, az 1945-ös földreformról és az agrártársadalom ezt követő átalakulásáról → 6.1.

[250] Túl vérmes reményei persze sosem voltak. Még a *Futóhomok*ban is megeresztett ehhez hasonló sötét megjegyzéseket: „A mezővárosok végső kifejlése, egyetemes polgárosodása csak a parasztság általános emancipációja árán következhet be. Vagy megkapja szépszóra, vagy ki fogja kényszeríteni." (Erdei é. n./1937:49)

változása, magyarán a Vörös Hadsereg közeledése. Utóbbi szempontra utalt – a kor által lehetővé tett maximális „nyíltsággal" – a Sztálingrád után néhány hónappal tartott szárszói beszédben is: „az átalakulás minden belső indokoltsága ellenére is az európai alakulástól is erősen függ" (Erdei 1980a:371)

Az 1943-as szárszói beszéde egyik kulcsgondolata azonban így hangzik:

> [a parasztság] társadalmának legjellegzetesebb vonása *a polgárosodás. Tehát az a folyamat, amelyik* érvényteleníti és *lerombolja* a paraszti hagyományokat és *a paraszti izoláltságot,* és egyfelől a polgárság és kispolgárság, *másfelől* pedig *a munkásság irányában alakítja át* [kiemelések tőlem – D. Cs.] a korábbi parasztgazdákat és parasztmunkásokat. (Erdei 1987/1943:41)

Érdemes megfigyelni: Erdei ezúttal már

- a *rombolás* fogalmával kapcsolja össze a polgárosodást,
- amellyel *nem* az „építés" metaforáját állítja szembe, hanem a semlegesebb „átalakítást", illetve
- már *nem* a „külön világ, külön társadalom" metaforáját használja, hanem a negatív konnotációkat hordozó „izoláltsággal" hozza összefüggésbe a „paraszti hagyományokat".
- Ráadásul „a munkásság irányába" történő átalakulás is a polgárosodás egyik részfolyamatának számít? Lehet, hogy Erdei egyszerűen „teoretizálta": valószínűleg a kommunisták fogják bevégezni a „rendiség" lerombolását, amelyre a polgárosodás nem volt képes (márpedig a kommunisták „a munkásosztállyal" azonosították magukat).

Az idézetet követően ugyanis Erdei átváltott feltételes módra: mi lenne, ha kiteljesedne a polgárosodás folyamata, és innen már csak egyetlen lépés annak demonstrálása, hogy miért *nem* várható a polgárosodás folyamatának kiteljesedése. Napjainkban ugyanis, állította Erdei 1943-ban, egyrészt óriásira nőtt a „polgári társadalom belső ellenzékének", a munkásságnak a tömege, másrészt

> a parasztság... már nem képes fokozatosan beleilleszkedni a polgári társadalomba, olyan óriási arányúvá nőtt az agrárszegénység tömege. Tehát sem a földbirtokreform, sem a polgári termelési politika már nem képes megoldani alapvető gazdasági kérdéseit. Úgy áll tehát a helyzet, hogy *egy modern polgári társadalom tartós kiépülésének már nincsenek meg a tényleges társadalmi alapjai* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. (Erdei 1987/1943:45)

Tézisszerű leegyszerűsítéssel, Erdei korábbi azonosítása, nevezetesen: a parasztság egy részének munkássá alakulása = polgárosodás, mindössze négy oldallal később már így jelenik meg: a munkásság létszámának erőteljes növekedése = a polgárosodás társadalmi alapjainak veszélyeztetése.

De nem is ez az egyetlen pont, ahol Erdei csúsztatott, hiszen 1848 óta folyamatosan tömeges volt „az agrárszegénység", Erdei korában pedig – a gazdasági válság átmeneti korától eltekintve – nem volt érdemi növekedés.

Szárszó idején (tehát 1943 nyarán) Erdei már dolgozott új társadalomképén, Püski Sándor kiadója már hirdette is, hogy 1944 tavaszán megjelenik a *Magyar társadalom* című kötet. Végül azonban csak egy terjedelmes vázlat született, amelyet Erdei „elfelejtett" (→ 5.3.5); Huszár Tibor a hagyaték feldolgozásakor találta meg a kéziratot, amelyet először 1976-ban publikáltak a *Valóság*ban. Ez lett a híres „kettős társadalom"-tanulmány. (Erdei 1980c/1943–1944)

Meggyőződésem, hogy a kézirat 1970-es évek óta kiváltott nagy hatása a magyar társadalomtudományokban (csak kiragadva: Losonczi 1993, Manchin–Szelényi 1990/1985, Szelényi 1992/1988; a hatás elemzését lásd Dupcsik 1997a, 2008, 2018a, illetve jelen kötetben → 6.5.2) jelentős részben félreértésen alapul. Az utókornak sajátos „aha!"-élménye volt, mert úgy érezték, hogy valaki végre elméleti igénnyel és történelmi távlattal ragadja meg a két világháború közötti társadalom nagy csoportjai, mint a parasztság, az úri középosztály és a polgári középosztály mentalitásban, életmódban, politikai hovatartozásban, a gyakran túldimenzionált, de azért nem jelentéktelen etnikai[251] különbségekben megnyilvánuló különbségeit, közismert megosztottságát, feszültségeit. A kései Kádár-kor elemzői a „kettős társadalom"-tanulmányon keresztülszűrve értelmezték Erdei korábban, az 1930-as években publikált műveit is, miközben nem reflektáltak arra, hogy a szerző 1943–44-re radikálisan megváltoztatta polgárosodásfelfogását.

Ráadásul a későbbi recepció során azt ritkán tekintették jelentős tünetnek, hogy Erdei mennyire kétségbeejtő kuszasággal fogalmazta meg elméletét. Vessünk egy pillantást a „kettős társadalom"-koncepció vázlatos összefoglalására (5.1 táblázat).

[251] Itt arra utalok, hogy a kor közvéleménye rendkívüli jelentőséget tulajdonított annak, hogy az úri középosztályban (a Horthy-korszakban népszerű, bár nagyon pontatlan kifejezéssel: „keresztény középosztály") alul-, a polgári középosztályban felülreprezentáltak voltak a zsidó vagy zsidó származású magyarok. E dimenziót ebben a korban már komolytalan lenne „vallási" alapon megragadni, a „faji" jelző pedig, még idézőjelben is, szakmailag használhatatlan, morálisan elfogadhatatlan. Az etnikai jelző azonban az utóbbi évek társadalomtudományos használatában (magyarul jó áttekintés: Eriksen 2008) jól alkalmazható erre az esetre is.

5.1 táblázat. Erdei „kettős társadalom”-koncepciója

A történelmi nemzeti társadalom	A modern polgári társadalom
• 1. Az egyház • 2. Az állam • 3. Az uradalom • 4. A történelmi arisztokrácia • 5. Az úri középosztály • 6. A nemzeti kispolgárság	• 1. A kapitalista vállalkozás • 2. A kisipar és a kiskereskedelem • 3. Szabad értelmiségi pályák • 4. A polgári arisztokrácia • 5. A polgári középosztály • 6. A kispolgárság • 7. A munkásság

Forrás: Erdei 1980c/1943–1944

1) Manapság egy BA egyetemistától sem lenne elfogadható az eljárás: Erdei sémájában hol társadalmi csoportokról ír, hol konkrét, vagy éppen nem is olyan konkrét intézmény(együttesek)ről, mint „az állam” vagy „az egyház”,[252] hol pedig intézménytípusokról, mint „az uradalom,” „a kapitalista vállalkozás.”

2) Erdei itt már nem rendi társadalomról írt, noha szinte mindenki így hivatkozik rá (csak példaképpen: Szelényi 1992/1988 vagy Manchin–Szelényi 1990/1985:390). Az Erdei által itt használt „történelmi nemzeti társadalom”, a legóvatosabban megfogalmazva is furcsa fogalom. A „nemzeti” jelzőt önmagában nehéz lenne másként értelmezni, mint hogy ezek szerint a „polgári társadalom” „nemzetietlen” volt. Van valami hihetetlen irónia abban, hogy a szélsőbaloldali fordulatot vett szerző – legalábbis hallgatólagosan – ebben egyetértett a *korabeli* jobboldal hamis és inkorrekt minősítésével.

Másrészt: „történelmi”? Erdei olyan társadalmi csoportokról ír, amelyek a szigorúan vett rendiség korszakában még nem is léteztek, mint az „úri

[252] Egyes számban. Erdei ugyanakkor már „az egyházról” szóló első bekezdésben megkülönbözteti egymástól a hierarchikus, nagybirtokos, kvázi-államegyházi jellegét sokáig megőrző *katolikus* egyházat, és a *református* egyházat, amely sokáig „a magyarság üldözött népi egyháza volt” – hogy aztán már az első bekezdés végén eljusson az általánosításig: „ma már mindkettő... nagyjában hasonló egymáshoz.” (Erdei 1980c/1943–1944:301) Mégis, a következő tizenhárom bekezdés zömében a különbségekről szól. „Egészen másfajta a református egyház köreiben feltámadt politikai állásfoglalás. [...] Egy népi magyar radikalizmus eszméje alakult ki erről az oldalról...” (Erdei 1980c/1943–1944:303) Vagy amikor a papság két típusáról, az *úri papról* és a *népies papról* ír: ez a felosztás elvileg kettévágja mindkét egyházat. Mégis, az előbbi kapcsán megjegyzi: „Különbség van azonban az effajta katolikus és református papság között. A református pap a nép felől álló kuruc hajlamú úr..., aki liberális és demokratikus felfogású [kiemelés tőlem – D. Cs.], és az úriságnak mindig a népiesebb változatát képviselte. A katolikus papság viszont ebben a korszakban sem vetkezte le a birodalmi egyház felsőséges magatartását, és most is a »feudálisabb« változata az úri értelmiségnek.” (Erdei 1980c/1943–1944:304) Mindezt az *1. Az egyház* című fejezetben. Az összes többi egyházról, a görögkatolikusokat is beleértve, *az utolsó néhány sorban esik szó*. „E kisebb egyházak azonban annyival kisebb körét foglalják magukban a népességnek...” (Erdei 1980c/1943–1944:304) Valóban: összesen 14,3%-át, míg a reformátusok aránya 1930-ban 20,9% volt. (Balogh Margit és Gergely Jenő alapján: Gyáni 1998:350)

középosztály" vagy a „nemzeti kispolgárság." Ezek a csoportok igazából a 19. század utolsó harmadában kezdtek megjelenni és gyorsan növekedni – akárcsak a szigorúan vett kapitalista polgárság is.

Az állam kiemelt szerepe? A *valóban rendi* korszakban az állam nagyságrendekkel kisebb területre terjeszkedett ki, mint a későbbiekben, például 1848 előtt (II. József elvetélt kísérletét nem számolva) nem volt az országosnál alacsonyabb szintű apparátusa, az adók behajtásában, az újoncozásban, de még a rendeletek kihirdetésében és betartatásában is a nemesi vármegye intézményrendszerére szorult. 1847-ben – a mainál háromszor nagyobb országban – a Helytartótanácsnak kétszázötven hivatalnoka volt (Katus 1987:508–509); akkortájt, amikor a fiatal Erdei szegedi egyetemista lett (tehát az 1920-as évek végén) mintegy 150 000 állami alkalmazott volt, ami 1943-ra elérte a 413 000 főt (igaz, „csak" mintegy 130–140 ezer volt köztisztviselő, Gyáni 1998:228). Nem véletlen, hogy a *2. Az állam* című fejezet első mondata az 1867-es kiegyezéssel kezdődik (Erdei 1980c/1943–1944:304), majd nagyobb részt a Horthy-korszak fejleményeivel foglalkozik.

Sarkítva, de Erdei írásának leíró részeivel összhangban megállapíthatjuk: az állam növekedése, a rendiség felszámolása (1848) utáni korszak egészében, de különösen a két világháború között nagyságrendekkel dinamikusabb volt, mint a kapitalizmus fejlődése.[253]

3) „Szóval itt is kifejlődött a kapitalizmus saját polgársága és munkássága, itt azonban ez merőben új alakulás volt, amelynek nem voltak történelmi előzményei vagy legalábbis csak nagyon csökevényes előzményei voltak. De nemcsak új, történelmietlen[254] alakulás volt itt a kapitalizmusnak megfelelő igazi polgári társadalom, hanem egyúttal elszigetelt külön darab is a »bennszülött« történeti rendi társadalomszerkezet mellett.

A [nyilván: korábbi – D. Cs.] rendi társadalom kötetlenebb elemeiből és igen nagy részben idegenekből állott össze ez a polgári társadalom, és mint külön, modern társadalomszerkezet szerveződött meg a tovább élő történeti társadalomszerkezet mellett. Tehát egyszerre gyarmatias képződmény lett, és »idegen test« a társadalom általános szerkezetében." (Erdei 1980c/1943–1944:293)

[253] „Általában a múlt [19.] század közepén indult meg e kelet-európai társadalmak kapitalizálódása, s polgárosodásuk még most is többé-kevésbé befejezetlen." (Erdei 1980c/1943–1944:294) A 19. század közepén, a Bach-korszakkal lódult meg igazán az állam fejlődése – ahogy a kapitalizmus hazai fellendülése is.

[254] Vajon mit jelent Erdei számára az „új, történelmietlen?" Korábban idéztük, hogy a „rendi" parasztság alapvető sajátosságai a 18–19. század fordulója körül (máskor: a 19. században) alakultak ki. Vessük össze ezt ezzel a részlettel: „A két háború közti korszakban tehát mindenestül történelmi vezető osztály a születési arisztokrácia, pedig nem is olyan ősi. A főrangú címek közül csak egyetlen családé való a Habsburg-korszak előtti időkből, a többi mind későbbi keletű" – írja Erdei (1980c/1943–1944:314) több mint négyszáz évvel a Habsburg-korszak kezdete után.

A kritikák rendre etnocentrizmust[255] és antiszemitizmust vetnek Erdei szemére, teljes joggal, éppen ezért a továbbiakban csak társadalomelméleti kritikát fogalmaznék meg. Azt viszont radikálisat: megalapozatlan, inkonzisztens, illogikus gondolatmenetről van szó.

- 3a) Erdei itt most egyszeriben elfelejti saját, a 2) pont alatt tárgyalt fogalomhasználati váltását, és ismét rendi társadalomról kezd beszélni. Leszögezném: Erdei koncepciója „hivatalosan" „történelmi nemzeti társadalomról" szól, amely éppúgy a 19. század második felében kibontakozó modernizációs folyamat terméke volt, mint az ún. „polgári társadalom." Egyedül az állítható, hogy ezen „történelmi nemzeti társadalom" elit- és középrétegeiben felülreprezentáltak voltak a rendi nemesség és a hozzájuk kötődő ún. honorácior értelmiség leszármazottai, akik a „polgári" középrétegekkel és a munkásosztályra hivatkozó politikai erőkkel szemben folytatott konkurenciaharcukban forgatták a „történelmi" és a „nemzeti" feliratú fogalmi fegyvereket. Ezt névértéken csak azok fogadhatták el, akik vagy azonosultak az úri középosztály vezette kiszorító küzdelemmel, vagy, paradox módon, éppen azok, akik radikális módon mindkét társadalmat el akarták söpörni. Mint például Erdei.
- 3b) Mint láthattuk, Erdei szerint a polgári középosztály „merőben új alakulás volt, amelynek *nem voltak történelmi előzményei.*" Ez némi ellentmondásban áll az ehhez hasonló érvekkel: „Ez a polgárság nem a polgári forradalomban izmosodott meg, hanem *lassú fölszivárgással épült ki* [kiemelések tőlem – D. Cs.], s ezt a gyermekbetegségét sohasem tudta kiheverni." (Erdei 1980c/1943–1944:341)
- 3c) A „gyarmatias" kifejezés csak az idegenségről szólna? Nem a hódításról, dominanciáról, erőszakkal biztosított kizsákmányolásról? S ha így van, Erdei vajon komolyan úgy vélte az 1943-as évben, hogy „a túlnyomórészt idegen elemek" által működtetett kapitalizmus (és nyomában a polgári társadalom) *dominálná, uralná* a magyar társadalom egészét?
- 3d) A „munkásság jobban fizetett szakmunkás rétegében polgáriasodás indult meg." (Erdei 1980c/1943–1944:345) Bocsánat?
- 4) „Legáltalánosabb értelemben polgárosodásnak kell neveznünk... [azt] a folyamatot..., hogy a történeti társadalomformák minden fokon igazodnak és hozzáidomulnak a termelés viszonyaihoz. Tehát a földbirtokos uri törté-

[255] Minden ma élő embernek csak a honfoglalásig minimum százas nagyságrendben éltek valamikor ősei – de több ezer vagy több tízezer előd sem kizárt. Azt állítani, hogy akár egyetlen embernek, de különösen egész társadalmi nagycsoportoknak az ősei kizárólag egy etnikumhoz tartoznak – nem „vélemény", hanem bizonyíthatatlan hit.

nelmi osztály mindinkább kapitalista vállalkozó polgári osztállyá alakul, s ugyanígy *a paraszt kisbirtokosok mindinkább agrár kisvállalkozó kispolgársággá fejlődnek* [kiemelések tőlem – D. Cs.], viszont a mezőgazdaság zsellér-szegényparaszt munkásai mezőgazdasági proletariátussá. Ez a folyamat azonban, bármilyen erősen halad is előre, még mindig nem ment annyira végbe, hogy megszüntette volna a kettősséget." (Erdei 1980c/1943–1944:294)

Ahogy korábban láttuk: az ipari munkássá válás is „polgárosodás" (miközben, lásd a fenti 3.5 alatt, a munkásság egy részében „igazi" polgárosodást is megemlített), ahogy a mezőgazdasági proletárrá válás is. De a legnépesebb társadalmi réteg, a földnélküli földművesek még nem alakultak teljesen agrárproletárrá, ezért nem részesei úgy a polgári társadalomnak, miközben mondjuk egy textilgyári betanított munkás, vagy egy építőipari segédmunkás, ha jól értem Erdeit, a polgári társadalom része lenne. Ugyanakkor – egyre zavarba ejtőbb – a kisgazdákat Erdei mintha „kiemelné" a parasztságból, és ezt a réteget, amelyet korábban ünnepelt, mint a polgárosodás hőseit, és/vagy kritizált, mert urizál, vagy mert „úrrá szeretne lenni" – most besorolja a modern polgári társadalomba.

5) És ami a legnagyobb kudarc az elméleti építményben: a parasztság egészének kirekesztése mindkét társadalomból; amivel számos korábbi, „polgárosodásról" vagy „proletarizálódásról" szóló saját állításának is ellentmond. Márpedig Erdei szerint

> társadalmunkban egy sajátságos szakadás állott be. Mert *míg a felső szinten egyfelől a történelmi-nemzeti társadalom* alakult és módosult folytonosan, és *a másik oldalon a polgári társadalom* épült ki, *addig a parasztság alulmaradván, továbbra is régi kötöttségében és paraszti társadalomszervezetében maradt meg* [kiemelések tőlem – D. Cs.]. (Erdei 1987/1943:36)

Az utolsó idézet a *Szárszói beszéd*ből származik – de mit is írt Erdei a parasztság sajátos helyzetéről a „kettős társadalom"-tanulmányban? Gyakorlatilag semmit. Ez persze nem meglepő, hiszen egy befejezetlen, kéziratban maradt töredékről van szó – de miért is maradt befejezetlen?

5.3.5 Dr. Faustus találkozása Mephisto elvtárssal

Ez utóbbi kérdést Huszár Tibor feltette magának Erdei Ferencnek is, 1970-ben a várnai szociológiai világkongresszusra vonatozó kollégák körében. Erdei a következő történettel válaszolt: 1944 végén átszökött az akkor az Alföldet

keresztbemetsző fronton. Szegeden találkozott Révai Józseffel, aki a szovjet emigrációban élő kommunista vezetők közül elsőként tért haza, és aki e körből történetesen a legjobban ismerte a népi irányzatot is.[256] Erdei odaadta neki a könyve vázlatát. Révai megígérte, hogy elolvassa (és mint kiderült, ezt azonnal meg is tette), ugyanakkor megkérte Erdeit, hogy vigye körbe a Szeged környéki falvakban, mezővárosokban.

Visszatérve pedig – legalábbis Erdei negyedszázaddal későbbi elmondása szerint – kijelentette:

> szeretnek, sajátjuknak tekintenek téged e vidéken, Ferenc. E kapcsolat népfrontpolitikánk szempontjából gyümölcsöző lesz, de *ezek a „polgárparasztok" a későbbiekben kuláknak fognak minősülni, s akkor neked választanod kell: „velünk, vagy ellenünk".* S ha velünk tartasz – amit őszintén remélek –, *a kéziratod érvrendszerét el kell felejtened* [kiemelések tőlem – D. Cs.]. (id. Huszár 2012:14)

Huszár Tibor Erdei-életrajzában kétszer is felidézte a jelenetet (2012:14 és 296), másodszor csak némi hangsúlyeltolódással adva vissza:

> Csak a könyv tézisei – részletes vázlata – készült el, azt Szegeden odaadtam Révainak olvasásra. Másnap társalgás közben mondta: nagyon érdekes, de *ez egy „másik társadalom" vázlata* [kiemelés tőlem – D. Cs.], mint amit mi megvalósítani készülünk. Egyelőre felejtsd el

– javasolta Révai. (id. Huszár 2012:296)[257]

Talán Goethe a felelős, aki főművével megteremtette annak lehetőségét, hogy a következő generációkban Faust doktornak hihesse magát minden olyan értelmiségi, aki megalkuszik a hatalommal. Pedig könnyen lehet, hogy Révai–Mefisztó csupán az ürügyet adta ahhoz, hogy Erdei félretegye az írást, amelynek gondolatmenete, metaforikusan szólva, zsákutcába jutott, majd ott egyszerre szenvedett tengelytörést és defektet is.

A „kettős társadalom"-tanulmány teljesen mást állít parasztságról, polgárosodásról, rendiségről, mint az 1930-as évek szociográfiái – paradox, hogy a

[256] *Marxizmus, népiesség* című könyvét Erdei is ismerte, bár egészen addig nem tudta, ki rejtőzik a szerzői álnév (Vörös Sándor) mögött. (Huszár 2012:14 és 295–296)

[257] „Arra a kérdésemre" – fogalmazott Huszár, hogy „»Miért vetted ezt akkor tudomásul szó nélkül?« – az volt a válasza: – »Lerombolt ország, rendezetlen sorok a demokrácia oldalán, politikai partnereket kellett keresni, a szétzilált közigazgatás helyreigazítása is fontosabb volt, mint magánsérelmeink.«" (Huszár 2012:296) Mai szemmel olvasva nehéz nem ironizálni: a kommunista hatalomátvétellel a demokrácia gyakorlatilag megsemmisült, a közigazgatás színvonala pedig hanyatlott.

posztumusz olvasók egy része viszont nem vette észre. Tévedésük azonban „termékeny fikciónak" bizonyult, abban az értelemben, ahogy Szűcs Jenő használja a kifejezést legendás *Vázlat*ában (1981:322). Szűcs egyébként e művében negyvennolc alkalommal említi Bibó – rögtön az írás első szavával felidézett – nevét, míg Erdeit csak egyszer – akkor is Bibóval összekapcsolva. Bibó *bon mot*ja, hogy ő csak „1945–48-ban élt", és éppen Erdeivel szembeállítva – mindenképpen felülvizsgálatra szorul (lásd a következő alfejezetet → 5.4.1)

5.4 „Nem így képzeltem el a rendet..."

5.4.1 Nem félnetek jó lesz

1976-ban, egy Erdei Ferencről készült dokumentumfilm készítésének szünetében Bibó István (1911–1979) elgondolkodott, majd így szólt:

> A[z Erdei] Ferenc által érvényesnek tekintett premisszákat én 1945 után nem fogadtam el, s a falvainkban végbement változásról is másképp vélekedtem: sajnos, a paternalizmus ma is erősebb, mint az új közösségi morál. Pályaképét mégis új fénybe helyezi, hogy gondolatilag előkészíthette s a maga eszközeivel támogathatta a falvak modernizálódását. Igen, Ferenc biológiailag és történelmileg is 1971-ben fejezte be pályáját.

Bibó itt kis szünetet tartott, majd így folytatta: „S mit vésnek fel majd az én fejfámra? *Bibó István. Élt: 1945–1948* [kiemelés tőlem – D. Cs.]." (Bibó 1986b:387–388)

Az idézet többszörösen is tanulságos. Például, hogy a *valóban keresztény*[258] középosztályból származó Bibó számára 1945 valóban felszabadulást és katarzist jelentett, és nem véletlenül a következő néhány évben születtek legfontosabb publikációi. Ugyanakkor a szovjeteket váró, a kommunista pártba már 1944 végén *titokban belépő*[259] Erdei Ferenc, aki *addig* kifejezetten sokat publikáló szerzőnek számított,[260] a következő negyedszázadban nem talált alkalmat, sem

[258] Szesztay András szerint: „Magyarországon ritkán fordult elő, hogy valaki keresztény és demokratikus elkötelezettségű legyen egyszerre; ezek az értékek inkább konfliktusban álltak egymással. Olyan mestereim voltak, olyan emberekkel kerülhettem közeli tanítványi kapcsolatba, akiknél ezt az antinómiát feloldhatónak láttam: itt elsősorban Karácsony Sándorra és Bibó Istvánra gondolok." (Szesztay 2008/1988:136)

[259] Gerő Ernő bizalmas levele az akkor még Moszkvában tartózkodó Rákosi Mátyásnak, 1944. december 28.: „Erdei Ferenc kérte a pártba való felvételét. A határozatunk az volt, hogy felvesszük, de titokban tartjuk a dolgot." (Izsák–Kun 1994:13)

[260] Bognár Bulcsu már többször idézett művében huszonegy olyan művet hivatkozott Erdeitől, amelyet 1931 és 1943 között publikált. (2012:194–195)

az addigi főművének szánt könyve befejezésére, sem arra, hogy a több mint öt és fél szerzői ív (több mint 220 ezer leütés) terjedelmű kéziratot egy vagy több tanulmányként megjelentesse.

Erdei munkásságának 1945 utáni szakaszáról a következő fejezetben lesz még szó, de e ponton egy említés erejéig még egyszer összefűzném a két sorsot, immár mindkettőjük halála után. Erdei egy 1935-ös, Münchenből az öccsének küldött levelében van egy félmondat: „...egészen elpolitikusodik a gondolkodásom és... a B. Pistával való barátság csak fűtötte ezt a kedvet." (Erdei 1980a:71) A levél címzettje természetesen tudta, kire vonatkozik az utalás, de a *publikációban* már illett volna a rövidítés feloldása egy szerkesztői lábjegyzetben. Most már valószínűleg sosem tudjuk meg, hogy a szerkesztői hanyagság vagy a politikai óvatoskodás miatt nem tették ezt meg az Akadémiai Kiadó kiadványában.

Ugyanebben az évben, tehát 1980-ban, miután a Gondolat Kiadó elutasította, az első magyarországi szamizdatkötetként jelent meg a Bibó-emlékkönyv (későbbi legális kiadása: Réz 1991), azon belül az e sorok szerzőjére nagy hatást gyakorló (Dupcsik 1992, 2012a) esszé, a *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*, Szűcs Jenő tollából (később a *Történelmi Szemlé*ben [1981], majd külön kötetben is megjelent).

Néhány évvel később kiadták egyrészt Bibó István háromkötetes válogatott műveit (1986b), másrészt egy vaskos, nagyalakú kétkötetes válogatást, amelyet egyetemistaként, majd később is sokat olvastam és jegyzeteltem. A *Helyünk Európában* című (Ring 1986) válogatásról van szó, amelyben, *az ebben a korban* egészen meghökkentőnek számító összetételű szerzőgárda[261] által jegyzett írások között volt többek között

- az először illegálisan megjelent, Bibó István nevével kezdődő, fent említett Szűcs-tanulmány (1986/1981),
- a még hatalmon lévő Kádár János (1986/1975), akinek – függetlennek semmilyen módon nem nevezhető – bírósága 1958-ban életfogytiglanra ítélte Bibót, és
- maga Bibó István, *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című tanulmányával. (1986/1946)

Mindkét könyv 1986-ban jelent meg, egy évvel azután, amikor az ELTE jogászhallgatói Bibó Istvánról nevezték el új szakkollégiumukat.

[261] Csak ízelítőképpen: Jászi Oszkár, Kunfi Zsigmond, Kun Béla, Teleki Pál gróf, Bethlen István gróf, Németh László, Szabó Dezső, Szabó Zoltán, Szekfű Gyula, Hajnal István, Illyés Gyula – valamint a főszövegben említett szerzők is.

Bibó presztízse és intellektuális befolyása ekkor volt a legerősebb, a halálát követő egy-másfél évtizedben, amikor a politikai skála szinte minden szegmenséből pozitívan lehetett rá hivatkozni, mint erkölcsileg fedhetetlen demokratára. Valószínűleg *éppen ez* okozta, hogy később megritkultak a rá történő hivatkozások (vagy legfeljebb kiüresítve, tartalmatlanul hivatkozzák). Jó példa erre, hogy 2011-ben a Magyar Posta bélyeget bocsátott ki, amelyen Bibó István arcképén és életének néhány fontos évszámán kívül a híres idézet olvasható: „Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni."[262] Mintha Bibó valamilyen bátor politikai megmondóember lett volna – pedig érdemes idézni az egész szövegkörnyezetet (jelen esetben arra a kötetre hivatkozva, amelyben az idős kommunista diktátor *nem félt* egyik áldozatával egy kötetben szerepelni):

> Abban a görcsös félelmi állapotban, mely elhiszi, hogy a szabadság előrehaladása veszélyezteti a nemzet ügyét, nem lehet élni a demokrácia javaival. *Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni:* [kiemelés az eredetiben – D. Cs.] *nem félni a más véleményűektől, a más nyelvűektől, a más fajúaktól, a forradalomtól, az összeesküvésektől* [kiemelések tőlem – D. Cs.], az ellenség ismeretlen gonosz szándékaitól, az ellenséges propagandától, a lekicsinyléstől és egyáltalán mindazoktól az imaginárius veszedelmektől, melyek *azáltal* válnak valódi veszedelmekké, hogy félünk tőlük. Közép- és Keleteurópa országai *azért* féltek, mert nem voltak kész, érett demokráciák, s *minthogy* [kiemelések az eredetiben – D. Cs.] féltek, nem is tudtak azzá válni. A zavartalanul szabad, félelemmentes politikai élet kialakulása a legkülönbözőbb pontokon beleütközött volna ezeknek a nemzeteknek a félelmi komplexumaiba...
> Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* (1986/1946:144–145)

Több mint három és fél évtizede olvasom Bibó Istvánt, és még mindig revelatív hatást gyakorol rám, mint egy – emelkedett hangon – manapság szinte elképzelhetetlen morális tartással bíró állampolgár hitvallása, vagy – prózaibban – mint egy szokatlanul jól érthető politikai filozófia, esetleg – *ne féljünk* a kifejezéstől – mint a demokratizmus *ideológiája*. Ugyanakkor jelen kötet megközelítésének szempontjából csak a társadalomról író szerzők sokaságára tett hatása érdekes igazán. Bibó nem hogy protoszociológusnak, de még politológusnak sem igazán tekinthető, bár gondolatai nagyon inspirálóaknak bizonyultak a társadalomtudósok számára is.

Jó példa lehet:

[262] https://www.posta.hu/belyeg/belyegeink/archivum/2011/jeles_magyarok_100_eve_szuletett_bibo_istvan

> [...] az első világháború után [...] a magyar igazgatásban „középosztály" név alatt egyesült úri és értelmiségi elemek a proletárforradalom visszahatásaként immár tudatos társadalmi önvédelemre rendezkedtek be. Ugyanakkor azt is felfedezték, hogy a *laissez faire* liberalizmus háttérbe szorulása folytán milyen új hatalmi lehetőségek nyílnak meg a bürokratikus apparátus számára, s ezeket a modern lehetőségeket beállították a maguk legkevésbé sem modern társadalmi önvédelmének a szolgálatába: a bürokrácia erősítésének, tovább növelésének és a gazdasági életre való kiterjesztésének a lehetőségét tudatosan összekapcsolták a „középosztály" konzerválásának és pozícióerősítésének a műveletével. *A harmincas-negyvenes évekre a Hivatal gyakorlatilag már nagyobb hatalom volt a Nagybirtoknál és a Nagytőkénél* [kiemelés tőlem – D. Cs.], csak éppen nem, kevésbé volt ennek tudatában és nem tudott élni ezzel a hatalommal. (Bibó István: *A magyar közigazgatásról,* 1994a/1947:310)[263]

Inspiráló fejtegetés, amely jól rámutat arra, hogy a kései Horthy-korszakban nem pusztán egy diktátor akaratából duzzadt hatalmasra az államapparátus, hanem mert volt rá igény is a társadalom bizonyos rétegei részéről. Az idézet utolsó mondata azonban, véleményem szerint, már nem ilyen találó: Bibó mind 1938 és 1944 között, mind az idézett tanulmány 1947-es publikálása idején minisztériumi tisztviselő volt, és talán ezért érezhette úgy, hogy „a Hivatal" *nem* volt „tudatában és nem tudott élni ezzel a hatalommal". Lehet, hogy tévedek, de felfogásomban a korabeli állam, mint olyan, illetve számos tisztviselője nagyon is tudatában volt, élt és visszaélt a hatalmával, az 1930-as évek végén pedig alapvető társadalomszerkezeti változásokat volt képes elérni (→ 5.1.1 és 5.3.4). A nagybirtok a Horthy-korszakban, főleg annak vége felé inkább volt az egyik legerősebb *pressure group,* mintsem „uralkodó osztály". A nagytőke korábbi, jelentős hányadban zsidónak minősített reprezentánsait éppen ebben a korszakban *már* háttérbe szorította, majd kifosztotta az állam, de az új, jórészt állami kapcsolatainak köszönhetően helyzetbe került gazdasági elit 1944-ig *még* nem tudott önálló hatalmi bázist kiépíteni (majd a Horthy-korszak államával együtt meg is bukott).

A magyar demokrácia válsága (1945) című esszé hatásos felütéssel kezdődik:

> A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától, és fél a reakciótól. Tárgyi okok nem indokolják egyik félelmet sem: Magyarországon mindazok, akik proletárdiktatúrát akarnak, és mindazok, akik a reakció visszatérését akarják, elenyésző kisebbségben vannak, s külső erők sem néznék szívesen egyik fordulatot sem. A politikai élet végzetes félelmeinek

[263] Lásd még az *Értelmiség és szakszerűség* című írását is (Bibó 1994b/1947:333), ahol a fenti gondolatot összekapcsolja a „kollektív félelem" felfogásával is, melyről a főszöveg folytatásában lesz még szó.

> azonban az a tulajdonságuk, hogy tárgyi előfeltételek híján is, pusztán a félelem erejénél fogva elő tudják hívni azt a veszedelmet, amitől félnek. [...] Ha az ország nem tud kiszabadulni a félelemnek ebből a csapdájából, előbb-utóbb óhatatlanul kettészakad egy ostobán feltett alternatíva körül... (Bibó 1994c/1945:27)

Paradox módon: általános szinten nagyon bölcs és józan gondolatok, amelyek a konkrét helyzet elemzéseként melléfogásnak tekinthetők. A „proletárdiktatúrától", azaz a kommunista hatalomátvételtől való félelem ugyanis pár éven belül teljesen megalapozottnak bizonyult, míg „a reakciótól" való félelem jelentős részben tudatos manipuláció volt az ellenzék, sőt, a nem-kommunista koalíciós partnerek megfélemlítésére.[264]

Bibó „politikai pszichológiájának" kulcsfogalmát alkotó félelemfelfogása, inkább normatív és filozófiai, mintsem szociológiai (bár azért van szociálpszichológiai relevanciája is). Mint értelmiségi, teljesen egyetértek Bibóval abban, hogy társadalmunkban – s talán térségünkben – a „félelem" egyrészt patológiás, másrészt korántsem *mindig* mesterségesen gerjesztett jelenség (bár politikai aktorok igen gyakran felhasználják és továbbgerjesztik a már létező félelmeket). Szociológusként azonban a – politikai vagy politikai célokra is felhasznált – pánikdiskurzusok *eszmetörténetin és történelmin túlnyúló elemzése* érdekelne igazán. Bármilyen közhelyszerű, hogy az „ellenségek" vagy „veszélyek" generálása bizonyos politikai szándékokat, vélt vagy valós érdekeket szolgálnak, de ennek morális elítélése és „leleplezése" nem elég. „Nem félni... a lekicsinyléstől" sem? (Bibó 1986/1946:145) Sajnos úgy néz ki, hogy napjainkban a „lekicsinylés" ellen, az elismerésért küzdő mozgalmak, politikusok, államok *sérelmi játszmái* (részletesebben: Dupcsik 2018c) egyre fontosabb szerepet töltenek be a politikai életben – nemcsak térségünkben, hanem globálisan is. A „szép új világban" a hatalom-éhes, a demokráciát megcsúfoló vagy elvető politikusok és a demokrácia kiszélesítésén, vagy „finomításán" dolgozó erők együtt dolgoznak a társadalmak félelmi szintjének emelése érdekében.

[264] A később még említendő Hegedüs András így emlékezett: „[Ekkor] kommunista ifjúsági funkcionárius vagyok. Úgy érzem: a kommunista párt, a Nemzeti Parasztpárt balszárnya, a Szociáldemokrata Párt balszárnya, a Kisgazdapárt balszárnya közösen küzd a reakció ellen. Jó, ma látom: ez egy nagyon primitív gondolkodás. Dehát abban a kategóriában gondolkodom, hogy »progresszió« [haladás] vagy »reakció«. Ez annyira megülte a gondolkodásomat, hogy tartok például Kalocsán egy előadást – azt hiszem, 1946 végén volt – diákoknak, gimnazistáknak. Beszéd közben egyszer csak felkiált valaki: »Huszonötödik!« »Mi az, hogy huszonötödik?«-kérdezem. »Huszonötödször mondod, hogy reakció!«-válaszolta. Ez is mutatja: gondolkodásom ebbe a szűk keretbe szorult. Nem olyan kategóriákban gondolkodtam, hogy »demokrácia« vagy »diktatúra«..., hanem abban, hogy »reakció« vagy »progresszió«. Progresszió számomra automatikusan a kommunista párt és a vele szövetséges baloldali csoportok tevékenységét jelenti." (Hegedüs 1989:56) Reakciós pedig: gyakorlatilag mindenki más (lásd még: Kása 1988).

5.4.2 Az intézményesülés korai kísérlete – a Szalai-féle tanszék

A Történelem gonosz tréfáinak egyike:

- a Dékány-féle szociológiai tanszékről (→ 5.2), sarkítva, de talán nem igazságtalanul, kijelenthetjük, hogy szakmai szempontból zsákutcának bizonyult – mégsem ezért, hanem politikai okokból számolták fel;[265]
- Szalai Sándor (1912–1983) kiválasztása az 1945–46-ban indított Társadalomtudományi Intézet[266] élére szakmailag optimálisnak tekinthető, de ez csak utólag, évtizedekkel később bizonyosodott be – a kinevezés politikai okokra volt visszavezethető.
- Teljesen természetes, hogy az érdemi hazai előzmények nélkül alapított tanszék még nem tudott bizonyítani – mégsem ezért, hanem ismét politikai okokból számolták fel.

Szándékosan nem a „történelem iróniájáról" írok, hiszen az iróniához szellem kellett volna:

- a népi írók nagyszerű műveket alkottak az 1930-as évek dereka körüli mintegy fél évtizedben (→ 4.3–4.5), de éppen akkor, amikor az általuk kritizált Horthy-rendszer a korábbinál is radikálisabb kritikát „érdemlő" módon megváltozott, a kifejezetten kvázi-társadalomtudományos megnyilvánulásaik száma megritkult, színvonaluk pedig meg sem közelítette a fénykorét (→ 5.3);
- a Szalai-tanszék pedig, éppen a késő középkortól az 1990-es rendszerváltásig tartó korszak egyértelműen legáthatóbb társadalmiváltozás-sorozata közepette, bár nagy elhivatottsággal készült rá, már nem tudott korának társadalmáról érdemben megnyilvánulni.[267]

[265] Egyrészt az erős „zsákutca" kifejezés nem vonatkozik Hajnal Istvánra, aki eleve „német stratégiát" követetett, tehát pályája legnagyobb részében nem-szociológiai tanszékek keretein belül fejtette ki munkásságát. Másrészt, míg *de jure* csak nyugdíjazták Dékányt, az utódja pedig átnevezte és teljesen megújította a tanszéket, *de facto* a tanszék „felszámolásáról" beszélhetünk.

[266] A pesti egyetem bölcsészettudományi karán belül, éppen ezért a továbbiakban a *tanszék* kifejezést használom, hogy könnyebben megkülönböztethető legyen az egyetemi kereteken kívül szervezett kutatóintézetektől.

[267] Tünetértékű: Hazay Luca és Faludi Szilárd, előbbi visszaemlékezései szerint egy kivételes alkalommal „lement falut kutatni" – de a helyiek nem fogadták őket túl nagy lelkesedéssel, mivel már megkezdődött a téeszesítés politikai kampánya. (Hazay 1988/1982:59)

A Magyar Szociológiai Társaság Szalai Sándor születésének 100. évfordulóján[268] tartott Emlékülésén, noha a közönség tagjai körében felülreprezentáltak voltak az őt ismerő kollégák, munkatársak, tanítványok, sőt családtagok is, mindenekelőtt Szalai Júlia,[269] a felszólalók „is bevallották időnként, hogy milyen keveset tudtak róla, noha nem »csak« magánemberként, de hivatásos kíváncsiskodókként, kutatókként is foglalkoztak ezzel a lenyűgözően érdekes személyiséggel és életúttal. Családi háttere alig ismert, kezdte az első eladó, Tóth Pál Péter, »teljes homály a gyerekkora«, nem tudjuk, kitől mit tanult, befolyásolta-e valaki a szellemi fejlődését, s ha igen, akkor ki és milyen irányban." (Dupcsik 2012c:24)

A nagypolgári származású, tizennyolc éves korától szociáldemokrata párttag Szalai – nyilvánvalóan a numerus clausus miatt – német és svájci egyetemeken diplomázott (filozófiából és pszichopatológiából). Hazatérése után főleg újságíróként és szerkesztőként dolgozott, majd többször munkaszolgálatra hívták be. (Szabari 2012:106–107) 1944-ben, a bori kényszermunkatábor kiürítésekor a második transzportba került, így – a jugoszláv partizánok közreműködésével – kiszabadult (miközben az első transzport tagjainak 89%-a, köztük Radnóti Miklós, nem élte túl). (Csapody 2011:305) Csapody Tamás szerint[270] Szalai Temesváron szerkesztette a *Szabad Szó* című lapot, ahol néhány – Borban a költő által rábízott – Radnóti-verset is közölt. (2011:127) 1945–46-ban Szalai volt a Bárdossy-per népügyésze, az emlékezések szerint intellektuálisan egyedül ő ért fel a vádlotthoz, de beszédstílusa miatt ez a hallgatóság számára „kevésbé ment át".[271]

Bár Szalai 1945-ben mindössze egyetlen, azóta elveszett, 1935-ös keltezésű kéziratára tudott hivatkozni, mint szociológiai művére (Tóth Pál Péter előadása, Dupcsik 2012c:25), mégsem olyan egyértelmű, hogy kizárólag politikai háttere

[268] Lásd még a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár összeállítását: http://m.fszek.hu/konyvtaraink/kozponti_konyvtar/szociologiai_gyujtemeny/evfordulok/szalai_sandor/

[269] Idézem akkori konferenciabeszámolóm (Dupcsik 2012c) lábjegyzetét: „A »mindenekelőtt« kifejezés természetesen nem kívánja »leminősíteni« a jelenlévő többi családtagot sem, akik közül az egyik unoka, Vági Eszter rövid, szubjektív hozzászólással zárta az emlékülést. Szalai Júlia azonban maga is szociológus, mint az apja, a jelenlévők jelentős részének barátja, munkatársa, illetve adatközlője is, és az előadók számára érezhetően fontos volt, hogy időnként kifejezetten hozzá intézzék szavaikat, hivatkozzanak rá, a megerősítését keressék. Szalai Júlia, bár maga nem tartott előadást, több szerepében is az emlékülés egyik legfontosabb részvevőjévé vált." (Dupcsik 2012c:24)

[270] Az Emlékülés előadójaként, valamint Csapody 2011, recenziója: Dupcsik 2012d.

[271] „Szalai... hangja nem volt rokonszenves, de az ügyben igaza volt." (Cseh-Szombathy 2008/1986:62, lásd még Sükösd 2000: o. n.) A Szalaival később rivalizáló Hegedüs András (→ 6.1.3) viszont még az 1980-as évekből visszatekintve is zavarbaejtően inkorrekt: „Egy népbírósági perben ő volt a népügyész. Számomra a szereplése nem volt rokonszenves. »Rikácsoló, zsidó polgár« – ez volt a benyomásom róla. Az egyetemen végzett munkájáról sok volt a mendemonda. Agresszív volt, magánélete – enyhén szólva – zavaros. Ez még jóval börtönbe kerülése előtt volt." (Hegedüs 2008/1986:11–12)

miatt kapta volna meg a tanszéket. A pályázati folyamat elhúzódott, és korántsem volt névlegesnek tekinthető. (Szabari 2012:107–109) A pályázatokat elbíráló egyetemi bizottság hat tagja átfedést mutatott a korábban Dékány kinevezéséről döntő grémiummal, sőt, jórészt a pályázati kiírás szövege is megegyezett, „azzal a lényeges különbséggel, hogy a 4-es pont, amely korábban a nem zsidó származás igazolására irányult, 1946-ban az ún. igazoló eljárás során az igazolt minősítés megszerzését írta elő." (Szabari 2012:108)

Az is segíthette a döntést, hogy nem volt érdemleges konkurencia. Az akkor is – és tulajdonképpen azóta is – a legtekintélyesebbnek számító magyar szociológus, Mannheim Károly (→ 5.4.3) ugyanis nemet mondott a felkérésre. Reitzer Béla (1986), aki még méltó lehetett volna a pozícióra, nem élte túl a háborút. A néhány évvel későbbi emigrációja után Amerikában szociológiatanárrá váló Kovrig Béla[272] pedig politikai okokból nem is gondolhatott a pályázatra.[273] Az elhúzódó folyamatban a végül ugyancsak pályázó Csécsy Imre és Hirschler Richárd (Szabari 2012:108) képzettsége és előélete egy *szociológiai* tanszék vezetése szempontjából egyáltalán nem lehetett meggyőző.

A Láng-gyári kutatást leszámítva, amely nem vezetett publikációhoz, ráadásul az anyagai sem maradtak fenn, a Szalai-tanszék tevékenységének a lényegét a felkészülés jelentette: a könyvesboltoktól naponta beérkező 5-10 külföldi könyvből kiválasztották és feldolgozták azokat, amelyeket érdemlegesnek tartottak. (Hazay 1988/1982:55) A szociológia működéséhez feltehetően nélkülözhetetlen részvételt a szakmain túlnyúló diskurzusokban, Szalai Sándor, mint egyszemélyes intézmény, nem tudta előadásaival pótolni.

> Ezek az előadások igazi eseményszámba mentek: rendőrök, kurvák (mindenki, aki tudta, hogy most a „bolond Szalai" tart előadást) rohantak olyankor fel a Múzeum körúti előadóterembe. Hallatlanul gondolatébresztő, további megvitatásra ingerlő előadások voltak; ahogy emlékszem, fiúkkal, lányokkal csapatokban sétáltunk utána le a Duna-partra, helyeseltük-tagadtuk a nézeteit. Sosem vettük komolyan akkor Szalai Sándort: nem éreztem, hogy ez egy szilárd és egzakt tudomány, amit hirdet, de hallatlanul szellemes publicisztikának, improvizált gondolatoknak vettük

[272] Egy 1956-os magyar migránsok között végzett szociológiai kutatásának beszámolója csak hatvan évvel a forradalom után jelent meg (2016, ismertetése: Kolozsi 2016).

[273] A keresztényszocialista szerző egy 1943-as könyve borítóján egy munkás, egy értelmiségi és egy paraszt menetel az emberibb jövő felé. A későbbi kommunista ikonográfiára kísértetiesen hasonlító grafika mintegy a két totalitáriánus rendszer (→ 5.1.1 és 6.1) közti rejtett folytonosság vizuális metaforája is lehetne.

– emlékezett egy akkori diákja. (Szesztay 2008/1988:140) Érdemes megfigyelni, hogy bár az idézet egésze rendkívül dicsérő, *nem* az előadások, illetve az előadó professzionalizmusát hangsúlyozza.

Már 1946-ban felmerült a tanszék alternatívájaként egy állami irányítású, egy minisztérium (akkor történetesen a Népjóléti Minisztérium) alá rendelt Társadalomtudományi Intézet ötlete (Szabari 2012:110), s mind e konstrukció, mind a kezdeményező miniszter, Molnár Erik (→ 6.1.3) személye a későbbi korszakot előlegezte meg. A helyzet azonban hamarosan még rosszabb lett: a „szociológia gyanús tudománnyá vált már 1947–48 közt" – emlékezett Cseh-Szombathy László. (2008/1986:72)[274] Szalai önvédelmi reakcióként hangsúlyozottan marxizmus-leninizmust kezdett tanulmányozni és tanítani (Hazay 1988:59–61), de ekkor már késő volt. A végül felszámolt intézet diákjai tipikusan a politikai gazdaságtan szakra kényszerültek, magát Szalait pedig 1950-ben, a Szakasits-per vádlottjaként, „koholt vádak alapján tudományos kémkedésért életfogytiglani fegyházra ítélték". (Szabari 2012:117)

Az 1938-as születésű Szelényi Iván (→ 6.2.4 és 6.5.2) első Szalaihoz kapcsolódó élményei már nem 1945–48-ból, hanem 1956-ból erednek. Az egyetemi tanulmányait a „Közgázon" (akkori nevén Marx Károly Közgazdasági Egyetem, a mai Corvinus Egyetem) 1956 őszén kezdő Szelényi, kérdésre így foglalta össze későbbi tudományának akkori helyzetét: *„Szociológiáról szó se esett.* A szovjet marxizmustankönyv *burzsoá áltudomány*nak deklarálta [kiemelések tőlem – D. Cs.]." (Szelényi 2008/1988:167)

[274] Az idézet szövegkörnyezete jól mutatja a korabeli, értelmiségi mezőt is meghatározó hatalmi és konkurenciaharc stílusát: „Szalait akkor »kívülről« Fogarasi Béla és Lukács György is támadta. Amikor először Rudas László nekiment Lukácsnak, akkor Szalai Lukács mellé állt. Utána pedig Rudas Szalait is bírálta, Lukács azonban szintén beszállt az ügybe, és ő is Szalai ellen fordult. Belülről Vág Ottó és Faludi Szilárd támadták meg azzal, hogy burzsoá áltudományt művel, amerikai könyveket elemeztet, ahelyett, hogy a marxizmus-leninizmus alapján foglalkoztatná munkatársait. A szociológia gyanús tudománnyá vált már 1947–48 közt." (Cseh-Szombathy 2008:72)

5.5 A kettős megvilágítás átláthatatlan fényében[275] – Mannheim Károly

1997-ben az *International Sociological Association* (ISA) megszavaztatta tagjait[276] a legfontosabb, rájuk, mint szociológusokra a legnagyobb hatást gyakorló könyvekről. Az első száz könyv két magyar szerzője közül Mannheim Károly *Ideológia és utópiá*ja (1996/1928) a harmincadik helyen szerepelt, megelőzve például Marx, Bourdieu, Durkheim, Giddens műveit.[277] De nem pusztán a presztízse miatt vagyok zavarban az alább ismertetendő szerzővel, hanem mert egy külön monográfiát érdemelne,[278] tehát a lent következő fejezet mindenképpen sajnálatosan rövid lesz.

A külföldön máig legismertebb magyar szociológus, Mannheim Károly (1893–1947) *nem* a magyar szellemi, és főleg intézményes szférába illeszkedett be, érdemi hazai recepciója évtizedekkel halála után kezdődött. Rövid élete három korszakra tagolható, amelyet három különböző országban élt le.

- Magyarországi korszak: kétnyelvű[279] zsidó polgári családba született. A budapesti egyetemen tanult, de több féléven át hallgatta Georg Simmelt Berlinben és Henri Bergsont Párizsban. Öröklött szívrendellenességek miatt nem hívták be katonának az első világháborúban (György nevű testvére is emiatt halt meg tizenhárom évesen), az ún. Vasárnapi Kör (Karádi–Vezér 1980, Wessely 1975) második generációjának tagja volt. 1919 után, az emelkedő antiszemita hullám miatt, illetve, mivel a Tanácsköztársaság ideje alatt nevezték ki egyetemi tanárnak, emigrációba kényszerült. Magyaror-

[275] „Egyenesen a kor parancsa, hogy kihasználjuk azt a kettős megvilágítást *(Zwielichtbeleuchtung)*, amelyben megmutatkozik minden dolog és álláspont viszonylagossága… A jelenlegi történelmi pillanatban – amikor hirtelen minden dolog áttetszővé válik és a történelem szinte lerántja a leplet a maga építőelemeiről és struktúráiról – tudományos gondolkodásunknak a helyzet magaslatán kell lennie…" – az *Ideológia és utópiá*t (Mannheim 1996/1928) ezúttal Némedi Dénes módosított fordításában idézem, aki a zárójeles német kifejezéshez lábjegyzetben megjegyzi: „*Zweilicht* kettős megvilágítást, *zwielichtig* [kiemelések az eredetiben – D. Cs.] átláthatatlanságot jelent!" (Némedi 2005:319) Ld. még Bognár 1996.

[276] Pontosabban, a tagság azon 16%-át, akik hajlandók voltak válaszolni – a szociológusok jobb, ha nem panaszkodnak az egyre növekvő válaszmegtagadási hajlandóság miatt…

[277] https://www.isa-sociology.org/en/about-isa/history-of-isa/books-of-the-xx-century/ranking-order/ A másik magyar szerző Lukács György volt, a *Történelem és osztálytudat* (1971/1923) című művével. A könyv fő tézise, némi leegyszerűsítéssel: érdektelen, hogy az empirikusan létező munkásosztály mit is gondol, a marxi elmélet alapján „hozzárendelt osztálytudathoz" képest. Tehát, ironikus módon, egy velejéig *antiszociológiai* tanulmányról van szó.

[278] PhD-dolgozatomban, a témaválasztás miatt kevés magyar szerző jelenik meg – de Mannheim neve negyvenkét alkalommal szerepel. (Dupcsik 2001)

[279] Amikor 1929 és 1933 között Frankfurtban tanít, asszisztense, Norbert Elias egyik „feladata" volt, hogy megnyugtassa Mannheimet, semmi gond nem volt előadásán a németjével…

szági korszakának hozadéka néhány filozófiai tanulmány (pl. Mannheim 1918, 1980/1917), amelyek későbbi tudásszociológiájának előzményeként érdekesek igazán.

- Mannheim legjelentősebb művei egyértelműen a németországi korszakban (1920–1933) születtek – jellegzetes, hogy *Klasszikus szociológia 1890–1945* című művében Némedi Dénes is *A szociológia a weimari korszakban* fejezet részeként foglalja össze pályáját és gondolatait (2005:306–326).
- Mannheim a nácik hatalomra jutása (1933) után nem csak földrajzi értelemben távozott az angolszász világba: nem pusztán kései műveit jelentette meg először angolul, de legfontosabb műve, az *Ideológia és utópia* (1996/1928) is angolul hatott a nemzetközi szakmai közvéleményre (ráadásul a fordítás ebben az esetben bizonyos mértékű tartalommódosulással is járt, Bognár 1996).

A weimari „Németországban több szociológia-professzor működött, mint a kontinens többi országában együttvéve" (Némedi 2005:278), de e kiterjedt üzem színvonala jócskán elmaradt a század elejétől, amikor még Max Weber és kortársai dominálták a terepet. Vegyünk elő ismét, azúttal bővebben egy korábban idézett (→1.3) szociológiatörténeti szöveget:

> [Ebben a korszakban a] német professzor Sombart szavával szólva [ha elismert, akkor] „várúr", vagy, ha elismertsége, tekintélye kérdéses, [akkor] „rablólovag". Önállóságukra kényes, javaikat féltékenyen őrző tudósok voltak. Az utókor ítélete meglehetősen kemény lett: alig van valaki, akit ma komolyan vennének. *Mannheim kivétel, és éppen az ő professzori működése volt a legrövidebb* [kiemelés tőlem – D. Cs.]

– jellemezte a helyzetet Némedi Dénes. (2005:281)

Jómagam nagyon szeretem[280] – az általam ugyancsak nagyra tartott – Norbert Elias (2003/1996[281]) jellemzését, aki harmincas évei elején járó fiatalemberként ismerte meg Mannheimet:

[280] Bár Elias lent idézett Mannheim-portréjának egyik vonása, a tudatos karrierépítésre törekvés, idegen tőlem, annál jobban elbűvöl a portré két másik eleme. Nevezetesen: a „könyörtelen konkurenciaharc", de *kizárólag fair érvek és szakmai viták által*, illetve – így fordítom a „gyermeki ártatlanság" metaforáját – a *meggyőződés, hogy a szakmai nézeteltérés nem azonos a személyes támadással*. Sajnos, már Elias írása (2003/1996) is éppen arról szól, hogy Alfred Weber személyes támadásként fogta fel Mannheim érvelését. Némedi megfogalmazásában: „Mannheim, mint fiatal magántanár oly mértékben magára vonta a figyelmet a kongresszuson a jelen lévő professzorok rovására, ami túlment a Weber szerint illendő mértéken." (2005:313)

[281] És *nem* 1940, mint az a kötetben olvasható (Gellériné – Karádi – Cs. Kiss 2003:311), hiszen az írásból világos, hogy annak szereplői már rég nem éltek, illetve, mivel 1940-ben, a hitleri Németországban nyilván nem adhattak ki kötetet az akkor emigrációban élő Eliastól.

> Ragyogó elme volt, a vitában az érvek és ellenérvek mestere. Gőgjével – a szellemi konkurencia mindenestül a személyes problémája volt – teljesen megfért egyfajta, a szemléletében megbúvó ártatlanság. *Mintha maga sem látta volna, mennyire kemény és könyörtelen tudott lenni a konkurenciaharcban. Tudta, hogy jobb a másiknál, s rászolgált a díjra, amelyért a küzdelem folyt. Ezt magától értetődőnek tekintette. Semmi rosszat nem akart, amikor másokat elsöpört az útjából* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. Biztos volt benne, hogy kiérdemelte a jutalmat.
>
> S többnyire valóban jobb is volt másoknál. Gőgje egyebek között ezért nem volt kellemetlen. Járt neki a siker. Hogy aztán Angliában, második emigrációja idején – az elsőt Németország jelentette – kénytelen volt ismét harcba indulni az egyetemi katedráért, azt igazán nem lehetett a terhére róni. Kevés embernek sikerült másodszorra is rendes egyetemi tanári kinevezést szereznie emigránsként, egy idegen országban, idegen nyelven, amelyet nem is birtokolt biztonságosan. Mannheimnek viszont kétszer is sikerült… Talán többre is képes lett volna, ha kevésbé fontos számára a karrier. De hát ez olyan döntés volt, amellyel nem lehet vitába szállni. (Elias 2003/1996:96)

A weimari Németország ráadásul nemcsak lakóhely, hanem szellemi otthon is lehetett Mannheim számára – jó példa, hogy 1929-es nagy hatást keltő előadására mintegy harminc, többnyire színvonalas szakmai reagálás született. (Meja–Stehr 1990)

Mannheim Károly legismertebb fogalma a tudásszociológia, amely arról szól, hogyan „határozza meg", pontosabban, hogyan befolyásolja erősen az egyének gondolkodását, méghozzá a mindennapi gondolkodástól a politikai ideológiákig és – igen – a társadalomtudományos gondolkodásig a szóban forgó egyéneket körbevevő, szűkebb és tágabb, mikro- és makroszintű társadalmi közeg.

A tudásszociológia érdekes karriert futott be:

- míg Mannheim vagy a megközelítést továbbgondoló fiatalabb amerikai kortárs, Robert K. Merton (2002a, 2002b) úgy vélte: a tudásszociológia tudományuk egy tematikus szeglete lesz, amelyet erre specializálódott kollégák művelnek majd, mint például az oktatásszociológiát vagy a vallásszociológiát,
- valójában az történt, hogy a tudásszociológiai gondolat, nevezetesen, az az idea, hogy az egyének és csoportok gondolkodását erősen befolyásolja/„meghatározza" az egyének és csoportok társadalmi léte, pozíciója, egymáshoz való viszonyrendszere, érdekei stb. mintegy felszívódott a szociológiai gondolkodás egészébe.

Utóbbira a számtalan lehetséges példa közül az egyik legszórakoztatóbb annak vizsgálata, hogy a szakértők (kutatásokkal is alátámasztott) meggyőződésévé vált, hogy az emberek túlnyomó többségének álmaiban nincsenek színek – de csak a fekete-fehér televíziózás fénykorában. (Murzyn 2008, Schwitzgebel 2002) De e kötetben talán stílszerűbb Kemény István munkáskutatásaira (→ 6.2.4 és 6.5.3) hivatkozni: amikor azt elemzi, hogy a felfelé mobil munkások világképében a társadalom piramis alakú vagy inkább egy létra, amelyen fel lehet mászni, addig a mobilitásra *nem* törekvő munkások egy dichotóm, *ők és mi*-típusú világképet vallanak (Kemény 1990d/1971:158–159) – számomra ez a „beépült tudásszociológia" alkalmazásának egy tanulságos példája.

„Minden tudásszociológia és ideológiakutatás központi problémája minden gondolkodás és megismerés léthez kötöttsége" (Mannheim 1994/1927:8), és mivel ez a lét a weimari Mannheimnél hangsúlyozottan társadalmi lét – filozófiai „származású" megközelítése *szociológiai* elméletté válik. Az első pillantásra oly egyértelműnek látszó összefüggés implikációit követve azonban paradoxonok egész sorába futhatunk.

A mannheimi paradoxonok egyike, hogy a tudás léthezkötöttsége Mannheim szerint a 18. század végén és a 19. század első felében felemelkedő konzervativizmus találmánya. Mannheim egyik leghatásosabb gondolata szerint ugyanis a konzervativizmus ≠ tradicionalizmus (utóbbi ugyanis egyszerűen a meglévőhöz való ragaszkodás). A konzervativizmus ideológia, a modernizáció veszteseinek ideológiája, amely a racionalizálódás folyamatával (szimbolikusan) szembeszállva „felkarolta *az irracionális életegyüttesek"*, tradíciók, hagyományok „ügyét." Majd Marx kreatív újítása következett: radikális modernizáció-/kapitalizmuskritikáját kombinálta a fejlődés igenlésével, sőt, ünneplésével. A marxi dialektikus materializmus, legalábbis a mannheimi értelmezésben, szintén a tudás léthezkötöttségének gondolatával operált, de a konzervatívokkal szemben a hagyományos, „irracionális életegyütteseket" nem védeni akarta, hanem elsöpörni. (Mannheim 1994/1927)

Talán át tudjuk vágni magunkat az újabb mannheimi paradoxonon, ha „provokatívan" ezt kérdezzük: most akkor a (társadalmi) lét határozza meg a tudást, vagy az (e felismerés által nyert) tudás határozza meg a társadalmat? A válaszkísérlet előtt olvassuk el a mannheimi főmű, az *Ideológia és utópia* (1996/1928) bevezető gondolatát:

> ...korunk egyik anomáliájának kell tartanunk, hogy éppen azok a gondolkodási módszerek, amelyek révén a legfontosabb döntéseinket hozzuk, s amelyekkel politikai és társadalmi sorsunk felismerésére és irányítására törekszünk, nem tu-

> datosultak, így pedig az értő ellenőrzés és önkritika nem tud hozzájuk férni. Ez az anomália még elképesztőbb, ha felidézzük, hogy manapság sokkal több függ egy helyzet helyes átgondolásától, mint a korábbi társadalmi formákban. A társadalomtudomány jelentősége egyre nő, annak szükségességével arányosan, hogy *szabályozó módon avatkozzunk be a társadalmi folyamatba* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. (Mannheim 1996/1928:10)

Ha jól értem, van egy rejtett megkülönböztetés Mannheim

- „hivatalos" (statikus) olvasata (képletszerű leegyszerűsítéssel: társadalmi lét → tudás), illetve
- nem hivatalos (dinamikus) olvasata (képletszerű leegyszerűsítéssel: tudás → társadalmi lét) között.

Mannheim leghíresebb megkülönböztetése (amelyet 1929-es főműve címébe is emelt): ideológia versus utópia.

> Az ideológia fogalma azt a politikai konfliktusoknak köszönhető felfedezést tükrözte, mely szerint az uralkodó csoportok gondolkodásukban olyan erősen kötődhetnek érdekeikkel valamely szituációhoz, hogy végül képtelenek meglátni bizonyos tényeket, amelyek hatalmi tudatukra zavaróan hathatnának. […]
>
> Az utópikus gondolkodás fogalmában az az ezzel ellentétes felfedezés tükröződik vissza, amely szintén a politikai konfliktusoknak köszönhető: eszerint bizonyos elnyomott csoportok szellemileg olyannyira érdekeltek valamely adott társadalom felszámolásában és átalakításában, hogy a szituációnak akaratlanul is csak azon elemeit látják, amelyek e helyzet tagadása felé hatnak. (Mannheim 1996/1928:52)

Tehát, leegyszerűsítve, de nem torzítva:

- az ideológia = a tudásrendszer, amely a „fent lévőknek" „megmagyarázza," miért jó ez a világ úgy, ahogy most van, és miért kell megvédenünk a vélt vagy valós támadásokkal szemben; míg
- az utópia = a tudásrendszer, amely a „lent lévőknek" „megmagyarázza," miért rossz ez a világ úgy, ahogy most van, és miért kell megdöntenünk, vagy legalábbis radikálisan megváltoztatnunk.

Mai szociológiai nyelven úgy is fogalmazhatnánk, hogy Mannheim itt a fennálló hatalmi viszonyok fenntartásában való érdekeltség/ellenérdekeltség

dimenzióját próbálja megragadni – ha nem tartunk attól, hogy félrevezet minket ez a szóhasználat.[282]

Vegyük szemügyre azt a fényképet (manapság akár a digitálisan színezett változatot is), amelyet az interneten találhatunk, ha beütjük egy képkereső alkalmazásba az „Ulyanov Family 1879" kifejezéseket. Egy jól szituált, cselédtartó, az uralkodóhoz hű középosztálybeli családot láthatunk, amelynek fejét érdemei miatt nemesi címre emelték. A címet öröklő egyik fiút (Alekszandr) azonban később, a cár meggyilkolására szőtt terrorista szervezkedés résztvevőjeként kivégezték; a másik fiúból, a később Lenin nevet felvevő Vlagyimirból pedig az akkor fennálló társadalmi rendet erőszakosan megdöntő szervezkedés vezére vált, aki elrendelte az akkori cári család lemészárlását. Ugyanakkor a cári Oroszországban – mint számos más társadalom számos más korszakában – az elnyomottak, a kizsákmányoltak, a legszegényebbek jelentős része legitimnek fogadta el a fennálló társadalmi rendszert.

Túl gyakran láthatunk példákat arra, hogy a különböző tudástípusok, akár ideológiáról, akár utópiáról van szó, inkább eszközként szolgálnak az egyének (és csoportjaik) számára egy kívánatosnak vélt állapot fenntartása, megváltoztatása vagy megdöntése érdekében. Ami egy sokkal dinamikusabb kapcsolat, mint amit a társadalom → tudás statikus képlete sugall.

Ha a fentiek félre- vagy túlértelmezésnek tűnnek, akkor érdemes elolvasni Mannheim *A nemzedékek problémája* (2002a/1928) című tanulmányát. A „nemzedéki összefüggés" nem egyszerűen azon alapul, hogy az egy nemzedékhez sorolható egyének egy rövid perióduson belül születtek, hanem hogy „hasonló módon helyezkednek el a társadalmi térben." A „tér" és az „elhelyezkedés" statikus metafora – de Mannheim időnként úgy fogalmaz: „Az ifjúság élményszerű problematikája *más ellenfelek*hez [kiemelés tőlem – D. Cs.] igazodik, mint tanáraiké." (2000a/1928:229) Ezért rivalizál a húsz év körüli generáció nagyobb eséllyel a negyvenes-ötvenes generációval, mint a legidősebbekkel.[283]

A konkurencia jelentősége a szellemi élet területén (Mannheim 2000b/1929) mintha a fenti gondolat általánosítása lenne:

[282] Amúgy is szembesülni kell egy fogalomhasználati problémával: Mannheim számos szöveghelyen *mindkét* tudásrendszert „ideológiának" nevezi. Összegezve, a könyv egészében az ideológia kifejezését

- néha szűkebb értelemben, tehát a politikai világnézetek megjelölésére használja,
- máskor tágabb értelemben, „a társadalmilag meghatározott tudás" értelmében,
- megint máskor az „utópiával" szembeállított, a „status quót, a fennálló társadalmi rendet elfogadók világnézeteként."

[283] Akiket nagyon gyakran a negyvenes-ötvenes generáció taszított ki az aktív pályáról, vagy legalábbis megpróbálkozott vele. De ez már az én megjegyzésem, nem Mannheimé.

> *Az ember*, ha a világban és nem abszolút magában van – és most ne vizsgáljuk, lehetséges-e ilyen abszolút magában való lét a mindenkori létértelmezésre való vonatkozás nélkül –, akkor nem általában a világban, hanem *egy bizonyos értelemben értelmezett világban áll.* […] [Márpedig] születésünkkor ebbe a már valamiképp értelmezett és értelemadásokkal hiánytalanul kitöltött világba lépünk bele. […]
>
> A szociológiai elemzés azt mutatja, hogy *a létnek ez a nyilvános értelmezése nem egyszerűen megvan,* még csak nem is kitalálják, *hanem harc folyik körülötte.* Nem kontemplatív tudásvágy vezérli az érdeklődést: *a világértelmezés többnyire az egyes csoportok hatalmi harcainak korrelátuma* [kiemelések tőlem – D. Cs.]. (Mannheim 2000b/1929:263)

Huh! Vegyük észre, hogy itt *nem* a társadalmi helyzet, *nem* „a lét" határozza meg a világ értelmezéseit, hanem maga a világ értelmezéséért folytatott harc logikája. (S bár kockázatos, ha rövidre zárjuk, mégis, talán segíthet e fontos összefüggés megértésében: ezért lehetett a marxizmus időnként a fennálló rendszerhez görcsösen ragaszkodók ideológiája, vagy ezért lehetett időnként a konzervativizmus a fennálló rendszert radikálisan, „forradalmi mértékben" átalakítani akarók ideológiája.)

A tudásszociológiával könnyen szembefordítható az ún. *tu qouque*-érvelés, azaz, udvarias formában: „és Önnel mi a helyzet? Visszafordíthatjuk az Ön érvelését a saját gondolataira is?" Mannheim – legalábbis a Konkurencia-tanulmányban – határozott igennel „válaszol":

> …társadalomtudományi álláspontból *minden* történelmi, világnézeti, *szociológiai tudás* – még ha az abszolút helyes és maga az igazság volna is – meghatározott, konkrét csoportok hatalmi és érvényesülési vágya által hordozott, és abba ágyazódik. Mindegyik csoport saját világértelmezését kívánja a nyilvános világértelmezésnek megtenni.
>
> Ebben az összefüggésben *a szociológia, a társadalomtudományok sem képeznek kivételt,* hiszen a modern tudományos eszközökkel felszerelten *folytatják tovább a lét nyilvános értelmezésének uralásáért folyó régi harcot* [kiemelések tőlem – D. Cs.]. (262.)

Mannheim reflexivitása kapcsán az ideológia

- partikuláris és
- totális fogalmának,

illetve az ideológia

- speciális és
- általános felfogásának kettős megkülönböztetésével kell kezdenünk.

Az ideológia

- partikuláris fogalmát használjuk, ha *az ellenfél* bizonyos eszméiről „kimutatjuk", hogy vélt vagy valós hamissága – amelynek megnyilvánulása a nyílt hazugságtól az öncsalásig terjedhet – annak érdekvezéreltségének köszönhető. Míg az ideológia
- totális fogalma akkor használható fogalom, ha valamely csoport teljes tudatstruktúráját társadalmi helyzetének „tudjuk be".

Példának okáért: miért állítja valaki egy (gazdasági szempontból is) krízis felé sodródó társadalomban, hogy a „gazdaság dinamikusan fejlődik"? Ha úgy magyarázzuk, hogy „azért, mert a kormányzat híve" – akkor a partikuláris ideológiafogalmat alkalmaztuk. Miért véli valaki azt, hogy „jobb a több piac, és kevesebb állam(i beavatkozás, adóztatás, jóléti rendszerek felépítése)"? Ha úgy magyarázzuk, hogy „azért, mert konzervatív (angolszász nyelvterületen) vagy liberális (a kontinentális Európában)" – akkor a totális ideológiafogalmat alkalmaztuk.

Az ideológia

- speciális felfogása azt jelenti, hogy csak *mások* gondolkodását tartjuk ideologikusnak; míg az ideológia
- általános felfogása azt implikálja, hogy a saját gondolkodásunkat is „van bátorságunk" ideologikusnak látni.

> A totális ideológiafogalom általános formájához ezzel szemben akkor jutunk el, ha van bátorságunk ahhoz, hogy ne csak az ellenfelek álláspontját, hanem elvben valamennyit, tehát a saját álláspontunkat is ideologikusnak lássuk. [...] A totális ideológiafogalom általános formájának megszületésével *a puszta ideológiatanból kinő a tudásszociológia* [kiemelés tőlem – D. Cs.]: egy párt szellemi fegyvertárából kiemel egy benne felfedezett helytálló – de már csak partikulárisan megragadott – elemet, nevezetesen minden gondolkodás léthezkötöttségét, és szellemtörténeti kutatás témájává teszi. (Mannheim 1996/1928:95–96)

A kettős megkülönböztetés talán elhelyezhető egy olyan mátrixban is, amellyel az 5.1 táblázatban próbálkoztam:

5.1. táblázat. Mannheim ideológiafelfogása

Az ideológia	partikuláris fogalma	totális fogalma
speciális felfogása	A. mások bizonyos nézetekre, ill.	B. mások teljes gondolkodására kiterjed
általános felfogása	C. saját bizonyos nézeteimre, ill.	D. saját gondolkodásmódom egészére kiterjed

Minden tiszteletem ellenére rá kell mutatnom, hogy Mannheimnél a C. cella üres, a D. pedig csak egy általános „beismerést" tartalmaz, különösebb elemzés nélkül. (Utóbbi nagyjából ahhoz hasonlítható, amikor egy főpap a középkorban, amikor világi nagyúrnak is számított, azt mondja a rongyos csuhás szerzetesnek, hogy „Krisztus előtt mind egyenlőek vagyunk" – ami teológiailag igaz, szociológiai értelemben azonban legfeljebb üres vagy éppen képmutató szlogen).

Illetve, a fenti kritikát máris visszavonom: lehetséges egyáltalán a saját nézetek kimerítő, részletekbe merülő tudásszociológiai elemzése? Ilyen esetben ugyanis könnyen egy logikai paradoxon örvényébe süllyedhetünk; némi „komolytalan" sarkítással: ha szüntelenül azon gondolkodunk, hogy hogyan és miért gondolkodunk *így,* akkor nem lesz időnk gondolkodni.

Vagy, paradox módon, éppen hogy túl könnyen megtaláljuk a „választ". Inkább nem hozok példákat.

6. AZ INTÉZMÉNYESÜLÉS KORA (1948 UTÁN)

6.1 „Mindenért… mi vagyunk a felelősek"

A kommunista totalitarizmus *vezér*elve egy mondatra egyszerűsítve: az állam(párt) akar ellenőrizni MINDEN-t. Jól megjelenítette ezt a rendszer első diktátora, Rákosi Mátyás: *„Mindenért, ami ebben az országban politikai, gazdasági, kulturális téren történik, mi vagyunk a felelősek"*. [kiemelés tőlem – D. Cs.] (Gyarmati 2011:141) Végig nem gondolt, súlytalan szlogen? Nem valószínű, ha Rákosi egy, 1950. február 10-dikén tartott beszéde alapján készített brosúrának még a címébe is ezt az idézetet emelték ki.

A *gyakorlat* azonban a totalitarisztikus államról szólt, tehát egy olyan társadalmi-politikai rendszerről, amely vezetői nem „csak" a politika, de a gazdaság, kultúra, a tömeg- és mindennapi kommunikáció, az oktatás, sőt, az egyének attitűdjei, életmódja és gondolkodása terén is a lehető legnagyobb, ideáltipikusan „totális" kontrolljára törekednek.[284] A totalitarizmus megközelítése tehát mind a szélsőjobb, mind a szélsőbal rezsimek leírására törekedett, de amikor az 1950-es években megfogalmazták, a nácizmus-fasizmus már megbukott, az elmélet antikommunista megközelítésnek tűnt. Az 1960-as évekre azonban a nyugati értelmiség egy jelentős részének a szemében az antikommunizmus intellektuálisan,[285] a totalitarizmus elméletei pedig szakmai szempontból lejáratódtak.

[284] Mussolini olasz diktátor hangzatos megfogalmazásában („csak" a gyakorlatban maradt el diktátor-kollégáitól): „A mi formulánk a következő: minden az államban, semmi az államon kívül, semmi az állam ellen... Hatalom minden téren, az anyagiaktól a szellemiekig. [...] Az... egyén nem létezik, ha nem az államban és az állam szükségességének alárendelve létezik; és hogy abban a mértékben, ahogyan a civilizáció mind bonyolultabb formákat ölt, egyre jobban korlátok közé szorul az egyén szabadsága. [...] Ma a fasizmus párt, milicia, korporáció. Ez nem elég! Életmóddá kell válnia!" (idézi Ormos 1987:216, 259, 214)

[285] Clifford Geertz *Anti-antirelativizmus* című tanulmányában *analógiaként* használja az „ostoba" antikommunizmust: „Az analógia, amelyre választásom alapján gondolok, az, amit a hidegháború legszebb napjaiban (bizonyára emlékeznek) »anti antikommunizmusnak« neveztek – remélem érthető, hogy ez egy logikai, és semmiképp nem tényleges analógia. Azok, akik – ahogy ők látták – a »vörös vész«-t tekintették a jelenkori politikai élet legfőbb tényezőjének, így nevezték azokat közülük, akik határozottan elleneztük – ahogy mi láttuk – ezt a »vörösvész«-mániát, és azzal gyanúsítottak minket (az esetek nagy többségében teljesen alaptalanul), hogy – a kettős tagadás törvényének értelmében – a Szovjetunió titkos befolyása alatt állunk." (Geertz 1994/1984:305-306) Érdemes reflektálni arra, hogy a szerző szerint 1) az antikommunizmus nyugati jelenség,

Az ún. revizionista iskola képviselői gyakran vádolják normatív, sőt, politikai motivációkkal a totalitarizmuselmélet alkalmazóit,[286] saját megközelítésüket pedig annak alternatívájaként feltüntetni. (magyarul például Rittersporn 1991) Nem ez a megfelelő hely *ennek* a vitának a részletezésére, de egyetértek Kalmár Melindával, aki – ha jól értelmezem – szintén úgy véli, hogy a két megközelítés inkább jól kiegészíti, mintsem kizárja egymást. (pl. 2014:15–16)

6.1.1 „...homlokzatot, azt igen, a legnemtelenebb anyagokból a felvonulási barakokra." A Rákosi-kor

1945 késő őszén Szekfű Gyula látogatta meg Kovács Imrét.

> Hallgattunk, majd akadozva hazai dolgokról beszélgettünk. Szekfű nagytudású ember volt, egyik legnagyobb történetírónk, akivel serkentő volt a társalgás. Most elfogódottan beszélt, időnként felpillantott a csillárra vagy a telefonra nézett, mintha a mikrofont keresné. Elmenőben közel hajolt hozzám, és halkan mondotta:
> – Kérlek, ez egy új török hódoltság...
> – Addig is tart?
> – Addig tart, ameddig a Szovjetunió tart! (Kovács 1990:308)

Szekfű előrejelzése bejött – bár *ez* a hódoltság nem százötven évig tartott, konszolidált korszakában a szocializmus[287] rendszeréről is úgy tűnt, nemzedékek sorának életét tölti majd ki (ezt az életérzést nem csak a szakirodalomból ismerem). Visszatekintve viszont, paradox módon ideiglenesnek tűnik[288] ez a több mint négy évtizedes rendszer.

---

vagy legalábbis, a kommunista rendszerekben élő százmilliók szempontjai érdektelenek; 2) alaptalan, ostoba pánik-diskurzusnak tekinthető. A cikk eredetileg 1984-ben jelent meg, amikor a szovjet hadsereg már öt éve harcolt Afganisztánban, már három éve katonai szükségállapot volt Lengyelországban; abban az évben, amikor e sorok szerzője katonai szolgálatra vonult be (bár ez utóbbi tény jelentősége feltehetően lényegesen kisebb).

[286] Ami tipikus *tu qouque*-érvelés (a kifejezés magyarázatát → 5.4.3): lásd Jerry Hough, aki a szocializmus és a szólásszabadság kombinálására tett (Gorbacsov előtti) utolsó kísérlet, a Prágai Tavasz leverése után kilenc évvel (1977-ben) képes volt a szovjet rendszer „pluralizmusáról" írni, hisz': „a politikai részvétel tekintetében alig van különbség a Szovjetunió és az Egyesült Államok között." (idézi Rainer 2012:103)

[287] „Szocializmus" alatt az 1991 előtt fennálló szovjet típusú rendszereket értem, a normatív-ideologikus szocializmusképekkel itt nem foglalkozom. Következésképpen az ilyen rendszerekre az állami tulajdon dominanciája vagy kizárólagossága jellemző; a termelőszövetkezeteket kvázi-állami tulajdonnak tekintem.

[288] „Nincsenek szokásaink. Se formák. / Semmi tartós, amit derűsen fölajánljunk a mulandóságnak. / Senki arcára formált lények, / élünk, s kísérletezünk arccal, / egy világban, mely időtlen időkig

A morális és politikai tényezőket itt és most félretéve: az ideáltipikus szocialista rendszer – vagy Kornai János „klasszikus rendszere" (2012/1992) arra számított, hogy a

- társadalmi és gazdasági folyamatok „totális", vagy legalábbis központosított ellenőrzésével, a „hosszú távú célokat maga elő tűző" és „kizárólag a körérdek által mozgatott" tudatos (sőt, „tudományos") „megtervezésével" hatékonyabban és gyorsabban tud fejlődni, mint a kapitalista országok.

Ehelyett:

- az ellensúlyok kiiktatása és a diktatúrában elkerülhetetlennek látszó voluntarizmus okozta beépített bizonytalanság állandóan módosította a terveket, ez pedig „módosítási lavinák" rétegeivel borította be az egész rendszert.

Gerő Ernő 1949 áprilisában ismertette az 1950-ben induló első ötéves tervet, amelyet másnap lehozott az országos sajtó – miközben „a trojka" tagjai, tehát Rákosi Mátyás, Farkas Mihály és maga Gerő, és csak ők, már ekkor tudták, hogy ez így sosem válik hivatalossá. Miközben a gazdasági élet szereplői, az Országos Tervhivataltól egészen az egyes műhelyekig megfeszített erővel dolgoztak az előre, de titokban érvénytelenített terv alapján, a saját, „lebontott" tervükön, a Politikai Bizottság (PB) is csak 1949. december 2-án fogadta el a módosításokat. Rákosi a két héttel későbbi PB-ülésen sem látott ebben semmi problémát, mondván: „A feszített terv a jó terv, az a jó terv, amit csak lábujjhegyen lehet elérni." (idézi Pető–Szakács 1985:169)

1950 közepén ismét módosították a tervet, a nehézipar még erőteljesebb fejlesztését előírva, de ezt akkor *nem hozták nyilvánosságra*, csak a törvénymódosításba foglalt 1951-es tervmódosítás formájában. (Pető–Szakács 1985:152–156) A változások mértékének érzékeltetésére: az 1949. áprilisi terv 17 milliárd forint beruházást tervezett az egész iparra; az 1949. decemberi változat 18,3 milliárdot csak a nehéziparra, míg 3 milliárdot a könnyűiparra; az 1951-es tervben ez utóbbi arányok 37,3:3,5 milliárd forintra változtak. (Pető–Szakács 1985:156)

A módosítás fegyverkezési/katonai preferenciái – noha meghatározó hatást gyakoroltak, gyakorlatilag a teljes gazdasági életre – *hivatalosan titoknak számítottak*, és csak az ilyen ideológiai lózungokból lehetett rájuk következtetni: „A módosított ötéves terv segítségével Magyarországot a vas és acél országává, fejlett ipari országgá változtatjuk." (idézi Pető–Szakács 1985:155)

/ képes tengődni az ideiglenességben. / Másra se képes. De homlokzatot, azt igen, / a legnemtelenebb anyagokból / a felvonulási barakokra. / És téglarakásokat bevakolni. Azt igen." Petri György: *A felismerés fokozatai.*

- Diszfunkcionális mértékű információigény keletkezett, amely rengeteg kapacitást kötött le,[289] de a rendszer mégsem volt képes, sem mikro-, sem makroszinten kezelni a begyűjtött vagy csak begyűjteni kívánt információkat.

Az intézményesült káosz jó példája: 1952 végén megalakult az önálló Vegyipari Minisztérium.[290] A minisztérium apparátusa csak június 20-ára tudta kiadni az 1953. évi tervét, amelynek csupán a számadatai 365 oldalt töltöttek meg, kitérve minden vegyipari termék ún. értékesítési tervére, negyedévi bontásban. 1953. július 4-én, egy újabb átszervezés nyomán a minisztériumot megszüntették. (Pető–Szakács 1985:158)

- A rendszer nem volt képes kikapcsolni a magánérdekeltséget, csak éppen az olyan módon nyilvánult meg, ami inkább rombolta a hatékonyságot (különösen a munka-erőkihasználás és minőségi szempontok negligálását).

A Rákosi-rendszer katonai retorikával, sajtókampányokkal, sőt, rendőri ellenőrzéssel, demonstratív büntetőügyekkel próbálta a gazdasági ösztönzők hiányát ellensúlyozni (számos példa és adatok: Gyarmati 2011). A gazdasági terrornak azonban, mint az 1956-os forradalom mutatta, igen jelentős politikai ára volt – tulajdonképpen ez a felismerés (is) motiválta a Kádár-rendszer félszívvel engedélyezett reformjait is (→ 6.1.2).

6.1.2 „És téglarakásokat bevakolni." A Kádár-kor

Grósz Károly (Kádár utóda) egy rendszerváltás utáni interjúban arról mesélt, hogy az 1986-ban Magyarországra látogató Gorbacsov „előállt egy különös óhajjal": találkozni akar az egész Politikai Bizottsággal és a Központi Bizottság titkáraival. Grósz – utólag – így foglalta össze a Kádártól kapott előzetes instrukciókat: „Az ember ért a szóból: fogjuk be a szánkat, ez az utasítás." A találkozón végül Grósz „életének legkínosabb percei következtek", ugyanis Gorbacsov „fél óráig agitálta a PB-t, hogy szólaljon meg végre valaki," de hiába, míg végül feladta. (Bodzabán–Szalay 1994:52–53)

[289] 1943-ban az iparban száz fizikai dolgozóra öt ún. nem termelő alkalmazott jutott, míg 1955-ben már harmincöt. (Pető–Szakács 1985:172)

[290] 1952–53 fordulója körül csak gazdaságirányítási minisztériumból tizenhét volt. (Pető–Szakács 1985:172)

A tragikomikus jelenet nemcsak azt mutatta jól, mennyire nem értette Gorbacsov saját rendszerének működését,[291] hanem azt is: a szocialista rendszer még a késő kádári korban is – egyszemélyi diktatúra volt. Vezetőjének, talán a felfelé buktatását közvetlenül megelőző rövid időszakot kivéve, lett volna lehetősége arra, hogy „bekeményítse" a „puha diktatúrát."

Az első években senki sem lehetett biztos abban, hogy a Kádár-rendszerből nem lesz-e a Rákosi-rezsim újabb változata. A megtorláson túl, társadalomtörténeti szempontból rosszat sejtetett, hogy a Rákosiék számára túl kemény diónak bizonyuló téeszesítést néhány év alatt megvalósították; a parasztság kapitulálásához feltehetően az vezetett, hogy a forradalom leverése után mindenki belátta, hogy ez a rendszer tartós lesz (Szabó 1988), de természetesen az erőszak szerepét sem szabad jelentéktelenïteni. (Ö. Kovács 2012) *Utólag* úgy látjuk, hogy ezúttal az egyéni és helyi érdekeltséget *viszonylag* jobban figyelembe vevő agrárrendszer alakult ki Fehér Lajos és Erdei Ferenc befolyása alatt, amely sok szempontból megelőlegezte a későbbi reformokat is (6.1 táblázat).

A kortársak számára a kollektivizálás idején *a kommunikációban* az ideiglenesség, a pragmatizmus, az átmeneti engedmények kifejezései voltak hangsúlyosak),[292] de e téren később is maradt bizonyos mértékű folytonosság. Miközben a (gazdasági) reform már a kortársak számára is a Kádár-rendszer egyik „hívószavává" vált, éppen „a rendszer névadója és hivatalos diskurzusa ezt nemigen tette... Maga Kádár... a reform szót alig használta pozitív, sokkal inkább negatív kontextusban". (Rainer 2012:185–186)

[291] Kádár annál jobban értette: a látogatás után állítólag azt mondta Grósznak, hogy Gorbacsov sodródik az eseményekkel, nem tud vezetni, el fogja veszejteni a Szovjetuniót. (Bodzabán–Szalay 1994:54) Szerencsénk volt: ha 1985-ben egy olyan korlátolt és gátlástalan bürokrata került volna a hatalomra, mint például a pillanatnyilag (2021) regnáló fehérorosz diktátor, akkor valószínűleg még mindig létezne – igaz, egy felbomló, süllyedő, „ottomanizálódó" – Szovjetunió; lásd például Timothy Garton Ash „előrejelzését" (1988), ill. Koslowski és Kratochwil tanulmányát. (1994)

[292] A Hajdú-Bihar megyei tanácselnök, 1960. június közepén így taktikázott: „A részes műveléssel szemben igazat adok azoknak, akik azt mondják, hogy fel kell lépni ellene. Mindnyájan tisztában vagyunk azzal, hogy ez kapitalista csökevény, de jó néhány helyen az emberek szocialista öntudata elmaradt az általuk megtett lépéstől, vagyis beléptek a téeszbe, de ezzel még nem lettek szocialista típusú parasztemberek. Ezért ebben a kérdésben, most az átmeneti időszakban elvi engedményeket kell tenni. Most az a fontos, hogy a növényápolást elvégezzék. A jövő évben harcot indítunk a részes művelés ellen. Ebben országos állásfoglalásra is szükség van. Az idén tehát mint szükséges rosszat engedjük, de kifejezésre juttatjuk, hogy nem vagyunk hívei." (idézi Varga 2001:70)

6.1 táblázat. A szocialista gazdaságirányítás rendszere a reform előtt és a reform után

A szocialista gazdaságirányítás rendszere	
a reform előtt	a reformot követően
a pártvezetés: meghatározza az elérendő (gazdasági) célokat ⇩	a pártvezetés: meghatározza az elérendő (gazdasági) célokat ⇩
Országos Tervhivatal: létrehozza az országos tervet ⇩	Országos Tervhivatal: létrehozza az országos tervet ⇩
országos gazdaságirányítási szervek (minisztériumok, Árhivatal): „lebontják" a terveket a vállalatokra, azaz minden üzem ún. tervutasításokat kap, amelyek pontosan megszabják, hogy miből mennyit kell termelni, milyen anyag- és energiaráfordítással, kinek kell a terméket eladni, milyen áron; a szabályzók nagyon szigorúak, kötelező erejűek ⇩	országos gazdaságirányítási szervek: szabályzókkal igyekeznek a vállalatokat arra szorítani, hogy a tervnek megfelelő mennyiséget és minőséget termeljenek ilyen szabályzók pl.: – a hatóságilag megszabott árak; – a bérek kifizetésére vonatkozó szabályok; – a vállalatok által fizetett adók és járulékok; – a bankok által kért hitelkamatok; – a valuta- és külkereskedelmi szabályok ⇩
üzemek, gyárak: *elvben* fegyelmezetten végrehajtják a tervutasításokat, sőt, a lehető legnagyobb mértékben túlteljesítik azokat; *a gyakorlatban:* igyekeznek eltitkolni a hatóságok elől, mekkora többlettermelésre képesek, hiszen attól kezdve ezt követelnék meg tőlük; a tervutasítások csak a mennyiségre koncentrálnak, a nyereségesség nem számít – ez sokszor a minőség romlásával, a nyersanyag, energia és munkaerő pazarlásával jár	üzemek, gyárak: *elvben* nyereségre, hatékony többlettermelésre törekednek a szabályozók betartásával; *a gyakorlatban:* nyereség esetén a vezetés és a dolgozók többletjövedelme nem túl nagy, veszteség esetén pedig komolyabb hátrány nem éri őket, tehát nem annyira érdekeltek, mint egy piacgazdaságban; a jelentősebb nagyüzemek kialkudhatják maguknak a kivételezett bánásmódot, a szabályzók alóli felmentéseket
Néhány példa a szabályozók változására:	
Hatóságilag megszabott árak:	
a legtöbb árucikknek hatóságilag megszabott ára van	a reform után a megszabott árak köre csökkent, de még mindig kiterjedt maradt
Külkereskedelem:	
szigorú állami monopólium, vállalatok nem létesíthetnek közvetlen gazdasági kapcsolatot külföldi partnerekkel, csak a kizárólag erre szakosodott külkereskedelmi vállalatok közvetítésével	a vállalatok önálló külkereskedelmi jogokat kaphatnak
Bérek:	
szigorúan megszabják a vállalatok számára, mennyi bért fizethetnek ki dolgozóiknak	a központi bérszabályozás megmarad, de számos ponton kijátszható, pl. prémiumok, jutalmak, túlórapótlékok, kiküldetési díjak fizetésével

Metaforikusan:

- míg a tervutasításos rendszer megpróbálta úgy irányítani az egész nemzetgazdaságot, mint egy hadsereget,
- addig az új gazdasági mechanizmus úgy, mint egy közös tulajdonban álló trösztöt, óriási vállalategyüttest (ahol a leányvállalatoknak van némi önállósága is);
- a parancs logikája helyett a szabályozás logikája érvényesült, létrehozva egy olyan rendszert, amelyben a végrehajtó egyéni érdekei is azt diktálják, hogy a szabályozó szándékai szerint cselekedjen.

Legalábbis elméletben.

> Elolvastam az újabb szabályozóváltoztatásokról és az árrendezésről készült *előzetes* tervezeteket és közleményeket, majd pedig a tapasztalatokról összeállított *utólagos* [kiemelések tőlem – D. Cs.] jelentéseket. Az a vízió alakult ki bennem, mintha előbb egy gyár modern diszpécsertermébe léptem volna be, benne a különböző „szabályozók": gombok, kapcsolók százai, műszerek és villogó jelzőlámpák. Ott sürögnek-forognak a diszpécserek: hol ezt a gombot nyomják be, hol azt a kart fordítják el.
>
> Utána pedig átmegyek az üzembe: lám, talicskával tolják az anyagot, a művezető rekedtre ordítja magát. Igaz, folyik a termelés – de függetlenül attól, hogy az impozáns diszpécserteremben mikor melyik gombot nyomogatják. Nem csoda, hiszen nincs is összekapcsolva a vezetékhálózattal a diszpécserterem és a műhely... (Kornai 1983/1982:165–166)[293]

Szellemes, de fokozható: mintha egy olyan diszpécserteremből, amelyből ideális viszonyok között is csak egyetlen gyárat vagy egyetlen metróvonalat lehetne irányítani, megpróbálnák egy többmilliós nagyváros teljes közlekedési rendszerét irányítani, egészen olyan szintig, hogy merre, hogyan és miért közlekedjenek ne csak a járművek, de a járókelők is...

Fontos persze differenciálni az egyes alkorszakok között. A „szabályozási illúzió" az 1960-as évek második felében a korszellem fontos elemének számított.[294] A hetvenes évek végére nyilvánvalóvá váló „pangás" idején azért már jobban „átment" Kornai főművének az üzenete:

> *A hiánygazdaság a szocialista rendszer immanens, rendszerspecifikus tulajdonsága. A reformok enyhíthetnek a problémákon, de nem szüntethetik meg azokat* [kiemelés tőlem – D. Cs.].
>
> Ez volt *A hiány* című könyv üzenete. (Kornai 2005:251)

[293] Kornai János (1928–2021) a kor feltehetően legjelentősebb magyar közgazdásza volt.

[294] Lásd még Szelényi megfogalmazását (1990/1986–1987:62–63, idézve: 6.5.1).

A Kádár-kori „rétegzett" nyilvánosság szempontjából is jellemző: nem lehetett volna egy olyan publicisztikát megjelentetni, amely nyers egyszerűséggel kimondja, hogy a szocializmus gazdasági rendszere működésképtelen (vagy legalábbis gyógyíthatatlan, beépített hiányosságoktól szenved). Kornai János viszont gyakorlatilag ezt mondta, de szakcikkek (1978), majd *A hiány* (1980) több mint hatszáz oldalán, a matematikai közgazdaságtan nyelvén.

Kornai érvelése szerint a szocialista gazdaság lényegénél fogva hiánygazdaság, tehát a legracionálisabb, legrátermettebb irányítás mellett is állandóan újratermeli a hiányt (és ezzel egyidejűleg a pazarlást is). A szocialista menedzserek ugyanúgy azonosulnak állásukkal, növekedni, fejlődni szeretnének, többet és jobbat termelni, mint a kapitalista menedzserek. A rendszerspecifikus különbség azonban nem a sokat emlegetett „ösztönzőkben" áll, hanem a korlátok jellegében:

- Az ideáltipikus kapitalizmusban a termelési egységek (gyárak, üzemek, vállalatok, cégek) kemény költségvetési korláttal rendelkeznek (azaz, ha többet költenek, mint amennyi a bevételük, akkor tönkremennek, a menedzser „munkaerőpiaci értéke" csökken, végső esetben lenullázódik. Ezzel szemben
- az ideáltipikus szocializmusban a termelési egységek puha költségvetési korláttal rendelkeznek (azaz, a tartósan veszteséges vállalatok sem mennek csődbe; a menedzserek presztízse, hatalma, fizetése független attól, hogy a cége nyereséges-e vagy sem).

Akkor mitől függött a szocialista menedzserek presztízse? A „mozgalmi" (azaz politikai) múltjuktól, kapcsolati hálójuktól, az általuk vezetett üzem iparágától és méreteitől;[295] időnként éppen a legnagyobb veszteségeket felhalmozó nagyvállalatoknak volt a legnagyobb esélyük arra, hogy nemcsak „elnézést", de állami támogatást, vagy akár egyedi szabályozást járjanak ki a központi szervektől.

[295] Több szempontból is kitűnő példázat: Horváth Ede és Lombos Ferenc az 1950-es években még egyaránt fizikai munkásként dolgozott a Győri Vagongyárban; az 1960-as években előbbi már a gyár (a Rába) országos presztízzsel rendelkező igazgatója volt, Lombos Ferenc pedig Győr-Sopron megyei első titkár. Lombos feleségét, aki a Vagongyárban dolgozott, Horváth Ede 1965-ben lopással vádolta. A megyei első titkár meg sem próbált védekezni, csak azt kifogásolta, hogy Horváth rögtön a nyilvánosság elé tárta az ügyet. A pártvizsgálat, amely egy további „szabálytalanságot" is feltárt, ugyancsak ezt rótta fel: „Horváth elvtárs pártszerűtlenül, elvtársiatlan módon – előttünk ismeretlen indító okoknál fogva – Lombos elvtársat súlyosan kompromittálta, az utcára vitte az ügyet." (idézi Majtényi 2009:163) Az eset nemcsak azt mutatta, hogy az 1960-as években egy kiemelt nagyvállalat igazgatója „egy súlycsoportba" tartozott egy megye (elvileg) első emberével, de azt is, hogy korrupcióba nehéz volt belebukni a korabeli „következmények nélküli országban". Lombos kikerült ugyan a titkári pozíciójából és a KB-tagságából, de ezután közel húsz évre a megye tanácselnöke lett. Az ugyancsak „elmarasztalt" Horváth Ede pedig maradt szocialista sztármenedzser, 1989-ig az MSZMP KB tagja. (Majtényi 2009:162–163)

Így a szabályozás rendszeresen alkudozásba – és a szabályozás felpuhulásába – fulladt a párt- és állami apparátus, illetve a befolyásos gazdasági vezetők között.

A korszak közgazdászai és szociológusai szakmailag állítólag nem értettek szót egymással.[296] Ami nagy kár, mert például Kornai Jánosnak nem csak elismerő fejbiccentés járt volna, mint a „szomszédvár" bajnokának,[297] hiszen a szociológusok tanulhattak is volna a közgazdászoktól (és talán viszont is). Példának okáért: az elit szakmunkáscsoportok, a „túlórázók" stratégiái (→ 6.5.3) felfoghatók a fent említett szabályozásalku tömeges tipikus eseteiként is. A puha költségvetési korlát egy másik következménye a túlfoglalkoztatás és munkaerőhiány, miközben a szocialista üzemekben, közgazdaság-technikai értelemben rosszul használták fel a munkaerőt. Azok a dolgozók pedig, akik nem tudtak vagy nem akartak beszállni a túlóra-játszmákba, inkább „kivonultak": a főállásukban teljesítmény-visszatartással megspórolt energiájukat a második gazdaságban (→ 6.5.2) hasznosították.

> Kádár viszonyát a reformhoz mindvégig a relativizálás jellemezte, és még ezen belül is nagy hangsúlyt fektetett a kontinuitásra. „A reform nem új találmány és nem is valami csodaszer" – summázta 1989-ben… és attól tartok, e meglehetősen lapos bölcsességen túl Kádárnak tényleg nem volt más mondanivalója arról, amit sokan élete fő művének tartottak mind itthon, mind külföldön. (Rainer 2012:199)

Paradox módon Kádárnak valahol igaza is volt: az 1970-es években az európai szocialista országok *mindegyikének,* a reformokkal kísérletezőktől az azoktól elzárkózó keményvonalasokig, elkezdett lelassulni a gazdasági növekedése, majd gyakran stagnálásba ment át. (Rainer 2012:175–183) A Kádár-rendszer „mássága" pozitív módon a mikroszinten domborodott ki: általános vélekedés szerint a lakosság életszínvonala magasabb volt, mint amennyi a gazdasági fejlettség és az államszocialista berendezkedés kombinációjából következett volna. A kortársak egy része, hangsúlyosan ideértve a korabeli szociológusokat is, szerette volna egyfajta (szocialista) polgárosodásnak látni a folyamatot – utólag egyre valószínűbb, hogy inkább a humán erőforrások fokozott (ön)kizsákmányolásáról és a „mutyi-kultúra" kibontakozásáról volt szó (→ következő részlet, ill. 6.5).

[296] „A reformközgazdászok…, mint például Nagy Tamás, nem szerették a szociológiát. Attól tartottak, hogy az esetleges társadalmi reform akadályozza a gazdasági reform megvalósítását." (Hegedüs 2008/1986:23)

[297] Szelényi Iván, aki szerint „a 60-as évek magyar szociológiájából semmi nem maradt fenn", gondolatát így ellenpontozza: „De a történettudomány vagy a közgazdaságtan jó ellenpéldák – mutatják, mi minden történhetett volna másképp is a szociológiában még ezekben a nagyon nehéz években is. Ott születtek valóságos tudományos teljesítmények Szűcs Jenőtől Kornaiig. A szociológiában ez nem történt." (Szelényi 2008/1988:180, idézi még: Szántó 1998:346–347)

6.1.3 Az Idő kirablása (az infrastruktúra és a humán erőforrások kizsákmányolása)

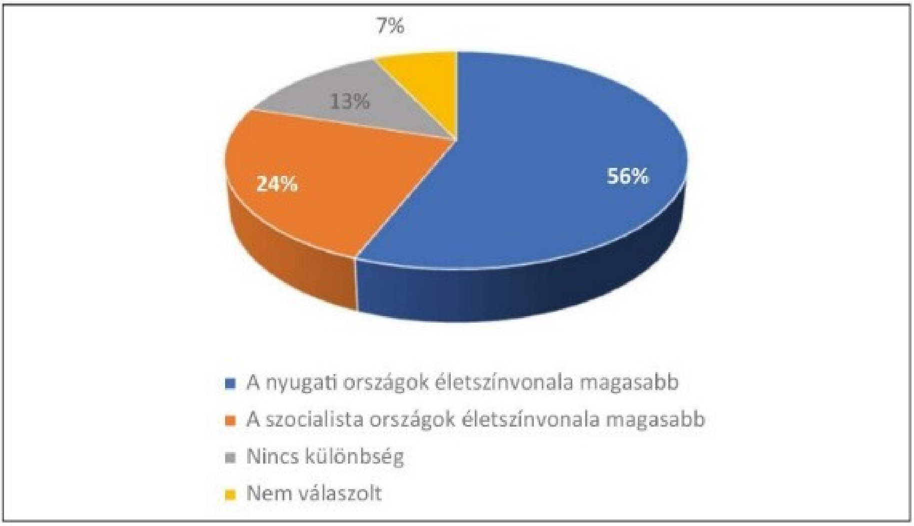
> *„Talán egy esztendeje folyt egy vizsgálat: a Szovjet Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete sorra vette egyik iparvárosunk valamennyi vállalatát. Mégpedig azzal a céllal, hogy kiderítse, hogyan állunk hazánkban a tisztességgel.*
> *– És mire jutottak?*
> *– A szociológusok kiderítették, hogy minden vezető állású ember ilyen vagy olyan módon szabálytalanul egészíti ki a jövedelmét.*
> *– És mi történt?*
> *– Nos, a párt nagyon komolyan vette a dolgot. Megbírálta a szociológiát."*
> Egy meg nem nevezett szovjet közgazdász Kenneth Galbraith amerikai közgazdásznak, 1960-as évek (Galbraith 1988:348)

A manapság „rutinmunkának" számító, az országos népességre nézve reprezentatív közvéleménykutatás végrehajtása 1971-ben nagy fegyverténynek számított az 1969-ben alapított Tömegkommunikációs Kutatóközpont részéről. (Vásárhelyi 2016) Az 1971-es kutatás témáját az életszínvonal jelentette: hogy a megkérdezettek 62%-a elégedett volt *akkori* életszínvonalával, s csak 10% elégedetlen (Vásárhelyi 1999: o. n.) *önmagában* talán kevésbé informatív. (Bármely ország esetében probléma, hogy hiába hangoztatják a kutatók a névtelenséget és tudományos célokat, az egyének egy része a – vélt vagy valós – elvárások szerint akar válaszolni; egy kommunista diktatúrában, ahol a felnőttek többsége emlékezett még az 1940–50-es évekre, ez a hatás nyilvánvalóan sokkal erősebb volt.)

Volt azonban egy roppant érdekes összehasonlítás is (6.1–6.4 ábra).

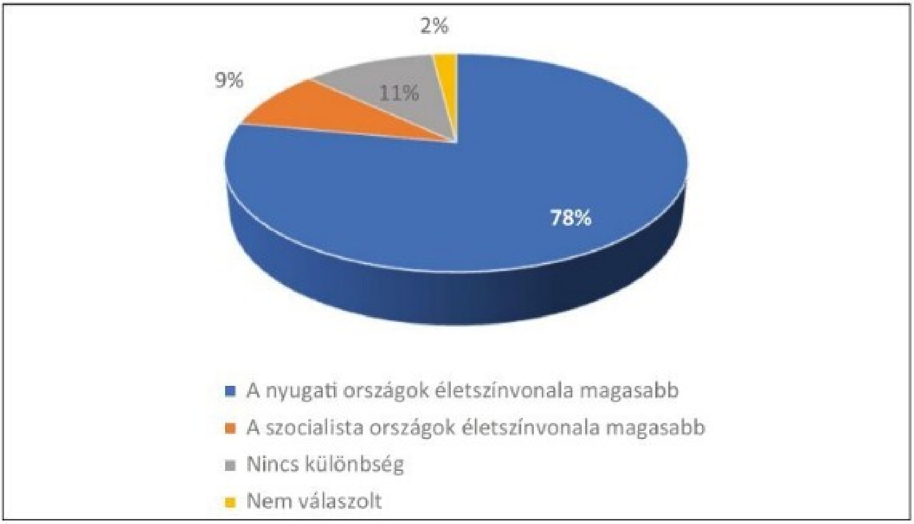
6.1 ábra. A nyugati vagy a szocialista országokban magasabb az életszínvonal? Azok válasza, akik nem jártak külföldön (%)

6.2 ábra. A nyugati vagy a szocialista országokban magasabb az életszínvonal? Azok válasza, akik csak szocialista országokban jártak (%)

6.3 ábra. A nyugati vagy a szocialista országokban magasabb az életszínvonal? Azok válasza, akik csak nyugati országokban jártak (%)

6.4 ábra. A nyugati vagy a szocialista országokban magasabb az életszínvonal? Azok válasza, akik mindkét ország-típusban jártak (%)

A 6.1–6.4 ábrák forrása: Vásárhelyi 1999

Tegyük hozzá: míg az 1950-es évek mélypontján csak tízezres nagyságrendben utaztak külföldre[298] magyarok, addig éppen a kutatást megelőző évben ment fel ez az érték tartósan egymillió fölé; folyamatos növekedés után 1990-ben már 13,5 millióra. (KSH 1996:166)

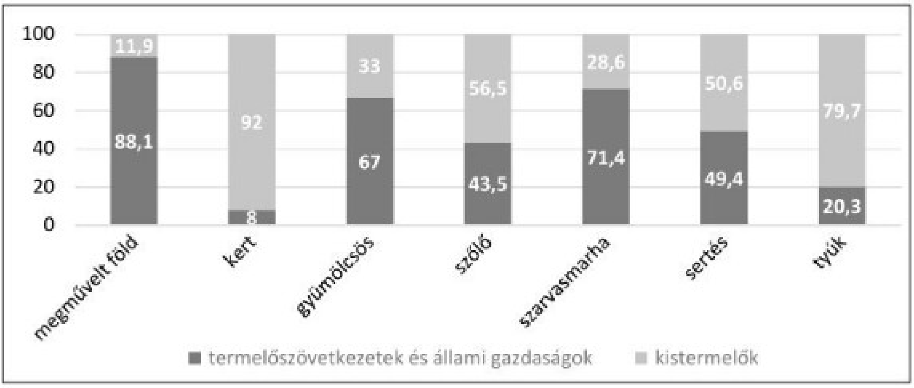
A Kádár-kori magyarok döntő többsége tisztában volt azzal, hogy nem minden világok legjobbikában él. A „kádárizmus" azonban „egyfajta világérzékelés is, amelyből társadalmi közérzet keletkezik. Folyamatos viszonyítások és összehasonlítások rendszere", „sokrétű egybevetés" (Rainer 2012:144–146), amely a nyugati országokkal szemben persze negatív eredményre jutott, de hát így volt ez 1945 előtt is, és 1956 úgy látszott, hogy a szocialista tömbből kiszabadulni lehetetlen. Márpedig az összehasonlítás,

- mind az 1960-as évek előtti magyar múlthoz,
- mind a korabeli többi szocialista ország jelenéhez képest

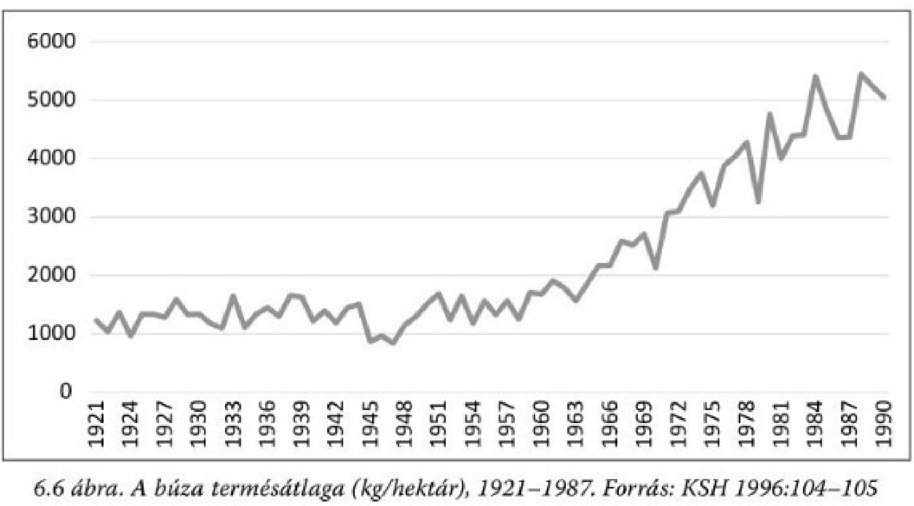
pozitív színben tüntette fel a Kádár-rendszert.

[298] Amióta a pórnép is tud utazni/nyaralni, az értelmiségi megfigyelők szinte kényszeresen viszolyognak a jelenségtől: nevetséges azt állítani, állítják, hogy a tömegturizmus résztvevői bármit is „megismernének" a meglátogatott országokból. Jelen esetben azonban, úgy tűnik, valamilyen információ azért „átment" a meglátogatott országok viszonyairól.

Még akkor is, ha ez a „jólét" egy paradoxonon alapult. A „közösségi", azaz a nyíltan állami és burkoltan állami (szövetkezeti) tulajdon hivatalosan nem „csak" morálisan számított magasabbrendűnek, de hatékonyabbnak is minősítették, mint az „ideiglenes engedményként" megtűrt kis-magántulajdont. Utóbbi szférának azonban jelentős súlya volt, lásd például a korán sikerágazatnak elkönyvelt mezőgazdaságot: a munkaigényes ágazatokat, a megfelelő munkamotivációra képtelen szocialista nagyüzemek (→ 6.5 alfejezet) kiszervezték a kisüzemekbe (6.5 ábra). Az extenzív munkával is „megelégedő," „iparosítható" ágazatokban pedig a szocialista nagyüzemek is történelmi előrelépést tudtak elérni (6.6 ábra).

6.5 ábra. A kisgazdaságok szerepe a mezőgazdaságban, 1976.
Forrás: Romsics 1999:443

6.6 ábra. A búza termésátlaga (kg/hektár), 1921–1987. Forrás: KSH 1996:104–105

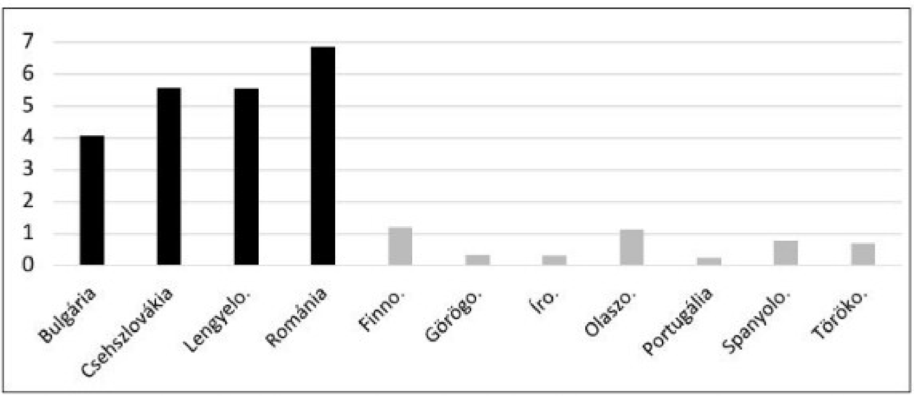
A lakosság gyakorlatilag egészének az életszínvonala nőtt az 1960-as, 1970-es években, az *átlagos* életszínvonal pedig nem csökkent az 1980-as években sem. Ennek azonban ára volt:

- a) az infrastruktúra kizsákmányolása (→ lenn), alacsonyabb szintű fejlesztése, ezáltal a növekedés terheinek részben a jövőre való hárítása;
- b) furcsán fog hangozni: a múltból örökölt mentalitások, attitűdök, értékek kizsákmányolása (→ lenn); illetve
- c) a humán erőforrások kizsákmányolása, részben közvetlenül, a munkaidő növekedése által (→ lenn, ill. 6.5.3.), részben közvetve, az anómia kialakulása és a lemaradó/hanyatló infrastruktúra következményeképpen.

Szisztematikus elemzés helyett – hiszen az egy külön kötetet igényelne – csak néhány megvilágító erejűnek vélt összefüggés:

- a) az infrastruktúra kizsákmányolása.

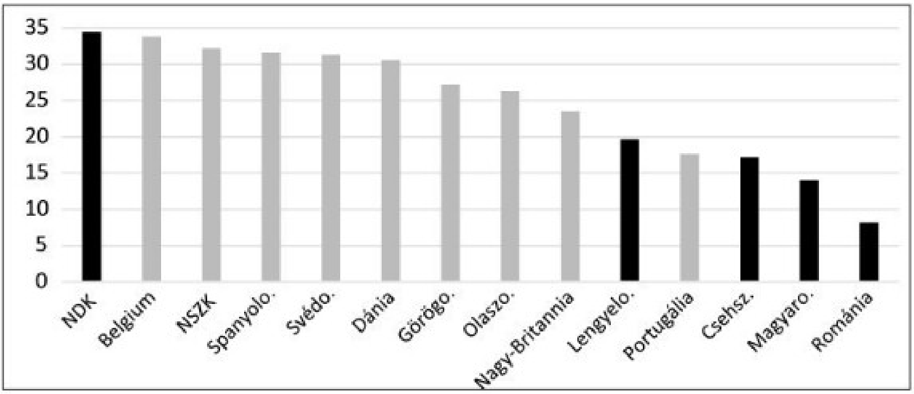
Lásd a 6.7 ábra adatsorát, amely Magyarországot ugyan nem tartalmazza, mégis informatív, mivel a fent említett feszültségek rendszerspecifikusak a szocialista rendszerek egészére nézve.

6.7 ábra. A vasúti hálózat túlterhelése, 1979 (a teherfuvarozás fajlagos nagysága, millió tonnakilométer/km) (sötéttel jelölve: szocialista országok). Forrás: Kornai 2012/1992:213, 9.5. táblázat

A 6.7 ábrában Kornai János monumentális műve – szó szerint – több tucat, erre alkalmas táblázata *egyikének* adatait rajzoltam meg. A „mindent a termelés fokozásáért" voluntarista megszállottság csak eltakarni tudta, hogy a szocialista

rendszerek *mindenben*, a szűkebb értelemben vett termelés terén is elvesztették „a versenyt," amelynek „küszöbön álló megnyerését" még Hruscsov hirdette meg.[299] Nemcsak kisebb és rosszabb volt a telefon-, a lakás-, az egészségügyi ellátás, de több energiát és több nyersanyagot használtak el egységnyi termék létrehozására, mint a nyugati országok (beleértve a korszak elején a kelet-német, csehszlovák, gyakran a magyar gazdaságnál fejletlenebb Portugáliát vagy Görögországot is). Az egy főre eső környezetszennyezésben viszont a „béketábor" megelőzte a kapitalista országokat. És egy különösen fontos lemaradásmutatót lásd a 6.8 ábrán.

6.8. ábra. Egyetemisták aránya a megfelelő népesség arányában, 1988. Forrás: Bevan 1992:232

- b) a múltból örökölt mentalitások, attitűdök, értékek kizsákmányolása

[299] „Az SZKP azt a nagy feladatot tűzi ki, hogy a következő húsz év alatt el kell érni a nép olyan életszínvonalát, amely magasabb lesz, mint bármelyik tőkés országban. […] A következő tíz év folyamán meg kell szüntetni a lakáshiányt. A második évtized végén minden családnak saját külön összkomfortos lakása lesz. […] Az első évtizedben bevezetjük a dolgozók zöme számára a hatórás munkanapot, illetve a 35 órás munkahetet… Egyidejűleg három hétre, majd egy hónapra fog növekedni a munkások és alkalmazottak fizetett szabadsága… A munka szerinti elosztás szocialista elvéről áttérünk a szükségletek szerinti kommunista elosztásra. […] [A] húszéves időszak végére a gyermekek eltartásával és nevelésével kapcsolatos kiadások mintegy 75–80%-át magára vállalja a társadalom. A kommunista építés nagyszerű vívmánya lesz, hogy minden egyes család ingyen lakik majd komfortos lakásában, s ingyen kapja a fő közüzemi szolgáltatásokat. …ingyenes ellátást (ebédet) kapnak majd a vállalatok, az intézmények dolgozói és a termelésben elfoglalt kolhozparasztok… A következő 20 évben a társadalom tagjainak zöme valamilyen úton-módon középiskolai, szakközépiskolai vagy főiskolai végzettséget szerez. Ez nagy, de teljesen megvalósítható feladat. […] A második évtizedben – 1980-ig – hazánk az egy lakosra jutó ipari és mezőgazdasági termelés tekintetében messze maga mögött fogja hagyni az Amerikai Egyesült Államokat." Hruscsov előadói beszéde a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) XXII. kongresszusán, 1961 október. (Dupcsik–Repárszky 2003:182)

Paradoxon 1: miközben a szocialista rendszer nem „csak" egy új társadalmi rendszer, de egy új civilizáció, új értékrend, új embertípus megjelenését (megteremtését) hirdette, a legfontosabb értékrendeket, mentalitásokat, világképeket alapvetően a megelőző korszakoktól örökölte. (Losonczi 1977, Kemény 1990a:106–115, Hankiss et al 1982)

Paradoxon 2: különösen így volt ez a munkaétosz területén – miközben elvileg, legalábbis a szólamok szintjén a rendszer kultikusan tisztelte a munkát.[300] Kemény István alábbi idézetéből nemcsak a fentiek láthatók, de az is – hogy bár a tradíció, tradicionális kifejezéseket használja – a szocializmus által is hasznosított munkaétosz nem igazán premodern jelenségek, hanem a klasszikus modernitás, Magyarországon a 19. század utolsó harmadától a 20. század közepéig tartó korszak termékei.

> A munkacentrikus férfi munkások magatartásában nagyon nagy szerepet játszik a tradíció. Ezen semmi esetre sem szabad valamiféle középkori munkaerkölcsöt érteni. [...] A kemény hajtás a középkorban ismeretlen volt. Magyarországon az 1880-as években jelent meg (parasztok, kisiparosok és munkások között egyaránt), a[z ezerkilencszáz]húszas években vált uralkodóvá, és kezdték deviánsnak tekinteni azokat, akik a tradíció eredeti vonalához ragaszkodtak. Nagyon leegyszerűsítve, a munkához való tradicionális viszonyon a következőket értem: a gyermekkori neveltetés hatására az egyén elsősorban arra törekszik, hogy [eleget tegyen] a vele szemben támasztott és általa társadalmilag érvényesnek tartott követelményeknek... [mint] a jól végzett munka a gyárban, az otthoni élet bizonyos elfogadott értékrend szerinti alakítása stb. Ilyen tradicionalitás nagymértékben tapasztalható a paraszti eredetű betanított férfi munkásoknál. (Kemény 1990a/1971:101–102)

Tehát, bár a szocializmus korában is érvényesülő munkacentrikus mentalitás alapvetően a szocializmust megelőző korszakok polgári, munkás- és kisparaszti kultúráinak[301] öröksége volt, a kommunista rendszer, különösen első időszakában, igyekezett ezen kultúrákat szisztematikusan szétzúzni: a „burzsoá" szinonimájának tekintett és így eleve „ellenségnek" minősített polgári kultúrán (Dupcsik 1997a)[302]

[300] A munka tette emberré a majmot" (Engels 1972/1896) tézist, szlogenné formálva, gyerekkoromban nagyapám munkahelyének, az Almásfüzitői Timföldgyárnak a bejáratára vésve is olvashattam: „a munka becsület és dicsőség dolga" (bár a késő Kádár-korban ismertebb volt Hofi Géza humorista prafrázisa: tehát „a munka nem az én dolgom... mert nálunk »a munka becsület és dicsőség dolga!«")

[301] Ugyanakkor például az uradalmi cselédség még a 20. század első felében is a tradicionális erőfeszítés-minimalizáló (nyersebben: munkakerülő) munkakultúrát kultiválta → 4.5.3.

[302] Érdekes folytonosságban a *késő* Horthy-korszak hasonló kampányaival (→ 5.1.1). Ismét Márait idézve: „A nemzetiszocialista, magyar nyelvű lapok [1938 körül] megkezdették támadásukat a

kívül a „kuláknak" minősített kisgazdák (Závada 2006 → 6.3.2), és a „munkásarisztokrácia" ellen[303] is kampányok indultak.

Mélyebb problémákra utal, hogy ezt a munkaétoszt a szocialista rendszer „használta" ugyan, de 1) nem, vagy 2) csak „perverz" formában tudta újratermelni:

1) nem tudta, „mivel a bér és a teljesítmény egymástól független harcokban (alkukban) létrejött kompromisszumok egymástól független eredménye, ezért a munkás semmivel sem változtat jövedelmi helyzetén, ha teljesítményét fokozza." (Kemény 1990d/1971:93) Ugyanakkor:

2) a többletkereset a szocialista nagyiparban elsősorban mégis többletmunkával érhető el: túlórákba szervezett munkával. Miközben a „rendes" munkaidő tipikusan nem volt hatékonyan kihasználva, a túlóráért az üzemeken belül kiélezett küzdelem folyt, amelynek győztese szinte mindig a nem-a-legfiatalabb férfi szakmunkások elitje volt, a felsorolt jelzőkkel nem rendelkező munkáscsoportokkal szemben. (→ 6.5.3)

„Alig kétséges, hogy [a túlórázó munkások] 72 órai teljesítményüket feszített munka, jó anyag- és szerszámellátás mellett 48 óra alatt is tudnák nyújtani [kiemelés – D. Cs.]." (Kemény 1990a/1971:105) Miközben mind a menedzsment, mind az elit szakmunkás-rétegek (és családtagjaik) szemszögéből kifizetődő megoldásról volt szó, nem „csak" a társadalomkritikus értelmiség, hanem szó szerint százezrek mindennapi tapasztalata volt ez a folyamatos irracionalitás és a humán energiákkal történő pazarlás. Arról nem is beszélve, hogy a „rendes" munkaidő termelési tempója is hajmeresztően irracionális technikákat követelt. Erről a témáról lesz még szó (→ 6.5.3), itt és most csak egy példa: a Haraszti által leírt üzemben a munkások rablásnak nevezik azt az üzemszerű működéshez

»zsidó polgárság« ellen, s a kommunista, magyar nyelvű hetilapok és újságok tíz évvel később – nagyon csekély változtatással, csaknem szó szerint – újra lenyomtatták e támadásokat, csak éppen – nem is minden esetben – elhagyták a »polgár« mellől a »zsidó« jelzőt. [...] ...zagyván összegereblyélt »tudományos« és »történelmi« érvek segítségével kezdették bizonyítani, hogy a polgárság, mint rend, életforma, szellemiség: túlélte önmagát." (Márai 2013:113) „...az újkori jobb- és baloldali forradalmak vezetői jól tudták, hogy ahol hatalomhoz jutnak, az erőszak megbirkózik a tőkével – megsemmisíti azt, vagy engedelmességre kényszeríti –, de mindig marad egy ellenállási arcvonal, s ez éppen a polgári életérzés, a polgári világszemlélet arcvonala. Ezért gyűlölték, tudatosan és tudatlanul, jobban, mint a »kizsákmányoló tőkést...«" (Márai 2013:119) „...a »polgár« csatakiáltás volt, amely hadisorba állított mindenkit, aki jobb- és baloldali lobogók alatt nemcsak a tőkés termelési rend, hanem mindenek felett a polgári szabadságeszmékben társadalmi alakot öltött humanista gondolatvilág ellen fellázadt." (Márai 2013:121)

303 Sipos 2006, Valuch 2001:218–219; mivel a kampány gyakran összefonódott a szociáldemokraták kiszorításával, nem véletlenül sérelmezte egy interjújában Marosán György is, hogy „a munkásarisztokrácia elleni harc címén az üzemekben felléptek a régi, jól képzett szakmunkásgárda ellen." (1983: o. n.)

nélkülözhetetlen, és hallgatólagosan elvárt csalást, amely nélkül még a folyamatos termelés sem lenne biztosítható.

> A normacsalást a munkások *rablásnak* [kiemelés az eredetiben – D. Cs.] nevezik. Milliónyi teljesítménybéres használja ezt a szót természetes hanglejtéssel, a bűntudat minden jele nélkül...
>
> ...a vezetők nagyon is tudnak a rablásról. Tulajdonképpen nemcsak a munkások élnek vele (belőle), hanem az egész főnökség is: amikor nyolc forintos órabér körül szabályozzák a százszázalékos teljesítményem jutalmát, akkor valójában kikényszerítik, hogy raboljak. Semmiféle „tervteljesítés" nem volna lehetséges, ha ezt a kényszert eleve be nem terveznék. (Haraszti 1989/1979:34)

A *rablás* paradox jelenség – miközben a vezetésnek és az állami tulajdonban lévő gyárnak az érdekeit (is) szolgálja az életveszélyes[304] csalás, a tevékenység kockázatait privatizálták. Mégis, nincs az a kifinomultan szadista társadalommérnök, aki ki tudta volna találni ezt a rendszert: a munkások úgy érzik, hogy ők csapják be a vállalatot s ezáltal valamilyen kontrollt szereznek saját munkájuk felett.

> A rablásnak mámora és rituáléja van... [...] Az „idegességet", amit a rablás kényszere okoz, még leginkább maga a rablás oldja. A saját leleményességemet, tudásomat, fantáziámat, bátorságomat kell latbavetnem, és ez – siker esetén – bizonyos diadalérzetet gerjeszt. Talán ez lehet az oka annak, hogy a darabbéreseknek gyakran úgy tűnik: ők azok, akik túljártak a bérrendszer eszén, ők azok, akik megrövidítettek valakit. A rablás persze nem teszi könnyebbé a munkát, hiszen fizikailag is, szellemileg is megsokszorozza az erőfeszítést. (Haraszti 1989/1979:36 és 39)

„Fiatal, képzett esztergályos", mondta az 1970-es évek elején a szociológus magnetofonjába, hogy akad, aki képes lenne háromszor annyit teljesíteni, mint a másik munkás. „Viszont bérben ennek semmi látszata nem lenne." Ezért rákényszerülnek az állandó manipulációra az idővel, a tempóval, a visszajelzésekkel. „Ez teljesen spontán. [...] becsapjuk magunkat, a céget, a vásárlót. Szóval mindenkit. De nekünk valahogy meg kell keresni a magunkét." (id. Kemény 1990a/1971:89) De a legfelejthetetlenebb, amikor az interjúalany egy deviáns munkatársáról mesél, aki szeret dolgozni, és szeretne ennek megfelelő bért kapni...

[304] Szó szerint életveszélyes, a szabálytalan beállítások és sebesség miatt a mindennapok része, hogy az eltört marótárcsa darabjai röpködnek a fejek felett. De az életminőséget a mégiscsak ritka baleseteknél sokkal jobban befolyásolja, hogy a munkások *rablás* közben az általa „idegességnek" nevezett permanens stressz állapotában vannak.

> Hát a Scholz furcsa ember, mondják rá, hogy *sváb, talán ezért. Neki a vérében van a munka*[305] [kiemelés tőlem – D. Cs.]. Ő tényleg megszakadásig hajtja magát. Annyira szeret dolgozni. Persze ezért pénzt is akar. *Nehezen érti meg, hogy nem kaphat háromszor annyit, mint a másik, noha háromszor annyit termel* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. Mert azért valami közösségi szellem is van. Beszalad az irodába, mondja ennek, mondja annak. De nem sok foganatja van. Szóval az ő érdekei meg a többiek érdeke nemigen vágnak egybe. De hát nem tud más tempóban dolgozni. No de ha mindenki annyi pénzt vinne haza, amennyit dolgozott, akkor sokan nem élnének meg. Szóval kevés van olyan, mint a Scholz. De szerintem ő akkor is így csinálná, ha nem kapna érte semmit.
>
> Nagyon ritkán előfordul olyan, hogy valaki szokatlanul ráhajt. Jó kedve van, belefeledkezik a munkájába. Olyankor oda szoktunk szólni neki, úgy humorosan: Vigyázz, nehogy összetörd magad! (id. Kemény 1990c:90)

Mint később lesz még erről szó (→ 6.5.2), a legelterjedtebb várakozások (legalábbis a társadalomkritikus értelmiségen belül) ahhoz kapcsolódtak, hogy a második gazdaság fel fogja támasztani a régi polgári és/vagy polgárosuló gazdamentalitást, a hivatástudatot, a vállalkozó szellemet és a teljesítményelvű munkastílust. Utólag visszatekintve, tartok tőle, nem „csak" a második gazdaság hatékonyságát illető várakozások bizonyultak illúzióknak (→ 6.5), hanem a szféra a mentalitásra és az értékrendre is hosszú távon inkább negatív, mint pozitív hatást gyakorolt. Még abban a korszakban is, amikor a családok háromnegyedében legalább egy fő részt vett a második gazdaságban, egyrészt az ügyeskedés miliője, másrészt a kiváltságosság – és nem annyira a „vállalkozói szellem" – légköre vette körül azokat, akik ilyen munkákat „kaptak" vagy *szereztek*.

Moldova György egyik riportkönyvében az 1980-as évek második felében azt kérdezi egy rendőrtiszttől, hogy ha ennyire felszámolhatatlan a prostitúció, akkor nem kellene-e engedélyezni. Mire a hatósági ember ezzel a felejthetetlen példázattal kezdi a „magyarázatot": „vegyünk egy példát máshonnan: [ha] egy kisvárosban két villanyszerelőnek megengedik, hogy ipart váltson ki [= engedélyezett magánkisiparos legyen – D. Cs.], azt hiszi, ettől a többi szerelő abbahagyja a fusizást?" (Moldova 1988:52)

Üzemszerű csalások, a normál munkamenethez nélkülözhetetlen lopások (→ 6.5.3), a normákba hallgatólagosan beépített *rablás,* a nyíltan illegális és féllegális tevékenységek összemosása a legális magángazdasági munkákkal, teljesítményvisszatartás, a szervezetlenség miatti leállások és a túlmunka

[305] Senkit se tévesszen meg a „biologizáló" nyelvezet: nyilván a magyarországi németek sztereotip *„hagyományos" munkacentrikus étoszára* utalt. Nehéz nem szatírát írni: ebben a „sváb szorgalomban" már Illyés Gyula is veszélyt látott a magyar társadalomra nézve. (→ 4.5.2)

szétbogozhatatlan kombinációja – a kvalitatív elemzések megannyi részlete valószínűsíti, hogy a Kádár-kori gazdasági rendszer, az ehhez kreatívan alkalmazkodni igyekvő egyéni stratégiák *rombolóan hatottak a teljesítményelvre és a szabálykövető attitűdökre is.* Egyedi alkuk sorozata, a hasonló pozícióban lévőkkel való szolidaritás felmondása, a teljesítmény és a jövedelem között kapcsolatot nem ismerő értékrend, a szabályok „rugalmas" kezelése – ilyen attitűdök váltak dominánssá mind az első, mind a második gazdaságban (→ 6.5)

A posztkommunista kapitalizmus viszonyai között egyrészt mintha ennek a magatartásformának több lenne a vesztese, mint a Kádár-korban, másrészt pedig az egész társadalom kezd „vesztessé" válni a nemzetközi versenyben. Talán inkább ez magyarázza, hogy a visegrádi négyek közül 2009-ig Magyarországon csökkent a legnagyobb mértékben a kapitalizmus elfogadottsága is (Pew Research Center 2009:5) – inkább, mint a szocialista tábor „legvidámabb barakkja" felpuhult szocializmusa iránti nosztalgia miatt. (Kornai 2012/1992:IX–XIII)

Egy területen viszont Magyarország az első helyre került, nemcsak a térségben, hanem az egész Európai Unióban: itt mondja a legkevesebb ember, hogy a korrupció elfogadhatatlan.[306]

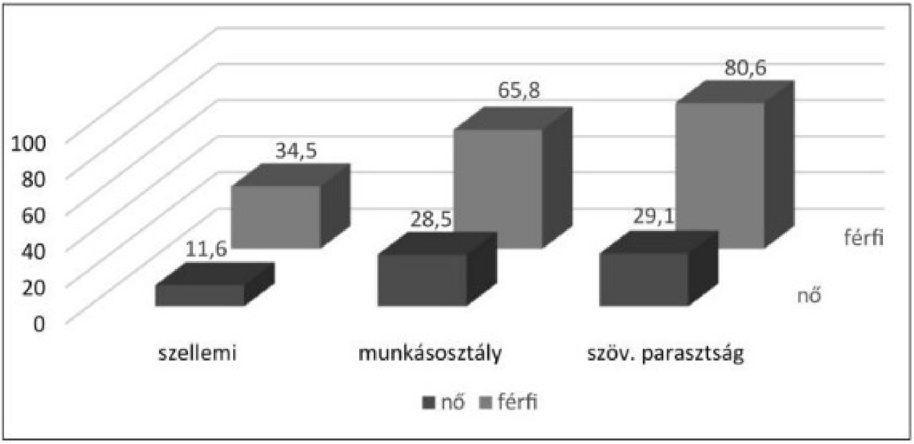
- c) a humán erőforrások kizsákmányolása

Az alábbi adatsorok egyszerre illusztrálják mind az anómia erős kifejezését, mind a korábban említett folyamatot: a mezőgazdaságból élőket különösen megviselte a másfél évtizedes erőszakos kampánnyal kierőszakolt „kollektivizálás" és „a háztájiban-halálra-dolgozhatod-magad" politika kombinációja. Az adatok értelmezéséhez érdemes tudni, hogy a májzsugorodás okozta halálesetek 90%-a túlzott alkoholfogyasztásra vezethető vissza (6.9 ábra). Másrészt, Émile Durkheim (2003/1897) óta „köztudott,"[307] hogy bár az emberek elsöprő többsége *nem* öli meg magát, az öngyilkossági mutató mégis *össztársadalmi* problémák mutatójaként is felfogható. Az, hogy a májzsugorban meghaltak népességhez viszonyított aránya Magyarországon 1960 és 1990 között közel hatszorosára, míg az öngyilkosság ráta 1960 és 1980 között 1,8-szeresére nőtt,[308] (KSH 1996:226–227) nyilván komplex okokra vezethető vissza. De ezen okok egyike sem egy egészséges társadalmi rendszerre utalt.

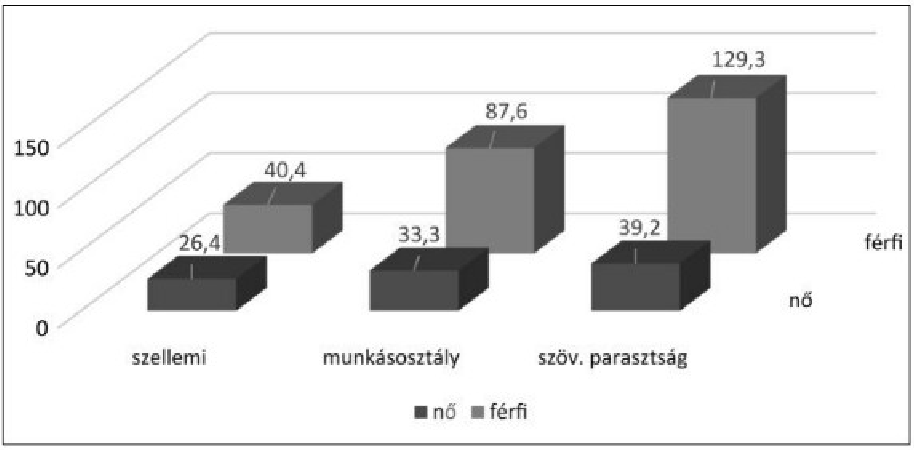
[306] Special Eurobarometer 502, 2019:17 idézi: Martin 2020:75

[307] Nehogy úgy járjak, mint Safranek a *Macskafogó* (1986) című filmremekben, amikor főnökének a „mint közismert" kifejezést használta... De tréfán túl: egyes szakmabeliek Durkheim-ismeretével (és/vagy értelmezési képességeivel) kapcsolatban vannak dermesztő élményeim, lásd http://kenyszeresmegismeres.blogger.hu/2018/12/28/dupcsik-csaba-casting-avagy-azt-lehet-tudni-hogy-durkheim-miert-forog-a-sirjaban

[308] Ez is „elegendő" volt a világelsőség átmeneti megszerzéséhez.

6.9 ábra. 10 000 személyre jutó májzsugorodás okozta haláleset társadalmi rétegenként, 1981. Forrás: Andorka–Harcsa 1986:174

6.10 ábra. 10 000 személyre jutó öngyilkosság okozta haláleset társadalmi rétegenként, 1980. Forrás: Andorka–Harcsa 1986:173

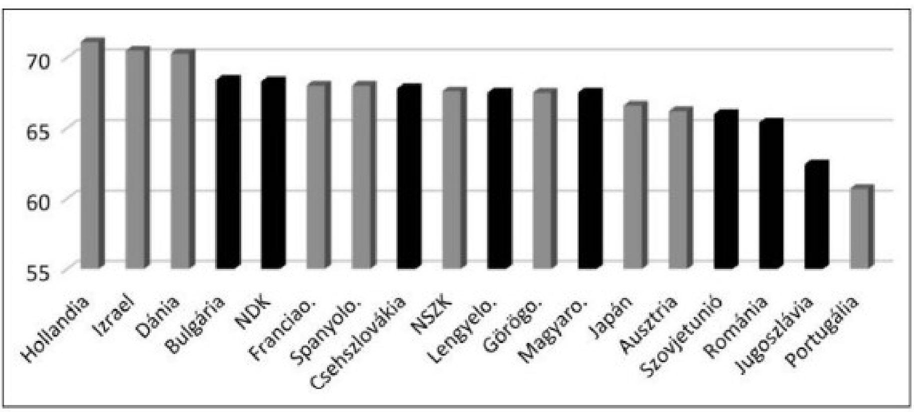
Az 1)–3) pontokban – itt és most sajnálatosan vázlatosan – említett folyamatok (valamint → 6.5.3) kombinálódott hatása képpen valamennyi európai szocialista országban relatíve lelassult, megállt, esetenként visszafordult a születéskor várható élettartam növekedése; a legnagyobb mértékben éppen Magyarországon.

Ezen összefüggésnél érdemes megállni egy pillanatra, ugyanis nem „csak" a közvélekedésben, de a nemzetközi szakirodalom egy részében is jelen van az a meggyőződés, mely szerint a halálozási statisztikák a szocializmus korában javultak a térségben, és éppen annak vége után romlottak jelentős mértékben.

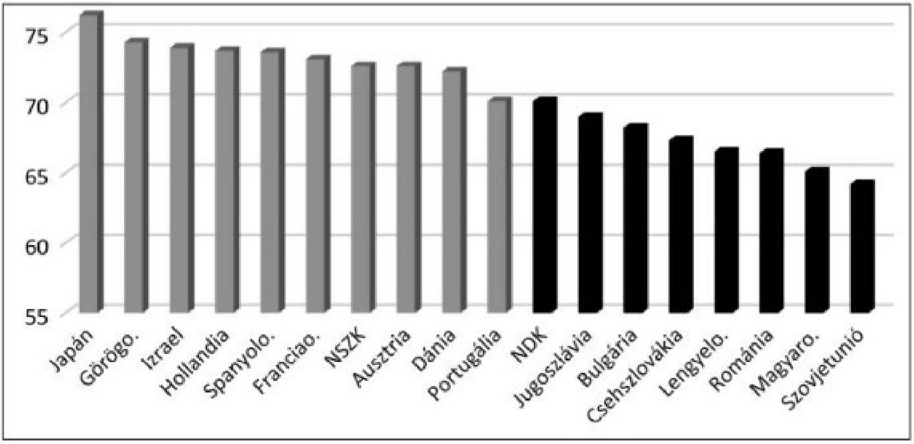
E nézetek megjelentek a magyar szociológiában is: egy fiatalabb nemzedékhez tartozó kollégám (Éber Márk Áron) egy 2018-as írásában írta (az eredeti hivatkozásokat meghagytam, bár az én irodalomjegyzékemben nem tüntettem fel azokat, a cikk online hozzáférhető).

> Különösen szembetűnő ez a születéskor várható átlagos élettartam romlása tekintetében (Böröcz 1999c, vö. 2017:93–99). Böröcz József ugyanis felhívja a figyelmet, hogy az oktatás, az egészségügy, és a nyugdíj tekintetében az államszocialista államok átlagosan jobb mutatókkal rendelkeztek, mint az azonos világrendszer-pozícióban lévő kapitalista államok. Lehetőségeikhez mérten többet fektettek be az emberi erőforrás fejlesztésébe (vö.: Böröcz 1989b, 1999c, 2017:93–99).
>
> Az államszocialista átalakulás, különösen a nagyarányú privatizáció, ehhez képest valóban pusztító erejű volt (Stuckler–King–McKee 2009, vö. Böröcz 2015). Mint arra Göran Therborn (2017) figyelmeztet, a kapitalizmus visszaállítása az egykori Szovjetunió területén több halálos áldozatot követelt, mint az iraki és a szíriai háború együttvéve. 1990 és 1995 között egyedül Oroszországban az addigi halálozási trendnél 1,9 millióval többen haltak meg. Ha pedig a kilencvenes években az egykori Szovjetunió területére vetítve tesszük fel ugyanezt a kérdést, az eredmény 4 millió fő (Shkolnikov–Cornia 2000:256; Marmot 2004:196). És miközben a szegény volt-szovjet állampolgárok tömegesen haltak meg, az egyetemet végzett oroszok várható élettartama nőni kezdett (Murphy és mtsi. 2006; Therborn 2017; vö. Stuckler–King–McKee 2009) (Éber 2018:128)

Nem igazán értem ezt az érvelést (lásd 6.11 és 6.12 ábra).

6.11 ábra. Férfiak születéskor várható élettartama néhány országban, 1964 [sötéttel a szocialista országok] Forrás: Vukovich 1992:91–92.

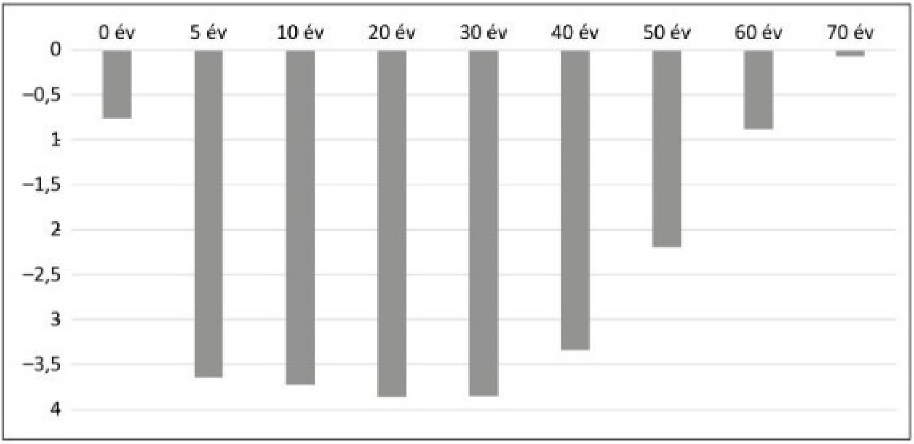

6.12 ábra. Férfiak születéskor várható élettartama néhány országban, 1990 [sötéttel a szocialista országok] Forrás: Vukovich 1992:91–92

Egyértelmű az összefüggés: az NDK-ban és Romániában minimális a növekedés, a többi szocialista országban csökkenés mutatkozik, a legnagyobb mértékű éppen Magyarországon. Az egyetlen kivétel a kicsit „másként szocialista" Jugoszlávia, ahol a szovjet tömb országaihoz képest szinte már fogyasztói kultúra létezett – de többmilliós munkanélküliség és tömeges külföldi vendégmunka is. Ennek ellenére – vagy éppen ezért – Jugoszláviában hat és fél évet javult a mutató. De még ez a javulás sem engedte az országot megmenekülni attól, hogy a szocialista országok tömbjének részeként az európai mezőny végére kerüljön.

Az életkilátások – relatív vagy abszolút – romlása tehát egyértelműen a szocializmus rendszeréhez, annak is utolsó három évtizedéhez, posztsztálini korszakához köthető. S még egyszer emeljük ki: a romlás mértéke Magyarországon volt a legnagyobb.[309] Ráadásul nem a csecsemőhalandóság terén, amely, mint az utolsó másfélszáz évben mindig, továbbjavult, hanem az aktív életkoruk második felében járó férfiak halandósági mutatói romlásának „köszönhetően" (6.13 ábra).

[309] 2022. január 30-án a lakosságszámhoz viszonyított, Covid19-cel kapcsolatba hozható halálesetek számában, az Európai Unió és néhány más európai állam 31 országból álló mezőnyének első tíz helyén kizárólag posztszocialista országok voltak található. A tizenegyedik helyen következett az első nem-posztszocialista ország, Belgium, a magyar halálozási érték mintegy 60%-ával; a szomorú „versenyben" hazánkat egyedül Bulgária előzte meg. (A Statista adatai a https://www.statista.com/statistics/1111779/coronavirus-death-rate-europe-by-country/ linken, 2022-02-08.) Bár itt és most nem tudom kellő mélységben elemezni az adatokat, de számomra nagyon valószínűnek tűnik, hogy itt rendszer- és társadalomspecifikus hosszú távú demográfiai képletek hatásait (is) láthatjuk.

6.13 ábra. Az egyes életkorokban még várható átlagos élettartam változása, férfiak, 1949–2010 (év) Forrás: Demográfiai Évkönyv 2011:94

Amióta a modernizáció legnépszerűbb bűnbakja, a kapitalizmus farkastörvényei[310] érvényesülnek, Magyarországon a férfiak életkilátásai 1990 és 2019 között 7,76 évvel, a nőké 5,63 évvel javultak.[311]

6.2 Az intézményesülés játszmái

6.2.1 Szimultán játszmák I. Az 1960-as évek végéig

Azt hihetnénk, hogy csak egy anekdota, vagy, kevésbé régiesen, egy városi legenda *(urban legend)*, de valóban megtörtént: miközben a forradalom leverése és a megtorlások miatt a Kádár-rendszer még mindig páriának számított a szocialista tömbön kívül, az 1959-es Stresai Szociológiai Világkongresszusra meghívták „a magyar szociológusokat" is. A rezsim irányítói nem hagyhattak ki egy ilyen lehetőséget, bár hivatalosan a szociológia még mindig „burzsoá áltudománynak" számított, politikai

[310] Nem tettem idézőjelbe, mivel *nem* akarom azt állítani, hogy a kapitalizmus „bűntelen" rendszer lenne. Csak éppen, egyrészt, az utolsó másfélszáz évben a kapitalizmus figyelemre méltó mértékben domesztikálhatónak bizonyult, másrészt a legkülönbözőbb ideológiákra hivatkozó antikapitalista kísérletek mindegyike rosszabbnak bizonyult. Lehet, hogy a mai antikapitalista ideológiák, vagy azok egyike, kivétel *lenne*, tessék csak meggyőzni engem erről – de előre szólok, hogy nem lesz könnyű. Főleg a fent idézetthez hasonló érvekkel.

[311] A férfiak születéskor várható élettartama 1990-ben 65,1 év, a nőké 73,7 év volt. 2019-ben a férfiaké 72,86 év (Budapesten 75,00), a nőké 79,33 év (Budapesten 80,21) volt. https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wdsd008.html

döntés született, hogy magyar „szociológus" küldöttségnek kell kiutaznia. Azt viszont már „túlzásnak" érezték volna, hogy a *tényleg* szociológusnak tekinthető, a kiutazást ráadásul ambicionáló Szalai Sándort küldjék ki (→ 5.4.2), mivel ő, 1956-os szerepvállalása miatt, még büntetésben volt.

Szabó Imre jogász, az akkori Magyar Tudományos Akadémia (MTA) felelős tisztségviselője így emlékezett: „Már ekkor felmerült egy társaság létrehozása, de minden utólag jött létre: *egy ideig fiktív volt, a szociológia csak nemzetközi összefüggésekben élt. Tagsága nem gyűlt össze, de volt elnöke, titkára, akik leveleztek* [kiemelés tőlem – D. Cs.]." (Szabó 2008/1986:30)

Stresába végül Molnár Erik és Fukász György utazott. A helyzetről nehéz nem szatírát írni,[312] e két személy

- egyikét ugyanis (Molnár Eriket) nem érdekelte szociológia; fokozta a helyzet abszurditását, hogy ezután papíron még évekig ő „vezette" a magyar „szociológiát".
- A Szociológiai Világkongresszusra kiküldött másik magyar „szociológus" (Fukász György) pedig gyűlölte a szociológiát (lásd lenn).

Az első évben Molnár Erik vezette az akadémiai Szociológiai Bizottságot, de őt nem érdekelte a szociológia, mint szaktudomány. Elegáns maradt, hűvös: ha jelen volt is, távoli maradt. A terepet átengedte a titkárnak, Hegedüsnek. (Szántó 2008/1998:160.)

Ugyanakkor Molnár Erik beszámolója *(Jelentés a Stresai Szociológiai Világkongresszusról. 1959. szeptember 16.)* legalább legitimálni próbálja a szociológia kifejezésének használatát, még ha a marxizmus-leninizmusba csomagolva is:

> *Lenin Marxról írja, hogy „ő volt az első, aki a szociológiát tudományos alapokra fektette* [kiemelés tőlem – D. Cs.], amikor meghatározta a társadalom gazdasági alakulatának... fogalmát és megállapította, hogy az ilyen alakulatok fejlődése olyan, mint valami természettörténeti folyamat." Lenin rámutatott arra is, hogy csakis a történelem materialista felfogása alapján van értéke annak a nézetnek, hogy a társadalom fejlődésében törvényszerűség mutatható ki.[...] A tudományos szociológia a marxizmussal vonult be az ISA tevékenységébe. A szocialista országok szociológusai a marxizmus-leninizmus alapján álló nyugati szociológusokkal együtt új színt, tudományos szemléletmódot visznek az ISA-ban folyó vitákba." (Akadémiai Levéltár, idézi Szántó 1998:49–50)

[312] Szabó Imrének azonban még 1986-os interjújában is sikerült ez a bravúr: „Molnár Eriktől nem vártunk sokat, de nem is csalatkoztunk. Fukásztól reméltünk elsősorban információkat." (Szabó 2008/1988:30)

Még a marxizált szociológia ezen megtűrése sem volt magától értetődő, sőt, veszélytelen sem, hiszen például névrokona, Molnár László 1959-ben (Szántó 1998:41–42), Szirmai pedig még 1965-ben is (Szántó 1998:215–216) tanulmányokban figyelmeztetett a „polgári" szociológia „rehabilitálásának" „veszélyeire." Egy harmadik névrokon, „Molnár Endre [ekkor az MSZMP KB ideológiai osztálya egyik vezetője] egyszer azt kérte, hogy *a szociológia helyett keressünk egy másik kifejezést, amely kevésbé kompromittált* [kiemelés tőlem – D. Cs.]." (Hegedüs 2008/1986:14–15)

Fukász György 1961-ben így támadta Szalai Sándor (1961) egy vitacikkét:

> A polgári szociológia, amelyet a burzsoázia a szocializmusért harcoló tömegek leszerelésére vetett be, csupán csődjét tudta bizonyítani. A szociológia tudománnyá csak a történelmi materializmus alapján válhatott, amely világnézeti alapja és általános módszertana minden konkrét társadalomtudománynak. A történelmi materializmus alkalmazásáról van szó azokban a konkrét szociológiai vizsgálatokban is, amelyek főleg a társadalmi tudattal összefüggő társadalmi jelenségek megismerésére irányulnak. [...] [Azonban] a történelmi materializmus előtt tett – egyébként semmitmondó – bókok, a mai polgári szociológia társadalmi természetére tett utalások csak dekoráló sallangjai Szalai állásfoglalásának, annak a kísérletnek, hogy rehabilitálja a polgári szociológiát. (Fukász György: Marxizmus vagy polgári szociológia, *Népszabadság*, 1961. április 29, idézi Szántó 1998:100–101)

Maga Fukász, egy negyedszázaddal később adott interjújában már távolítani igyekezett magától ezt a lövedéket, pardon, cikket,[313] de Szalait nyilván megviselte a vita. Szesztay András szerint: „most is emlékszem, hogy ő, a megroncsolt idegeivel a Fukász-féle támadás mögött attól tartott, visszajönnek a Rákosi-évek. Ha valakit akkoriban ideológiailag megtámadtak, és esetleg még a nevét is kiszerkesztették a *Népszabadság*ban, akkor az azt jelentette, hogy az illető már ült, vagy ülni fog. Tehát Szalaira nézve súlyos idegi próbatételt is jelentett ez a vita." (Szesztay 2008/1998:142) Szelényi Iván is élesen fogalmazott: „A Fukász–Szalai-vita intellektuálisan kevésbé volt izgalmas, de annyi biztos, hogy *vérre ment* [kiemelés tőlem – D. Cs.] – arról szólt, hogy létezhet-e szociológia, vagy a marxizmus szociológiája a történelmi materializmus." (Szelényi 2008/1988:169)

313 „A cikket Nemes Dezső és Szirmai István íratták meg velem. [...] A cikket először sokáig fektették [a Szalai-írás első része után tizenöt nappal, *a második rész megjelentetésének másnapján jött ki Fukász „sokáig fektetett" cikke* – D. Cs.], átírták, majd úgy jelent meg. Ez nekem nem tetszett, de megnyugtattak. A marxista szociológia létéről és jelenlétéről volt szó. A szociológiai kutatások szükségessége azért bekerült a köztudatba. Szalai később megértette szempontjaimat, nem volt velem ellenséges soha." (Fukász 2008/1986:42)

Az 1960–70-es évekig tartó korszakban az értelmiségi mező három szereplője vált kulcsfontosságúvá a szociológia (újjá)szerveződése szempontjából (Szabari 2004, 2011):

1) Szalai Sándor (→ 5.4.2)
1956-ban engedték ki Rákosi börtönéből, rehabilitálták, de a forradalom alatti megnyilvánulásai miatt ismét a partvonalra parancsolták és publikálási tilalommal sújtották. Tulajdonképpen komolyabb büntetés lett volna „logikus" – el is terjedt a(z ál)hír, hogy Szalai a politikai rendőrség ügynöke lett, ezért úszta meg. „Ezt sajnos mi is elhittük" – mondta az a Litvánné Gál Éva (Dupcsik 2012c:25), aki – férje ügyében kutatva a levéltárban – véletlenül rábukkant az iratokra, amelyek bizonyították: a politikai rendőrség tudatos megtévesztő kampányt indított Szalai lejáratására. (Gál 2010) Gyilkos irónia: miközben számos ismerőse azt hitte, hogy a kommunista titkosszolgálat ügynöke lett, a szovjet hatóságok is azt hitték, hogy a CIA ügynöke – miközben mindkét gyanú alaptalan volt.[314]

Miközben Szalai 1958 után mohón vágyott rá, hogy az újjáalakuló magyar szociológia fő szervezője legyen, a politika ismételtem visszaverte próbálkozásait. Jellegzetes példa: 1961-ben egy 29 oldalas tanulmányt írt, amelyben javasolja, hogy létesüljön egy Szociológiai Bizottság, Erdei Ferenc – akkor az MTA főtitkára –, esetleg Szabó Imre főtitkárhelyettes elnökletével. „Az egész apparátusnak pedig lenne egy kulcsfigurája, egy titkára, aki az egészet összefogja, mozgatja; lehetőleg akadémikus legyen, nagy szociológiai gyakorlattal, széles körű kapcsolatokkal." (idézi Szántó 1998:88) Szalai nyilván magára gondolt, de a Bizottság tervét úgy fogadták el, hogy helyette Hegedüs András, Erdei választottja lett a „kulcsfigura". (Szántó 1998:97) Szalai publikálta jelentése átdolgozott változatát az *Élet és Irodalom*ban (1961), és erre reagálásként kapta Fukász fent említett támadását.

Szalai korabeli szakmai tevékenységét, pl. az időmérleg-kutatást (1964) Nyugaton többre értékelték, mint itthon. 1966-tól 1972-ig az ENSZ Kutatási és Oktatási Intézete (UNITAR) kutatási igazgatóhelyettese volt New Yorkban.

Számos Szalai-jellemzést gyűjtöttem, és túlzás nélkül állítható: ezek elsöprő többsége a megítélés két szélső pólusa körül szórnak, tehát vagy nagyon dicsérik, vagy nagyon kritikusak a személyével kapcsolatban. A negatív megítélésre nézve

[314] A már említett Emlékülésen erre utalt Ferge Zsuzsa is, amikor ezzel a tréfás megjegyzéssel próbálta érzékeltetni Szalai tehetséges és rejtélyes személyiségét: „Nem csodálkoznék, ha tényleg CIA-ügynök lett volna..." A hallgatóságból többen azonnal tiltakoztak – nem a minősítés, hanem nyilván a „kabátlopási ügy" veszélye miatt. (Dupcsik 2012c:25) Hihetetlen, hogy már 2012 is milyen távoli korszaknak tűnik – azóta ismét olyan korban élünk, amikor semmilyen „bizonyítékra" nincs szükség ahhoz, hogy valaki „ügynöknek" minősüljön.

idéztem már egy példát az 5.4.2 egyik lábjegyzetében, Hegedüs Andrástól.[315] A másik véglet jellemzésére jó példa lehet Tamás Pál, aki a többször hivatkozott Szalai 100 Emlékülésen arról beszélt, hogy ő látta szakmánk néhány nagyságát idős korában, mint például Mertont vagy Eliast, „és nem volt zseniszaguk. *A Szalainak néha volt zseniszaga… azóta sem láttam szociológiában ilyet* [kiemelés tőlem – D. Cs.]… úgy látszik, ez nem az a szakma… [Szalai] színesebb volt, mint ők [a nyugati szociológusok], s ez elbűvölte őket". Mégis, Tamás Pál summázatában ezen generáció nagy alakjai, köztük kiemelt helyen Szalai Sándor, „Szuper-Kőműves Kelemenek" voltak, akik magukat áldozták fel. „És nem épült fel Déva vára sem." (Dupcsik 2012c:27)

Lefordítva a metaforát: Szalai érdemi politikai szerepre vágyott, de sosem jutott hozzá; a szociológia csak kárpótlás volt számára, hiába csinálta végül jól, kényszerhivatásnak tekintette.

Az első Szalai-tanszék egyik volt diákja, akiből végül kitűnő szociológus vált, Cseh-Szombathy László (1925–2007) szokatlanul árnyaltan, érezhetően megfontoltan válaszol a Szalaival kapcsolatos kérdésre:

> Nem könnyű elhelyezni a Szalai-jelenséget. Nem az történt vele, mint például René Königgel, aki a tanszékén iskolát szervezett, és a König-iskola irányzatával képes volt befolyásolni az egyetemek szociológia-tanítását, kutatásait, tanítványai pedig egy-egy országban tovább folytatták. *Szalai más volt: nem voltak tanítványai, nem hozott létre »iskolát«, gondolatvilága nem alkotott koherens rendszert* [kiemelés tőlem – D. Cs.], mint például Bibóé. Ez a tragédiája. (A KSH könyvtárában megpróbáltuk összeszedni a dolgait, hogy legalább posztumusz hatása legyen, de alig maradt valami. *A közvetlen hatása erős volt, folyton szikrázott, gondolatokat és ötleteket vetett fel,* ha volt, aki felfogta és kifejlesztett ezekből valamit. Provokáló agy volt 1946-ban is, és az maradt 1956 után is, végig. Mindenfelé száguldott, mindenütt megpendített valamit, óriási energiája átsegítette vagy „áttörte" az akadályokon.
>
> *A szociológiát is így vitte előre, amit más nem tudott volna megcsinálni,* talán Parsons vagy Merton sem, de szabálytalan agy volt, nagy ugrásokkal, kihagyásokkal. […] Szükség volt erre az energiatúltengésre, ez segítette át a szociológiát a kritikus pontokon, de Szalai áttörései kiváltottak egy sereg ellenállást is. *De nincs Szalai-koncepció és nincsenek művek utána* [kiemelések tőlem – D. Cs.]. Az időmérleg-kutatás

[315] Nem sokkal az idézett szöveghely után odaveti: „Szalai Sándor szerepe ekkor már pozitív volt." (Hegedüs 2008/1986:14) Ezt követően azonban mégsem tudja megállni újabb dehonesztáló megjegyzés nélkül: „Szalai sokat olvasott, hozta a nyugati könyvekből vett gondolatokat, módszereket, de képtelen volt elválasztani a kóklerséget és az igazi értékeket. […] Tudományszervezéssel foglalkozott, aztán 1966-ban kikerült az ENSZ-be. Publikációi alig vannak." (2008/1986:18)

> kódutasítása nagyon fontos volt, Szalai sokat dolgozott rajta. De nem kellett volna ennyi energia hozzá. Lényeges teljesítménye volt a szegénység-konferencia megszervezése, mert az akadémikus szociológiát kivitte a terepre, telítette konkrét társadalmi problémákkal. [...] Zseniális menedzser volt, de az emberekkel nem tudott bánni. Újító volt, „ad hoc"-menedzser, állandóan izzásban, ami talán a magyar helyzetből is fakadt. Egy tudományág jogait kivívta, ez maradandó érdeme, de a kevesebb több lett volna, ha mű is van. (Cseh-Szombathy 2008/1986:69–70)

2) Hegedüs András (1922–1999)

Rákosi Mátyás engedelmes „mamelukja," minden idők legfiatalabb magyar miniszterelnöke, akit az 1956-os forradalom buktatott meg. Az ezt követő fordulat azonban atipikus: Hegedüs megpróbálta intellektuálisan is feldolgozni saját, utólag morálisan *is* kudarcnak látott politikai pályáját. Idővel sajátos „revizionista", belső ellenzéki értelmiségi lett – szociológuskorszaka ezen útkeresése fontos állomását jelentette. Szelényi Iván visszaemlékezései szerint 1962-ben, amikor a KSH elnökhelyettesének nevezték ki, „óriási pánik tört ki, mindenki azt hitte, megjött Rákosi miniszterelnöke, és szörnyű sztálinista kurzus következik. Hamarosan kiderült, hogy erről szó sincs. Hegedüs gyorsan népszerű lett." (Szelényi 2008/1988:168–169)

Az a Szelényi, aki szerint „a 60-as évek magyar szociológiájából semmi nem maradt fenn lábjegyzetként" (2008/1988:180), kifejezetten nagyra értékelte Hegedüst:[316]

> Az azonban biztos, hogy a magyar szociológia első évtizedének a legjelentősebb egyénisége Hegedüs András volt. Lehet, hogy eltúlzom a szerepét, hiszen egy intézményben dolgoztunk. Az én szememben az 1960-as évek közepe táján Hegedüs – Lukács mellett – a legérdekesebb magyar értelmiségi volt. Sok magyar értelmiségi is így gondolta, de még a nyugati újságírók is minduntalan, Lukács mellett, Hegedüst interjúvolták. (Szelényi 2008/1988:171)

Szelényi leírása a Szalai–Hegedüs ellentétről három pontban foglalható össze:

- személyes ellentétek, mivel Szalai is azt a pozíciót ambicionálta,[317] amit végül Hegedüs szerzett meg;
- ideológiai ellentétek:

[316] Nem mintha Szalait „leírná": „Személyesen is lenyűgöző volt. Nem tudom, találkoztam-e valaha életemben ilyen fantasztikusan nagytudású emberrel." (Szelényi 2008/1988:169)

[317] Az 1963-ban alapított Szociológiai Kutatócsoport, később Szociológiai Intézetként e sorok szerzőjének első kutatói munkahelye.

Szalai antikommunista volt, nem szerette Hegedüsben a kommunistát, a marxistát. Hegedüs alkotó marxista volt, aki hitt a marxizmusban. Szalai is beszélt „marxistául", megtanulta ezt a nyelvet is. Épp úgy, ahogy történetesen tudott németül, franciául és angolul is. De Szalai egy percig sem hitt a marxizmusban, s a hithű marxistákat lenézte, ha ugyan meg nem vetette őket. (Szelényi 2008/1988:173)

- És végül: szociológia-felfogás és vezetői stílus némileg összekavart, de hatásos megfogalmazásban:

Szalai hitt a pozitivista társadalomtudomány szükségességében és lehetőségében. E kérdésben akkor is, most is egyetértettem Szalaival. Szalai fontos szerepet játszott azzal, hogy állandóan figyelmeztetett bennünket: a szociológia nem ideológia, nem filozófia, hanem empirikusan megalapozott szaktudomány. Hegedüs ilyen értelemben nem volt szociológus. Hegedüst a társadalomelmélet és nem a szociológia érdekelte. Azt persze Szalai nem értette meg, vagy nem akarta megérteni, hogy jó szociológia nem létezik izgalmas társadalomelmélet nélkül. Hegedüs, káderpolitikáját leszámítva, kitűnő igazgató volt, éppen azért, mert a korszak legalkotóbb társadalomteoretikusa volt, aki állandóan arra ösztönzött bennünket, szakszociológusokat, hogy társadalmilag fontos kérdésekkel foglalkozzunk. Nem vagyok benne biztos, hogy Szalai igazgatóként betöltötte volna ezt a feladatot. (Szelényi 2008/1988:173)

3) Erdei Ferenc (→ 5.3)
„A Magyar Tudományos Akadémia vezetői közül Erdei volt a legnagyobb tekintély, és nagyon sokat jelentett, hogy ő a szociológia mellé állt" – állítja Hegedüs András.[318] (2008/1986:14) A fiatalabb nemzedékhez tartozó Szelényi Ivánnak, minden tisztelete ellenére ugyanakkor kevesebb illúziója volt Erdei támogatásával kapcsolatban:

Erdeit nagyon szerettem, és csodáltam a korai munkáit... Későbbi – különösen a háború utáni – munkássága sokkal problematikusabb volt, de a hatvanas évek végén Erdeinek volt még egy utóvirágzása. Ekkor írta a *Város és vidéke* című, egész jó könyvet. [...] *Erdei persze nem volt híres politikai bátorságáról. Nem hiszem, hogy Hegedüsért vagy a szociológiáért valaha is exponálta volna magát* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. (Szelényi 2008/1988:177)

[318] Például kijelentette: „A szociológia »szeméremsértő« tudomány: lemezteleníti a társadalmat, mint annak idején a reneszánsz orvosok, de támogatni kell ezt a tudományt." (idézi Hegedüs 2008/1986:14)

Az utolsó idézet kiemelt része rosszmájú megjegyzésnek tűnhet, de teljesen életszerű egy olyan személytől, aki 1944-ben titokban belépett a kommunista pártba, majd a tágabb értelemben vett Rákosi-korban, 1945 és 1956 között mindvégig miniszteri pozíciót töltött be. Varga Károly találkozott egyszer valakivel, akit Erdei segített az általa szolgált rezsim meghurcolásának idején (vagy már Rákosi bukása után? ez nem egyértelmű). „Ilyenkor derül ki, hogy érdemes tisztességesnek maradni"[319] – reagált Erdei. Vagy legalábbis érdemes kompenzálni a bűnöket, amelyek elkövetésében cinkos volt.

A „triumvirátusok" szokásos dinamikája szerint: ha Erdei Hegedüst pártfogolta, akkor logikus, hogy az intézményi iszapbirkózásban szembe „kellett", hogy kerüljön Szalaival. De ezt a frontot kulturális különbségek is „támogatták". Cseh-Szombathy László szerint:

> Az Erdei–Szalai ellentét gyökerei 1945 előttre nyúlnak vissza. Azt a népi szociográfiát, amit Erdei akkoriban művelt, Szalai nem sokra becsülte. Nem volt később köztük semmilyen személyes összeütközés, egyszerűen idegenkedtek egymástól. Erdei nem támogatta Szalai törekvéseit, hogy újra szervezhesse az intézetét, Szalai nem tudott mit kezdeni Erdei akkori akadémiai pozíciójával az általa képviselt szociológiai modell létrejöttében. Ez meghatározta Hegedüshöz való viszonyát is, hiszen Hegedüs Erdei köréhez tartozott. (Cseh-Szombathy 2008/1986:75–76)

Az egyszerre résztvevő és megfigyelő Szántó Miklós (1998) így összegzi a három kulcsszereplő pályáját:

- Szalai Sándor minden képessége, tudása megvolt ahhoz, hogy elsőrendű mester legyen, de nem volt benne kitartás, igazi elmélyültség, céltudatos akarat. Inkább remek tudományszervező volt. Csillag, „sztár", ám a ragyogást többre becsülte, mint a művet magát. (1966 után már nincs jelen).
- Hegedüs András a politikai múltját minden áron elfelejteni akaró, tehetséges személyiség. Joggal mondhatja el róla Szelényi, hogy a magyar szociológia első évtizedének ő a legjelentősebb egyénisége. [...]
- Erdei Ferenc lehetett volna az igazán kiemelkedő, tanítványokat kinevelő, röppályára állító és felröppentő nagy „Mester", de ezt nem tartotta feladatának. Nemcsak azért, mert Hegedüs kockázatos vállalkozásai és azok retorziói megriasztották. Ez is tény: passzív lett; érdeklődő, előkelő idegen

319 „Kölnben egyszer egy kis kocsmában találkoztam egy öreg házaspárral: a férj a Hortobágy főjuhásza volt, meghurcolták, Erdei kiállt mellette. Erdeinek akkor elmondtam ezt a találkozást, örült neki, és ezt a megjegyzést tette: »Ilyenkor derül ki, hogy érdemes tisztességesnek maradni.« Nagy kár Erdeiért, történelmi alak volt, fiatalon halt meg." (Varga 2008/1988:134–135)

maradt a szociológiában. A legfőbb ok, azt hiszem, más: személyiségének minden energiáját a szövetkezeti mezőgazdaság sajátos magyar modelljének kidolgozása kötötte le, ezt tartotta életcéljának, fő művének.

Kár, hogy így alakult. A három alkotó nem „húzott" egy irányba, gyakrabban voltak egymás ellen, mint a szociológia mellett. Ennek az évtizednek ez is egyik tragikus vonása. (Szántó 1998:347–348)

6.2.2 Szimultán játszmák II. Homályos fénykor

A magyar szociológia intézményesülését végső soron nyilvánvalóan Kádár János engedélye tette lehetővé. Ha Rákosi politikai stílusát egy retrofuturista óriás-buldózer jelképezhetné, amely patinás óvárosokat söpör el, hogy helyettük sugárutakat és szocreál palotákat építsen, Kádár önképe szerint egy sakkjátékos volt, aki táblák sokaságán játszott szimultán meccseket.[320] Az értelmiségi mező egyes alakjai szociológiát szeretnének? Hát kapják meg, de hogy „el ne bízzák magukat", csaholjanak csak rájuk a dogmatikusok; persze ez utóbbiak sem jó, ha elbízzák magukat, hiszen célszerű a Rákosi-rendszertől való, bizonyos mértékű, de a *lényegi* kérdéseket nem érintő elhatárolódás.

A szociológia léte vagy nem léte pedig, Kádár szemében, nem volt lényegi kérdés. Hegedüs András meséli ezt a több szempontból is tanulságos történetet:

> „Kádár Jánossal 1966-ban találkoztam, sétált az utcán, és egy darabig együtt mentünk. Kifejtettem, hogy a társadalomtudománynak függetlennek kell lennie a politikától, különben rossz ideológiává válik. Az igazi marxista társadalomtudományt csak autonóm módon lehet művelni. Kádár szerint viszont a politika elsődleges, és ha ezt a társadalomtudomány nem ismeri el, súlyosbodó konfliktusok várnak rá. (*Igaza lett* [kiemelés tőlem – D. Cs.].)" (Hegedüs 2008/1986:18–19.)

Az intézményesülés haladt előre a maga útján (Szabari 2011): először szociológiai „minicsoport" alakult a Filozófiai Intézeten belül, majd (1963-ban) Szociológiai Kutatócsoport a Magyar Tudományos Akadémián (MTA) belül, amelyből néhány év múlva kinőtt az MTA-hoz tartozó önálló Szociológiai Kutatóintézet. Az 1970-es években megjelentek a tanszékek is, szociológus hallgatókat képeztek az ELTE-n, majd a „Közgázon" (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, a mai Corvinus) is. Amikor 1973-ban a rendszer ismét keménykedett az

[320] Kádár tényleg ügyes sakkjátékos volt; bár könnyű úgy nagymesternek lenni, ha – a háttérbe húzódva, de azért még láthatóan – ott vannak a játék bírói, akik azonnal leléptetik azt, aki megpróbál sakkot adni a főtitkárnak.

értelmiségi „eretnekek” egy csoportjával szemben, csapások érték a szociológiát is, de a tudományág egészének felszámolása ekkor már fel sem merült lehetőségként.[321] *Létre-nem-hozni* egy nem létező intézményt ugyanis viszonylag „könnyű” – *megszüntetni* egy már létező intézményt, amelynek kutatói nemzetközi kapcsolatokkal rendelkeznek – az már botrány lett volna. A Kádár-rezsim, éppen túlereje biztos tudatában, nem ment bele egy ilyen konfliktusba, amelybe más, paranoiásabb modern kori magyar rezsimek bele szoktak menni.

Az utolsó oldalak azonban félrevezetők lehetnek, mintha túlhangsúlyoznám a korabeli szociológia politikai meghatározottságát, így mintha azonosulnék azzal a „közkedvelt értelmezéssel”, amelyet Becskeházi Attila és Kuczi Tibor joggal kritizál:

> Vitánk van viszont azzal a közkedvelt értelmezéssel, amely a szociológia hazai teljesítményét kizárólagosan a politikai lehetőségek, illetve lehetetlenségek dimenziójában helyezi el. Ez esetben egy 10-15 évvel ezelőtt született írást csak abból a szempontból lehet értékelni, hogy kihasználta-e szerzője a rendelkezésre álló mozgásteret vagy sem. Alatta maradt a lehetőségeknek, tágította, vagy pedig egyszerűen figyelmen kívül hagyta ezeket és ellenzékbe vonult. Vitánk van ezzel, mivel a szociológia nem egyszerűen arról beszélt, amiről a hatalom nem szeretett (illetve egyes képviselői esetében épp ellenkezőleg: amiről szeretett) hallani. Röviden: a szociológiának volt saját, a politikától független története. (Becskeházi Attila – Kuczi Tibor 1992a: o. n.)

Nagy szerencse, hogy a 21. század elején már nem naivságnak, hanem provokációnak számít leszögezni: a szociológia (és azon előzményei, amelyekről e lapokon talán még több szó esett) lényegét tekintve a társadalmi valóság megismerésére törekszik. Ez a törekvés

- motiválja említésre méltó képviselőit, és
- *irritálja* tipikusan *a politikai szereplőket,*[322] és – legjobb korszakaiban – ez
- ragadja meg a szakmán túli érdeklődő közvéleményt is.

[321] Ez persze nem jelenti azt sem, hogy az 1973-as politikai akciók jelentőségét bagatellizálnám. Az MSZMP külön határozatot hozott („Néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről”), perbe fogták Haraszti Miklóst a *Darabbér* megírása miatt, publikációs tilalom alá helyezték – a később ennek nyomán emigráló Kemény Istvánt, 1974-ben Szelényit és Konrádot is letartóztatták. Szabari Vera joggal tekinti az 1973–74-es időszakot korszakhatárnak a magyar szociológiában. (2020a:29–30)

[322] „Politikai szereplők” alatt nem csak az éppen regnáló rezsim képviselőit vagy a velük azonosulókat értem, az „irritál” pedig a (potenciális) reagálások elég széles körét lefedi. Így viszont megengedhetőnek érzem a kommunista diktatúrák korán túlnyúló általánosítást is.

> A hatvanas évek elején megjelentek az első hírek arról, hogy a szociológia elfogadottá vált, és elhangzott a bűvös szó: „kérdőív". Erre a magyar városokat, falvakat járványszerűen lepte el a kérdőívezés „mániája". Párttitkárok, tanítók és boltvezetők gyötörték a lakosságot, véleményt kérve-követelve. Tucatjával kaptunk leveleket mindenfelől: „Megkérdeztük a szülőket, tetszik-e az új tornaterem. A felének igen, a felének nem. Hogyan lépjünk tovább? Mit kezdhetünk a kérdőíveinkkel?" Ilyen és hasonló írásokkal bombáztak bennünket, és mi a médiában próbáltuk óvni a lelkes kezdőket. (Volt ennek pozitívuma is. Előrevetítette, hogy ez az „új" tudományág érdeklődést keltett, sikerágazattá lehet – és lett is.) (Szántó–Rozgonyi 2008:7)

A „szakmán túlnyúló népszerűség" nagy mákony a szociológusok számára, kicsit olyan kísértést, nagy lehetőségek és nagy veszélyek esélyét jelenti, mint a populizmus a politikusok számára. Úgyhogy talán inkább szerencsénknek tekinthetjük, hogy a magyar szociológia ilyen „népszerűsége" nem tartott sokáig, mivel túlságosan is a szocializmus utolsó két évtizedének szellemi klímájához kapcsolódott. Akkor viszont az az illúzió keletkezhetett, hogy „a szociológus" átveszi a költő/író vátesz[323] szerepét, aki megmutatja „a társadalomnak", hogy hogyan tovább.[324]

Pontosabban: a „lényegmegmondásnál" is fontosabbnak bizonyult a közbeszédre, a nyilvános kommunikáció stílusára tett erős hatás. (Kuczi 1992) Az „egyre inkább megmosolyogtató… tudományos szocializmussal szemben" a szociológia „olyan nyelvet kínál[t] a magyar társadalomnak (legyünk pontosabbak: a politizáló magyar értelmiségnek), amilyent ez idő tájt Európában is beszélnek." (Szalai 1998/1994:343)

Az országot irányító sakkjátékos nem tartotta olyan jelentős kérdésnek a politikai (relevanciát is elnyerő) kommunikációt, amint akár elődje, akár utódai. Hatalma utolsó évtizedében elfogadta „a szociológusokat" – mint az ellenzék

[323] Mint utaltam rá, nem akarok a *Macskafogó* Safranekje sorsára jutni, ezért idézem: „Ujabb időkben isten ilyen / Lángoszlopoknak rendelé / A költőket, hogy ők vezessék / A népet Kánaán felé." Petőfi Sándor: *A XIX. század költői* (1847)

[324] Két megjegyzés: egyrészt a közgazdászok testülete erős konkurenciát jelentett ebben a korszakban. Másrészt, az írók/költők sem könnyen adták fel, az egyik legfontosabb rendszerváltó mozgalom, majd párt, a Magyar Demokrata Fórum (MDF) *alapítói* között erősen felülreprezentáltak voltak. E sorok szerzője egyetemistaként hallgatott egy előadást/beszélgetést a Budaörsi úti kollégiumban, valamikor az 1988 kora nyara és 1990 késő tavasza közötti átmeneti korban, amelyet az MDF két író-alapítója, Csengey Dénes és Csoóri Sándor (→ 6.3.1) tartott. Beszéde egy pontján Csoóri feltette a szónoki kérdést: „miért tart a hatalom az íróktól?" Majd egy történettel válaszolt: 1956-ban egy reménytelen helyzetbe került vidéki ÁVH-laktanya parancsnoka *a budapesti Írószövetséget hívta fel*, hogy *nekik* megadják magukat… *Mint közismert*: 1989 végén egy politikus, Antall József vette át az MDF irányítását; az írók, költők (vagy szociológusok, közgazdászok, filozófusok stb.) a következő évtized során vagy kikoptak a politikából, vagy asszimilálódtak a politikusokhoz.

kategóriájának szinonimáját. Vagy, talán ne legyünk ilyen önteltek: mint az ellenzék egyik csoportját. Egy bizalmasnak szánt 1985-ös megnyilvánulásában ugyanis Kádár felsorolja az írókat is: *„Országunkban létezik ellenzék: néhány társadalomtudós, szociológus* [kiemelés tőlem – D. Cs.], az értelmiség képviselői, írók. Nincsenek sokan." (Baráth–Rainer 2000:62)

Az utolsó idézet akkor született, amikor a frissen megválasztott szovjet főtitkárral, Mihail Gorbacsovval tárgyalt Moszkvában. Kádárnak új lehetett a szituáció: a kicsit mindig eretnek-gyanús magyar, a megbuktatott Hruscsov volt pártfogoltja helyett egyszerre csak a „nagy öreg" lett a táborban, akinek tanácsaira a reformokra készülő Gorbacsov bevallottan számított. Érdekes megfigyelni Kádár gondolatmenetét: ellenzék – kevesen vannak, csak beszélnek, a Nyugat támogatja őket, erőnk tudatában eltűrjük őket – mégis, erről, „vad magyar gondolatként" a politikai pluralizmus, a véleményszabadság és a demokrácia *hiányára* asszociál – de elveszi saját megjegyzésének élét a „független szakszervezetek lesznek" nevetséges puffogtatásával:

> Kádár: *Országunkban létezik ellenzék: néhány társadalomtudós, szociológus* [kiemelés tőlem – D. Cs.], az értelmiség képviselői, írók. Nincsenek sokan. Szerveződő csoportoknak is lehet őket nevezni abban az értelemben, hogy 50-60 ember időnként találkozik. A nyugatiak megkeresik, támogatják őket. [...]
>
> Milyen a hatásuk? Még Nyugaton is úgy vélik, hogy nem nagy; a magyar munkásosztály körében nincs fogadtatásuk. Felmerül a kérdés, mit tegyünk velük. Adminisztratív intézkedéseket csak végső esetben foganatosíthatunk velük szemben, mivel nem kívánunk ingyen reklámot csinálni ezeknek az embereknek. Időnként ellenőrizzük az ellenzéki elemeket, elkobozzuk sokszorosítógépeiket, de ha kell, tudunk gorombábbak is lenni.
>
> Eszembe jutott egy „vad" magyar gondolat: a mi rendszerünkben nincs szelep a feszültség enyhítésére.
>
> Gorbacsov: Miért? És a kritika és az önkritika? Ez a mi erős, hatékony fegyverünk.
>
> Kádár: Ez igaz. De olyan eszközeink nincsenek, mint a kapitalistáknak. [Ott] a politikai küzdőtéren különböző elvek ütköznek, és a választó megválaszthatja vagy megdöntheti a kormányt, ezt vagy azt a pártot, bár nincs elvi különbség a polgári pártok koncepciói között.
>
> Mi hogyan fejlesszük tovább a demokráciát? Szükség van a demokratikus centralizmusra. Bővebb lehetőséget kell teremteni a társadalmi szervezetek önálló működése céljából. ... sehol a világon nincsenek független szakszervezetek, de nálunk önállóak lesznek.
>
> Gorbacsov: Köszönöm, Kádár elvtárs. Érdekes véleménycsere alakult ki. (Baráth–Rainer 2000:62–63)

Ironikus módon, az ellenzékiség és a társadalomtudományos tevékenység ilyen szoros kapcsolata nem csak a diktátor víziója volt, így látták ezt a „másik oldalon" is. Hans Magnus Enzensberger idézett egy korabeli magyar értelmiségit (mivel eredetileg a nyugat-német *Die Zeit*ban jelent meg, 1985-ben gondosan ügyelt rá, nehogy az illető beazonosítható legyen):

> Létezik egyfajta munkamegosztás a rendszer és miközöttünk. Szüksége van ránk a pártnak. Mi kimondjuk, amit nekik nem szabad. Mi termeljük azokat az eszméket, amelyekkel ők nem rendelkeznek. Ha nem volnánk, a pártnak kellene minket kitalálnia. És fordítva. (Enzensberger 1992/1985:110)

Csizmadia Ervin az 1980-as években megjelenő ún. demokratikus ellenzékről szóló monográfiájában precízebben fogalmaz:

> A magyar ellenzék specifikuma más környező országokhoz képest – s ez talán a puha diktatúrával volt összefüggésben –, hogy *az ellenzékiséghez* nem volt elegendő a politikai szolidaritás, *valamiféle tudományos belépőre is szükség volt.* Számos elbeszélésből... tudjuk, hogy az ellenzékiség magas kritériumokat követelt a belépőktől. *Cikkek, tanulmányok, könyvek kellettek, hogy valakit „teljes jogú" ellenzékinek tekintsenek* [kiemelések tőlem – D. Cs.]. [...] (Ha egy pillanatra előre ugrunk az időben, akkor azt mondhatjuk: a tudományosan-szakmailag is „hitelesített" és a csak politikai ellenzékiek között a későbbiekben határozott különbségek mutatkoztak, s a hatóságok is megkülönböztették őket.) (Csizmadia 1995:157–158)

Ez a szempont azóta eltűnni látszik a magyarországi diskurzusokból.

6.2.3 A szociológiai (csata)mező harcosai

Pierre Bourdieu (1930–2002), az utolsó fél évszázad egyik legnagyobb hatást kiváltó francia szociológusa[325] korán népszerű lett a magyar szociológusok között, már az 1970-es években kiadták magyarul egy válogatáskötetét (1978); 2021. augusztus 28-án a Szabó Ervin Könyvtár katalógusában csak magyarul 103 tétel szerzője, 76 címben szerepel a neve (például: Fáber 2018). Bourdieu egyik központi fogalma a

[325] Némedi 2008b:29, 34–35. A már idézett ISA 100-as listán Bourdieu négy könyvvel is szerepel, a legfontosabb a hatodik helyre kapaszkodott fel. Wessely Anna recenziónak „álcázott" tanulmánya (2005), bár ismertet néhány „anti-Bourdieu" kifakadást is, jól visszaadja, hogy a rendkívül sikeres Bourdieu folyamatosan panaszkodott „sérelmeire", „mellőzésére." Lehet, hogy ez (is) magyarázza népszerűségét a panasz-kultúráját odaadóan ápoló Magyarországon?

mező, amely azonos tétekért, javakért,[326] a mezőre jellemző speciális „tőkéért" konkurenciaharcot folytató egyének „objektív"[327] viszonyrendszere. Ebben az értelemben, onnantól kezdve, hogy létrejöttek az intézmények, a tanszékek, ha voltak egyének, akiknek hivatalosan is „szociológus" volt a foglalkozása (vagy szociológiát oktató egyetemi oktató volt), létrejött a magyar szociológiai mező[328] is.

E mező sajátosságait itt és most félretéve, csak egy módszertani problémára reflektálva: a *mainstream* nemzetközi szociológia az 1930-as évek óta kitüntetett jelentőségű módszere a kérdőíves vizsgálat (Némedi 2008b:26–28), sőt, a reprezentatív minta kialakítása egy mező vizsgálatakor inadekvát.

> A mező határainak kérdése a mezőn belül mindig is vitatott. [...] a mező határait csak empirikus vizsgálat határozhatja meg. [...] A mező határai ott húzódnak, ahol a hatásai véget érnek.
>
> Ha a mezőt társadalmi erők és harcok tereként kezelem... akkor például *hogyan vegyünk reprezentatív mintát e mezőből? Ha az ortodox módszertan diktálta kánont követjük és véletlen mintát veszünk, megcsonkítjuk a tárgyat, amit meg akarunk szerkeszteni.* Ha például a jogászok mezejének tanulmányozásába nem kerül bele a Legfelsőbb Bíróság elnöke, vagy ha az 1950-es évek francia értelmiségi mezejének kutatásából kihagyjuk Jean-Paul Sartre-t, vagy a Princetont az amerikai egyetemek kutatásából, akkor szétromboljuk a mezőt, amennyiben ezek a személyiségek vagy intézmények központi helyzetűek – *vannak olyan pozíciók, amelyek az egész szerkezetet uralják* [kiemelések tőlem – D. Cs.]. (Bourdieu–Wacquant 1990:58)

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár *SzocioWeb* adatbázisa *(A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája)* 1970 és 1990 között összesen 53 258 magyar nyelvű tételt (https://szociologiai.fszek.hu/) talált, szinte kizárólag – mindössze harminc kivétellel – könyvek, fejezetek, cikkek vagy folyóiratok; fordítások is, de a döntő többség magyar szerző műve. Következésképpen:

[326] Szerencsétlen módon, bár szükség lenne rá, a magyarban nincs a kifejezésnek jó egyes száma (a „jószág" inkább mulatságos hatást kelt).

[327] Bourdieu tekintélye ellenére is úgy vélem, hogy ezt a kifejezést a társadalmi összefüggések területén *legfeljebb* idézőjelben lenne szabad használni – ha egyáltalán.

[328] A fogalom fordítása egyrészt pontos, másrészt a magyar kifejezés nem adja vissza a bourdieu-i fogalom minden jelentésárnyalatát. A francia *champ*, többek között *tevékenységi terület*et is jelenthet, gyakorlóteret, pályát (amelyen verseny zajlik), az angol *field* csatateret is *(battlefield)* vagy a bajnok *(champion)* szlengesített megnevezését. Utólag könnyű „tanácsot adni", de talán, elszakadva a szótári jelentéstől, *erőtér*nek is lehetett volna fordítani, valahogy annak mintájára, ahogy G. H. Mead *I* fogalmát a magyar szakirodalomban „reaktív énnek" fordították. De lehet, hogy ez felesleges szőrszálhasogatás, ennél rosszabb fogalmi megoldásokkal is találkozhatunk a szakirodalomban, a mező pedig bevett kifejezéssé vált nálunk is. „Emelkedett a státusom a lányok mezejében" – hallottam például egy szociológus hallgatótól, miután elkezdett egy évfolyamtársával járni.

- A teljes áttekintés képtelenség, egyszersmind felesleges is lenne.[329]
- Áttekinteni a szociológia *valamennyi* szakirányát vagy tematikus egységét egy-egy alfejezetben? Túl nagy falat lenne egy szerzőnek – de még egy szerzőkollektívának is. Szabari Vera és nyolc kollégája frissen kiadott kötete (Szabari 2020b) alcímében ugyan *A magyar szociológia 1960 és 2010 közötti* történetét ígéri, és kitűnő tanulmányokat olvashatunk, többek között a korszak előítélet-kutatásairól (Gárdos 2020), családkutatásairól (Takács 2020) vagy éppen elitkutatásairól (Kristóf–Szabari 2020); nem kapott azonban fejezetet, csak a példa kedvéért, az oktatásszociológia, a vallásszociológia, a kultúra szociológiája, a „devianciák", a „szubkultúrák", a mobilitás, a gazdaság, a szexualitás vagy az ifjúság szociológiai kutatása.[330]
- Mintát venni a fent említett publikációtömegből nem érdemes, mivel akkor véletlenszerű lenne, hogy az igazán jelentős szerzők igazán fontos művei bekerülnek-e vagy sem; s akármelyik fordulna elő, a minta mindenképpen torzítaná a képet. Különösen, hogy – mint majd láthatjuk lenn – ezen korszak jelentős részében kifejezetten fontos szereplők is publikációs tilalom alá estek; ráadásul
- *a mai* tudományos élet egyik alapelve a „publikálj vagy pusztulj" *(publish or perish)* a szocialista Magyarországon nem, vagy csak nagyon tompítva érvényesült. Így pusztán a publikációk alapján *nem mindig* megállapítható, kik számítanak a korszak valóban releváns szociológusainak.

Az 1970 és 1990 közötti korszak szociológusai közül került ki e sorok szerzőjének legtöbb tanára, majd, főleg pályája elején, a nála idősebb kollégái. E kötet szempontjából ez egyszerre jelent nagy előnyt és nagy hátrányt. Személyesen is ismerek olyan korabeli szociológusokat, akik ragyogó képességekkel rendelkeztek/rendelkeznek, de róluk még az én generációmnak is csak *egy része* tudta, illetve *még* tudja ezt, jórészt vagy teljesen *face-to-face* kommunikáció alapján.[331]

[329] Mivel – részletes elemzés nélkül is jól látható – *a szerzők nagy többsége nem gyakorolt érdemleges hatást.* Senkit sem akarok megbántani – de ez a tudomány működésének egyik sajátossága, hogy hatalmas redundanciával dolgozik. A „nagy tudomány" korában (Price 1979/1963) a mező egyetlen szereplője sem képes „mindent" elolvasni, a figyelemért és az elismerésért meg kell küzdeni, márpedig e küzdelemnek, figyelmeztet Robert K. Merton (1973/1960, 1973/1968), még Bourdieu mező-elmélete előtt, viszonylag korlátozott számú „nyertese" lesz.

[330] Ez a mondat *nem* egy alattomos kis szúrás akart lenni: jómagam sem tudok foglalkozni az itt felsorolt témák egyikével sem a továbbiakban.

[331] A nemzetközi szociológiai életből egy analógiát tudok hozni: Paul Lazarsfeld. Gyakorlatilag mindig társszerzőkkel publikált, nem túl sok tanulmányt, „nagy mű" nem volt közöttük – pusztán ezeket elolvasva érthetetlen lenne, miért rajongott érte két egymást követő szociológus-nemzedék, hogy miért ő volt az 1945 után világszerte elterjedő „új szociológia" egyik megtestesítője. (Némedi 2005:545)

Személyesen is ismerek olyan korabeli szociológusokat, akik aktív korszakukban megkapták a szakma intézményesült megbecsülését, de valahogy nem tudom elképzelni, hogy a következő generáció tagjai tanulmányozzák a műveiket. Az utolsó két mondatban említett minősítések bármelyikét azonban konkrét szereplőkkel kapcsolatban, írásban rögzítenem kegyetlen lenne, és túlságosan szubjektív.

1994-ben indult az első szociológiai doktori iskola Budapesten – ami azt jelentette, hogy az oktatók szakmai tevékenységének súlypontja az 1970-es és 1980-as évekre esett; sőt, az első évfolyamban viszonylag sok olyan hallgató is volt, aki néhány- vagy tízegynéhány évvel korábban diplomázott, és ekkor már oktatóink *kollégái* voltak. A doktori iskola vezetői azonban – azóta is érthetetlen módon[332] – nem engedtek semmilyen választást a kurzusok között, mindenkinek ugyanazt az órastruktúrát kellett kötelezően felvennie. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a legtöbb kurzuson volt olyan hallgató, aki az adott témát évek óta kutatta/tanította, illetve olyanok is, akik az alapokkal sem voltak tisztában. Az egyéni különbségeken túl az igazi törésvonal az „eltések" és a „közgázosok" törzse között volt, mind a hallgatók, mind az oktatók között.

Hogy miért nem a „kihagyott fejezetben" (→ 6.6) írtam erről? Mert a doktori iskola első tanárainak nagy többsége ugyanazt tanította, amit – az akkor még osztatlan, Bologna-előtti – egyetemi szinten, az 1980-as években.[333] Így rendszeresen voltak olyan előadásaim, amelyeket *annak idején* az ELTE diákjaként kifejezetten élveztem, de most kicsit unalmassá tette, hogy néha még a metaforákat és példákat is előre meg tudtam jósolni – közgázos diáktársaimnak viszont csillogott a szeme, mondván, hogy ez számukra érdekes és vadonatúj. Majd fordultak

[332] De ez *csak az egyik tünet* volt. A mi évfolyamunk például nem tanult egy olyan szakszociológiát, amelyből egy következő évfolyam 2 (két) kurzust is kapott, két különböző előadótól, ugyanabban a félévben. Volt olyan oktatónk, aki azzal jelent meg az elsőnek szánt órán, hogy ő csak azért jött be, mert *hallotta*, hogy meghirdették, pedig őt senki sem kérte fel... tehát nem is fog minket tanítani. Decemberre sikerült pótlást szerezni, aki a vizsgaidőszak első napján megtartotta az első, egyben utolsó órát, aláírásért. (Amit én is megkaptam, noha nem tudtam elmenni az egyetlen órára). A doktori iskolát menedzselő szakemberek mondhatták volna, hogy *„az életnek tanulnak, szociológusok"* – de nem mondták. Ahogy semmi mást sem kommunikáltak a hallgatók felé.

[333] A ritka kivételek egyike volt Némedi Dénes, aki tulajdonképpen a Durkheim tudásszociológiájáról szóló, megjelenés előtt álló monográfiájára (1996) fűzte fel az előadását. Ez lett az a könyv, amelyet későbbi recenziójában Orthmayer Imre nagyon megdicsért, de udvariasan azért megjegyezte: *„Tudásszociológusok dönthetnék el, hogy ez egy magyar nyelvű könyv esetében mekkora olvasóközönséget jelent; számukat én úgy 30, maximum 70 főre becsülöm."* (2000:118) E 30-70 főből talán egyedül én voltam jelen az egész, megjelenésre kötelezett PhD-évfolyamból. Azóta komoly pozíciókba emelkedett hallgatótársaim dühöngtek, mikor a tanár úr kijelentette: mivel ez doktori képzés, ő úgy veszi, hogy mindenki tudja, amit ő egyetemi szinten Durkheimről tanítani szokott...

a szerepek, amikor például Szántó Zoltán remek gazdaságszociológiai előadását hallgattuk, én nagy lelkesedéssel, miközben a Közgazdasági Egyetemen végzettek kevésbé lelkesen, hiszen „ezt már hallottuk, levizsgáztunk belőle". Mindezen történetekkel csak illusztrálni szeretném: az 1990 előtti, a mainál jóval kevésbé kiterjedt (csak 1990 és 2000 között a szociológia szakos hallgatók száma 8,3-szorosára nőtt) szociológusközegben is lehettek egymástól elszigetelt szakmai gócok. És sajnálatos módon, lehetettek és voltak is kiváló kollégák, akiknek kisugárzása – akkor, és időnként később is – nem terjedt túl ezeken a zárványokon.

Stratégiám a következőkben:

- 6.2.4 – először is felvázolok néhány „típusjelölő portrét..."
- majd néhány olyan témát, szerzőt, könyvet tárgyalok, amelyek – bevallottan szubjektív megítélésem alapján – egyszerre képesek annak érzékeltetésére, hogy „mit is csinált" a társadalomtudomány, főleg a szociológia a Kádárkorban, illetve segíthet megérteni e korszak társadalmát is (ezáltal, hiszen máig nem tudunk szabadulni a korszak örökségétől, talán mai társadalmunk megértéséhez is hozzájárulhat.) E témák:
  - 6.3 A továbbélő szociográfia (részben a 4. fejezet „tiszteletére", hiszen a két világháború közötti korszak reprezentatív műfaja a szociográfia volt).
  - 6.4 Megszakítottság és folytonosság a magyar társadalomban (s itt lesz a kötet utolsó kitekintése a professzionális szociológiából – de, higgyék el, megéri).
  - 6.5 A „hatalomra került" munkásosztály, „vállalkozók," „polgárok"; végül:
- 6.6 Egy elhagyott fejezet.

6.2.4 Néhány szociológus-portré

Egy „hagyományos" szociológiatörténeti tankönyvben természetesen sorolni kellene az életrajzi adatokat, a szakmai pálya fordulópontjait, az elismeréseket, vitákat, főbb műveket stb. De a 2020-as években? Az ilyen információkat bárki egy szempillantás alatt meg tudja keresni a világhálón, akkor van baj, ha valaki *jó és megbízható értelmezéseket* keres az interneten.

Éppen ezért, az alábbi öt szövegrészlet a szó igazi értelmében nem is igazi „portré" (bár az egyszerűség kedvéért a továbbiakban idézőjel nélkül használom majd a kifejezést). Inkább szubjektív ecsetvonások, „sztorik," egy-egy fontos, adott személyhez kötődő fogalom vagy mű felvillantása. Nincs annak jelentősége, hogy ezen portrék hosszúsága nem szimmetrikus – mind az öt szerzőt

jelentősnek tartom, és mindőjükről úgy vélem, hogy egy-egy típus, egy-egy jellegzetes sors vagy stratégia „képviselői".

S kérem azon idősebb kollégáim elnézését, akik úgy vélik, hogy őket is megillette volna egy ilyen álportré.

Első portré: Kemény István (1925–2008)

Egyetemistaként nagy hatást gyakoroltak rám Kemény István összegyűjtött tanulmányai (1990a, 1991a, 1992a), hogy aztán 1993-ban nagy meglepetésként érjen, amikor a Szociológiai Intézet igazgatójaként találkoztam vele. Miután elfogadták fiatal kutatói pályázatomat, rögtön fel is ajánlotta a tegeződést, „mint kollégának". Hazaérve leellenőriztem, és megállapítottam, hogy jól emlékszem: *az apám* ötéves volt, amikor Kemény első tanulmánya megszületett. (Kemény 1992b/1946)

Utóbbi tanulmányhoz írt rövid bevezetésében kritikus volt, mind huszonegy éves önmagával, mind akkori „mestereivel", főleg Erdei Ferenccel[334] kapcsolatban. De nem csak emiatt érdekes írás. Akárcsak a népi írók, az ifjú Kemény is „a paraszti életforma felbomlásáról" írt (1992b/1946). Az 1945-ös fordulatot, mindenekelőtt a földreformot ő is pozitív színben látta, de van egy érdekes fejtegetése, amely azok közé tartozik, amelyekről 1992-ben is úgy véli: „ma is megállják a helyüket." (Kemény 1992b/1946:7)

> ...*Ez az átalakulás*, mely ismét kívülről és felülről jött, *sem egyértelmű. Együtt jár az állami hatalomnak és az állami kezdeményezésnek a kiterjesztésével* [kiemelések tőlem – D. Cs.]. Bizonyos, hogy az a kultúra, amit az állam terjeszt, nagyobb részében mindig csak propaganda lesz. Bizonyos az is, hogy az iparosodás és városiasodás tendenciája nemcsak fejlődést jelent, hanem kizsákmányolást is. Bizonyos, hogy a parasztság válságának megoldását nem hozza meg egy olyan rend, mely mindent engedélyhez köt, mely megszabja, hogy mit és hogyan termeljenek, hogy mit és hogyan értékesítsenek, de lassan megszabja azt is, hogy az emberek szabadidejüket hogyan töltsék el és hogy hol lakjanak... egy olyan rend, mely végülis a saját földet is kétségessé teszi...
>
> Mi a megoldás útja? A szocialisták azt mondják, hogy mindezek a nehézségek csak egy köztulajdonon alapuló rendben szüntethetők meg. Mi azt hisszük, és az

[334] „A téves állításokat például szinte egytől egyig Erdei Ferenctől vettem át, akinek műveiben igen jó leírások, mélyreható elemzések és zseniális felismerések mellett túlzott leegyszerűsítések, megalapozatlan általánosítások és fontos kérdésekben elfogult kijelentések is találhatók." (Kemény 1992b/1946:7)

eddigiekből is az világlik ki, hogy minden válságnak és bajnak a mélyén az emberek alávetettsége, a társadalom hatalmi berendezkedése van. Ennek az alávetettségnek és ennek a hatalmi berendezkedésnek a végsőkig való kiépítése nem hozhatja meg a felszabadulást. Nem is azért hagyják el a parasztok a régi rendet és életet, hogy egy még sokkal ridegebb fegyelem, szigorúbb közösség és keményebb munka kényszere alá vessék magukat. *A parasztság polgárosodni akar, nem proletarizálódni* [→ 5.3.3 és 6.5 – D. Cs.]. *...Az adott helyzet[ben azonban]... A polgárosodásról már lekésett* [kiemelés tőlem – D. Cs.]." (Kemény 1992b/1946:17)

Ifjú kora ellenére Kemény sokkal kevésbé volt naiv, mint ugyanebben a korban Bibó István (→ 5.4.1), a nála alig három évvel idősebb kommunista funkcionáriusról, Hegedüs Andrásról nem is beszélve. Sőt: Kemény István a megalkuvások, behódolások, vagy kicsit emberibben,[335] megtérések és racionalizálások korában is kivételesen bátor ember maradt. Egy szókimondó előadása miatt már huszonhat évesen kirúgatta magát az akkori munkahelyéről (Misetics 2017:101–102, Szabari 2008:10), a forradalomban való részvétele miatt börtönre ítélték, ahol feldühítette a vizsgálótiszteket. (Szabari 2008:11). Szabadulása után egy ideig fordításokból élt, könyvtárosként dolgozott, de közben igyekezett minél több szociológiai kutatásban részt venni.

Nem lehetett tehát semmilyen illúziója, milyen kockázatos az MTA ünnepi ülésszakán (Kemény 1992c/1970) a szegénységet nyers őszinteséggel szegénységnek nevezni, jelen időben, *nem* az előző rendszer „átkos örökségének" tulajdonítani, illetve felhívni a figyelmet arra, hogy az így újratermelődő szegénység 20-30 év múlva nagy társadalmi problémát jelent majd (több mint ötven év távlatából: így is lett). Az MSZMP KB osztályvezetője „utasította Kulcsár Kálmánt [ekkor a Szociológiai Intézet igazgatója, később, többek között az Erdei Ferenc Társaság elnöke és igazságügy-miniszter – D. Cs.], hogy dobjon ki a Szociológiai Intézetből. Mivel Kulcsárt éppen a rendcsinálás végett tették oda, az utasítást végre is hajtotta". (Kemény 1992c/1970:79)

- A kirúgás után ugyanakkor Keményt néhány évig havonta meghosszabbított szerződésekkel dolgoztatták az Intézetben, hogy befejezhesse a kutatásait;

[335] „Ha partizán lenne, s az SS vallatná Önt, hol vannak a társai, a kínzások hatására elárulná-e őket?" – Léderer Pál (1993:36, újraközölve: 2002:62, utóbbi kötet recenziója: Dupcsik 2003) szellemes példája nem „csak" az operacionalizálás kínjaira hívja fel a figyelmet (tehát arra, hogy nem lenne sok értelme ilyen kérdést feltenni egy kérdőívben). A jelen pillanatban élő nemzedékek (egyelőre?) szerencsésnek mondhatják magukat, amiért nem igazán tudják, megtörnének-e olyan nyomás alatt, amelyben millióknak volt része a 20. században. Igaz, rosszat sejtet, hogy rengeteg embert még csak vallatni sem kellett, hogy „elárulja partizán-társait".

- e kutatások eredményeit általában nem engedték publikálni, mégis, több tucat vagy még több sokszorosított példányban[336] „cirkuláltak a városban" (Kemény 1995:30);
- nem hivatalos szemináriumokat tartott, csapdaszerű „engedéllyel",[337] a lakásán.
- Végül 1977-ben emigrált, Franciaországban kért és kapott menedékjogot.

Bár Kemény udvarias minősítése szerint „nem tanítványok, hanem barátok" (1995:31) voltak a kutatásokban és szemináriumokon részt vevők (a két kör nem esett 100%-ban egybe), az akkor fiatalabb szociológus nemzedék számos tagja számára nyilvánvalóan fontos volt a Kemény által közvetített nem marxista társadalomkép, „egy hagyomány, egy gondolkodásmód: a polgári hagyomány és gondolkodásmód [csak a toldalékok szintjén átírva – D. Cs.]" közvetítése. „Csak néhány nevet említek: Havas Gábor, Solt Ottilia, Rupp Kálmán, Csalog Zsolt, Galasi Péter, Kardos László, Törzsök Erika, Göndör György, Román Anna, Lengyel Gabriella, Matolay Magda, Ladányi János, Szalai Júlia, Dávid János, Csanádi Gábor, Csanádi Mária, Zsille Zoltán. Később, emigrációs éveim során igen sokat jelentett nekem, hogy megkeresett és tanítványomnak mondta magát Kertesi Gábor, Krémer Balázs, Köllő János és Fazekas Károly is, akiket pedig Budapesten nem is ismertem." (Kemény 1995:30–31)

Ilyen életút során ilyen változatos és ma is tanulságos életmű létrehozása – rendkívüli teljesítmény. Egyáltalán nem kritikaként, hanem a kép árnyalásaként jegyzem meg: elméleti és módszertani szempontból Kemény kevésbé volt erős. Legalábbis, ha „normális" viszonyok között kiképzett szociológusokhoz hasonlítjuk, hisz' képzettsége jórészt önképzés eredménye volt. Azt például, hogy párizsi évei alatt a nagyhírű EHESS (École des Hautes en Sciences Sociales)

336 Ne feledjük a korszakot: a személyi számítógép és nyomtató még nem volt, a fénymásolókat szigorúan ellenőrizték, tehát a másolatok mechanikus, esetleg elektromos írógépekkel készültek, a lapok közé csúsztatott ún. indigóval.

337 A Szociológiai Intézet igazgatójával az volt „a megállapodás, hogy a lakásomon tartsam a szemináriumokat, s nem az intézetben." Ha Kemény értelmezése helyes, akkor nagyon tanulságos a történet: „Kulcsár úgy gondolta, és ebben igaza volt, hogy a belügy ezt rossz néven veszi, illegális szemináriumnak tekinti." (Szabari 2008:18) Mégis, szokatlan módon, Keményt legalább nem hívatták be a rendőrségre, nem tartottak nála házkutatást (bár ezt előre nem lehetett biztosan tudni). „A szemináriumra egy alkalommal meghívatta magát egy ismerősöm, és utána azt mondta nekem, hogy ez tulajdonképpen forradalmárképző. Ez nagy tévedés volt, mert én nem vagyok forradalmár, nem is tudok forradalmárokat képezni, és soha nem is volt ilyen szándékom. Neki mégis ez volt a benyomása, és lehet, hogy a belügy is így gondolkodott. [...] az 1972. március 15-i emlékezetes diáktüntetés[t követően] [...] Göndör [György]t és Törzsök [Eriká]t is kihallgatták. A rendőrök már tudták, hogy ők az én szemináriumom hallgatói, és azt mondták: jól tudunk mi mindent a Keményről, és előbb-utóbb be is csukjuk. Persze blöfföltek, semmit se tudtak, és becsukásról szó sem volt. De kitenni a szűrét, azt lehetett, és csinálták is." (Kemény 1995:31–32)

tudományos munkatársa lett, szakmai szempontból mintha nem tudta volna kihasználni. Ugyanakkor az is nagy eredmény, hogy emigrációja alatt, majd utána sem csábította el a politika vagy a tágabb értelemben vett közélet: visszatérése után három évig[338] az MTA Szociológia Intézet igazgatója volt, és még hetvenes évei második felében is kutatásokat vezetett.

Méghozzá nem is akármilyeneket: két alkalommal is megismételte az 1971-es országos reprezentatív cigánykutatását. Bár jómagam sokra tartom Kemény más munkáit is, például a munkáskutatásokról született beszámolókat (→ 6.5), a 21. század elejére a cigánykutatásai szinte kitakarják életműve más darabjait. Erről viszont nem írok többet, hiszen korábban már részletesen megtettem: Dupcsik 2009a:180–184; ebben a kiadásban ötvennégy alkalommal szerepelt Kemény István teljes neve – többek között az ajánlásban is.

Második portré: Ferge Zsuzsa (1931)

Hezitáltam, amikor fent Kemény István bátorságát ellenpontoztam, de végül nem engedtem az öncenzúra csábításának. Inkább ezen a szöveghelyen jegyzem meg: ahhoz is kell tartás, hogy egy félelmek (*hommage à* Bibó István), görcsök, bűnök által torzított társadalomban valaki úgy tesz, mintha normális világban élne, és végzi a munkáját, amely történetesen a társadalom professzionális megismerése. Úgy vélem, ez Ferge Zsuzsa stratégiájának lényege, és ha így van, akkor manapság sokat tanulhatnánk tőle.

Idővel a szegénység lett Ferge egyik legfontosabb témája, de ebből kevesebb konfliktusa származott, mint Keménynek, mivel ő a szocializmus jelenében „többszörösen deprivált társadalmi helyzetről" beszélt, valamint kihangsúlyozta a jelenség prekommunista múltra visszanyúló gyökereit is (lásd pl. 1998).[339] Gyanítom, hogy nem, vagy nem elsősorban önvédelmi szempontok miatt (arról nem is beszélve: e sorok szerzőjének e ponton talán már nem kell bizonygatnia, hogy mennyire fontosnak tekinti a történelmi megközelítést.)

Ferge már a Szalai-tanszék utáni években járt egyetemre, így közgazdaságtani diplomát szerzett (1953-ban), majd a Központi Statisztikai Hivatalba (KSH) került. A KSH rétegződéskutatási osztályán „csendes forradalom" részese lett: a

[338] És nem „egy évig", ahogy a Wikipedia-szócikk – e sorok írásakor – állítja.

[339] Bár történészek szerint sokszor vitatható módon: „Ferge Zsuzsa becslése szerint 1870 körül a magyar társadalomban 65% volt a szegények aránya, 1910-ben pedig 50–55%. [...] Nyilvánvaló képtelenség 60–65, illetve 50–55%-os szegénységről beszélni a dualizmus kori Magyarországon. Az azonban tanulságos, hogy még ez a becslés is csökkenni látta a társadalmon belül a szegények arányát a tárgyalt időszakban." (Kövér 1998:91)

hivatalos kommunista ideológia szerint a társadalom alapvető csoportjai az ún. osztályok, amelyeket „a termelőerőkhöz való viszony" „határoz" meg. Következésképpen, az államszocializmusban, a burzsoázia felszámolása után két osztály maradt: a „hatalomra jutott" munkásosztály, valamint a „szövetkezetbe tömörült parasztság" (ha ezt szó szerint vesszük, akkor egy állami gazdaságban dolgozó parasztember „a munkásosztály" tagja, míg szomszédja, aki ugyanolyan munkát végez, csak éppen a téeszben, „a parasztság" tagja.) A hivatalos felfogás szerint az értelmiség – bár a kor ikonográfiájában az Értelmiségi állandóan a Paraszttal és a Munkással alkotott profán szentháromságot – *nem* alkotott osztályt, „csak" egy réteget. Annak esetleges felvetése, hogy a pártállami bürokrácia egy „új uralkodó osztályt" alkot – még az „eretnek" Jugoszláviában is börtönt ért, mint azt Milovan Gyilasz is megtapasztalta.[340] (→ lásd még a következő portrét.)

A KSH statisztikusai a „2 osztály + 1 réteg" modell elvetésével olyan módon „hekkelték meg" a hivatalos ideológiát, hogy annak őrei észre sem vették. Túl jól hangzott ugyanis, hogy a társadalomtudósok „munkajelleg-csoportokat" határoztak meg, „a társadalmi munkamegosztásban betöltött pozíció alapján" (némi leegyszerűsítéssel: foglalkozási csoportokkal). S ezt az empirikus kutatásokban is használható modellt Ferge személyesen is „vitte" a szociológiába: 1969-től ugyanis már a Szociológiai Kutatóintézetben dolgozott, később, 1982-ben e tudományból védett nagydoktorit. A 21. század elején, mintegy másfél évtizedig ő volt a szociológus akadémikusok egyharmada (érdekes módon, más társadalom- és humán tudományokban valahogy több akadémikus volt és van, mint szociológiából).

Ferge Zsuzsa előadóként is nagyon jó, ráadásul ritka módon tudja, hogyan kell megszólalni a médiában. Emlékszem egy híradórészletre (amikor még néztem ilyet, tehát az 1990-es évek, esetleg az 2000-es évek eleje lehetett), amelyben megszólaltatták. Miközben számos kolléga hadar, túl sokat akar elmondani, bonyolult körmondatokban fogalmaz (tisztázzuk: abszolút saját magamból indulok ki…), Ferge Zsuzsa tökéletesen tisztában volt azzal, hogy szövegéből csak 20-70 másodpercet fognak bevágni, de inkább a tartomány alsó vége felé, olyat kell tehát mondania, ami ilyen időkeretben is átmegy. „A szegénység botrány…" kezdte dallamos, szuggesztív hangon, néhány egyszerű kifejezéssel fontos szakmai és morális üzenetet közvetítve – s abban is biztos lehetett, hogy ezt a részletet bevágják majd.

Természetesen nem csak ilyen médiamegjelenéseket tartok megjegyzésre méltónak Ferge Zsuzsa teljesítményéből. Hanem például az ilyen döbbenetes

[340] Đilas (magyarul: Gyilasz) 1957. A helyzet iróniája, hogy a szerzőt régi harcostársa, maga Tito kérte fel egy sztálinizmuskritika megírására, hogy aztán lecsukassa az eredményért: *Az új osztály* „túl jól" sikerült, valamennyi – beleértve a jugoszlávot is – kommunista rendszer kritikájává vált.

adatokat: miközben egyesekben máig illúziók élnek a szocialista kor társadalmának „szociális érzékenységét" illetően, 1978-ban, arra a kérdésre, hogy „kiket kell az államnak anyagilag támogatnia", a válaszadók

- egyharmada (33%-a) válaszolta, hogy „azokat, akik szegényebbek, rosszabb körülmények között élnek";
- fele (50%-a) válaszolta, hogy „azokat, akik munkájukkal, magatartásukkal kiérdemlik";
- kevesebb, mint hatoda (17%-a) válaszolta, hogy „*senkit sem* [kiemelés tőlem – D. Cs.] kell támogatni". (Ferge 1998:116)[341]

Harmadik portré: Szelényi Iván (1938)

A már többször idézett interjújában Szelényi Iván érdekes képet vázol indulásáról: „egy süllyedő polgári-értelmiségi családban" született, „egy süllyedő, fokozatosan proletarizálódó pasaréti, valamikori úri villában" (Szelényi 2008/1988:164) nőtt fel.

> Egy érdekes kohorszba tartozom, amely kimaradt a „fényes szelekből", de kimaradt az 1957 utáni rövid ideig tartó radikalizmusból is. Egy szkeptikus kohorsz tagja vagyok. 1945–49-ben túl fiatal voltam ahhoz, hogy megigézhessen a kommunizmus, mire felnőttem, a körülöttem lévő világ túl abszurd volt már ahhoz, hogy lelkesedni tudtam volna érte. Ez a generáció, az 1936–42 körül születettek korcsoportja tehát politikailag megőrizte ártatlanságát. Sokunkat persze elcsábított a karrierizmus kísértése. (Szelényi 2008/1988:165)

Szelényi nem lépett be a kommunista pártba.[342] „A marxizmussal szemben a szkepszis jellemzett, de nem voltam antimarxista." (Szelényi 2008/1988:167) Az egyetem után, állítása szerint a véletlennek köszönhetően került a KSH-ba „havi 800-ért".[343] (Szelényi 2008/1988:167) Kezdetben „rémes statisztikákat" gyártott, majd átkerült az intézmény könyvtárába.

341 Az 1980-as és 1982-es ismétlés idején csökkent a „csak-az-érdemeseket" és a „senkit" válaszolók aránya, hogy aztán 1984-re szinte pontosan a korábbi értékek álljanak vissza.

342 Az utólagos múlt-átírásokkal szemben (→ 6.6) érdemes leszögezni: 1948 és 1989 között a kommunista párt létszáma volt, hogy meghaladta, de általában megközelítette az egymilliót – tehát a nagykorú népesség tíz-egynéhány százaléka párttag volt.

343 1960-ban az *átlagos* havi kereset 1575 forint volt. (KSH 1996:195)

Mindenki más azt hitte, hogy öngyilkosságot követek el, hiszen a könyvtár a Statisztikai Hivatalban büntetőtábor volt. Akiket nem akartak kirúgni, de azért el kellett tüntetni őket a Hivatalból, lerakták a könyvtárba. Engem viszont éppen véglegesítettek. Őrültségnek tűnt tehát, hogy a könyvtárba menjek. Ez utólag életem egyik legjobb döntésének bizonyult. [...] A KSH könyvtárában töltött három évem alatt csináltam szociológust magamból. Elolvastam, ami csak a kezembe akadt Max Webertől René Königig. [...] Szóval így lett belőlem ilyen botcsinálta szociológus [az utolsó mondat sorrendje megváltoztatva – D. Cs.]." (Szelényi 2008/167:168)

Szelényi 1964-ben Ford-ösztöndíjjal egy évet töltött Amerikában, ennek következtében jobban tudott angolul és több nyugati kapcsolattal rendelkezett, mint a legtöbb korabeli szociológus. 1973-tól 1975-ig az MTA Szociológiai Intézetében dolgozott, a végén már osztályvezető, tudományos titkár és a *Szociológia* szerkesztője. Fő területe a város- és regionális szociológia, és már ekkor megfogalmazta azt a felismerését, amelyet egyik legfontosabb eredményének tartok: a közhittel ellentétben az (állami) redisztribúció nemcsak csökkenti az egyenlőtlenségeket, de rendszerspecifikus egyenlőtlenségeket termel és újratermel.

1973-ban indult a kritikai értelmiség ellen a keményvonalasok offenzívája (amelyről akkor még nem lehetett tudni, hogy az utolsó lesz). A „filozófusper," ami valójában a Politikai Bizottság határozata volt hét értelmiségi[344] pártból és munkahelyéről való kizárásáról (Vajda–Dérer 1989, Weiss 2010); illetve a *Darabbér*-per is.

Haraszti Miklós magyar-filozófia szakos egyetemi hallgató radikális diákmozgalmakban való részvétel miatt rendőri felügyelet alá került. Abbahagyta az egyetemet, munkásként dolgozott, és a tapasztalatairól írta a *Darabbér* (1989/1979) című szociográfiát. „Honoráriuma" nyolc hónap felfüggesztve, „államellenes izgatásért." Egyik felejthetetlen részletében így ír:

Ők, ezek, nekik, tőlük [kiemelés tőlem – D. Cs.] – [...] A vezetést, az utasítást adókat, a döntéshozókat, a munkaadókat, a bérfizetőket, az irányítás látótávolban is messzelevő embereit és azok embereit [jelenti]. Az ismerteket és az ismeretleneket együtt, a tegezett művezetőt, a magázott mérnököt és a tetszikezett igazgatót együtt, a titkárnőket, a normásokat, a meósokat, a gyári újságot és a rendészetet együtt. ... az *ők* túllép a gyárfalon, és minden indulat nélkül átfogja mindazt, ami kívül, felül és távol van és nem a beszélő hatalmában, amitől bármilyen áttekinthetetlenül, akár szinte csak sejthetően a beszélő függ, kap, irányítódik, vagy egyszerűen csak idegen:

[344] Öt filozófus: Bence György, Heller Ágnes, Kis János, Márkus György és Vajda Mihály, valamint két szociológus: Hegedüs András és Márkus Mária.

a szervezeteket, a politikusokat, a műsorszórókat, az orvosokat, a rendőröket, a futballfunkcionáriusokat...

„Mi ezt jobban tudjuk, bízza ránk, rendben van?" „Na mi a probléma?" „De sok gond van magával!" „Jó lesz az a nadrág, meddig akar még válogatni?" „Magának is szép munkakönyve van, mondhatom!" „Megtanulhatná már, hogyan kell az űrlapot kitölteni, erőltesse meg kicsit az agyát!" A részesedés a gyár hatalmából néha nem is jelent többet, mint ezt a lehetőséget a megalázásra. [...] A segédmunkásokra néha már elviselhetetlen nyomás nehezedik, mindenki prédái.

Kicsit félnótásnak, afféle műhely bolondjának tartották azt a cigány segédmunkást, akiről egyik napról a másikra elterjedt a megdöbbentő hír: jelentkezett a pártba. Reggeliszünetben a következő választ adta a többiek szurkáló faggatásaira: „Elvtárs leszek, és az a kurva is becsókolhat nekem." (A kedves diszpécsernőre gondolt, aki diktátori hajlamait elsősorban vele kapcsolatban nyilvánította meg.) Hallgatósága ésszerűnek találta az indoklást: a szélsőséges megfogalmazás nagyon is átlagos megoldást takart. Egyetlen derűs megjegyzés hangzott el: „Majd mondd be a taggyűlésen is."

Ez az „ők" egyszerű és bonyolult, de összetéveszthetetlen; sohasem fordult elő, hogy a beszélgetésekben fogalomzavarhoz, kétértelműséghez vezetett volna. Természetes biztonsága a legzavarbaejtőbb, a nyomatéknélkülisége, mint amikor azt mondják: a feleségem; a meló; gyerünk haza.

Jártam, dolgoztam hivatalokban, ahol ugyanígy vannak vezetők és alárendeltek, bennfentesek és szürkék, jómódúak és kisfizetésűek, de sehol másutt, mint a gyárak munkásainál nem találkoztam ezzel a határozott, végleges, tárgyilagos, magától értetődő *ők*-kel. [...]

Az igazán elképesztő, nyelvészek, filozófusok tollára méltó rejtély az, hogy az ők ilyen használatával magukat körülhatároló munkások nem használnak ezzel az *ők*-kel szembenálló, azonos súlyú mi-t...", illetve „...egymás között is vízválasztó a használata... Először az *ők* marad el annál, akinek komoly reménye van a kiemelkedésre.[345] (Haraszti 1989/1979:60–61 és 65, tartalmi változtatások nélkül, egyszeri sorrend-változtatással)

Szelényi (és barátja, munkatársa, az akkor szociológus Konrád György) érezte, hogy „1973 végére intellektuálisan és egzisztenciálisan is jórészt egyébként is marginalizálódtunk már... [ezért] »előre megfontolt szándékkal« tudományos öngyilkosságra készültünk." (Konrád–Szelényi 1989/1974:6)

Kibérelték a csobánkai katolikus plébániától a harangozóházat, kilenc hónapig dolgoztak (miközben a rádióban hallották a hírt, hogy a legnevezetesebb orosz ellenzéki értelmiségit, a Nobel-díjas Szolzsenyicint kiutasították a Szovjetunióból). Konrád és Szelényi egy alkalommal egy hétvégére Pestre utaztak; s visszatérve

[345] Vö. Kemény kétféle munkásvilágkép-típusával → 5.4.3

először nem találták a kéziratot, ami aztán harmadnap ugyanott került elő, ott, ahol először hiába keresték... Ismét beigazolódott a régi bölcsesség: „azért, mert üldözési mániád van, még lehet, hogy tényleg üldöznek!" Ugyanis:

> Ettől kezdve minden este egy műanyag zacskóba csomagoltuk a kézirat egy példányát s *elástuk* a veteményeskertbe. Micsoda őrület: a szerző, aki a veteményeskertbe ássa el a könyvét, úgy rejtegeti teoretikus javaslatait, mint a terrorista a plasztikbombáját, vagy a kábítószercsempész a heroinját." (Konrád–Szelényi 1989/1974:7–8)

1974 októberének elején odaadták a kéziratot Szentjóby Tamás költő-fotográfusnak, hogy készítsen róla mikrofilmet – *szerencsére* a felkért személy még csak meg sem nézte a kéziratot. Így, amikor letartóztatták a szerzőket – természetesen nem véletlenül: október 23-a előtt egy-két nappal – nem tudták „izgatásért" vád alá helyezni őket, mert ahhoz kellett volna legalább egy (1) olvasó. Így végül ügyészi figyelmeztetést kaptak, és egy alezredes-postástól kapott ajánlatot: kérjenek kivándorló útlevelet, meg fogják kapni... Konrád maradt, és inkább szépíróként működött tovább, Szelényi viszont kivándorolt, külföldi szociológiai karrierbe kezdett. Szelényi az 1980-as évektől kezdve rendszeresen hazajárt, kutatott, publikált itthon, ő lett a szociológus-akadémikusok másik egyharmada.

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz az 1970-es években (Konrád Györggyel) azt jósolta, hogy (a pártbürokráciával összeolvadó) értelmiség lesz a szocializmus új uralkodó osztálya (6.2 táblázat).

6.2 táblázat. Szelényi és Konrád újosztály-elmélete az 1970-es években

	a Horthy-kor és a dualizmus kora	a szocializmus	
		Rákosi-kor és korai Kádár-kor	új szakasza az 1970-es évektől (Sz. és K. szerint)
uralkodó osztály(ok)	rendi elit/ burzsoázia	pártbürokrácia	az értelmiség (összeolvadva a bürokráciával)
elnyomott osztályok	parasztok és munkások		

Szelényi az 1980-as években „csalódott" az értelmiségben (önkritikát gyakorolt), de úgy látta, hogy egy „»népi ellenállás« formáját öltő, alulról jövő, »csendes forradalom«" (Szelényi 1992/1988:9) bontakozik ki a második gazdaságban. Ez a „forradalom" *nem* fogja megdönteni a szocializmust, de alaposan megváltoztatja, egy „vegyes gazdasági rendszerré" alakítja át, miközben a parasztság (és a paraszt-munkások) megindulnak a (szocialista) polgárosodás útján. (→ 6.5.2)

Egyik első komolyabb publikációm egy recenzió volt Szelényi Iván három kötetéről, amelyeket a rendszerváltás idején és alatt adtak ki, de valójában a főleg az 1980-as évek, Magyarországon addig ki nem adható munkásságát foglalták össze. (Dupcsik 1994) A szerkesztőség több változatot visszadobott, végül a negyediket fogadták el, majd' egy évvel a munka megkezdése után (persze, nem folyamatosan ezen dolgoztam). Ennek oka elsősorban a rutintalanság volt – jó lecke volt a kéziratot Wessely Anna szerkesztő kezében látni:[346] „ez már nem is olyan rossz," dünnyögte volt tanárom, miközben én majdnem rosszul lettem, látva, mennyi piros javítás villog a szövegben... De még jobb lecke volt bepillantást nyerni a társadalomtudományos mező belharcaiba, amelynek részleteire az *Elhagyott fejezet*ben (→ 6.6) fogok csak kitérni.

Itt és most csak annyit: a szocializmus korában szocializálódott értelmiségiek számára a „szakmai vita" a „politika által elrendelt nyilvános kivégzés" szinonimájává vált. Ez a nemzedék valószínűleg egy civilizációs vívmányként élte meg, hogy a késő Kádár-korban – legalábbis 1973–74 után – mind gyakoribbá vált a (potenciális) szakmai viták elfojtása, a nézetkülönbségek szőnyeg alá söprése vagy az elbeszélés egymás mellett. Amikor a *BUKSZ* (vagy például az akkori *Replika*) a rendszerváltás körül egy új vitastílust próbált meghonosítani, a korabeli középkorú és idős akadémiai emberek (és fiatalabb tisztelőik) igen gyakran támadást éreztek mögötte. A *Magyar Narancs* újságírója még a 2000-es években is ezt a „közvélekedést" intézte kérdésében Wessely Annához, akkor már a *BUKSZ* főszerkesztőjéhez.[347]

> MN: Az első néhány számban rögtön neves szaktekintélyeket vettek célba: Hankiss Elemért, *Szelényi Ivánt* [kiemelés tőlem – D. Cs.], Kornai Jánost, Csepeli Györgyöt.
> WA: De nem a személyeket, hanem az egyes műveiket. (Wessely 2003: o. n.)

Anna, legfontosabb tanáraim egyike, ezt teljesen komolyan gondolta. Válaszában olyan habitus nyilvánult meg, amely már hallgatóként nagy hatást gyakorolt rám – de az *Úgy Tenni, Mintha Normális Tudományos Világban Dolgoznánk* című „tantárgyából" még most sem mernék levizsgázni nála.

Szelényit pedig *tényleg* nem „támadni" akartam, pusztán az akkori slágertémája, a „polgárosodás" érdekelt. A recenziót követő negyedszázadban két cikket

[346] Bocs', kedves esőerdők, de akkoriban még papíron dolgoztunk.

[347] A recenzió publikálása idején a fent említett Bence György volt a főszerkesztő. Utólag jöttem csak rá, hogy a kor számos, magát bennfentesnek tekintő olvasója egyszerűen az ő „megrendelését" látta a „támadás" mögött (valójában egyszer találkoztam vele, a fent leírt cikkírási folyamat vége felé). Egy velem empatikus ismerősöm például ezt kérdezte ennek kapcsán: „ismered a mondást, hogy más [öncenzúra, az eredeti kifejezés helyett: »nemi szervével«] verni a csalánt?" Nem ismertem.

szenteltem e témának, majd egy harmadikat egy kifejezetten Szelényi tiszteletére összeállított kötetben. (Dupcsik 1997a, 2008, 2018a) És egy fejezetben még itt is tárgyalni fogom a témát, lehetőleg új nézőpontból a publikációkhoz képest (→ 6.5.2–6.5.3)

Negyedik portré: Kolosi Tamás (1946)

Kolosi stratégiájának kulcsfogalma a professzionalizálódás. Társadalomkritika vagy „nagy elméletek" helyett matematikailag hibátlan empirikus adatfelvételek megszervezése, és ezek elemzése, maximum középszintű elméletek segítségével. Ha megállapítottuk, melyek a legfontosabb változóink, akkor ezek mentén, klaszterezés mentén megtalálhatjuk a „sűrűsödéseket", ezeket pedig kinevezhetjük „társadalmi rétegeknek." Hogy ezen rétegek tagjai nem hogy a marxizmus kvázi-misztikus „osztálytudatával", de még egy szimpla szociológiai csoporttudattal sem rendelkeznek? Nem is tartozik rájuk, a laikusok nem értenek ehhez. (Kolosi 1983a, 1987)

Kolosi felfogása csak az én értelmezésemben lett ilyen „szemtelen", de a megfogalmazástól eltekintve talán nem áll túl messze a szerző saját felfogásától. Kolosinál találtam kedvenc idézeteim egyikét is:

> A hetvenes [1970-es – D. Cs.] években egy budapesti tsz-ben végzett empirikus vizsgálatom során *ketten tartották magukat parasztnak: a téesz-elnök és a párttitkár, de egyetlen fizikai dolgozó sem* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. Hosszú évszázadok óta használt a paraszt-fogalom, de a parasztsághoz tartozás tudata talán csak a népi írókban[348] volt meg, a „parasztok" gazdának, földművesnek stb. tartották magukat. (Kolosi 1990:17; az itt utalt történet első publikálása: Kolosi 1983b/1974:204)

Szelényi és Konrád 1974-es társadalomképe – és általában az újosztály-elméletek – a marxizmus alapgondolatát fordítják vissza az ideológiává csontosodott, leninizált marxizmussal szemben (amelynek, metaforikusan, az unokatestvérei). Kolosi megközelítése viszont semmilyen rokonságban nem állt a marxizmussal – ironikus módon azonban őt nem kezdték fojtogatni, hogy „ez a polgári szociológia rehabilitációja" (→ 6.2.1) A leíróbb jellegű, nem kritikai, ha úgy tetszik, „polgári" szociológia az 1970-es évek második feléből már sokkal kevésbé sértette a hatalmi elit és kiszolgálói érzékenységét, mint korábban.

[348] A népi írók (→ 4., illetve 5.3) átértelmezési kísérlete, legalábbis a szocializmus korának végéig, nem tűnt túl sikeresnek. Az 1979-es születésű kitűnő történész, Papp István emlékezett így a népi írókról szóló monográfiája elején: „Hét-nyolc esztendős koromban egy reggeli alkalmával azt kérdeztem édesanyámtól, hogy nagymamám paraszt-e. Még ma is előttem van a döbbent csend, és az azt követő feddés: kisfiam, nem mondj ilyet, különösen mások előtt." (Papp 2012:11)

Plusz egy portré: Némedi Dénes (1942–2011)

Egy különös diáktársunk tartott kiselőadást, diplomatagyerek, egy skandináv középiskolában érettségizett, és talán csak egy félévet járt az ELTE Szociológiára, mielőtt újra eltűnt a látóhatárról. Egy klasszikus protoszociológusról beszélt, majd eljutott oda, hogy az illető elfogadta, sőt, támogatta a magántulajdon intézményét – és itt hátradőlt, befejezte, érezhetően úgy vélte, ezek után nincs mit mondania, klasszikusunk nyilván már a pokolban van, ámen. Némedi tanár úr, egyértelműen a folytatás várakozásával a hangjában csak ennyit kérdezett: „és?"

Némedi Dénes korszerűtlen alak volt a maga korában, és napjainkban még inkább az lenne: hitt a józan észben, az érvelés erejében, a korlátozásmentes diskurzusban. Egy tanítványa, nagy tisztelettel bár, de „megkérdezte" egy recenziónak álcázott tanulmányban, hogy vajon miért nem fejtette ki a *saját* társadalomelméletét? (Éber 2012) Némedi nyilván meg tudott volna válaszolni a kérdésre, jómagam viszont csak az értetlenségemet fejezném ki. Mintha egy kitűnő művészettörténészt megrónánk, hogy miért nem farag szobrokat, vagy egy jó hadtörténésztől kérdeznénk, hogy ő maga miért nem katona. Talán mert nem az a hivatása.

A rendszerváltás körüli években, amikor több kurzuson is a tanárom volt (később ő lett a PhD-dolgozatom témavezetője is), úgy tűnt, hogy Némedi is egy – ahogy fent neveztem – zárvány foglya lesz: egy kis csoport kolléga és diák tudja csak, hogy mennyire jó szakmailag. Élete utolsó két évtizedében azonban egyértelműen kilépett ebből a zárványból, két tankönyvjellegű kötetbe (2005, 2008a) megírta/megszerkesztette azt, amit nekünk jórészt fejből tanított, kutatóvá/oktatóvá vált diákjaiból kialakult egy iskolához hasonló képződmény.[349]

Büszke vagyok arra, hogy búcsúztatóján én tarthattam az egyik beszédet. Köszönök mindent, tanár úr.

6.3 A továbbélő szociográfia

6.3.1 No pasarán!

Ez az alfejezet egyrészt egyfajta tisztelgés a két világháború közötti népi szociográfia emléke előtt (→ 4. fejezet); másrészt önmagában is érdekes látni, hogy az intézményes szociológia megjelenése sem húzta ki a talajt a szociográfia műfaja alól. A lent tárgyalt műveket változatos mércével ítélem meg: lesz olyan, amelyet

[349] Igaz, halála után az iskola résztvevői között mintha nem alakult volna ki érdemi együttműködés (vagy csak részleges, amelyre nincs rálátásom), de még összetartozás-érzet sem igazán. Igaz, így volt ez Némedi „kedvenc" klasszikusa, Émile Durkheim iskolájával is: a mester halála után széthullott.

a korabeli magyar szociológiai gondolkodás egyik csúcsteljesítményének tartok (pl. Závada *Kulákprése*), de lesz olyan is, amellyel kapcsolatban szakmai szempontból nagyon kritikus leszek, mégis, nagy jelentőséget tulajdonít számára az, hogy több olvasója volt, mint a korabeli szociológiai műveknek együttvéve (Moldova könyvei). Nagy fájdalmam, hogy a terjedelmi és időkeretek szorításában, Berkovits György kitűnő szociográfiájára (*Világváros határában*, 1976) csak egy rövid utalást tudtam tenni (→ 6.5.3); Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című (2008/1970) könyvének, az egyik legfontosabb magyarul megírt 20. századi műnek pedig nem tudtam egy őt megillető fejezetet szentelni – így végül, itt és most, egyáltalán nem írok róla.

Emlékszünk Bölöni Farkas „tudásszociológiai" fejtegetéseire arról, hogy egy-egy utazó leírásából gyakran többet tudunk meg a saját hazájáról, mint a meglátogatott országról? (→ 2.2.1) Csoóri Sándor (1930–2016) munkásságából éppen ezért nem egy hazai szociográfiáját (pl. a *Tudósítás a toronyból*-t), hanem *Kubai napló*ját (1965) dolgoztam fel.

Paul Hollander *Politikai zarándokok* című könyve (1996, recenziója: Dupcsik 1997b) arról szól, hogy az 1930-as évek óta mindig volt egy divatos kommunista ország – az 1960-as évek után gyakran éppen Kuba –, ahová nyugati értelmiségiek ellátogattak, álmélkodtak, megállapították, hogy mennyire csodálatosak az itteni emberek, és hogy minden, ami rossz, az csak a nyugati elnyomás maradványa, illetve a korabeli nyugati diverzió következménye. Közben nem vették észre, vendéglátóik mennyire megszűrték a hozzájuk eljutó információkat, megtervezték élményeiket, hogy gyakran megvették őket kilóra, illetve, hogy csak a saját, Nyugat iránti, hm, kritikájukat vetítették rá az éppen divatos paradigmatikus „ellen-nyugati" országra.

Azt hihetnénk, hogy egy korabeli, több rendszerváltást is megélt magyar értelmiségit nem olyan könnyű megvezetni, mint például Jean-Paul Sartre-ot[350] – vagy mégis?

> Este tíz óra tájt sétálgattunk Camagueyben… Az utcák, a terek tele voltak fiatal férfiakkal… Nőt néhányat lehetett csak látni… Odaléptem az egyik beszélgető csoporthoz, és a férfiak nemzetközi pantomímjával megkérdeztem, hol vannak a lányok?

[350] A kor egyik francia filozófus-celebje el volt ragadtatva kubai utazásától. Tünetértékű, hogyan torzítja el egy tehetséges ember világlátását az ideológiai elfogultság: „Azt állította, hogy a Nyugatnak nincs alternatívája a kommunizmussal szemben. Ha tehát a Szovjetunió [1956-ban] Budapesten elkövetett atrocitásainak alapján ítélnénk meg a szocializmust, akkor minden veszve lenne, az emberiségnek nem maradna semmi reménye. […] Mint azt Sartre egy magánbeszélgetésben mondotta Stephen Spendernek, egy kommunista államban nem érdemes szót emelni az igazságtalanságok ellen, hiszen ezzel azok malmára hajtjuk a vizet, akik a proletariátus, így végső fokon a végső igazság ellenségei." (Judt 2008:116)

> – Otthon – mondta az egyik fiú zavartan.
>
> Szívesen vallattam volna őket tovább, de *kísérőnk*, a helybeli Kultúrkapcsolatok Intézetének vezetője, egy zárkózott, fénylő arcú néger, *rögtön szólt a tolmácsnak, hogy ebbe a témába ne menjünk bele* [kiemelések tőlem – D. Cs.], mert ez illemsértő. Le kellett nyelnem a kérdéseimet. (Csoóri 1965:106)

Ez az egyetlen alkalom a könyvben, amikor Csoóri ilyen nyíltan elárulja, mennyire kontrollálva volt az útjuk. Az viszont, hogy semmilyen nyelven nem tudott a kubaiakkal kommunikálni, lépten-nyomon kiderül – mégis állandóak „a kubaiak szerint..." vagy „a kubaiak azt mondják..." kitételek. De térjünk vissza az idézetben megnyilvánuló genderrel kapcsolatos attitűdökre. Az idézett jelenet folytatása: akkor „miért volt mégis annyi prostituált nő az országban?" „Természetesen" ez is az USA / a kapitalizmus bűne: „...[mert] Kuba Amerika bordélyháza volt. Ezt nem én állítom, hanem maguk a kubaiak. [...] Azért beszélnek erről ilyen tárgyilagosan, mert kizsákmányolásuknak ez volt a legdurvább formája." (Csoóri 1965:107)

„A kubai nők vonzó mítosza mögött, azt hiszem, ott van az [észak-]amerikai nők taszító mítosza is" – folytatja Csoóri (1965:110), az USA-ban ugyanis a pionír-örökség miatt a nők *túlságosan emancipáltak*[351] lettek, és ezt a „borzasztó" női egyenjogúságot próbálták a forradalom előtt az amerikai férfiak Kubában elfeledni. Viszont, ha ilyen kritikus a jenkik szexuális kolonizációjával kapcsolatban, akkor talán nem kellett volna így kezdenie a következő fejezetet:

> Nézegetjük a nőket. [...] *Dühös vagyok rájuk,* mert nem vesznek észre bennünket. *Annak, hogy külföldiek vagyunk, itt nincs különösebb varázsa. Csodálkozás és hasraesés helyett* az idegenekhez inkább a *barátkozás* [kiemelés tőlem – D. Cs.] mosolyával közelednek. Aki idegen volt eddig számukra – ellenség volt; aki most idegen – az jó barát. (Csoóri 1965:114)

Egy viszonylag hosszan, a teljes könyv terjedelme mintegy 7%-ában tárgyalt epizódban Csoóri (1965:115–129) egy mulatóba megy, Jovánnal, a magyarul is tudó jugoszláv újságíróval, és két prostituálttal. Utóbbiak, mint Jovántól megtudja, a forradalom után deklasszálódott „kubai úrilányok. Ha szegénygyerek voltál, ma bosszút állhatsz a burzsoázián." (Csoóri 1965:116)

Csoóri egy későbbi, kissé nyers reagálását Jován félreérti:

[351] „A nő volt a család tengelye, letéteményese, a középpont. [s ezért] ...a nők jogait még most is a régi idők kőtáblái őrzik." (Csoóri 1965:112–113)

> – Csak nem akarsz politikai előítéletből meghátrálni? – néz rám megütközve laptudósító barátom.
> – Azért semmi esetre.
> – *Nős vagy?*
> – *Igen.*
> – Félsz?
> – *Nincs pénzem* [kiemelések tőlem – D. Cs.]...
> – Ez izgat? Ma este Tito elnök vendége leszel; én fizetek – mondja Jován... [nevetve] (Csoóri 1965:118)

Később, amikor elindulnak a taxival, a szerző „készen az elkárhozásra" (Csoóri 1965:119) ül a két nő közé. Amikor végül kettesben marad a neki jutó szexmunkással, azon mereng, hogy – nyelvismerete híján – „mi más marad meg végső kapocsnak köztük, ha nem a szeretkezés reménye: az egyetlen közös anyanyelv" (Csoóri 1965:125). De úgy *tűnik*, hogy a nős író végül nem szexelt a kubai prostituálttal. (Csoóri 1965:128–129)

A később a politikai jobboldal ikonjává váló Csoóri kifejezetten elismerően tekint a kubai forradalom vívmányaira.

> A tegnapi cukornádültetvényeken dolgozó proletárokat, akikből rég kihalt már a parasztok kistulajdonosi ösztöne, *a szövetkezet megalakulásával tulajdonossá tették* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. [...] Azt is mondhatnám, hogy a szervezett cukornádtermelők és cukormunkások *a forradalom előrehaladtával egy időben hátrafelé léptek* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. [...] A cukornád szövetkezeteket a földreform második esztendejében átalakították állami gazdaságokká. [...] Újságcikkek és szakemberek vallomása szerint az átalakulást nem a kormány erőszakolta – a kormány csak javasolta. (Csoóri 1965:151)

Alig hihető, de Csoóri számára (legalábbis az 1960-as években)

- egy kommunista államban a termelőszövetkezet = „magántulajdon" = „visszalépés az időben", azaz „kevésbé haladó", mint az állami tulajdon; illetve,
- egy kommunista rezsim „nem erőszakolja", hanem „csak javasolja" a földek elvételét.

Ráadásul, éppen a magyar példa felidézésével Csoóri gyakorlatilag egyenlőségjelet von az 1945-ös magyar földosztás és az azt annulláló későbbi „kollektivizálás" közé: „Hányan, de hányan megijedtek a földtől, amire vágyakoztak! ...Vagy saját emlékeik rémisztették meg őket? A Tanácsköztársaság bukása után

ugyanis néhány földosztó parasztot szemük láttára akasztottak föl." (Csoóri 1965:154)

Érdekes, én nem tudok „földosztó parasztokról" a Tanácsköztársaság idején – egyedül gróf Károlyi Mihály osztotta fel a saját nagybirtokát, és fogadtatott el egy földreform-törvényt, de 1919 elején, a kommunista hatalomátvétel *előtt* – amit aztán a Tanácsköztársaság azonnal, a megvalósítására tett bármiféle kísérlet nélkül hatálytalanított.

Ennél még a Moldova György által meginterjúvolt vasutasok is őszintébbek a kollektivizálással kapcsolatban, bár, ironikus módon, éppen a hazugság dicséretével, amit érdekes módon kapcsolnak össze a család, a *gender* és a szexualitás kérdéseivel:

– A mai szülők is hibásak, hogy ilyenek a fiatalok, mert a gyilkos sem akkor gyilkos, amikor kést fog, hanem mikor oda nevelik.

– Amilyen nevelés mostanában a családokban folyik! Ismerek valakit, aki együtt fürdik a feleségével és a gyerekével; mutat neki mindent, ilyen lesz neked is, ha megnősz majd. Persze hogy az óvodában már nézegeti a lányokat, meg az óvónénit is.

– Legalább egy lapulevél mindig kell, mert *a családot csak úgy lehet fenntartani, mint a társadalmat: álcázással.* Teszem azt, *ha 1945-ben megmondtuk volna a parasztoknak, hogy a föld végül mégsem lesz a tiétek* [kiemelések tőlem – D. Cs.], nekiestek volna kapával, hogy megnyissák? Hagyták volna a francba! (Moldova 1984/1977:87)

Még egy utolsó, felejthetetlen idézet a *Kubai napló*ból:

Batistáék [a Castróék által megbuktatott előző diktátor – D. Cs.] szózataitól nagyon sok paraszt megzavarodott, és szembeszállt a forradalommal. Castroék a győzelem után... különleges „átnevelési" módot találtak ki számukra. *Látszatra ez semmiben sem különbözött a mi ötvenes évekbeli kitelepítéseinktől,* amikor a rendszer vélt vagy valós ellenfeleit elvitték a Hortobágyra, hogy ne terjeszthessék szabadon a politika kórokozó bacilusait.

A kubai kitelepítésben mi volt mégis a *rokonszenvesen új vonás?* Az, hogy az átnevelésre ítélt parasztokat *családostól vitték el* [kiemelések tőlem – D. Cs.] egy-egy állami gazdaságba, és ha munkájukkal és magatartásukkal elfeledtették a múltjukat, nemcsak bűneiket bocsátották meg, letörölve életük táblájáról a fölrótt jeleket, hanem ugyanazokat a jogokat adták meg nekik, mint bárkinek. (Csoóri 1965:155)

Csoóri tévedett: a Rákosi-rendszerben is létezett az a „rokonszenves vonás", hogy egész családokat telepítettek ki (→ következő alfejezet).

6.3.2 „Le kell váltani a természetfelelőst!"

– Elvitték ugye a Hortobágyra a Molnárt, Orbán Marcit, Malyáékat, Magyari Gyurit, Lopusni Jánost… – sorolja Lopusni András.

– Azt megértem, hogy Malyáékat miért vitték el, de ezeket, Orbánékat meg Magyarit miért vitték? Nem is voltak kulákok! – kérdezi tőle Boros Márton.

– Magyarit azért, mert beszólt az ajtón, a gyűlésen, hogy „le kell váltani a természetfelelőst!", mert volt cukorrépa-felelős, kenderfelelős, és ugye aszály volt… A Malyáékat meg azért, mert a Gyuri mulatott… […] [A Gyuri] azt énekelte: „Ne búsulj, te kulák, lesz még neked subád…", és ugye húzatta a cigánnyal, és ezek a végrehajtók ott voltak szintén a szomszéd asztalnál. De azt központilag irányították, hogy lenni kell Komlóson is *3-4 családnak, akinek menni kell Hortobágyra* – hát akkor *kiírták a* Malya *családot, de a 78 éves maminkát is, mind egytől egyig* [kiemelések tőlem – D. Cs.]! Mindenkit elvittek akkor éjszaka. Na most azt kérdezed, hogy ki volt még, aki ült. Hát még a Lehocky Matyi bácsi is, mert sonkát találtak a kéményében. Meg Antal is, ő is, ott tanult meg kosarat fonni.

– Korim János is ült, de csak egy hónapig… (Závada 2006/1986:293–294)

A „Batista által megzavart" parasztoknak is volt magyarországi analógiája, lásd a tótkomlósi pártszervezet[352] jelentését a felsőbb szerveknek, 1948. július 27-én (betűhíven): „A kulák parasztság részéről a főképen sutogó propaganda formájában… sajnos a tömegek közöt bizonyos foku elkeseredetség van… a zsiros kulákság által terjesztett propagandának hatása alat állanak… a kulák befojás ellen harcolni igen misztikus, mert nemtudva kivel állunk szembe…" (idézi Závada 2006/1986:147) A különböző szintek példás működése azonban hamarosan eloszlatta ezt a „misztikus homályt."

1994-ben, frissen felvett ifjú kutatóként Kemény István a Szociológiai Intézetben többek között Závada Pálnak (1954) is bemutatott, aminek nagyon örültem, mert a *Kulákprés* még egyetemistaként nagy hatást tett rám. A szerzőjével később – legalábbis az Intézetben – már nem találkoztam személyesen, mert elhagyta a szociológiai pályát – a kortárs magyar szépirodalom nagy nyereségére. A *Kulákprés*t 1986-ban Andor Mihály[353] kollégánk jelentette meg a Művelődéskutató Intézet *Műhelysorozat*a „félszamizdatjában" (Závada 2006/1986:7–8). Závada 1989-ban előszót írt a készülő új kiadáshoz, majd az eredeti

[352] Hivatalosan sosem számolták fel a többpártrendszert (Halmai 1990), de a korszakban nem véletlenül használták „a párt" kifejezést egyes számban.

[353] Akinek kitűnő, eredetileg a *régi Mozgó Világ*ban megjelentetett *Dolgozatok az iskoláról* című kis remekművéről (1987/1980) kizárólag a terjedelmi keretek présében nem tudok többet írni – nagy sajnálatomra.

dokumentumokat „egy szatyorban" kivitte a nyomdába – a könyvet még megcsinálták, bár csak 1991-ben, majd a vállalkozás tönkrement, az eredeti anyag pedig örökre elveszett.

Végül 2006-ban jelent meg a harmadik kiadás, érdemben nem változtatott, csak szerkesztett szöveggel, viszont a korábbi, beállított, tipikusan propagandisztikus MTI-képek helyett egy sokkal jobb és hosszabb fényképgyűjteménnyel. Az új – egytől egyig valóban tótkomlósi – képek nem puszta illusztrációk, nagyon tanulságos például a korabeli emberek viseletét és életét ezeken megfigyelni. (Závada 2006/1986:10–11)

A marxista-leninista világnézet elvileg egy duális társadalomképpel dolgozott (6.3 táblázat).

6.3 táblázat. Kommunista (marxista-leninista) társadalomkép

<table>
<tr><td>A tőkések (nagy- és középtulajdonosok, akik tehát „mások munkájából éltek", azaz kizsákmányolók) = a Gonosz</td><td>→ ←</td><td>A munkásosztály (néha kiterjesztve „a dolgozókra"), a „kizsákmányoltak", élükön a kommunistákkal = az Emberiség Megváltója</td></tr>
<tr><td colspan="3">„A többiekkel" azonban elméletileg nem igazán tudtak mit kezdeni →
• alkalmazottak, értelmiségiek – szolgálhatják a burzsoázia uralmát éppúgy, mint „a munkáshatalmat";
• városi kistulajdonosok – „előbb-utóbb el fognak tűnni, kisebb részük burzsoá lesz, nagyobb részük proletarizálódik"
• a parasztok: „anomália", hogy vagy kistulajdonosok, vagy azok szeretnének lenni; viszont ők alkották a társadalom legnépesebb csoportját, tehát nem volt célszerű azonnal totális háborút indítani a parasztság egésze ellen →</td></tr>
<tr><td colspan="3">A „kizsákmányoló gazdagparaszt," a kulák (oroszul: 'ököl') megkonstruálása.</td></tr>
</table>

Amikor megindult a parasztság ellen folytatott *háború* (tehát a téeszesítés, vagy, félrevezető, de meggyökeresedett kifejezéssel a mezőgazdaság „kollektivizálása"), annak *a kulákság ellen* irányuló *hadjárata* figyelmeztetésként szolgált *valamenynyi* paraszt számára, illetve a nem-kulák parasztok számára bűnbakot, indulataik számára „legitim" célpontot is teremtett. Závada a helyi sajtót is elemezte: a – nehéz nem szatírát írni – *Viharsarok* (majd 1950-től *Viharsarok Népe*) kulákokról szóló cikkeiben csak 1949 nyarától 1953 nyaráig hetvenszer szerepel a „szabotáló" kifejezés (Závada 2006/1986:345), és hosszú cikk „bizonyítja", hogy a kenyérhiányról is a kulákok tehetnek (i. m. 363).

A *Kulákprés* kitűnő *történelmi* szociográfia, amelyben Závada Pál források és interjúk alapján dolgozza fel a tótkomlósi[354] „kulákok" történetét, főleg a nagyszülei és az édesapja által alkotott családra koncentrálva. „Kulákká", azaz „kizsákmányoló gazdagparaszttá" *elvileg* akkor vált valaki a Rákosi-korban, ha legalább 25 hold vagy 350 aranykorona értékű földet birtokolt. Závadáéknak ugyan csak 17,5 holdja volt, igaz, a kitűnő földön éppen megütötték a 350 aranykoronát, de ez nem változtatott azon, hogy földjüket kizárólag maguk művelték (az egyik fotón Závada apja látható, amint a „kulákfiú" ötévesen disznókat őriz), külső munkaerőt nem alkalmaztak, a tanyán, ahol éltek egyetlen 4x4 méteres szoba volt. De miután felkerültek a kuláklistára, megindul a szisztematikus, felülről és alsó szinten egyaránt gerjesztett üldözési folyamat. Földjük zömét és a tanyát elvették, aprólékos beszolgáltatási követelményekkel büntették[355] őket. Volt egy periódus, amikor mindkét szülőt letartóztatták,[356] a fiút pedig katonai szolgálatra hívták be – de a felszólítások továbbra is érkeztek az üres lakásba.

„Nagyapám is, nagyanyám is (illetőleg katonáskodó apám hasonlóképpen) [fennmaradt leveleikben] többször is jelzik, hogy egy-egy erőszakintézményben való vendégeskedésük idején kielégítőbben táplálkoztak, mint otthon..." (Závada 2006/1986:307) Hosszas hezitálás után végül kérték felvételüket a téeszbe – de mint kulák-családot, elutasították őket.[357]

[354] Békés megyei település, a két világháború között már több mint tízezer lakossal, mégis, csak 1993-ban nyilvánították várossá. A második világháborút megelőzően a lakosság mintegy 80%-a evangélikus vallású és szlovák nemzetiségű paraszt volt.

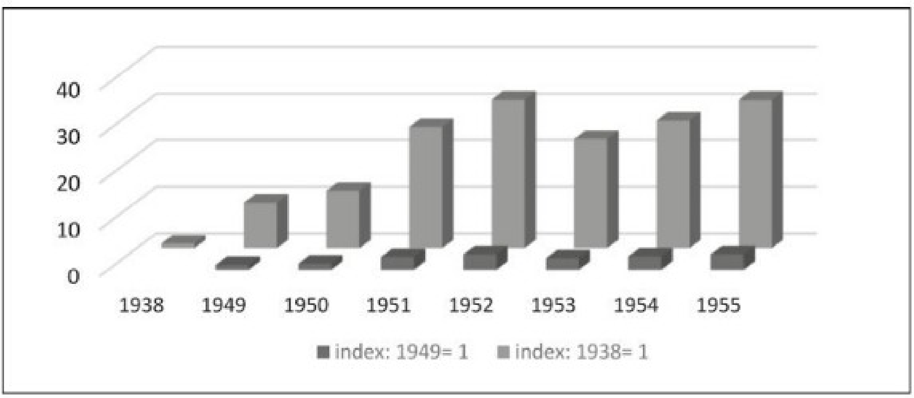
[355] A kifejezés nem költői túlzás. Az 1948-ban bevezetett szabályozás szerint a legkisebb és legnagyobb birtok fajlagos beszolgáltatási kötelezettsége között négy-ötszörös különbség volt, a nagyobbak kárára (Závada 2006/0986:133). Vagy: a kötelezettség meghatározott termékfajtákra vonatkozott, amelyeket nem lehetett más terménnyel kiváltani. Például hiába nem termett a birtokán kukorica, Závada nagyapjának be kellett mennie Nagykamarásra *vásárolni*. Ez annyira bevett rendszer volt, hogy a kukoricát haza sem szállította, „a nagykamarási gyűjtőkereskedő vette át, és vételi jeggyel igazolta a mintegy 774 búzakilogrammnak megfelelő beadást". (Závada 2006/1986:135)

[356] A nagyapát „kukoricarejtegetésért", a nagyanya pedig négy hónapot kapott „avas zsír leadásáért". (Závada 2006/1986:187–189)

[357] Mint valószínűleg minden felülről elindított uszító kampány esetében, az üldözés idővel „öncélúvá" válhatott. Egy nyomasztó példa: egy tótkomlósi feladta, és a Dunamenti Magasépítő Vállalatnál helyezkedett el, *mint segédmunkás*. A vállalat azonban, 1951-ben levélben próbált róla információt nyerni, amit meg is kapott a tótkomlósi szervektől (betűhíven): szóban forgó személy „egy volt malom tulajdonos aki a multban millios vagyonokkal rendelkezett a legnagyobb kapitalista volt községünkben... Politikai beállítottsága egy osztály idegen, aki a multban azt a sok vagyont a dolgozók kizsákmányolásából szerezte. A felszabadulás után a népbiróság által internálva volt véleményem szerint a dolgozónéphez semmi köze nincsen." (idézi Závada 2006/1986:212–213) A levélben „jellemzett" személy ezt követő sorsa nem ismert.

Závada tulajdonképpen alaposabb munkát végzett, mint ami egy szociográfiától „elvárható".[358] Idézi például az akkor már legfontosabb hatalmi szerv, a Politikai Bizottság 1948. július 13-i határozatát: „a döntő szempont a kulák elszigetelésének, gazdasági és politikai befolyása szűkítésének előmozdítása. *Minden egyéb szempontot, így a termelés megszervezésének szempontját is alá kell rendelni ennek a célnak* [kiemelés tőlem – D. Cs.]" (idézi Závada 2006/1986:145) Ugyanez a testület, a következő év elején már határozattá emelte, hogy „1952-re már minden előfeltétele megteremtődik a kulákság *likvidálására* [kiemelés tőlem – D. Cs.] tett áttérésnek..." (idézi Závada 2005/1986:145)

Vagy lásd például azt a Závada által közölt adatsort, amelyet a 6.14 ábrán rajzoltam meg: ezen jól látható, hogy a kisparaszti – s korántsem „csak" a kuláknak minősített – gazdaságok tönkretétele teljesen tudatos, megtervezett kormányzati politika volt.

6.14. ábra. Egy kat. hold mezőgazdasági területre jutó pénz- és természetbeli adó alakulása az egyéni gazdaságokban (Závada 2016/1986 alapján)

A legérdekesebb forrásokat Závada mégis helyben, Tótkomlóson találta. Két nagyon izgalmas példa:

Kovács tótkomlósi főjegyző gépirata az 1949. március 28-i orosházai járási tisztiértekezleten készített jegyzeteiről (betűhíven):

[358] Félreértés ne essék, *nem* fosztóképzőként használom a szociográfiát. Mégis, úgy vélem, hogy a jó szociográfia legnagyobb előnye a szemléletesség, s egy-egy helyi közösség, csoport, család vagy egyén életének érzékletes leírása. Az országos viszonyok pontos elemzése már csak olyan „plusz", amelyet – a 4. fejezetben említett remekművek némelyike is mutatja – a műfajban nem túl gyakran sikerült elérni. A *Kulákprés* ezen releváns kivételek egyike.

> Mai politikai szituációból eredő teendők. A harc nem abban a formában van, mint kellene. Nem használtuk fel a közigazgatást és a rendőrséget, hogy a kulákokat visszaszorítsuk... Kulák nemcsak a földbirtokosok, hanem mindenki, aki kizsákmányol. El kell érnünk azt, hogy a kulák kalapot emeljen a titkár előtt. A kulákokra nem szólnak a védő rendelkezések. Alaposan meg kell nézni a házatáját, és minden szabálytalanságért felelősségre kell vonni. Trágya, szenyvíz, tüzrendészet, állattartás, állatkínzás,[359] jelentési kötelezetség és még számtalan. Az adóvégrehajtás és egyéb behajtások tekintetében a demokrácia nem védi a kulákot. ...a kulák felesleges szobáit igénybe kell venni. Le kell járatni a kulákokat, meg kell szégyeníteni őket. A korlátozás a megsemmisítés kezdete. [...]
>
> Végrehajtásnál a rendőrség által kényszeríteni a kulákot, hogy a tehenét vagy egyéb jószágát maga vezesse vagy hajtsa. [...] A presbitereket fokozatosan meg kell vakarni és ha kulák ki kell pellengérezni és megszégyeníteni. Ha kulák büntetést kap közhirré kell tenni. [...] A harcba be kell állítani mindenkit, kézbesítőket, mezőőröket, egészségőrt, szervezeteket stb. [...] Kocsmáros de földtulajdonosnál az iparelvonást kell megoldani. A piacokat a kupecektől megtisztítani... Irgalmatlanul eljárni... Rámenni a kulákra minden körülmények közt... A kuláktól se azért vegyük el a rádiót, mert angolszász híreket hallgat hanem mert rémhirterjesztő" (idézi Závada 2006/1986:148–149)

A másik forrást könyve első változatakor még nem ismerte a szerző: ez a sokat emlegetett, de csak kevesek által látott helyi kuláklista volt. „Egy 1952. augusztus 29-re dátumozott, a tanácselnök és a tanácstitkár által aláírt, pecsétes kuláklista... 165 nevet és lakcímet tartalmaz, bár biztosra nem vehető, hogy nem készültek még ennél is bővebb változatok." (Závada 2006/1986:198). A listán szereplők statisztikája:

- 26 nő (16%), főleg özvegy, esetleg iparba menekült férj helyben maradt felesége;
- 9-10 „kulákcsemete" (férfiak és nők is);
- 9 „iparos-kulák" – akik közül csak kettőnek volt *legalább egy* segédje is;
- 11 kereskedő (egy 1950. márciusi kimutatás szerint Tótkomlóson 25 fűszer- és vegyeskereskedő, 38 specializálódott kereskedő, 6 pék, 1 cukrász, 3 vendéglős, 14 kocsmáros és 2 gyógyszerész élt);
- 8 „kulák-kupec"; összesen egyébként 17 kupec volt a településen;
- olyan személyek, akik nem vagyoni okokból szerepeltek a listán, például a volt jegyző, egy ügyvéd gazdafiú, néhány „nagyszájú" stb.;

[359] A szöveg egy más pontján: „...ha a kutya láncon volt, akkor állatkínzás miatt volt a büntetés, ha meg nem, akkor azért, mert megharaphat." (Závada 2006/1986:312)

- 21 felvidéki betelepült[360] – noha maximálisan 15 holdat kaphattak csak az áttelepülés után (viszont nem tudtak kellőképpen beágyazódni a helyi társadalomba, amely így könnyebben odavethette őket az üldözőknek);
- 30-40 parasztgazdálkodó, „akiket túlzással sem lehet már gazdagnak nevezni", például Závada nagyszülei is
- végül a tradicionálisan legmódosabb családok tagjai (Závada nem ad pontos számot, de a többi érték alapján húsz-egynéhány vagy legfeljebb harmincegynéhány család) (a lista teljes elemzése: Závada 2006/1986:198-206).

Tehát a tótkomlósi kuláklistán szereplők mintegy harmada lehetett „igazi" gazdagparaszt – a többiek olyan csoportokból kerültek ki, amelyeknek legnagyobb része nem került fel a listára.

Országosan is hasonló helyzet volt: 1949 elején

- 63 300 gazdaság számított kulákgazdaságnak,
- 71 600 gazdaság szerepelt a kuláklistán, de ebből
  - 21 900 családot nem földje, hanem jövedelme stb. miatt, míg
  - 36 300 kulákhatár alatti (>25 hold) családot is felvettek. (Pető–Szakács 1985, pontos oldalszám megadása nélkül idézi Závada 2006/1986:385)

Ha viszont valaki felkerült erre a listára, akkor a föld elvesztése („odaadása") sem jelentette, hogy onnan lekerülhetett: túl kellett élni a korszakot. A kötelező beadások rendszerét csak az 1956-os forradalom alatt a második Nagy Imre-kormány törölte el, majd a Kádár-kormány november 12-én (visszamenőleges, október 25-i hatállyal) helybenhagyta és eltörölte az összes beszolgáltatási hátralékot is. (Závada 2006/1986:456) „A hajszolt nyomorgás helyett jött a háborítatlan szűkölködés, a nyugton hagyott szegénység, a zaklatás nélküli nincstelenség." (Závada 2006/1986:457) Az 1956 után 6,5 holdon gazdálkodó Závada nagyapa 1959 legvégén lépett be a téeszbe – s nyilván ettől *nem független* esemény, hogy 1960 májusában, 64 évesen meghalt. (Závada 2006/1986:459)

[360] Az ún. csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény alapján, sokszor ürügyén az ismét elveszett dél-felvidéki sávból kitelepített magyar parasztok. Akik *kárpótlásként* kapták az „anyaországban" azt a földet, amiért, nagy eséllyel – mivel ők sokkal kevésbé ágyazódtak be a helyi közösségbe, ez pedig jobban növelte a kuláklistára kerülés valószínűségét, mint a „vagyon" (Bolgár 2011) – egy-két évvel később üldözni kezdték őket.

6.3.3 „…A családot csak úgy lehet fenntartani, mint a társadalmat: álcázással"

Moldova György (1934) feltehetően a legolvasottabb kortárs magyar szerzők egyike.[361] Ebben – kétségbevonhatatlan képességein túl – zseniálisan kialakított *image*-e is szerepet játszhatott: a Kádár-korban pikánsan kritikus szerzőnek tűnhetett, miközben rendszerhűsége tulajdonképpen vitathatatlan volt. Nem véletlen, hogy egy Moldováról szóló cikkének Révész Sándor (2013) a *Kritikai szervilizmus* címet adta. Jellemző: Moldova ávós regényéről még a rendszerváltás után is tetszéssel nyilatkoztak olyan értelmiségiek, akik a Kádár-rendszer *valódi ellenzékéhez* tartoztak, miközben a regényben megjelenített történelmi háttér tele van csúsztatásokkal, hamisításokkal. (Papp 2015)

1990 után morálisan *elvileg* egyértelműbbé vált a képlet: a valamirevaló kortárs alkotó értelmiségiek közül talán az egyetlen, aki fenntartás nélkül kádáristának vallotta/vallja magát. „Az én számomra… 1990 »anus mirabilis«-szé, csodálni való végbélnyílássá változott… a bukott rendszer csatlósai közé soroltak. […] Többé-kevésbé biztosra vehettem, hogy írói-közéleti pályafutásom véget ért. […] …egyszerűen leírtak, szalonképtelenné váltam." *Az utolsó töltény* hetedik kötetét Révész Sándor idézte, aki arra is felhívta a figyelmet, hogy Moldovának csak 1990-ben öt kötete jelent meg, majd a következő húsz évben évi átlagban több mint három – azaz több mint a megelőző korszakban. (Révész 2013: o. n.)

„Moldova egyik maximája szerint »a hatalom által felajánlott kitüntetéseket személyes sértésnek kell tekinteni«" (Révész 2013: o. n.). Ugyanakkor a Digitális Irodalmi Akadémia – Petőfi Irodalmi Múzeum által fenntartott – honlapja hat rendszerváltás utáni kitüntetését sorolta fel. „Moldova a Per Kádár sírjáért című könyvének bemutatóján úgy nyilatkozott, hogy a [Prima Primissima] díjat a pénz miatt fogadta el, s azt állította, hogy Orbán Viktor abban a levelében, melyben a díjához gratulált, »a nemzeti szellem megtestesítőjének« nevezte őt." (Révész 2013: o. n.) Visszavonom, amit fenn írtam: talán mégsem vált egyértelműbbé a morális képlet.

A Kádár-korban Moldova ilyen kijelentéseket adott egy „rendőr alparancsnok" szájába:

> Az embereimet arra oktatom, hogy mindig kérdezzétek meg a gyanúsítottól, hogy vannak-e összeköttetései a BM-mel, a HM-mel, a Pártközponttal. Ha azt feleli, hogy igen, és olyan az illető, hogy el is lehet hinni neki, akkor már csak annyit kérdezzetek

[361] A Digitális Irodalmi Akadémia honlapján 2022 februárjában „összesen kb. 13-14 millió" példányszámról írnak (https://pim.hu/hu/dia/dia-tagjai/moldova-gyorgy#eletrajz), igaz, ez az adat nem frissült legalább 2015 februárja óta. (Papp 2015:269)

tőle: ő bűnösnek tartja-e saját magát? Ha azt feleli, hogy nem, akkor engedjétek el. (Moldova: 1988:20)

Moldova könyvei tele vannak ilyen döbbenetes történetekkel – de ezekből nem társadalomkritikai attitűd jelenik meg, sem Moldovánál, sem riportalanyainál, lojalitásuk a rendszer iránt magától értetődőnek tűnik. „Mindegy. Ha ezerszer kellene megvédeni a munkáshatalmat, megvédeném nem ezerszer, de százezerszer" – fejezi be élete nagy sérelmének, lefokozásának történetét egy nyugalmazott rendőr. (Moldova 1988:161)

Az utolsó idézet szövegkörnyezetét érdemes hosszabban is idézni. Jól illusztrálja ugyanis Moldova legjellegzetesebb „módszerét": reflexió, kétkedés kifejezése, visszakérdezés nélkül egyszerűen leír mindent, időnként – már bocsánat a *terminus technicus*-ért – baromságokat is, amit a riportalanyai mondtak neki. „A régi nagy idők [értsd: a Rákosi-kor – D. Cs.] izomkolosszus »hajrá rendőrei« is letűntek már a színről… a stílusuk sem illett már bele az *új, liberálisabb módszerek*be [kiemelés tőlem – D. Cs.]" (Moldova 1988:155) – vezeti fel egy interjúját egy megnevezett[362] nyugalmazott rendőrrel. Az illető ÁVH-s volt, de *állítólag* fedett ügynökként, munkásnak álcázva próbált leleplezni „egy összeesküvést" egy gyárban. Majd 1956-ban harcolt „az ellenforradalom ellen", utána pedig *állítólag* szovjet kötelékben dolgozott.

1957. február elsejéig maradtam a szovjet katonákkal, keményen dolgoztam: én kaptam el azt a palit, aki levágta a talapzatról a Sztálin-szobrot, ha jól emlékszem, a Rippl-Rónai utca 21-ben lakott.[363] Én felügyeltem a vasúti szállításokat, előfordult, hogy a szabotőrök a húst kint akarták hagyni a szabadban, hogy megromoljon, és rá lehessen fogni az oroszokra: eleve büdös húst küldtek. (Moldova 1988:158)

[Már a rendőrség kötelékében:] Vagy ott volt az a nagy balhé egy kerületi kapitányságon. Egy százados törvénytelennek találta az egyik intézkedésemet, és le akart tartóztatni.

– Maga? – kérdeztem tőle. – Ki maga?

– Magának most én vagyok a miniszter!

– Igen? Akkor jöjjön közelebb, miniszter elvtárs.

Betakartam úgy, hogy levitte a falimosdót, sugárban dőlt a víz a csőből, aztán felborította a kályhát is, csupa korom lett. A zajra bejött a kapitány:

[362] Nem emlékszem arra tett utalásra, hogy a szerző bármikor megváltoztatta volna a riportalanyok nevét.

[363] A lakcím valóban lényeges történelmi adalék. Érdekes, a fenti sorok olvasásáig úgy hittem, hogy a nyolcméteres bronzszobrot egy egész csapat ember vágta le, vonszolta be a Blaha Lujza térig, majd darabolta fel.

– Mi történik itt?

– Jelentem, a százados elvtárs fel akart mászni a falra, de nem sikerült neki. (Moldova 1988:160)

Itt új téma következik, semmi utalás arra, hogy a hihetetlen esetnek bármi következménye lett volna. Ismétlem: az adatközlő azt állította, hogy egy rendőr megverte felettesét (8 napon túl gyógyuló sérülés elképzelhető), aki törvénytelennek talált intézkedése miatt le akarta tartóztatni, majd a jelenet végén megjelenik „a kapitány" is – de nem történik semmi. Viszont ugyanezt a rendőrt később lefokozták, mert egy bandát szétvert azzal a „pájszerral,"[364] amivel ők támadtak neki. „Később persze újra előléptettek" – fejezi be a bekezdést, amelyet egyébként ezzel a mondatrésszel kezdett: „Soha nem kaptam jutalmat..." (Moldova 1988:160–161) Majd a már idézett elvi nyilatkozat: „Mindegy. Ha ezerszer kellene megvédeni a munkáshatalmat, megvédeném nem ezerszer, de százezerszer." (Moldova 1988:161)

Moldova „nem vitatkozom a riportalanyaimmal, én csak leírom, amit mondanak"-attitűdje

- egyrészt riportkönyveinek egyik legnagyobb erőssége: a kor közgondolkodásának olyan gyöngyszemeit nyújtja, amelyet, paradox módon, egy kicsit igényesebb szerző egyszerűen nem lett volna képes összeszedni (vagy ha beléjük botlik, akkor sem biztos, hogy képes lett volna leírni azokat);
- másrészt éppen ez műveinek leggyengébb pontja is: elfedi a szerző felületességét és társadalomtudományos ismereteinek hiányosságát. Vagy inkább teljes *hiányát.*

Olvassuk például ezt a szakmai beszélgetést az író és egy baracskai nevelő között:

– Van valamilyen magyarázat arra, hogy lesz valaki bűnöző? – kérdezem a nevelőt.

– A modern lélektan szerint már nem azt kell vizsgálni, hogy valaki miért lesz bűnöző, hanem azt, hogy miért nem. Szerintünk a bűnöző csak azt követi el, amit az átlagember is szeretne, de nem mer. (Moldova 1988:240–241)

Moldova felületessége és/vagy tudatlansága főleg ott ütközik ki, amikor számokkal próbálja mondandóját alátámasztani. Talán a legjobb példa:[365]

[364] Feszítővassal.

[365] És egy plusz példa: egy interjúalanya állítólag azt mondta, hogy *„nyolc elemit"* végzett az 1930-as években. Talán ő mondta rosszul, de az író, úgy látszik, nem volt tisztában azzal, hogy amíg létezett ez az iskolatípus, addig az elemi maximum hat évig tartott, de négy év után iskolatípust

> Napjainkban a világ közútjain futó kétszázhúszmillió gépkocsi évi kétszázötvenezer halálos áldozatot követel, a súlyos sérültek száma meghaladja a hétmilliót; Magyarországon is egy közepes nagyközség lakossága vérzik el évente az országutakon. Ehhez képest a magyar vasúti statisztika megnyugtatóbbnak látszik... (Moldova 1984/1977:168)

Szinte hihetetlen, de Moldova egyrészt *globális adatokat hasonlít össze országos adatokkal,*[366] másrészt, a közúti baleseteknél legalább megadja, hogy hány jármű okozott ilyen kozmikus számú balesetet (bár igazán informatív a megtett km / baleset mutató lett volna). Ha megtesszük Moldova helyett, és utánanézünk az adatoknak: *Magyarországon*

- 1970-ben 1 007 822 közúti gépjármű (személy- és teherautó, busz, motorkerékpár, vontató) volt üzemben; 1980-ban már 1 852 962 (KSH 1996:181);
- 1970-ben 2408 mozdony volt üzemben (1980-ban már csak 2092.) (KSH 1996:175)

Így már nem „látszik" olyan „megnyugtatónak" a vasúti statisztika.

Egyébként Moldova idézi két egymást követő év, az 1972-es és 1973-as év vasúti baleseti statisztikáit, és a kettő különbségéből máris tendenciákra következtet („a figyelem, úgy látszik, egyre csökken"). (Moldova 1984/1977:169)

Vagy egy másik jó példa az öngyilkossági statisztikák felhasználása: „1973-ban százhuszonnégy, 1974-ben százhuszonegy ember vetett véget életének a vasút területén" (Moldova 1984/1977:173) – a szerző ezt döbbenetesen magas számként kezeli, noha az akkori *magyarországi* öngyilkosok 3,2, illetve 2,8%-a halt meg vonat által.[367]

Ismét egy mellbevágó elem: Moldova egy mozdonyvezetőt kezel szakértőnek öngyilkossági ügyekben:

> – Mikor történik a legtöbb öngyilkosság?
>
> – Április-májusban, tavaszi szerelmi bánat miatt, és a szüret után bor miatt.
>
> – Hol?

lehetett váltani, és aki csak képes volt erre, az meg is tette. Nyilván a riportalany is, ha utána a szakmatanulásról beszél, majd arról, hogy elvégzett még három év polgárit is. (Moldova 1984/1977:105–109)

[366] 1984-ben a világ népességének 0,224%-a élt Magyarországon.

[367] https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001c.html Egyébként 1973-ról 1974-re mintegy 10%-kal nőtt az öngyilkosságok száma – 1974-ről 1975-re viszont 5%-kal csökkent. A *tartós tendencia*, egészen az 1984-es csúcsig a növekedés volt, azóta pedig a csökkenés – de a görbe „cikkcakkban" haladt, amelyre pusztán két, egymást követő év adataiból következtetni szakmailag nem megalapozott.

– Az egész országban mindenütt. De ha egy vidéket kell választani, akkor Tatabánya és környéke… az öngyilkosok tanyája – a bánya mindenféle embereket felvesz." (Moldova 1984/1988:173)

E sorok tatabányai születésű szerzője nyilván elfogult, de egyrészt sem emlékei, sem a kutatások nem mutatják, hogy a Tatabányai Szénbányáknál különösebb fluktuáció lett volna az 1970-es években… Másrészt, az öngyilkossági mutatók terén Magyarországon tartósan, tulajdonképpen az Osztrák–Magyar Monarchia kora óta az alföldi régió „vezet". Az 1970–1987-es korszakban a tizenkilenc megye közül Komárom megye – amelynek Tatabánya a székhelye – a 13. volt az öngyilkossági mutatók terén, a „vezető" Bács-Kiskun értékének mintegy 56%-ával (Zonda–Paksi–Veres 2013:32, 3.3. táblázat).

Árnyaljuk a képet: Moldova *időnként* azért vitatkozik is a riportalanyokkal. Például amikor egy rendőrrel arról beszélget, miért nem engedik a testület tagjait Nyugatra utazni, háromnegyed oldalon keresztül háromszor is kifejezi értetlenségét. „Végképp nem értem" – kezdi érvelésének utolsó előtti mondatát, hogy aztán ezzel a mondattal zárja: „Persze ez nem énrám tartozik, vannak illetékesek, akik döntenek ilyen ügyekben." A rendőr, aki eddig próbálta megmagyarázni a megmagyarázhatatlant, erre csak ezt reagálja: „Igen, sokkal könnyebb volna, ha nagykorúaknak tekintenének minket." (Moldova 1988:507)

Ugyanezen beszélgetés egy másik pontján közbeszólt a rendőr egyik kollégája: „A szociális segélyeket persze nem a rendőrök kapják, hanem olyan cigányok, akiknek három lovuk van, darabja megér hatvanezer forintot, meg Opel kocsijuk és emeletes házuk.[368] De hát ez így van rendjén, egy rendőrt már nem kell lekenyerezni a szocializmusnak." (Moldova 1988:504)

Moldovának, a regényein és a kötetbe gyűjtött riportjain túl, csak az 1990-es rendszerváltásig nyolc jelentősebb, szociográfiának tekinthető riportkönyve[369] jelent meg. Túldimenzionálásnak érezném, ha megpróbálnám valamennyit feldolgozni, ezért itt csak két Moldova-könyvről lesz szó: a *Bűn az élet* (1988),[370] illetve az *Akit a mozdony füstje megcsapott* című kötetekről (1984/1977) – az utóbbit lenyűgözve olvastam sorkatonai szolgálatom elején, 1984-ben. A két könyv központi témájáról, tehát a rendőrségről, illetve a vasútról itt csak egy mondat: az államszocialista

[368] Mint a korábban már ön-hivatkozott köteteimben részletesebben kimutattam: ha valaki csak a *Bűn az élet*ből szerezte az információit, azt hihette, hogy a cigányok *többsége* a korabeli Magyarországon a *kifejezetten vagyonos* emberek közé tartozott.

[369] *Tisztelet Komlónak*; *Az Őrség panasza*; *Akit a mozdony füstje megcsapott*; *A szent tehén*; *Égi szekér*; *A pénz szaga*; *Bűn az élet*; *Ki ölte meg a Holt-tengert?*

[370] Eközben igyekszem elkerülni az átfedéseket a cigánykutatásokról szóló köteteimben elemzett vagy idézett részletekkel. (Dupcsik 2009a:228–232 és Dupcsik 2018b:184, 187–189)

rendszer e két területen *is* hagyta lepusztulni[371] az infrastruktúrát, kizsigerelte a humán munkaerőt, amelyet elsősorban az előző korszakból örökölt munkaerkölcs (→ 6.1.3) és a legális, féllegális, illegális pluszjövedelmek változatos kombinációja (→ 6.5) hajtott. A továbbiakban a két – az én példányaimban együtt több mint ezeroldalas – kötet következő motívumait próbáltam meg rekonstruálni:

6.3.M1. Moldova „saját-csoportja", ezzel szoros összefüggésben
6.3.M2. a „lepu-kultúra", illetve
6.3.M3. a „másságcsoportokról" (kiemelt hangsúlyokkal a melegekről) alkotott kép.
6.3.M4. Végül: a „saját-csoport" családról és gender-szerepekről vallott felfogásáról lesz szó.

6.3.M1. Moldova „saját-csoportját" a negyvenes-ötvenes korosztályba tartozó, heteroszexuális, nem-cigány, nem-értelmiségi (attitűdöket felmutató) férfiak alkotják.

> Ahogy a zsidó legenda szerint harminchat igaz ember léte tartja fenn a világot, úgy támaszkodik a MÁV is Berendiék[372] korosztályára, *az ötven-hatvan év közti vasutasok*ra. Ezek az emberek, akik *még a háború előtt* tanulták ki a vasutat, teljes szívvel kötődnek a munkájukhoz... Újabb, hasonló nemzedék nem jön utánuk; *egy régi, felelős munkaerkölcs utolsó mohikánjai ők* [kiemelések tőlem – D. Cs. → ...], nekik köszönhető, hogy a vasút minden romlása ellenére még ma is különb, mint az átlagos magyar vállalatok. (Moldova 1984/1977:11–12)

A csoport tagjai tipikusan munkacentrikusak, időnként munkaalkoholisták, rendpártiak, az utasítás/végrehajtást és fegyelmezést tartják a paradigmatikus emberikapcsolat-típusnak, mind össztársadalmi, mind magánéleti szinten. A magánélet gyakorlatilag csak a – munka prioritásának teljesen alárendelt – családra korlátozódott (→ 6.3.M4), mert ezen túlnyúló magánéleti kapcsolataik szűkösek, ha léteznek egyáltalán. Moldova érezhetően nagyra tartja ezeket az embereket, akik gyakran mutatnak szociopatákra[373] jellemző személyiségvonásokat és magatartást.

[371] Kommentár nélkül: „itt bármikor le lehetne forgatni egy 1930 körül játszódó filmet, a környezethez egy ujjal sem kellene hozzányúlni – illetve a házak külsejét rendbe kellene hozni, mert azokban az években biztos különbül nézhettek ki." (Moldova 1988:83)

[372] Jelen esetben teljesen felesleges lenne „anonimizálni", a szóban forgó Berendi Tibor ferencvárosi állomásfőnök nemcsak a maga korában számított ismert figurának, de 2021-ben Wikipedia szócikkel is rendelkezik, amelynek természetesen Moldova könyve az egyik forrása.

[373] Az erősnek tűnő kifejezést alátámasztó történeteket és megnyilvánulásokat lásd lenn.

A rendpártiság elemét érdemes kicsit kifejteni, mert jól kapcsolódik a fejezet több gondolatmenetéhez (→ 6.1.3 és főleg → 6.4). Miközben a hivatalos ideológia és a nyilvános közbeszéd is gyakorlatilag mindenben szembenállította magát a Horthy- és a Rákosi-korszakkal, az előbbit teljes egészében, az utóbbit részlegesen negatívan megítélve, a hétköznapi beszélgetésekben gyakori volt a pozitív referencia erre a két korra (s ha ott gyakori volt, akkor természetesen Moldovánál is újra meg újra találkozhatunk vele). „1950-ben, ha valaki elvitt egy táska szenet, jelenteni kellett, két-három hónap börtön járt érte; ha a felvigyázó vagy más tudott róla, de nem szólt, akkor őt is elvitték" – meséli a mozdonyvezető. A rendszer embertelenségének bizonyítékaként? Dehogy, egy megúszott lopási kísérletről szóló történet után így általánosít: „Nem akarom dicsérni a régi módszereket, de annyit el kell ismernünk, hogy jobban fogták az embereket, mint a későbbi lágyszívű bánásmód. (Moldova 1984/1977:129–130)

Egy ügyvéd (!) dicséri így a Horthy-korszak igazságszolgáltatási technikáit:

> Mint öregebb ügyvéd, még közvetlen kapcsolatokat szerezhettem a Horthy-rendőrségről és csendőrségről: Európában kevés erősebb rendfenntartó szervezet működött. Jól dotálták az embereiket, tehát a legjobb anyagból válogathattak, amellett aránytalanul kevesebb ügy terhelte őket. Akármilyen csúnyán hangzik, azt is ki kell mondanunk, hogy a proli akkor tisztességesebb volt, mint ma, amellett a tyúkpereket a csendőr elintézte egypár pofonnal, vagy a cigány nyakába kötötte a lopott baromfit, és körbevitte a faluban – nem kellett egy mázsa papír kitöltésével lekötni fontosabb feladatok megoldásához szükséges erejét és idejét. (Moldova 1988:406)

A bűnözés elleni harcról egy rendőrtiszt fogalmaz így, egyébként a prostitúció kapcsán: „Maradna a kitiltás Budapest területéről..." Elméleti lehetőség? Gondolatkísérlet, amelyet úgy fejez be: civilizált országban természetesen nem használhatjuk ezt a módszert? Nem egészen: „...egy-egy embert ki tudunk tiltani, de százakat vagy *ezreket már nem áll módunkban* [kiemelés tőlem – D. Cs.]." (Moldova 1988:16) S ez esetleg még felfogható egy Rákosi-kort visszasíró keményvonalas „bolsi" megnyilvánulásának, de ugyanaz a személy, korántsem mellesleg, egy budapesti kerület rendőrkapitánya, 1986-ban nyíltan idealizálja a Horthy-korszak viszonyait is:

> ...ma egy éjszakára három-négy rendőrt tudok kiküldeni az utcára... A háború előtt ugyanezen a területen harminc-harminckét rendőr állt kint, lényegesen jobb, válogatott emberanyag – összehasonlíthatatlanul nagyobb tekintéllyel. Akkor nem mertek volna összeverekedni a rendőr szeme láttára, mert eltörte rajtuk a kardlapot. [...]

Egy ideig még a felszabadítás után is kielégítőnek bizonyult a helyzet... (Moldova 1988:12–13)

Szó sincs róla, hogy politikai/világnézeti „jobboldali fordulat" érlelődött volna: mind az antikommunista Horthy-rezsim, mind az akkor még terrorista eszközöket is használó kommunista Rákosi-rezsim is ugyanannak köszönhette tekintélyét a Moldova-féle „saját-csoportban": mert akkor még „kemények voltak", „odacsaptak", „szigorúan fogták az embereket", „nem szórakoztak mindenféle emberi jogokkal".

A fent használt „szociopata" jelzőhöz néhány adalék: Berendi, első leírása szerint „magas, testes, ötvenöt körüli[374] férfi, öntudatos és gyermekien jókedvű, olyan, mint egy orosz tábornok,[375] ha csapatainak már sikerült körülzárnia az ellenséget." (Moldova 1984/1977:9) Az irodája falán a „Házirend": „1. §: A Főnöknek mindig igaza van. 2. §: Ha a Főnöknek netán mégsem volna igaza, automatikusan életbe lép az 1.§." (uo.) Ez nem vicc: az interjú közben is újra meg újra megszólal a telefon, „felveszi, nem köszön, nem társalog, félmondatokkal felelget" (uo.); később kiderül, hogy egyik telefonján keresztül „bele tudok hallgatni a pályaudvaron folyó beszélgetésekbe, és megmondom őszintén: néha felveszem a kagylót." (i. m. 14)

Azért ez „egzotikus" morális rend: Berendit a minisztériumban és a pártközpontban is feljelentették amiatt, hogy az irodájába hozatta az ebédet (i. m. 17), miközben így kezdődik az interjú: „jugoszláv sligovicával kínál, de előtte behajtja az ajtót; az előszobában jönnek-mennek a vasutasok, benézhetnek, nem szabad őket ingerelni és megdöbbenteni asztalon álló kupicával." (i. m. 9) Ekkortájt énekelte Koncz Zsuzsa, hogy „nem mondhatom el senkinek, elmondom hát mindenkinek".[376]

Berendi minden hétköznap (ekkor még a szombat is annak számított) reggel 2 óra 50-kor kelt, trolival és villamossal 4 óra előtt beért az állomásra, amelyet 19 órakor hagyott el; vasárnap 3:50-kor kelt és már délre haza is ért. (Moldova 1984/1977:10)

– Otthon megvacsorázok, utána nincs program, ha másnap két óra ötvenkor fel akarok kelni, fél kilenckor már ágyban kell lennem, ahogy az első tévéhíradóban meg-

[374] Az interjú évében töltötte be az 54-et.

[375] Sajnálom, nem keresem meg a pontos hivatkozást, de a később száműzött orosz író, Szolzsenyicin írta *A GULAG szigetvilág*ban, hogy a sztálini erőltetett iparosítás korszakában a vezető beosztású mérnökök határozottan tábornoki attitűdöket vettek fel.

[376] Karinthy Frigyes.

> jelenik a sport, már indulok a fürdőszobába. Moziba kétévente egyszer jutunk el, színházba négyévenként. –
> – És mit szól ehhez a felesége?
> – *Otthon nekem soha sincs vitám, minden erőm a vasúté* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. (Moldova 1984/1977:19)

T. J. mozdonyvezető Moldova egy másik hőse, az író elkíséri az utolsó szolgálatára, majd *kétszer is meglátogatja* hatvani lakásán, vonattal megy le, a hatvani pályaudvarról rokoni segítséggel, autóval jut el T-ék házába. A harminc oldalon keresztül (Moldova 1984/1977:93–123) tartó T.-blokk ezzel az idézettel ér véget: „Hallom, más szakmákban másképp szokás, kilépnek a gyárkapun, és mindent elfelejtenek, de én nem tudom felfogni, hogy létezhet, hogy az emberek otthon is nem a munkájukban élnek tovább." (i. m. 123)

T. J. emberi kapcsolatairól mindent elmond az alábbi idézet (és a nő-képéről is elég sokat):

> Testi-lelki jó barátom sohasem volt, az élettapasztalat azt mutatja, hogy vissza szokott ütni. Ismertünk barátokat, akik *olyan jóban voltak, hogy szinte egymás asszonyát használták* [kiemelés tőlem – D. Cs.], a végén mégis összeverekedtek a kocsmában. (Moldova 1984/1977:123)

A „saját-csoport" meghatározásában nem véletlenül fogalmaztam ilyen nehézkesen: tipikusan „nem-értelmiségi (attitűdöket felmutató)" férfiakról van szó, mert bár egy részüknek nyilván volt diplomája, mégis egyfajta stilizált „melósimidzset" jelenítettek meg, és bizonyos megvetéssel beszéltek az értelmiségről általában, vagy az értelmiségi szakmákat betöltőkről.

A *diplomás* Moldova *műveiben megjelenített*[377] attitűdjeit talán jól mutatja ez a kis jelenet: fél 8 körül ért oda egy kapitánysághoz, ahová egy – késésben lévő – nyomozó őrnaggyal beszélt meg találkozót erre az időpontra.

> A kapus közölte, hogy az őrnagy még nem érkezett meg, közben bizalmatlan pillantásokkal méregetett, nemcsak az előtérből küldött ki, hanem utasított, hogy ha várakozni akarok, menjek át az utca túlsó oldalára. Szó nélkül elvonultam, soha nem szerettem azokat a riportereket és egyéb „művészeket", akik portásokkal állnak le kötekedni, alapelv, hogy aki ötezer forintnál kevesebbet keres,[378] annak hivatalból igaza van, azt már beszámították a fizetésébe is. (Moldova 1988:24–25)

[377] Fogalmam sincs, milyen Moldova egyénisége „a valóságban," a mindennapi életben, és még csak kísérletet sem tettem rá, hogy ezt kiderítsem.

[378] 1986-ban az egy keresőre (munkás és alkalmazott) jutó bruttó átlagkereset 6435 forint volt. (KSH 1996:195)

Fejet hajtva Moldova szerénysége előtt, azért furcsállanám ezt a társadalomképet: a pitiáner kötekedés *jog* lenne? Ráadásul, alapesetben minél többet keres valaki, annál több „joga" van, és ezért lenne méltányolandó az átlagkereset csaknem tizenkétszeresét kereső[379] Moldova „toleráns" gesztusa? Tartok tőle, e szónoki kérdésekre „igen" a válasz, legalábbis erre utal a szocialista rend őrének panasza egy másik jelenetben: „Mit szól hozzá: milyen hangon mert beszélni velem? És az a legszomorúbb, hogy *meg is engedheti magának, mert* [kiemelés tőlem – D. Cs.] egy zsebében több van, mint nekem a bankban." (Moldova 1988:123)

6.3.M2. A „lepu-kultúra" hősei.

A már említett T. J. utolsó útján „fájós térdével sziszegve felkapaszkodott a vezérállásba... Én is elkísérem az öreget Miskolcig és vissza – furcsa az öreg szót használni, hiszen a nyugdíjba vonuló mozdonyvezető csak tizennégy évvel idősebb nálam, a »fiatal író«-nál..." (Moldova 1984/1977:93–94) Amikor otthonában látogatja meg a nyugdíjas mozdonyvezetőt, „mintha tíz évet fiatalodott volna." (i. m. 104) Moldova születési évéből és a fenti információból kiszámolható: „az öreg" 55 éves lehetett.

Az elhasználtság, a betegség motívuma, a korai halál esélye újra meg újra visszatér a „saját-csoport" tagjaival beszélgetve. *„Mondja az orvos: Ötven év után már minden betegség bejelentkezik."* (Moldova 1984/1977:134) A hatóságok persze érzékelik a problémát: ezért „szűnt meg [például] a »Magyar Rendőr«-ben a »Halottaink« rovat. ... Hányan élik meg egészségesen az ötvenöt évet? Nálunk harmincból talán három, a többi mind tönkremegy." (Moldova 1988:144) A saját egészségükhöz/betegségükhöz való viszony pedig egyszerre tünet és negatív visszacsatolás:

> Erősen nagyothalló, egyelőre nem megy orvoshoz, *elrakja a betegségét* [kiemelés tőlem – D. Cs.] akkorra, mikor a felesége is nyugdíjba megy.
> – Akkor leszázalékoltatom magam. (Moldova 1988:106.)

A 6.1.3 alfejezetben volt már szó róla: 1960 és 1990 között éppen a fiatal és középkorú férfiak *még várható további élettartama* csökkent, egyes korosztályokban csaknem négy évvel; azok között, akik megélték a 60. életévüket, ez a csökkenés már lényegesen kisebb volt (6.13 és 6.14 ábra).[380]

[379] Legalábbis 1971-ben. A két adat egyikébe véletlenül botlottam (Papp 2015:240), az átlagkereseteket lásd KSH 1996:195.

[380] Nem lehet eleget hangsúlyozni, mekkora anomáliáról van szó: az utolsó másfél évszázadban, a világ valamennyi országában, szinte valamennyi korszakában nőtt a születéskor várható élettartam (ami

Ugyancsak egyszerre tünet és ok a folyamatos alkoholfogyasztás, szolgálatban, például mozdonyvezetőknél, akikre esetenként több száz ember életét bízták éppúgy, mint a rend őreinél. „...két-három üveg bort mindig tartottunk a ládában, egy-egy kortyot húztunk belőle" – a számos lehetséges példából azért ezt idézetem, mert itt Moldova is megkérdezte: „A főnökök mit szóltak?" A válasz: „Szerintem tudniuk kellett, hogy a népek isznak, azért hunyták be a fél szemüket, mert ital nélkül nem bírtuk volna a három-négyszáz óra szolgálatot egy hónapban." (Moldova 1984/1977:134).

Michael Stewart brit antropológus, aki 1982-ben jött először Magyarországra, és Moldova rendőr-riportjaival nagyjából egy időben tizenöt hónapig cigányok között végzett résztvevő kutatást (Stewart 1993:11), ilyen élményeket emelt ki az országgal való ismerkedés korából: „az összeölelkezés a barátokkal a budapesti peronon, *a kötelező feles* [kiemelés tőlem – D. Cs.] a pályaudvar valamelyik olcsó büféjében, amellyel be lettél fogadva." (Stewart 2000:9).

Ráadásul: nem volt elég „objektíve" lepusztultnak lenni, ezt meg is „kellett" jeleníteni, például az öltözködés segítségével. Csak ízelítőképpen, lásd az akkor már egyfajta médiacelebnek is számító rendőrtiszt megjelenését: „kinyúlt pulóverében és kopott bársony farmernadrágjában Tonhauser sokkal inkább emlékeztet egy kiöregedett sportolóra vagy a józsefvárosi tereken álldogáló vagányokra." (Moldova 1988:196)

Igaz, a rendőrök komoly állami segítséget kaptak a lepukkadtság megjelenítéséhez:

> Az elegáns környezetben, [a Ferihegyi repülőtéren] különösen szembeszökő, hogy a járőrök egyenruhája kopott és gyűrött.
>
> – Már ennyire lehordták?
>
> – Az az igazság, hogy nem is olyan régen kaptuk, de már a második mosás után kifakul vagy elváltozik rózsaszínűre, vasalni pedig szinte lehetetlen. Az emberek, ha felszólítjuk őket, sem hajlandók igazolni magukat, mert munkásőröknek néznek minket benne.
>
> Mint a rendőrök általában, ők is a műbőr kabátra panaszkodnak leginkább.
>
> – A hidegben úgy megmerevedik, hogy az ember mozdulni sem tud benne... Ha kapunk egy pofont, csak megköszönni tudjuk, visszaadni nem." (Moldova 1988:119)

---

a gyakorlatban egy generáció születési évében meghaltak átlagos életkorát jelenti.) Magyarországon például 1941 és 1949 között a férfiak esetében több mint 4 évvel javult, noha volt közben egy második világháború is; a Rákosi-korszakban – amelynek mélypontján alacsonyabb volt az életszínvonal, mint a Horthy-korszak utolsó békeévében – ez az érték tovább nőtt. (KSH 1996:221) Nem lehet eléggé hangsúlyozni: ha valaki a Kádár-korban „Nyugatról beszivárgó kapitalizmussal" akarja ezt „magyarázni", akkor el kell számolnia azzal is, hogy miért számíthatnak 7,76 évvel hosszabb életre a férfiak az igazi kapitalizmus bevezetése óta.

A magánszektorban sokkal könnyebb volt. Mint egy másik rendőr sóhajtotta: „sokan még irigylik is őket [a prostituáltak], mert jól öltözködnek. (Moldova 1988:225) Nem is beszélve – a könyvben *nem* így nevezett – LMBTQ-emberekről (lásd lenn).

6.3.M3. „Azok, tehát nem mi"

Általánosságban is elmondható, hogy bármilyen identitást jelentős részben, sokszor elsősorban a relevánsnak tartott *mások*hoz képest határozzák meg. Moldova „saját-csoportjára" minden egyes dimenziójában a másságcsoportok elutasítása jellemző:

A saját-csoport tagjai

- „nem-értelmiségiek" – következésképpen az értelmiségiek egyfajta negatív viszonyítási ponttá vált másság-csoportként jelenik meg (mint erről már volt szó).

A saját-csoport tagjai

- férfiak. Bár feltehetőleg a szexizmus terén Moldova *némileg* megtartóztatja magát, az eddig idézett (lásd „egymás asszonyát használni"), illetve az alábbiakban következő idézeteken túl ez a beszélgetés-részlet is tanulságos, egy többszörösen visszaeső betörő és a szerző között:

– Nőben nem szabad bízni. Ennyit tudhatna.
Belegondolok, és rábólintok:
– Igaz, ennyit tudhatnék. (Moldova 1988:72)

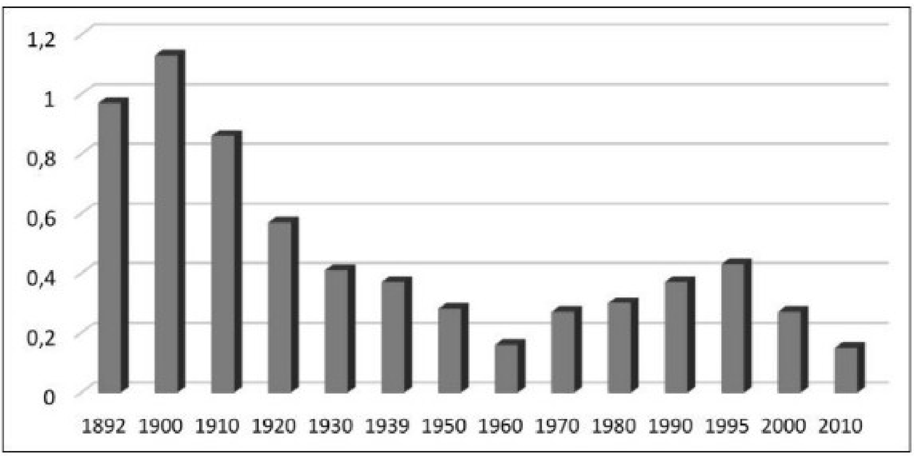
Egy kerületi rendőrkapitány mondja: „Mint minden szakma, mely társadalmi megbecsülésben háttérbe szorult, a bírói pálya is elnőiesedett..." – a kijelentés eddig még felfogható úgy is, hogy egyszerűen, semleges hangon leírtak egy folyamatot. Az alezredes azonban képtelen megállni, hogy ne egy olyan fordulattal folytassa, amelyet korábban „baromságnak" merészeltem aposztrofálni: „*emberölési ügyekben miniszoknyás lányok ítélkeznek* [kiemelés tőlem – D. Cs.]." (Moldova 1988:23)

A „saját-csoport" tagjai

- a negyvenes-ötvenes korosztályba tartoznak, amiből „a mai fiatalok" erősen negatív megítélése következik.

Mivel kamaszkorom és fiatal felnőttkorom egy része az 1980-as évekre esett, megint nem pusztán a szakirodalomból ismerem ezt az attitűdöt. A számos „jobbnál jobb" megnyilvánulás helyett egy sóhajt idéznék egy tizennyolc éves gyilkos meghallgatása után: „Nincs benne megbánás, *az ő generációjának nem sokat jelent a másik ember élete* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. Olvastam valahol, hogy egy amerikai gyerek tizennyolc éves korára már *tizennyolcezer gyilkosságot látott a tévében – a mi gyermekeink sem sokkal kevesebbet* [kiemelés tőlem – D. Cs.]." (Moldova 1988:441) Ebben a korszakban Magyarországon kettő – pontosabban, a korabeli fél-vicc szerint másfél – tévécsatorna volt, el nem tudom képzelni, hogyan jöhetett volna össze ennyi „látott gyilkosság".

Apropó: állandó toposz volt, hogy „régen" – tehát a Rákosi- és Horthy-korban vagy a dualizmus idején, mennyivel jobb volt a közbiztonság... A mítosszal szemben azonban a bűncselekmények száma csak az 1960-as években kezdett növekedni, de az 1980-as évekig az 1930-as évek szintjét közelítette meg ismét (6.15 ábra). Lehet, hogy Ferenc József királysága alatt is túl sok tévét néztek az emberek?

6.15. ábra. 10 000 lakosra jutó „emberölés és összes egyéb külső okok" következtében elhunytak száma, 1892–2010
Forrás: KSH 1996:226–227, az 1995 utáni adatok: KSH STADAT

A *Bűn az élet* írásakor kamasz nemzedék azóta az ötvenes éveibe lépett, és nyomasztóan sok tagja hasonló „bölcsességeket" mond például „a mai fiatalokról", meg hogy „bezzeg régen milyen közbiztonság volt", mint Moldova „saját-csoportja" annak idején. Nem mondhatjuk, hogy nincs valamilyen, a politikai rendszerváltásokon túlnyúló társadalmi-kulturális folytonosság Magyarországon.

A „saját-csoport" tagjai

- nem-cigányok – a romák/cigányok az egyik legerőteljesebben elutasított „másság-csoport".

Mivel erről már korábban részletesebben írtam (Dupcsik 2009a, 2018b), most csak a korábban használt „egy zsebében több van" történetet idézném fel teljes terjedelmében:

> Egy öreg cigány férfi jön a Népszínház utca felől, a főtörzs elébe lép, tiszteleg, és kéri az igazolványát. Zsíros, darabokra hullott személyi kerül elő a zsebéből. A rendőr csak az ujjai hegye között tartva megnézi:
>
> – Ebbe nem írtak be munkahelyet. Hol dolgozik?
>
> Az öreg egy kék útlevelet [ami tehát nyugati országokba utazásra is feljogosította a tulajdonosát – D. Cs.] vesz elő:
>
> –Tudniillik egy évig kint voltam Svájcban, csak a múlt héten jöttem haza.
>
> – Mit csinált kint?
>
> – Muzsikálgattam, amikor kedvem volt hozzá, ha nem volt kedvem, utazgattam, szórakoztam – az útlevelet lapozgató rendőrre néz. – Gondolom, maguknak is van ilyen, és mehetnek, ahová akarnak.
>
> A kötekedés nyilvánvaló, a rendőr komor arccal adja vissza az igazolványokat.
>
> – Ne lássam még egyszer ezt a személyit, cseréltesse ki. Jó éjszakát.
>
> Ha nem tartana tőle, hogy felírom, a főtörzsőrmester most biztosan mondana valamit, így csak megigazítja a derékszíját, és meghív egy üdítőre a félig már bezárt Szolnoki Halászcsárdába.
>
> – Mit szól hozzá: milyen hangon mert beszélni velem? És az a legszomorúbb, hogy meg is engedheti magának, mert egy zsebében több van, mint nekem a bankban.
>
> Próbálom mellékvágányra terelni a beszélgetést:
>
> – Mielőtt a rendőrséghez jött, mivel foglalkozott?
>
> – Érettségiztem, és kitanultam a villanyszerelő szakmát. (Moldova 1988:122–123)

Tisztázzuk: a rendőr még csak ürügyet sem próbált keresni az igazoltatáshoz – az egyetlen számba jöhető „indok" a férfi cigány volta lehetett. A valójában zaklatásnak tekinthető igazoltatásra a férfi visszaszúr, kihasználva, hogy éppen a rendőr kérésére vette elő az útlevelét, ráadásul a rendőrök utazási korlátozásairól korábban, szokatlan módon még maga Moldova is kinyilvánította, hogy a rendszer bornírt paranoiája mutatkozik benne, semmi más. Majd ugyanez a rendőr, aki *botrányosnak* tartja, hogy egy cigány látványosan többet keres, mint ő, és megalázónak, hogy nem tehet ez ellen semmit, még ugyanezen beszélgetésben

megjegyzi: „én is azzal keresem a nagyobb pénzt, hogy fusiban eljárok villanyt szerelni…" (uo.) Fusiban, tehát hivatalosan illegálisan. S ezt sem a rend őre, sem az ezt leíró Moldova nem találta problematikusnak.

Egyébként a zenész járhatott volna rosszabbul is, lásd egy másik igazoltatást: „egyiküket… *ismertem… de azért igazoltattam őket* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. – Nincs nálunk a személyi. – Akkor előállítom magukat." (Moldova 1988:146). Az előzetesbe helyezett gyanúsított pedig még rosszabb helyzetbe is kerülhetett:

> – Most már inkább akad kocsi[381] – mondja az egyik nyomozó –, de régebben folyton gyalog kellett járnunk nemcsak a városon belül, de az egész országban. Előfordult, hogy messze a keleti határról hoztam fel egy gyanúsítottat megbilincselve, az állomáson […] *odabilincseltem a váróteremben egy padhoz, és átmentem ebédelni a restibe.* Nyíregyházán át kellett szállnunk, addigra *megint megéheztem*, ott már nem hagyhattam a váróteremben az emberemet, *a ruhatárba adtam le megbilincselve* [kiemelések tőlem – D. Cs.].

Moldova tényleg zseniális, mert amikor azt hinnénk, a helyzet abszurditása fokozhatatlan, ő így folytatja: „[az éppen szolgálatban lévő rendőrök] óvatos oldalpillantásokkal felmérnek, úgy látszik, megbízható ember benyomását tehettem rájuk, mert beinvitálnak egy kocsmába, leülünk, egy-egy felest és korsó sört rendelnek." (i. m. 184) S a megbízható ember megírja a történetet, először az akkor 7–800 ezer példányban kinyomtatott *Népszabadság*ban folytatásokban, majd egy állítólag több mint félmillió példányban eladott könyvben.

A „saját-csoport" számára

- egy másik,[382] rendkívül hevesen elutasított másságcsoportot a melegek jelentik.[383]

Miért is? Egyrészt, mert a „homoszexuális bűnözés" kifejezéssel többször is találkozhatunk a rendőrriportban, és csak mintegy mellesleg, a 244. oldalon hangzik el először, hogy a homoszexualitás *önmagában* nem bűncselekmény. Másrészt többségük értelmiségi (!), harmadrészt pedig túlságosan ápoltak, adnak magukra, tehát megsértik a lepu-kultúra normáját *is*.

[381] Bár történetesen éppen ebben a jelenetben elutasította kérelmüket a főnökük, ezért tömegközlekedéssel indulnak el, hármasban az íróval.

[382] Bár a korabeli homofóbok számára megvolt a kapcsolat: „*leginkább a cigánygyerekeket kedveli – a homoszexuálisokat általában vonzza a barna bőr.*" (Moldova 1988:244)

[383] A könyv kizárólag a „*homoszexuális*" vagy a „*buzi*" kifejezéseket használja.

> – A homoszexuálisok valóban *komoly gondokat jelentenek a rendőrségnek?*
> – *Egyre inkább.* Egyrészt, mert sokan vannak, már jóval többen, mint a prostituáltak, csak Budapest területén harminc-negyvenezer él belőlük, és *a „kemény mag"-ot hetvenöt-nyolcvan százalékban értelmiségiek alkotják* [kiemelések tőlem – D. Cs.] [...]
> Néha elcsodálkozom, hogy milyen elképesztő vitalitás szorult beléjük. A nemi életük sokkal aktívabb, mint a normális alapállású férfiaké, és úgy látszik, ez a felfokozott hormonműködés konzerválja őket, törődnek a külsejükkel, a higiéniával, mint köztudomású, fürdőbe is gyakrabban járnak, ismerek hatvan év körüli homoszexuálisokat, akik tizenöt-húsz évvel látszanak fiatalabbnak a koruknál." (Moldova 1988:248–249)

Ráadásul a homoszexualitás „ragályos":

> a buzik... nem úgy élnek nemi életet, mint az átlagos férfiak: naponta egyszer... Jó, akkor hetenként egyszer. *A buzik, ha rájuk jön, húszpercenként lerohannak az utcára „friss hús"-ért, és felviszik magukhoz* [kiemelés tőlem – D. Cs.]." (Moldova 1988:172)
> Ami a távlatokat illeti, említettem már, hogy ezek a felszedett személyek is bemelegednek, szenvedélyes homoszexuálisokká válnak, tágul a kör és növekszik a tábor. (i. m. 248)

A kései szocializmus korában nem a fent idézett rendőrtiszt volt az egyetlen, aki úgy vélte: aki egyszer kipróbálta a homoszexualitást, abba se tudja hagyni. Szentágothai János anatómus professzor, aki a Moldova-riportok megkezdése előtti évben még az MTA elnöke volt, egy később (1991) megjelent cikkében érdekes módon *jeleníti meg* a homoszexualitás addiktív voltát:

> *Úgy van ez, mint a kábítószerekkel* [kiemelés tőlem – D. Cs.], legyen az a civilizációnkban régóta megszokott alkohol, ártatlanabb vagy komolyabb nehéz kábítószer (hard drugs), ún. „crack" (kokainsav-szívás) – egyetlen tapasztalat elég, hogy az illető végleges rabjává váljék. A homoszexualitás terén is számtalan esettanulmány mutatja, hogy *többgyerekes »tisztes családapák« egyetlen átlumpolt éjszaka után fedezik fel:* „Ez az én egyetlen lehetséges életformám." *Ez ellen egyetlen védelem van: Ne kísérletezz a lelkeddel!* [kiemelések az eredetiben – D. Cs.] (Szentágothai 1991:54)[384]

[384] A szerző konzekvens: a kriminalizálást semmiképp sem ajánlja, viszont a (művészi) szublimálást, az elfojtást, illetve a nyilvánosság teljes kizárását fenntartások nélkül (főleg Szentágothai 1991:55–56). Miközben jóval kiterjedtebb jelenségnek látja, mint Moldova rendőrei, „az emberek egyharmadánál már nyomokban jelentkező és közel 10%-ukban szinte lebírhatatlan nemi preferenciáról" ír. (Szentágothai 1991:55)

Sosem értettem: állítólag heteroszexuális, az egyneműek közti szexet elítélő személyek gyakran elképesztő mértékben felértékelik a homoszexualitás vonzerejét a különneműek közötti szexhez képest. Arról nem is beszélve, hogy egy ilyen „függőséget" kiváltó jelleg és a homoszexualitások úgymond „szexuális hiperaktivitása" rövid időn belül „láncreakcióhoz", a melegek többségbe kerüléséhez vezetne. Ha megengednek egy kis matekozást:

- ha egy homoszexuálisnak évente „csak" négy új partnere van, és – mint Moldovánál olvastuk – „ezek a felszedett személyek is bemelegednek, szenvedélyes homoszexuálisokká válnak, tágul a kör és növekszik a tábor" (1988:248), és e visszafordíthatatlanul „megfertőzött" személyek is négy partner/év sebességgel „terjesztik a kórt" – négy melegből hány homoszexuális „keletkezik" mondjuk tizenkét év elteltével? A válasz: több mint 16 millió [pontosan: 16 777 216].
- A korábban idézett „szakértői" „húszpercenként"-becslés... hm, ha valakinek naponta „csak" négy órán át van ideje húszpercezni, az is *évi átlag* 3285, heti átlagban 63 új partner lenne. Mivel a humorérzékemnek is van határa, még a gondolatkísérlet kedvéért is számoljunk „mindössze" heti 5 új partnerrel – ez az érték tizenkét évvel később hány homoszexuálist produkálna? Nyilván az Ön okostelefonján is van számológép, de ha nem akar ezzel bajlódni, íme: a 9,5 után 28 nullát kell még írni. Kicsit több mint a fent említett budapesti „30–40 ezer".

6.3.M4. „Család csak egy van... szerencsére." (Snoopy)

Végül: a „saját-csoport" családról és gender-szerepekről vallott felfogásáról lesz szó. E ponton érdemes felidézni a korábban utalt „a családban is kell álcázás", vagy Berendi „ebből sosincs vitám otthon, a munka az első és kész" megnyilatkozásokat. Különösen tanulságos T. J. mozdonyvezető családdal és genderrel kapcsolatos fejtegetése. Megemlíti, hogy a *második* felesége 1945 januárjában belehalt a szülésbe, 1946-ban vette el jelenlegi, harmadik feleségét. Moldovának feltűnt az egyik kifejezés, rákérdezett, és így megtudta: igen, volt egy első feleség is, de ő fiatalon, két év után meghalt tüdővészben. (Moldova 1984/1977:111)

– *Dolgozik a felesége?*
– Az asszony éljen a családnak, sok kellemetlenség van abból, ha ő is dolgozik, elkerülik egymást a férjjel, és csak levélben találkoznak, előbb-utóbb összekocolódnak.

A mozdonyvezető feleségének éppolyan nehéz a szolgálat, mint a vezérnek magának. Hajnalban velem együtt felkel, nem kellene, de ő akarja berakni a táskát, hogy

minden a helyére kerüljön. Régen, mikor három-négy napig elmaradtunk egy vonattal, még azt sem tudtam neki megmondani, mikor vetődök haza:

– Honnan tudom, hogy mikor jössz? – kérdezte.

– Majd kopogok.

Én kilépek a kapun, ő visszafekszik egy-két órára, aztán a gyerekeket indítja. A ház, a kert, a gyereknevelés minden rámarad, éjszaka fél egyedül az üres szobában, *mégis mosolyogva kell hogy várjon engem.*

Sajnos, sok ember nem becsüli meg a feleségét. Régen is előfordult, hogy egy mozdonyvezetőnek *a felesége meg a szeretője* ugyanakkor vitte ki az ebédet a pályaudvarra, ott a mozdony előtt verekedtek össze, *de legalább a házasság kitartott* [kiemelések tőlem – D. Cs.]. Most, mióta sok kalauznő és vonatvezetőnő dolgozik, már a válások is megszaporodtak. Az utazó személyzet este megérkezik, mondjuk Oroszlányba, csak reggel indulnak vissza, van idejük összeszűrni a levet. Egy ötvenkét éves mozdonyvezető, akinek húsz évnél idősebb gyerekei vannak, teherbe ejtett egy kalauzlányt, elvállalta az apaságot, otthagyta a feleségét, és elvette a kalauzlányt. De kár is erről beszélni." (Moldova 1984/1977:112)

T. számára a női munkavállalás mintha csak arról szólna, hogy egyrészt szaporodik a házasságtörések száma, illetve, a nő nem tudja megfelelő szinten ellátnia a férj melletti szolgáltatásait. 1980-ban egyébként a 15–54 éves nők 6,8%-a volt nem-tanuló eltartott, azaz háztartásbeli. (Andorka–Harcsa 1990b:94)[385] A „csak leveleznének egymással" érv nem igazán vehető komolyan, mert akkor legalább írásban kommunikálnának egymással a házastársak. A fenti idézetet Moldova így folytatta (az eredetiben is zárójelben):

(Később, mikor négyszemközt maradtunk Tusornéval, őt is megkérdeztem a férjéről:
– Huszonkilenc éve vagyunk házasok, de még sohasem veszekedtünk. Ha valami vita támad, nem hallgat végig: Ezt ne is mondd tovább, mert összevesznénk – és kimegy a kertbe.) (Moldova 1984/1977:112)

Majd új téma következik. A technikának, amelyet makroszinten minden autoriter rendszer újra meg újra felfedez, nevezetesen, hogy ha nincs kommunikáció – nincs vita sem, úgy látszik, megvan a mikroszociológiai társadalmi bázisa is.

– Szakmabeli volt a feleséged?
– Igen, régi „bolsi" család.
– És a te családod?
– Az nem." (Moldova 1988:443)

385 A korosztály 73,2%-a aktív, 12,2%-a passzív foglalkoztatott volt.

A másik roppant érdekes családról szóló beszélgetés egy frissen elvált, R-nek nevezett rendőrtiszttel mintha azt támasztaná alá, hogy nem volt teljesen alaptalan az államszocialista rendszert a rendi társadalom örökösének tekinteni. Egyrészt: magánrendezvényről van szó, de – Moldován kívül – az összes résztvevő rendőr (vagy házastárs, aki igen gyakran szintén a szervnél dolgozik). Másrészt, itt a férfi előadásából úgy tűnik, hogy *a származása jelentette társadalmi tőke miatt* kezdetben a nő volt a domináns fél, és a férfi élte meg sajátos emancipációként, majd lázadásként a válásukhoz vezető folyamatot:

– És a házasságod?

– Azt szokták mondani, hogy: mi nem azt a nőt vesszük el, akit szeretünk, hanem azt, aki minket szeret, mert csak az fogadja el a rendőrt munkájával-életformájával együtt. Az én házasságomat viszont ideálisnak lehetett mondani. Már említettem: a feleségem régi „bolsi" családból származott, rokonai még az illegális kommunista pártban is dolgoztak. Engem vonzott ez a környezet, fel akartam nőni hozzájuk.

– És ők hogy fogadtak?

– Eleinte kissé gyanakodtak, ellenőriztek, utánam néztek, ha előléptettek vagy dicséretet kaptam, hamarabb tudták, mint én. *Addig volt erős a házasságunk, amíg a feleségem érezte, hogy felnézek rá és irányíthatott engem. Aztán* teltek-múltak az évek, *lassan én is megtaláltam a helyem a világban*, tudtam, hogy az én munkám éppolyan fontos, mint az övé, *ettől kezdve sokat vitatkoztunk* [kiemelések tőlem – D. Cs.].

– Végül min borult fel a házasságotok?

– Nevetni fogsz: azon, hogy megtanítottam vezetni. Igaz, hogy háromszáz órát gyötörtem, de a végén éppúgy a kezében tartotta a kocsit, mint én. Túlságosan is bízott a sofőrtudományában. Egyszer szilveszterkor jön haza a boltból, Kelenföldön laktunk a telepen, látja, hogy az autónk a ház mellett parkol, eszébe jutott, hogy ez nem jó, mert éjfélkor mindenfélét ki szoktak dobálni az ablakokon, és pont ráesne a Škodánkra. Beült a kocsiba, látott egy szabad helyet, oda be akart állni, és összetört tíz másik parkoló autót. Kijött az URH, leszondázták: elszíneződött. A házban nagy volt a káröröm: „lám-lám, egy rendőrtiszt felesége!..." – ezt nem tudtam elviselni. Újév után bedobáltam a holmimat a bőröndbe, és elköltöztem. Ennyi az egész. (Moldova 1988:444–445)

E ponton már körbeveszi őket a többi rendőr, hallgatják a – számukra nyilvánvalóan nem új – történetet; egyikük itt teljesen magától értetődő módon átveszi a szót:

Egy vizsgáló elmélázva vörösbort tölt a poharakba:

– Igen, így van ez. Nekünk még a nőügyeinket is átjárja a keserű belügyi romantika. *Én a szeretőimet is úgy választom ki, hogy tudjak velük beszélgetni a munkámról,*

az ágyban nem akarom elfelejteni, hogy én elköteleztem magam, nincs visszaút, egyszer a fal elé állíthatnak [kiemelés tőlem – D. Cs.].

Szögezzük le: a beszélgetés után úgy három évvel többpárti választást tartottak Magyarországon, nem voltak „falhoz állítások", de még tömeges kirúgások sem, példának okáért a Kádár-kor egyik magas rangú rendőrtisztje később jobboldali kormányok belügyminisztere lett. Ha már a témánál tartanak, Moldova feltesz egy kérdést, amire nem is remélt választ – de kapott, méghozzá nem is akármilyet:

– Előfordul, hogy kapcsolatot alakítotok ki valamelyik kolléganőtökkel?
Őszintén szólva nem hittem, hogy választ kapok, de erre is felelnek:
– Előfordult. Néha heteket töltöttünk együtt itt bent, megkívántuk egymást, elmentünk egy estére valahová, de nem váltottam bérletet rá, hogy mindig, bármikor lefeküdjön velem. *Szerintem ez nem csalás, én azt tartom csalásnak, ha élek a feleségemmel, és éjjel-nappal egy másik nőre gondolok* [kiemelés tőlem – D. Cs.] – ez akkor is aljasság, ha fizikailag egy ujjal sem nyúlok hozzá. (Moldova 1988:444–445)

Ha nem akarok pszichologizáló vagy vulgáris magyarázatot adni a fenti megnyilvánulásra, és ha egyáltalán van annak általánosítható tartalma, akkor az a következő lehet: az 1980-as évekre a kommunista rendszer híveinek olyan intenzív, állandó racionalizálásra volt szükségük, hogy ezzel a magánéletben „sem tudtak leállni". Így a rendőrtiszt, aki megcsalta a feleségét, meggyőzi magát, hogy ez „nem csalás" míg a hűséges fantáziálás „aljasság" lett volna.

Az Olvasó talán sokallhatja az utolsó oldalakon a normatív kiszólások számát. Elnézést, de Moldova „saját-csoportja" határozta meg a gyermek-, kamasz- és fiatalfelnőtt éveim jelentős részét is, diákként, kamasz munkavállalóként egy szocialista nagyvállalatnál (fizikaiként), sorkatonaként (nem előfelvételisként, tehát megvolt a másfél év). Törekvésükért, hogy magukhoz asszimiláljanak, azóta szerzett fegyveremmel vágok vissza: *elemzem* őket.

S ha már a normativitásról van szó: Moldova számára „a rendőrviccek, kabarétréfák" *nem* a vicc, nem az (esetleg burkolt) kritika, hanem „a szállongó ellenpropaganda" kategóriájába tartoztak. (1988:111) Ennek alapján minek lehetne minősíteni az ő könyvét, ha nem normatív, sőt, politikai célokat szolgáló anyagnak, „propagandának"? Az egyetlen szerencséje, hogy riportalanyai „megbízható embernek ítélték," megnyíltak előtte, és olyanokat is elmondtak,[386] amit egy

[386] Utólag nem megítélhető persze, hogy a rögzítettek mekkora hányadát mondták *valóban így, vagy mondták egyáltalán* a riportalanyok. Apám az 1980-as években lőmester volt a Tatabányai Szénbányáknál, és egy interjúja miatt több kihallgatásra, pontosabban letolásra behívták a

„értelmiségi fazonnak" nem okvetlenül. Művei elsőrendű valóságismeretet tartalmaznak, de csak akkor, ha semmi mást nem akarunk *ezek segítségével* megismerni, mint hogy hogyan gondolkodtak a korabeli „egyszerű emberek."

6.4 Megszakítottság és folytonosság a társadalomban

6.4.1 „A múltat végképp eltöröljük"

A marxista ideológiában volt egy beépített anti-tradicionalizmus, sőt, múlt-ellenesség: az „ősközösség felbomlásától" egészen a kapitalista jelenig a történelem szenvedés, kizsákmányolás, és az ellene folytatott (osztály)harc felvillanásainak sorozata. A kizsákmányoló társadalmi rendszereknek megvolt a maga funkciója a történelmi fejlődés egy bizonyos fázisában, de ez megszűnt a legfejlettebb ipari országokban, ahol a népes munkásosztály állítólag karnyújtásra került a szocializmus kialakításától. A marxizmus 20. századi – lenini – továbbfejlesztése szerint ehhez akár 0 fős munkásosztály is elegendő,[387] ha a marxista pártnak elégséges fegyveres ereje van a hatalom megragadásához. A hivatalos felfogásból következett, hogy *a konkurens* (szélsőjobboldali) *totalitarizmust*, a fasizmus gyűjtőkifejezés alá szervezve, ugyancsak „a kapitalizmus érdekeit képviselő" típussá minősítették.

Konkrétabban, Magyarországon: a hivatalos marxista felfogás szerint 1918-ig lehetett némi funkciója a kapitalizmus kiépítésének, de miután megteremtődött az a munkásosztály, amely képessé vált a hatalom megragadására, és 1919-ben, a Tanácsköztársaság epizódjában ezt „bizonyította" is, a tőkés viszonyokra alapozó bármely rendszer csak „az Ellenség uralmát" jelenti. Ez határozta meg a Horthy-korszak képét, amelyet kezdetben gyakran le is fasiztáztak.

A Kádár-korszakban némileg „enyhült", de még mindig teljesen negatív maradt a korszak megítélése, miközben megjelent egy másik, de csak *részben* elítélhető

főnökei. Semmi politikailag kényes nem hangzott el, az újságíró pusztán bányatechnikai szempontból adott olyan baromságokat a szájába, amit valaki, aki akkor már majdnem harminc éve föld alatt dolgozott, semmiképp sem mondhatott.

[387] Magyarországon azért már legitimnek tekinthető mértékre volt „feltupírozható" a létszám: a Kádár-kor reprezentatív történelmi összefoglalása, a „Tízkötetes" szerint 1910-ben a magyar társadalom 42,5%-a „munkás" volt (Hanák 1978:428–431). Táblázatos formában ezt az adatot még a kiváló Romsics Ignác rendszerváltás utáni összefoglalása is megismétli (1999:50), noha már az átellenes oldal főszövegéből kiderül, hogy ezt az adatot nem veszi komolyan. (1999:51) A meghökkentő szám úgy jött ki, hogy az ipari munkássághoz (az össztársadalom 10,1%-a) hozzáadtak egy sor más társadalmi réteget, mint a mezőgazdasági munkásokat, napszámosokat, házicselédeket (?), vagy a sorkatonákat (??) is.

múlt: a Rákosi-korszak. Minden, ami jó(nak minősíthető) fejlemény volt 1945 után, a szocialista rendszer felvállalható fejleménye lett, míg minden, amit hivatalosan is rossznak minősítettek, az 1956-ban bukott Rákosi-rendszer bűne lett. Némi leegyszerűsítéssel, de túlzás nélkül: a Kádár-rendszer, minden (bevallott) hibája vagy működési zavara miatt „kiszervezte" a felelősséget a múlt egyik vagy másik korszakára – míg „övék volt" az ehhez képest lényegesen jobb akkori jelen, és a még csodálatosabbnak várt jövő.

E sorok szerzője szerint csúsztatásnál is több, inkább hamisítás „lemarxistázni" az 1945 utáni társadalomtudományos gondolkodás egészét – az azonban nyilvánvaló, hogy a súlypontok a világnézeti skála baloldali térfelére kerültek. Ennek a hangsúlyeltolódásnak ebben az alfejezetben egyetlen eleméről lesz szó: a progresszivista („haladás-párti"), anti-tradicionális, anti-konzervatív megközelítések fölényéről. Ez megközelítés, mint a fenti két bekezdésből is kiderülhetett, egybevágott a hivatalos ideológiai igényekkel, de nem „megrendelés" eredménye, hiszen, mint korábban láthattuk, a Horthy-korszakról „könnyű" volt kritikusan írni. A Horthy-rendszer(ek) kritikája terén még az egyetlen, magát a hivatalos ideológiától *bevallottan* distanciáló, de a nyilvánosságban mégsem elzárt áramlat, a népi írók is egyet tudtak érteni a hivatalos ideológiával.

A társadalomtudományok későbbi tradicionalista fordulata (→ 6.4.2) *előtt* azonban volt egy markáns kivétel: egy olyan szerzőpárosról lesz szó, akik kedvéért ismét – utolsó előtti alkalommal – kilépünk a szűkebb értelemben vett szociológia területéről.

6.4.2 Noé bárkájának utolsó fordulója

Lenyűgöző keletkezéstörténet: 1951-ben járunk, a Rákosi-diktatúra mélypontján, még Sztálin életében, már elkezdték erőltetni a birtokos parasztság téeszekbe kényszerítését (amelyről még nem lehet tudni, hogy csak 1958–60 között sikerül majd). Két néprajzkutató – Fél Edit (1910–1988) és Hofer Tamás (1929–2016) – ekkor döntött úgy, hogy – „az utolsó percben" – kutatni fogja azt a tradicionális paraszti életformát, amely minden bizonnyal most, a szemük láttára fog eltűnni.[388] Az elhatározásból egy másfél évtizedig tartó kutatás bontakozott ki, a Budapesttől százhúsz kilométerre fekvő Heves megyei Átányon.

[388] Igaz, a néprajztudomány „fel volt készülve" erre a feladatra: Herrmann Antal, Magyarországon az első – nemzetközi téren is az egyik első – néprajzprofesszora *már az 1890-es években* arról beszélt, hogy „most mintha egyszerre megszakadt volna az öröklött tradíciók folytonossága", és a tradicionális életet tanulmányozó néprajztudományt „Noé bárkájának" nevezte. (idézi Kós 1999/1957:21)

Szokatlan a publikálás története is: bár a kutatók nem voltak marginális helyzetben, nem voltak „disszidensek",[389] a hatalmas kézirat első kötete – valójában: inkább zárókötet-jellegű összefoglalás – Amerikában, Chicagóban jelent meg angolul 1969-ben (*Proper Peasants* címmel), majd 1972-ben és 1974-ben egy-egy kötet németül. Magyarul a második kötet jelent meg először, *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban* címmel, 1997-ben, majd az elsőként megjelenő kötet – 2010-ben. A harmadik kötetet (Fél–Hofer 1974) azóta sem adták ki magyarul. Úgy tűnik számomra, hogy nem annyira „a hatalom" akciójáról van szó, mint inkább a korábban (→ 6.2.3) Bourdieu alapján szakmai mezőnek nevezett szféra belső harcairól. Kósa László megnyilatkozása nem mond ellent ennek a feltevésnek:

> Mint diák, majd mint fiatal kutató az 1960–70-es években folyosói beszélgetéseken nemegyszer hallottam a kéziratok viszontagságairól, lektori jelentésről és följelentésről, intrikákról és irigykedésről, ellenzőkről és pártfogókról. Akkor az a benyomás rögzült bennem, hogy a hazai kiadást elsősorban személyi ellentétek akadályozták meg, amelyekhez eszmei-politikai vádakat társítottak. Természetesen nevek is elhangzottak. De ha Hofer, aki a legilletékesebb ebben az ügyben, hallgat, megerősítetlen értesülésekkel e sorok írója nem állhat elő (Bárth et al 1998:311)

Mindeközben a monumentális mű nagy nemzetközi szakmai sikert aratott. Hofer Tamás ugyanis teljes joggal írhatja a magyar kiadás előszavában: miközben magyar *néprajzosként* identifikálták magukat, de gyakorlatilag „az antropológia" eszköztárát is alkalmazták,

> bár ez a kifejezés [Magyarországon] még nem volt elfogadott [...] Egy ilyen európai falu, Átány, már szinte elképzelhetetlen volt az egykorú nyugati antropológusok számára. Meghökkentő volt számukra, hogy egy ilyen kis faluban több mint 400 ló volt, meglepő volt például az ember–ember közötti „archaikus" kapcsolatok működése. Így lettek az Átány-kötetek az amerikai és nyugat-európai egyetemek kötelező olvasmányai: a valamikori múlt, a közös történelem példatárát találták meg bennük. (Fél–Hofer 2010/1969:21–22)

E művek érvelésének akárcsak részleges ismertetése is szétfeszítené a rendelkezésemre álló kereteket (a szerzőkről és a néprajztudományi recepcióról lásd pl. Bárth et al 1998, Bausinger 1998; Fél–Hofer 2010/1969 „tradicionális család"

[389] Fél Edit 1938–1970, Hofer Tamás 1952–1972, majd 1992–1997 között a Néprajzi Múzeum dolgozója volt. (Fél–Hofer 2010/1969:26)

felfogásáról lásd Dupcsik 2015c:107–122) ezért itt csak a szerzőpáros által érzékelt, leírt, elemzett – és konstruált tradicionalitás kérdésére fogok összpontosítani.

Fél és Hofer bevallottan *nem tipikus* falut kerestek a saját jelenükben – hanem egy olyan falut, ahol sajátos körülmények hatására a lehető legnagyobb mértékben megmaradtak azok a tradicionális viszonyok, amelyek valaha tipikusak lehetettek (vagy inkább: valaha az ideált jelentette a parasztság többségének). Átányról úgy látták, hogy ilyen falu.

> Olyan községet kerestünk, ahol a társadalmi intézmények működése, az emberek közötti kapcsolatok stílusa lehetőleg sokat őriz a régi paraszti állapotból és viszonylag kevessé mutatja a fölbomlás, átalakulás jeleit. Nem átlagos községet kerestünk, mely a magyar faluk többségére jellemző utóparaszti típusokhoz tartozik, s ahol a paraszti életforma felbomlásának (depeasanting) folyamata előrehaladt. A községben megfigyelt, följegyzett anyagban szintén a régies vonásokra fordítottunk nagyobb figyelmet. (Fél–Hofer 2010/1969:26)

Pontosabban: a szerzők e túlélő tradicionális világot az átányi kisbirtokos, a nem nagyon gazdag, de nem is nagyon szegény parasztok között találták meg; ők az „átányiság" megtestesítői, és egyúttal a tradicionalitás hordozói. S bár a szerzők reflektálnak rá, szerintem pusztán ezzel nem oldják meg a problémát, amit az jelent, hogy a kisbirtokosok, az átányi „korrekt parasztok" kisebbséget alkotnak a faluban – *nagyjából hasonló arányban, mint az ország egészében*: 1935-ben a 715 számbavett átányi gazdaságból 435 (60,7%) kisebb volt öt holdnál. „A járással, tájjal, országgal való összevetés mégis *egy-két százalékkal vagy ezrelékkel kedvezőbb*nek [kiemelés tőlem – D. Cs.] tünteti fel Átány birtokmegoszlását..." (Fél–Hofer 2010/1969:67)

> Átányon a 15-20 holdas gazdaságoknál húzódik a határ, amely fölött a birtok kiegészítő kereset és munkavállalás nélkül eltarthat egy parasztcsaládot. 1935-ben az átányi birtokok mintegy 80%-a ennél kisebb volt [országosan: a birtokok 85%-a tíz holdasnál kisebb, további 8,8%-a tíz-húsz holdas – D. Cs.] s ugyanekkor a mezőgazdasági keresők 47,8%-ának semmi földbirtoka nem volt [országosan: 46% – D. Cs.]. [...] A[z 1945-ös] földreform után Átány lakosságának csaknem 90%-a földbirtokos lett, ezeknek a földbirtokosoknak a túlnyomó többsége, több mint 70%-a azonban továbbra is rá volt utalva földje megmunkálása mellett kiegészítő keresetre. (Fél–Hofer 2010/1969:69)

Sőt: az egy-egy család tulajdonában álló birtok („a föld", kint „a határban") is tipikusan fizikailag széttagolt. „Egyesek több felől örökölt, vásárolt földje 50-60

darabba volt tagolva." (Fél–Hofer 2010/1969:66) Korántsem mellesleg: a 19. század derekán Átány határának kevesebb mint 50%-a volt szántó, míg ennek aránya az első világháború előtt elérte a kutatás korabeli arányát, 71,7%-ot. (Fél–Hofer 2010/1969:58) Mivel ez idő tájt a népességszám gyakorlatilag stagnált,[390] a „tradicionális" birtokrendszer kutatott arányai egy modern kori belső terjeszkedés következtében álltak elő. A széttagoltság kérdéséhez tegyük még hozzá: az ún. belterület sem volt pusztán lakónegyed: a gazdasági udvar, az ún. ólaskert (istálló[k], esetleg birkahodály + kocsiszín, szerszámoskamra, kazlak, kút) általában fizikailag elkülönült a lakóháztól.

Felidéztem Szabó Zoltán leírását *A tardi helyzet*ből (→ 4.4.1) egy mindössze négy holdas gazda tavaszi napirendjét, akinek mindössze két tagban volt a földje,

- az otthonától való reggeli távozása és az esti hazaérkezés között tizenhét óra telt el,
- eközben öt órán át gyalogolt, megtett huszonhat kilométert,
- „bruttó" tizenkét órán át dolgozott (beleértve a napközbeni pihenés és napközbeni étkezés idejét is.) (Szabó 1986/1937:36)
- Fél és Hofer részletesen leírja (2010/1969:109–110) Kakas Józsefék egy munkanapját.
- Nyáron hajnali 02:00-kor kezdődött a munkanap, és este 21:00 körül feküdtek le, és a kettő között eltelt 19 óra nagyobb részében pedig gyalogoltak vagy dolgoztak – de ez náluk egy harmonikus és ősi életforma természetes velejárójaként jelenik meg. Korántsem mellesleg: *A család* című fejezet kezdeteként.

> Az átányiak, amikor magyarázni akarják egyes szokásaik régiességét, településformájuk ódivatú rendezetlenségét, arra hivatkoznak, hogy ők „régi község", az egész tájon két másik faluval együtt csupán ők vészelték át a „tatár és török háborúkat". A többi község mind későbbi település. (Fél–Hofer 2010/1969:41)

Ha a „tatár" a tatárjárásra vonatkozik, akkor ez kissé merész, mert a falu nevét több mint százhatvan évvel később említik először a források. (i. m. 39) Átány középkori életéről szinte semmit sem tudunk, csak például azt, hogy egy uradalomhoz tartoztak, ami egészen más helyzet volt, mint ami a 18. századtól jellemezte a falut. 1548-tól Átány török hódoltság alá került, és bár a *„Mi, korrekt parasztok..."* többször megjegyzi, hogy ez idő alatt is milyen stabil maradt a lakossága – de adatok idézése nélkül, viszont ehhez hasonló megjegyzésekkel:

[390] Pontosabban: az 1869-es érték 110%-a és 90%-a között ingadozott. (Fél–Hofer 2010/1969:74, illetve Dupcsik 2015c:119, 4. ábra)

„Átány népe szintén többször elfutott és évekre pusztán hagyta a falut. Utána azonban visszatértek." (i. m. 41) Amikor a térséget – Egerrel együtt – 1687 decemberében visszafoglalták, a falu „lakatlan volt. Egész Heves megyében – ahol a 16. században még 200-nál több falut írtak össze – ebben az időben még csak egyetlen falu volt lakott. [...] Átányra 1695-ben tértek vissza a lakosok." (i. m. 44) Az egyetlen, amit tudunk: ugyanazon a helyen volt egy ugyanolyan nevű falu a török idők előtt is – de semmit sem tudunk arról, hogy a lakosság mekkora része cserélődött ki esetleg ez idő alatt (akár többször is).

„Átány környékén 20-30 sugarú körben 8-10 olyan középkori település volt, melyek nem épültek újjá. Egyes régi települések újjáéledtek, de nem mint parasztfaluk, hanem mint uradalmi majorok." (i. m. 44) Minden arra utal, hogy Átány kivételes volt, és mivel ez volt a térség egyetlen protestáns faluja, ez azt is implikálta, hogy a környék katolikus településeiről jelentős protestáns szökés-vándorlás egyik kézenfekvő célpontjává válhatott (hisz' a három nagy telepítő – az egri érsekség, a káptalan és gr. Grassalkovich Antal – kizárólag katolikusokat hozott). „Az egyik iratból kiderült például, hogy csupán az északabbra fekvő Gömör megyéből 15 család költözött Átányra 1705–1720 között." (i. m. 44) Fél és Hofer egy megjegyzése, hogy idővel nőtt a falun kívüliekkel kötött házasságok aránya (i. m. 154), éppen az ő adataikkal cáfolható: szemben a 19–20. századdal, a 18. században a házasságok jóval több mint 30%-át külső házastárssal kötötték, tipikusan nem a környékről, hanem a Tisza-vidéki protestáns területekről (Fél–Hofer 2010/1998:350 alapján diagramon megrajzolva: Dupcsik 2015c:115, 2. ábra).

Abból, hogy homogén református faluról volt szó, egy sor, a térségre, illetve a történelmi Magyarország falvainak többségére nézve atipikus jellegzetesség következik. Például évszázadok óta egyházi önkormányzat létezett, a parasztok választották a lelkészt, közülük kerültek ki a presbiterek stb. Az iskolázottsági mutatóik sem „jellegzetesen tradicionálisak": iskolaügyekben is a „korrekt parasztok" szava döntött, az egyháztanács tagjaiként mentek Sárospatakra, és rendszerint hozták is a kiszemelt tanítót. A helyi tanítók évszázadokon át sárospataki harmad- és negyedéves hallgatók voltak, akik közül sokan megjárták Hollandiát vagy más nyugati egyetemeket, majd általában 3-3 éves átányi küldetés után visszamentek befejezni tanulmányaikat. Egy 18. századi forrás már két tanítóról tud, a 19. század legelejéről vannak adatok a lányok oktatására (i. m. 364 – vö. a dualizmus korabeli helyzettel → 3.2.2).[391]

[391] A modernizációval általában nő a paraszt- és munkásnépesség iskolázottsági szintje is, de a „tradicionális" Átány, paradox módon, ebben is kivételnek mutatkozott: „A 18. és 19. században szinte szokásnak tekinthető, hogy a jó tanuló gyerekek közül évente kettőt-hármat is – volt olyan év, mikor ötöt is – elküldtek Sárospatakra továbbtanulni. A sárospataki középiskola feljegyzései

A népesség korábban említett stabilitása részben a „fölös" népesség kibocsátásának eredménye – de mivel a születésszám – gyakorlatilag az országos mutatókkal párhuzamosan – folyamatosan, a Fél–Hofer-kutatást megelőző 60-70 évben mintegy felére csökkent (grafikon formában: Dupcsik 2015c:116, 3. ábra), nehéz elhinni, hogy az átányiak egyáltalán nem tudtak a fogamzásgátlásnak akár csak a lehetőségéről sem. Pontosabban: a kutatók mégis elhiszik ezt nekik, érezhetően nem tudják kritikai szemmel felülvizsgálni adatközlőik állítását. (Fél–Hofer 2010/1969:137)

A deklaratív kijelentéseken kívül tulajdonképpen egyetlen érvet vagy akárcsak példát sem kapunk, hogy *létezett-e egyáltalán* Átányon bármilyen, középkorba / kora újkorba visszanyúló folyamatosság, és ha esetleg igen, akkor ennek volt-e bármilyen jelentősége a kutatók által vizsgált „tradicionális" kor szempontjából. Ami gyakorlatilag a dualizmus és a két világháború közötti korszak, tehát egy (korai) modern periódus – a Rákosi-kor paraszti adatközlőinek szemével.

Ismét a terjedelmi okokra hivatkozva kérem az Olvasó bizalmát: amikor konkrét jelenségről, szokásról, intézményről stb. vagy azok valamely változásáról van szó, az adatközlők szinte mindig dualizmus kori eredetet adnak meg, sőt, néha még későbbit. Csak egyetlen példa: a szerzők tradicionális *bevonulási szokások*ról (Fél–Hofer 2010/1969:208–210) írnak, miközben másutt ők is megemlítik, hogy „[a]z általános hadkötelezettséget Magyarországon 1868-ban vezették be". Még érdekesebb az idézet folytatása: „Az emlékezetben fennmaradt még, hogy *valamikor* (1848 előtt) a katonaságot az *urak* [kiemelések az eredetiben – D. Cs.] állították ki." (i. m. 372) A nemesi felkelés intézményét valóban az urak, tehát a nemesség állította ki, de fennállásának utolsó csaknem egy évszázadában egyedül az 1809-es győri csatában vetették be, el is esett 791 nemesi felkelő. Miközben az állam által kiállított hadsereg, a huszonkét éven át egymást követő francia háborúkban összesen, a legóvatosabb becslések szerint is százhúsz-százötven ezer Magyarországról kikerült,[392] többségében jobbágyból lett katonát veszített. De ez egészen más típusú katonaság volt, nem terjedt ki mindenkire, viszont kezdetben halálig vagy lerokkanásig tartott, majd legalább tíz évig, és így tovább.

Miközben például a szerzők részletesen beszámolnak adatközlőik „önellátás"-ideológiájáról, ugyanolyan részletesen leírják a kiterjedt gazdasági kapcsolatokat, a kommercializálódást, a bankhitelek már 20. század eleji elterjedtségét, a

szerint a növendékek közt általánosságban sok parasztszármazású volt, arányuk a 19. század derekán 15-25% közt mozgott. Az 1870-es évektől azonban a parasztgyerekek szinte teljesen eltűnnek Sárospatakról." (Fél–Hofer 2010/1998:365)

[392] Csorba–Velkey 1998:35. A szerzők zárójelben megjegyzik, hogy más, szerintük megalapozatlan becslések szerint háromszázötvenezer magyarországi veszteség volt.

részben gazdasági, részben kulturális vagy társadalmi célú modern civil társadalom kialakulását stb.

A kötetből nem annyira egy „tradicionális világ" rajzolódik ki, mint inkább egy „Tocqueville-típusú" (1993 → 1.3) község.

Ha összehasonlítjuk Szabó Zoltán tardi (→ 4.4.1) és a Fél–Hofer szerzőpáros átányi vizsgálatát, kizárólag abból a szempontból, hogy mit írtak ők a tradicionális világról:

- nyilvánvaló különbségeket láthatunk Tard és Átány társadalmi-kulturális *mikro*klímájában is;
- de meggyőződésem szerint ennél is fontosabb
- a makrotársadalmi környezet megváltozása, és ennek következtében:
- kutatók és kutatottak viszonyának gyökeres megváltozása.

Mert bár Szabó Zoltán többször is kifejti, hogy szolidáris az általa vizsgált népességgel, hogy küldetésnek tekinti kutatását, hogy – bármennyire is egy „következmények nélküli országban" élt – leírásával hatást szeretne gyakorolni a közvéleményre –, mégis egy pesti nadrágos emberként jelent meg a Horthy-korszak magyar falujában. Talán nem felesleges másodszor is idézni: „Nehezen akarnak leülni, megszokták, hogy nadrágos embertől parancsot kapnak, amit állva kell fogadni, tisztességtudóan, levett kalappal, azzal a minden megnyilvánulásában várakozó és áhítatos jobbágy magatartással, amit annyira megtanítottak nekik a századok." (Szabó 1986/1937:37)

Szabó számára az 1930-as évek falvainak „tradicionalitása"

- vagy egy omladozó, nem működő maradvány volt,
- vagy a középrétegek nosztalgikus és hazug konstrukciója.

Fél és Hofer viszont akkor kezdte kutatását, amikor egy totalitáriánus diktatúra tudatosan és erőszakosan a tradicionális világ minden maradványának megsemmisítésére törekedett.

- az átányi parasztemberek tradicionalizmusa (≠ tradicionálissal) jelentős részben önvédelem volt, már 1945 előtt is, de utána különösen;
- a kutatókról pedig a parasztok meg tudták állapítani, hogy a maguk eszközeivel ők is ezen erőszakos „modernizálódás" *ellenzékéhez* tartoznak.

Jó példázat, szinte vizuálisan is megjelenik előttünk, egy 1945 előtt jelentősnek számító intézmény, a férfiak ún. „tanyázásának" szétverése. Hofer, a *Mértékek* rendszerváltás után írt előszavában megjegyzi:

> A férfiak esti „tanyázása" az istállókban például azért szűnt meg, mert *az utcán járőröző rendőrök beszóltak* oda, ahol fény volt az istállóablakban, és mint „engedély nélküli összejövetelt" *szétzavarták a jelenlévőket*... [kiemelések tőlem – D. Cs.] A családok, az egyes gazdaságok mikroszintjén érzékelni lehetett azokat a folyamatokat, amelyek ránehezedtek az egész magyar társadalomra és saját környezetükben a kutatókra is." (Fél–Hofer 1997/1972:XXII)

> Az Átányon lakók és a szomszéd falu lakói is tudják, hogy a község jobban megőrizte a paraszti élet régi rendjét, mint a táj többi faluja. Az átányi tejcsarnok kezelője – átányi születésű, de városon járt, olvasott parasztember – mondta a kutatóknak: „Kínáról olvastam, hogy kőfallal zárta magát körül, hogy megtartsa magát a saját szokásában. Ehhez hasonlítom én Átányt, csak azon gondolkodom, mi az a fal, ami megtartotta a régi valóságában. (Fél–Hofer 2010/1969:385)

Ironikus, mivel a tejszövetkezet egy tipikus modern intézmény volt, 1913–14-ben alakult, a jegyző kezdeményezésére, választott vezetősége volt, az Országos Tejgazdasági Felügyelőség alá tartoztak. (Fél–Hofer 2010/1969:331) „A fal" tulajdonképpen nem volt más, mint a falhúzás törekvése a „korrekt parasztok" részéről; a néprajzkutatók pedig maximálisan partnerek voltak e törekvésben.

> A kutatók mint magyar etnográfusok viszonylag könnyen és gyorsan be tudtak illeszkedni a vizsgált közösségbe. Az átányiak újságot, könyvet forgató emberek, legalábbis egy része a községnek tudja, hogy mi a múzeum (a szerzők ugyanis a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársai), mi a történelem, és a megbecsülés jelének veszi az érdeklődést saját falujának múltja és réginek mondott szokásai iránt. Több családnak is van továbbá városba került vagy városon lakó rokona, barátja, tanult ember ismerőse. Félig-meddig hozzájuk hasonló lett a viszonyuk a gyűjtőkhöz is.
>
> A kutatóknak kezdettől fogva kettős helyzete volt a faluban. Egyfelől mint az egész községnek, községi, egyházi elöljáróságnak megbecsült és félig-meddig hivatalos vendégei szerepeltek. Másfelől a két gyűjtő két átányi család vendége volt, és mintegy e családok vendégeként beilleszkedett e családok rokoni, baráti, szomszédi stb. kapcsolataiba. (Ha például a gyűjtők elmentek az istentiszteletre, Fél Editet a pap felesége mellett, Hofer Tamást a presbiterek közt megillette a megbecsült hivatalos vendég helye. De mehettek az őket vendéglátó család egy-egy tagjával is, ez esetben Fél Edit

háziasszonya mellett beülhetett az asszonyok kor- és lakóhely szerint őt megillető padjába, Hofer Tamás viszont fölmehetett a legények karzatára.)[393]

A kapcsolat az átányiakkal kétoldalú. Ahogy disznóölésre meghívják a gyűjtőket, illetve kóstolót küldenek nekik, úgy náluk szállnak meg, ha vásárolni vagy orvosi kezelésre a fővárosba jönnek. A sűrűn ismétlődő adatfelvétel mintegy 50-60 családdal hozott szorosabb barátságot, azonban a község valamennyi lakója ismerősként köszönti és fogadja lakásába a gyűjtőket. A község egészével teremtett kapcsolatot, hogy a gyűjtés későbbi szakaszában Átányon összegyűjtött tárgyakból kiállítást rendeztünk a faluban, illetve a község történetéről előadássorozatokat szerveztünk. Az előadásokat többször meg kellett ismételnünk, hogy mindenki részt vehessen rajtuk. (Fél–Hofer 2010/1969:26–27)

Sajnálom, hogy ilyen szakbarbár megjegyzéssel kell folytatnom: talán *túl jó* volt ez a kapcsolat. Pontosabban, amennyire segítette a kutatókat ez a jó kapcsolat, annyiban hátráltatta is őket. Egy analógiával élve: ahogy szakmailag is káros, ha egy orvos pusztán egy érdektelen sejthalmazként tekint a páciensre, az sem igazán szerencsés, ha túlságosan személyessé válik a kapcsolatuk. De talán jobb példa:

A néprajzkutatók szüreten voltak Átányon Orbán Ferencnél, kedves és bölcs adatközlőjüknél. Este koccintás közben egyikőjük azt kívánta a gazdának: „Adjon Isten olyan szüretet, hogy legyen Ferenc bácsinak 100 hektó bora..." „Az sok lenne" – felelte Orbán Ferenc – „annyit ne tessék kívánni, elég lenne 20 akó is."

Orbán Ferenc ezt a megjegyzést nem szerénykedésből tette. Vendégeinek a viselkedését akarta hozzáigazítani az átányi gondolkodáshoz és illemhez. *(Sok éves közvetlen kapcsolat és barátság nyomán jól tudta, hogy éppen az efféle megjegyzések szereznek örömöt nekik.)* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. (Fél–Hofer 1997/1972:1)

Emberileg felemelő lehet, de szakmailag aggályos, ha az adatközlő ennyire tudja, hogy mit akar hallani a kutató. Ha reflektálunk erre az attitűdre és erre a kapcsolatra, más fény vetül az ilyen epizódokra, amelyben ismét ugyanaz a személy a főszereplő:

Ki kell emelni azt a nagyfokú tudatosságot, rendszerességet és ambíciót, amivel egyes átányiak saját társadalmi intézményeikről beszéltek. Orbán Ferenc például a község belső telkeinek térképe elé ülve – amit korábban nem ismert – egyhuzamban el tudta mondani több mint ezer telek birtokosát és egy nemzedéknyi birtoklástörténetét. (Fél–Hofer 2010/1969:27)

[393] Fél Edit a „néprajzi jelenben" negyvenegy, Hofer Tamás huszonkét éves volt.

Paradox helyzet: mind „hívei", mind „kritikusai" a reflektált elvekkel, a tudatosított, új helyzethez igazítva folyamatosan változtatott szabályokkal, tervek alapján felépített új intézményekkel jellemzik a modern világot, és ennek pont az ellentétével a „tradicionális világot". Az Átány-kutatásban leírt „tradicionális világ" azonban inkább a modern tradicionalizmus terméke. (Tradicionalizmus alatt, a legegyszerűbben megfogalmazva, azt értem, amikor az egyének a tradicionális állapotot magasra értékelő általánosításokat, ideálokat, értékeket, normákat használnak társadalmi világuk felépítésekor, függetlenül attól, hogy világuk mennyire őriz *valóban*, „objektíve" tradicionális értékeket). Átány „tradicionális világa" nem „megfagyott hordóként" (→ 5.3.2) maradt meg a 20. század közepéig, hanem (az 1945 előtt tulajdonképpen elég sikeresen modernizálódó) átányi gazdák „jégszobra", azaz reflektált, tudatos konstrukciója[394] volt.

Okvetlenül hangsúlyozni kell azonban, hogy

- a parasztgazdák meglévő elemekből dolgoztak, legalább 1-3 nemzedékre visszanyúló[395] „alapanyagból," konstrukciójuk tehát nem teljesen „csinálmány";
- ez pedig a velük a konstrukcióban együttműködő néprajzkutatókat is segítette, hogy professzionális munkát végezzenek.
- Morális szempontból pedig lényeges, hogy egy elnyomó anti-tradicionalista hatalommal szegezték szembe ezt a konstrukciót.

Az árnyékát is szeretném elkerülni annak, hogy „csalással" vádolnám a két kiváló néprajzkutatót – egy társadalomtudományos alapművet alkottak meg. Csak éppen ennek értelmezésekor éppúgy figyelembe kell venni a tágabb és szűkebb társadalmi kontextust, mint a Horthy-korszak népi szociográfiái esetében.

6.4.3 A „tradicionalista fordulat" a magyar szociológiában

Ismét egy jelentős mű, amellyel méltatlanul röviden és egyoldalúan fogok foglalkozni: Losonczi Ágnes *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben* (1977) című könyvéről van szó.

[394] „A változást sejtették az átányi parasztemberek is. Ahogy egyre jobban kétségessé vált a saját életformájuk, úgy nőtt mintegy távlatuk, melyből rátekintettek s még meg tudtak fogalmazni, ki tudtak mondani olyan elveket, összefüggéseket, melyek korábban föltehetően kimondatlanul maradtak volna." (Fél–Hofer 1997/1972:17)

[395] Ez ugyanis már „bőven elég" ahhoz, hogy az emberek őszintén „tradicionálisnak" higgyenek valamit. A 21. század elején volt olyan diákom, aki a vérszerinti szülőkből és gyerekükből álló családot azonosította a „tradicionális családdal."

Átmeneti korszakban élünk, magyarázza a szerző, és eközben, *először úgy tűnhet az olvasóknak,* hogy a múlt tisztán negatív, a jelen problémáit az okozza, hogy még nem haladtuk meg teljesen a múltat, illetve vannak tévelygések is a jövő felé haladva – de látható, hogy az irány alapjában véve jó.

> Már túl vagyunk az évszázadok merevítette, soha nem változtatható társadalmi renden, és átlátunk a mozgékonyan fejlődő, rugalmas társadalmi alakulatokba; már túl vagyunk a legszűkösebb létszintek tömeges felemelkedésén, de még innen vagyunk, hogy általános legyen a jólét. Középen vagyunk a szükséglet és a fogyasztás szintjén is... de [legalább] a tömeges nyomor, a törvény rendjére emelt éhezés vallással igazolt magabiztosságán már jócskán túlhaladtunk. (Losonczi 1977:29)

Az első benyomást azonban maga a szerző oszlatja szét, meglehetősen határozottan:

> Szokás nálunk megbélyegző módon említeni „a múlt káros örökségeit", pedig a múltnak vannak a mát építő pozitív segítő értékei, és ugyanakkor vannak a mai értékekkel szemben álló magatartás- és erkölcsi sémák is – éppen úgy, mint a mának. Sommásan elítélni mindazt, ami a múltban létrejött, mélyen társadalomellenes, történelmietlen, és félrevezetően hamisít. (Losonczi 1977:59)

Nemcsak egyszerű deklarációról van szó, hanem a szerző kutatásai során kikristályosodott általánosításról, amely konzekvensen érvényesül, a csaknem nyolcszáz oldalas könyv egészében. A szerző, a rá annyira jellemző elegáns érveléssel mutatja ki, hogy az értékrendnek még azok az elemei is, amelyeket a rendszer szeretett volna saját alkotásának tekinteni, a múlt elevenen élő örökségének a részét képezik. Egyik „kedvencem" a könyvben, amikor a korabeli ideológia és közbeszéd egyik homokzsákjáról, a „kispolgárról" ír: gondolatmenetét Lenin-idézettel kezdi (Losonczi 1977:167–168), hogy aztán lépésről árnyalja a képet, s megágyazzon az ilyen kijelentéseknek:

> Az uralkodó értékelvek: a munka tisztelete, a kispolgári munkaetika és önfogyasztó, sőt önpusztító energiája. [...] Valójában mi sem áll távolabb ettől a társadalmi rétegnek nem nevezhető elég vegyes összetételű képződménytől, mint a „kispolgárság" – ... [pontosabban] közhely jellemzője, a laza, önös hedonizmus –, amelyet olyan szívesen és egyszerűen bélyegként illesztenek manapság a semmivel sem törődő, maguknak vígan élő, mindentől elzárkózó emberekre.
>
> Ezt a réteget tehát a szakma becsülete, a szakmára épített tulajdon, a tulajdonra épített pozíció, a korlátlan idejű munka, saját munkaerejének és idejének végtelen

kizsákmányolása, szívós életképesség s a szorosan tartott, megtartóztatott anyagi gazdálkodás módja és ennek megfelelő kemény erkölcs jellemzi – hiszen ezek nélkül még rövid ideig sem képes fennmaradni. (Losonczi 1977:181)[396]

Talán túl kritikusnak tűnhetett, ahogy a Moldova-féle „saját-csoportról" írtam – de Losonczi a legjobb példa, hogy ebben a korban, laikusok számára is érhető nyelven és érvekkel is lehetett írni ezen csoportról, társadalmi szerepéről, „uralkodó pozíciójának" illúziójáról és valóságáról – nem pedig az elhatárolódások és gyűlöletek hálózatán keresztül meghatározva a csoportot:

...a történelem benne él az emberekben. De vannak közvetítői és fenntartói ennek a rendszernek. A korfában világosan láthatjuk: elsősorban arról a nemzedékről van szó, akik középkorúak és a középkorúaktól „felfelé" helyezkednek el. Generációs „szituációja" miatt ráadásul éppen kora, léte, tapasztalatai, társadalmi és demográfiai helyzete – mondhatnánk –, pozíciója miatt, ez a réteg a normát adó, közvetítő, sőt a normát *diktáló* [kiemelés az eredetiben – D. Cs.] korrétegekhez tartozik. Következésképpen a „hatalmon belül" van az értékek átadásánál, a szocializációs szisztémában. Ezt a szó szoros értelmében kell vennünk, mert ők ma az apák, anyák, sőt ők nevelték az apákat, anyákat... Ugyanakkor a vezetők is ebből a korcsoportból kerülnek ki, kétharmaduk tartozik ide, tehát a múltat legközvetlenebbül átélt vagy első közvetítéssel átélt generációk, akik a múlt történelmi jelenlétét saját életükben érzékelik. (Losonczi 1977:58–59)

A korszak egy sor más művében felfedezhető ez a „tradicionalista fordulat." Nem véletlenül lett az 1980-as évtized olyan szerzők és (esetleg újra felfedezett) műveik népszerűségének kora is, mint

- Szűcs Jenőé (1981), aki – betű szerint – ezeréves társadalmi és kulturális tendenciákkal magyarázza, miért tartozik régiónk inkább a Nyugathoz, mint a tőlünk keletre elterülő, Oroszország által meghatározott régióhoz;[397]

[396] Az idézet folytatása: „Közösségi értékei között a családra orientáltságnak középponti fontossága van annál az egyszerű oknál fogva, hogy a család nélkül fennmaradása is kétséges. A család nemcsak »meleg fészek«, hanem termelőerő és termelési közösség is, csaknem »ingyen« rendelkezésre álló munkaerő. Így van ez mindenekelőtt a parasztoknál, de ugyanez a helyzet a városi, falusi kisiparosoknál is. A szakma fontossága, a szorgalom elismerése, a becsület nélkülözhetetlensége és bizonyítása, a családközpontúság mindennek az alapja és a célja." Tóth Olga szerzőtársammal bizonyos mértékben ezt a gondolatmenetet próbáltuk folytatni (Dupcsik–Tóth 2008, 2014), tehát megkülönböztetni a család különböző jelentéseit és jelentőségeit. A család intézménye értéktételezések, de ugyanakkor hétköznapi ideológiák „kultikus" tárgya is, lehet menedék, de „börtön" is, erőforrás, ugyanakkor olyan ökológiai fülke, amelybe bizonyos korok bizonyos társadalmi mechanizmusai szinte „belepréselik" az egyéneket.

[397] Az ún. régió-vitáról lásd még Dupcsik 1997c, 2000a, illetve kifejezetten Szűcsről: 2012a.

- Bibó Istváné (→ 5.4.1), aki fontos kései tanulmányában megfogalmazza: „Az urak szabadsága egy fajtája a szabadságnak, a középkor csak ilyen hierarchizált és tagolt szabadságokat ismert, de szerencsés esetben az urak szabadsága elvezethetett a mindenki szabadságához." (Bibó 1986a:100–101);[398] vagy
- Hajnal Istváné, aki szerint a Nyugat kora középkortól kibontakozó fejlődésének lényege racionalizmus és tradicionalizmus egyfajta egyensúlya. Hajnal szerint ugyanis roppant fontos, hogy Nyugaton a szokásszerűség, a hagyományos kötelékek ereje „elég erősek arra, hogy a jogfejlődést állandó szabályozó munkára késztessék, a polgárnak, a szabad embernek fogalmába felvévén olyan jogokat is, amiket az antik nem ismert, s amik az egyénnek helyzetét biztosítják az erősebbeknek hatalma ellen... [Nyugaton] ez a konzervatív vonás nem engedte idő előtt felbontani a természetes társadalomkötelékeket, a polgárjogot az emberszám üres jogává tenni, ami mindig az erősebb hatalmát jelenti." (Hajnal 1988:61–62)[399]

1989-re, amikor már kézzelfogható közelségbe került a szocialista rendszer közeli összeomlása, és nem csak Magyarországon, *már* teljessé vált a szociológia „tradicionalista fordulata", ugyanakkor erős jobboldal híján *még* nem sajátította ki a múltra való hivatkozást a politika sem. A *zseniálisan felületes*[400] Hankiss Elemér így fogalmazta meg a gondolat lényegét:

> A késő 19. században a gondolkodó emberek egyik alapvető élménye az volt, hogy az emberi individuum korántsem olyan szabad, mint azt korábban gondolták. Felismerni vélték azt a tényt, hogy az emberi fejlődés a történelem vastörvényeinek van alávetve. A legutóbbi két-három évtizedben a kelet-európai népek ezzel valami homlokegyenest ellenkezőt tapasztalhattak: a történelem védelmező és felszabadító erejét... A történelem a maga tehetetlenségi nyomatékával és feltartóztathatatlan folyamataival megvédte őket, legalábbis részben, egy voluntarista hatalmi elit önkényétől, önkényes beavatkozásaitól. Korlátozta a hatalmon levők mozgásterét, és meghiúsította utópisztikus programjaikat; megnyitotta az utat a társadalom előtt arra, hogy kibontakozzék

[398] Igaz, ugyanebben a tanulmányában pontosan és illúziók nélkül megállapítja, hogy ez a „szerencsés eset" Európában gyakorlatilag csak Angliában és Hollandiában állt fenn.

[399] Lásd még Hajnal 1942, 1982; érdemes Hajnal Istvánt Mannheim egyik fontos művének (1994/1927) nézőpontjából újraolvasni.

[400] Nem sértőnek, mint inkább dicsérőnek szánom a minősítést. Katonaságtól frissen leszerelve, de még az egyetem előtt Hankissé volt az első szociológiai könyv (1985), amelyet olvastam. Olyan hatást gyakorolt rám, amilyet egy professzionálisabb megközelítés nem lett volna képes – ezért lehetett Hankiss korabeli írásain (főleg: 2012/1978, 2012/1982, 1989, de nagyon szeretem ezt a korai és rövid vitaindítóját is: 1974) keresztül a szocializmus korabeli szociológia egyik leghatékonyabb népszerűsítője.

a hatalom szorításából. ...ami természetesen nem jelenti azt, hogy – másfelől – történeti tényezők és folyamatok nem játszottak volna fontos szerepet abban is, hogy a kelet-európai országok mai veszélyes kényszerpályájukra sodródjanak, illetve e pályán maradjanak. (Hankiss 1989:14–15)

6.5 A „hatalomra került" munkásosztály, „vállalkozók", „polgárok"

6.5.1 A „tiszta típusok" és a történelem nem éppen tiszta sodrása

A két rendszer, tehát a kapitalizmus és a szocializmus, legalábbis ideáltipikus változataiban, inkompatibilis egymással, tűz és víz, nem lehet azokat „elegyíteni".

- Az ideáltipikus kapitalizmusban – legalábbis hívei szerint – az „Adam Smith-féle" racionális, önérdekérvényesítő, haszonmaximalizáló egyének konkurenciaharcából áll össze a leghatékonyabb gazdasági rendszer, amely ugyanakkor a legigazságosabb is.
  - (A ténylegesen létező kapitalizmus kritikusai számos diszfunkcióra tudnak rámutatni, például, hogy olyan egyenlőtlenségek alakulnak ki, amelyek újratermelik magukat, s ezek gyakran illúzióvá változtatják a „legrátermettebbek kapják a legtöbbet" elvet; vagy rá tudnak mutatni arra, hogy a rendszer optimális működése időnként tömegek kizsigerelésével, vagy éppen „feleslegessé" minősítésével jár stb.)
- Az ideáltipikus szocializmusban – legalábbis hívei szerint – a gazdasági- és társadalmi döntések minden szinten a racionális, igazságos, hosszú távú szempontok által motivált állam által meghatározottak, az intézményes és egyéni cselekvők feladata ezen állami tervek és döntések végrehajtása, maximális odaadással, a célokkal és eszközökkel teljes mértékben azonosulva.
  - (A ténylegesen létező szocializmus kritikusai számos diszfunkcióra tudnak rámutatni, például, hogy a rendszer irányítói képtelenek annyi információt megszerezni, amennyire szükségük lenne, miközben a ténylegesen megszerzett információmennyiséget is eltorzítják annak gyűjtése időszakában, majd nem tudják hatékonyan felhasználni azt; hogy a rendszer irányítói képtelenek az indoktrináció és a fegyelmezés kombinációjával elérni a szükséges munka-motiváció kialakulását; hogy a puha költségvetési korlát és a növekedés-fixáció miatt a rendszer szükségképpen pazarol, s csak a hiány újratermelésében hatékony stb.) (6.4 táblázat)

A *ténylegesen létező* szocializmus azonban különbözött annyira az ideáltípustól, hogy működhettek benne piacgazdasági szegmensek is. Itt és most e jelenségnek természetesen elsősorban a társadalomtudományi (és ma már történelmi) vonatkozásai érdekesek, de legalább említésképpen ki kell térni az ideológiai/politikai szempontokra is.

6.4 táblázat. Az ideáltipikus kapitalizmus és az ideáltipikus szocializmus összehasonlítása

	Ideáltipikus kapitalizmus	Ideáltipikus szocializmus
Ideológia	az önérdek követése legitim, ha betartják a *fair* verseny, a törvényes konkurenciaharc szabályait; a legitim magánérdek követése → a „közérdek" optimalizálása	az önérdek követése illegitim; a verseny legfeljebb a „közérdek" szolgálata érdekében elfogadható (munkaverseny stb.); „közérdek" követése → a magánérdek optimalizálása
Makroszint (társadalmi rendszer)	domináns tulajdonviszony és koordináció	
	magántulajdon, piaci koordináció, elvben egyenlő felek tranzakciói	(kvázi-)állami tulajdon, bürokratikus koordináció; hierarchikus, vertikális viszonyok
Mezoszint (intézmények)	a hasonló erővel rendelkező gazdasági egységek kapcsolatának paradigmatikus esete	
	a verseny vagy a kölcsönös előnyökön alapuló szerződéses viszony	együttműködés vagy a párhuzamos tevékenység, az egységesnek tekintett gazdaságirányítás instrukciói/utasításai alapján
Mikroszint (egyén)	a rendszer de facto előírásaihoz alkalmazkodó egyén	
	érdekkövető, haszonmaximalizáló	követi a (központilag meghatározott, egységesített és monitorozott) előírásokat, célkitűzéseket és normákat

Az ortodox kommunista felfogást Lenin fogalmazta meg: „A kisüzemi termelés állandóan, minden nap minden órájában, magától és tömegméretekben szüli a kapitalizmust és a burzsoáziát." (Lenin 1974/1920:6) Igaz, éppen Lenin volt az, aki néhány hónappal később, nem hogy *kis*üzemi magántermelést, de igazi kapitalizmust vezetett be az addig az ún. hadikommunizmus által jellemzett Szovjet-Oroszországban, pl. külföldi koncessziók engedélyezésével (Új Gazdaságpolitika, orosz rövidítéssel: NEP). Mivel ezt *bevallottan* a mindent felülíró

első számú cél, a hatalom megtartása érdekében[401] tette, a későbbi kommunisták egyaránt hivatkozhattak a kategorikusan megfogalmazott elvre éppúgy, mint a „pragmatikus" elvfeladó politika precedensére is.

És a szocialista országok közvéleménye és/vagy értelmisége hogyan viszonyult a „kapitalizmus újraéledésének" réméhez vagy reményéhez? Attól függ, ki és *mikor*. Szelényi Iván korábban említett újosztály-koncepciója (→ 6.2.4) önkritikus felülvizsgálatában így idézi fel az elmélet megalkotása körüli szellemi klímát:

> Emlékszem, mennyire befolyásos volt ezekben az években [az 1968-at megelőző egy-két évben és a követő mintegy fél évtizedben – D. Cs.] a budapesti értelmiségi körökben a „szakemberek uralmának" eszméje... Azt tapasztaltam, hogy a műszaki értelmiségiek, például fiatal mérnökök általában az ifjú radikális filozófusoknál és szociológusoknál kevésbé ragaszkodtak a marxizmushoz és az ideológiához. Nem nagyon nevezték magukat „kommunistának" vagy „marxistának",[402] s rendszerint mindaddig megpróbáltak kívül maradni a párton, amíg az nem veszélyeztette a karrierjüket. Még bírálták is a „szocializmust", ám emlékezetem szerint a legjellemzőbb bírálat így hangzott: „A szocializmus csodálatos rendszer. Az egyetlen probléma a kontraszelekció [itt: tehetségtelen, hozzá nem értő emberek vezető posztra kerülése]. Ha a megfelelő emberek ülnének a megfelelő helyeken, a világ legjobb rendszere lenne." ...Amikor Konráddal *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvünket írtuk, azt gondoltuk, ez csak annyit jelent, hogy a rendszer jó lenne, ha az értelmiség van hatalmon – a szocializmussal csak az a baj, hogy a hatalom nem az értelmiségé. (Szelényi 1990/1986–1987:62–63)

[401] „Az új gazdasági politika azt jelenti, hogy a kötelező terménybeszolgáltatást adóval váltjuk fel, hogy jelentős mértékben visszaállítjuk a kapitalizmust. Hogy milyen mértékben, azt nem tudjuk. [...] Gazdálkodjanak mindannyian. ...ott lesznek önök mellett a külföldi tőkések, a koncessziótulajdonosok és a bérlők is... ott fognak önök körül nyerészkedni. Csak nyerészkedjenek, önök meg fognak tanulni tőlük gazdálkodni, és csakis akkor tudják majd felépíteni a kommunista köztársaságot. [...] Ne feledjék, hogy... elszegényedett szovjet országunkat nem szocialista Franciaország és nem szocialista Anglia veszi körül... most ezeknek az országoknak egész fejlett technikája, egész fejlett ipara tőkések tulajdonában van, akik mindent elkövetnek ellenünk. [...] Kulturálatlanságunk folytán nem tudjuk frontális támadással elpusztítani a kapitalizmust. Ha magasabb volna kulturális színvonalunk, egyenesebb úton meg lehetne oldani a feladatot... Szükséges, hogy a tömegek tudatára ébredjenek ennek... És itt merül fel a kérdés: tanult-e a nép a kapott leckékből. Legnagyobb sajnálatunkra erre a kérdésre csak nemmel felelhetünk. Ha tanult volna, sokkal gyorsabban, sokkal rövidebb úton juthatnánk el a nagyipar megteremtéséhez." Lenin a „politikai oktatással" foglalkozó kommunisták kongresszusán, 1921. október 17-én. (1966:227, 234–235) A politikai felelősség kérdése fel sem merült, hiszen a külföldiek és a saját „színvonaltalan népük" tehettek az egészről.

[402] Az *Álmodozások kora* című filmben (Szabó István, 1964) hangzik el a jellegzetes párbeszéd:
Oláh Jancsi: „Te... te kommunista vagy?"
Halk Éva: „Igen. És te?"
Oláh Jancsi: „Én mérnök vagyok."

Másfél évtizeddel *Az értelmiség útja* után Szelényi már bevallja, hogy „túláltalánosítottuk tapasztalatainkat" és „a bürokrácia konokabbnak, a hatalom megosztására és a kompromisszumra kevésbé hajlandónak bizonyult, mint jósoltuk". (1990/1986–1987:66–67) Párhuzamosan, valószínűleg egymást gerjesztő folyamatokban a magyar értelmiség is radikalizálódott, egyre inkább kiábrándult, nem hogy a hatalommegosztás, de a szocializmus megreformálhatóságának lehetőségéből is.

> 1975-ben elképzelhetetlennek tartottam a kapitalizmus restaurációját, s biztos voltam benne, hogy ilyesmit egyetlen reformer sem akar. Ma már nem vagyok ebben ennyire biztos. Amikor magyar barátaimat és kollégáimat faggatom, alapjában véve háromfajta választ kapok tőlük, s ezek egyike sem megnyugtató annak, aki nem szeretne tőkés restaurációt látni.
>
> - Az ilyen kérdésekre a legradikálisabb fiatal közgazdászok némelyike elmosolyodik, és azt mondja: „Igen, az egyetlen megoldás a kapitalizmus. A szocialista gazdaság sohasem működött, és nem is fog." Nem emlékszem, hogy 1975 előtt hallottam volna ilyen véleményt, az elmúlt három évben azonban többször is alkalmam volt hallani.
> - Az idősebb és kevésbé radikális közgazdászok fejüket rázzák, és ezt mondják: „Micsoda ideologikus kérdés! Mi a különbség? Számít is az?"
> - A legidősebb, magukat még mindig szocialistának nevező közgazdászokat éppúgy zavarba ejti a kérdés, mint engem, s azt mondják, nem lehet előre tudni. „Ki tudja? Lehet, hogy restaurálják a kapitalizmust, lehet, hogy nem, de nincs túl sok választásunk. Előre kell haladnunk a piaci reformokkal, amelyek a gazdaság szívében megszüntetik a redisztribúciót és a bürokratikus koordinációt. Mással is próbálkoztunk, de semmi sem sikerült." (Szelényi 1990/1986–1987:75–76)[403]

(Igaz, Szelényi már itt „megágyaz" a későbbi „önkritika önkritikájának" [1992/1988:15–16] is: „Szegő Andreának valószínűleg igaza van: nincs akkora különbség a kapitalista restauráció és az új osztály között; ezek az új osztálybeli emberek egyik napról a másikra tőkésekké tudnának válni." i. m. 75)

Az 1990 után fejlemények ismerete, véleményem szerint igenis fontos lehet a késő Kádár-kor jelenségeinek értelmezésekor (és nem csak normatív megítélésekor), de egyelőre tegyük félre ezt a nézőpontot. A második gazdaság[404] zavarbaejtő

[403] Tartalmi elemeken nem változtattam, csak pontokba tördeltem az idézetet.

[404] Az e sorok szerzőjére jelentős hatást gyakorló Kornai János fogalomhasználata kivételesen nem meggyőző: „A szakirodalom egy része a »második gazdaság« elnevezést használja arra, amit ez a könyv »informális gazdaságnak« nevez. A szerző azokhoz csatlakozik, akik a következő megkülönböztetést alkalmazzák: az első gazdaság mindaz, amit a klasszikus rendszer hivatalos

jelenség: legális, féllegális és de jure illegális, de gyakran megtűrt magángazdasági tevékenységek képlékeny körvonalú konglomerátuma. Népszerűségét – nem művelői, hanem a tágabb értelemben vett szociológiai gondolkodás képviselői körében – bizonyos mértékben éppen az magyarázza, hogy az 1970–80-as években nagyon változatos módon lehetett értelmezni:

- az államszocialista rendszer elveivel azonosulva fel lehetett fogni pusztán pragmatikus – remélhetőleg ideiglenes – engedménynek, ami pusztán segíti az embereket, hogy jobban éljenek, s ezáltal erősítette a rendszert.

Például a mezőgazdasági kistermelésben, a téeszesített parasztoknak engedélyezett minibirtokokon (az ún. háztájiban). Ez egyébként, a korabeli – és gyakran későbbi – közvélekedéssel szemben, egyáltalán nem számított hungarikumnak: a Szovjetunióban pl. 1965-ben a téeszparasztok háztájiban, a megművelt föld 1%-án állították elő a hús 40%-át és a tojás 67%-át. (Kornai 1993:112) Bulgáriában (1985-ben) a megművelt földterület 12,8%-án tenyésztették a csirkék 37%-át, a hús 46,6%-át és a tojás 53,1%-át. Romániában (1965-ben) a megművelt föld 6,5%-a nyújtotta a burgonya 35,1%-át, a gyümölcs 45,2%-át, valamint a hús 43,1%-át (Hunya 1990:151–153). A szovjet tömb országaiban azonban – Lengyelországot nem számítva, ahol eleve nem is szerveztek téeszeket – a tendencia az volt, hogy az 1980-as évekig fokozatosan visszaszorult a háztáji jelentősége (noha az élelmiszerellátás egyáltalán nem javult).

- Fel lehetett fogni a második gazdaságot úgy is, mint amely egy új társadalmi modell előképe, bázisa, lehetősége; egy radikálisan megreformált szocialista és/vagy az (állam)szocializmus és kapitalizmus közötti harmadik utat képviselő társadalomé.

> *...nem a kapitalizmus restaurációja megy végbe, hanem egy új szocialista társadalmi formáció van kialakulóban* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. Ez az új formáció egy olyan vegyes gazdaság, amelyben a domináns bürokratikus újraelosztási koordinációs mechanizmushoz (vagyis etatista termelési módhoz) mindinkább olyan piaci koordináció (vagyis kisáru-termelési mód) járul, amelyben a polgárosodás, vagyis kispolgárrá

ideológiája »szocialista szektornak« minősít, azaz a bürokratikus állami és szövetkezeti szektor, a második gazdaság pedig a hivatalosan engedélyezett családi kisüzemekből álló formális magánszektor és az informális magánszektor összessége." (Kornai 2012/1992:118) Ily módon azonban az „informális gazdaság" egy „formális" és egy „informális" részből állna, miközben meggyőződésem szerint a két szféra minden szinten egymásba csúszott, illetve szimbiózist alakított ki. Az elnevezések „logikájánál" is fontosabb azonban, hogy a közgazdász Kornaival szemben e sorok szerzője a szociológusok által gyakrabban használt „második gazdaság" fogalmát próbálja újragondolni.

válás alternatívát kínál a társadalmi rétegződés káder-proletár tengelyével szemben. (Szelényi 1992/1988:28)

Ironikus: Szelényi Iván még könyvének (1992/1988) címében is a *Harmadik út* kifejezést használta, igaz, egyrészt, kérdőjellel ellátva, másrészt *a magyar fordítás* címében. Az eredeti angol címben ugyanis *(Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary)* két kifejezés is kifejezetten a kapitalizmusra utal.[405]

- Végül fel lehetett fogni a második gazdaságot úgy is, mint amely a polgári társadalom előképe, bázisa, lehetősége.

Volt tanárom, a kitűnő Ludassy Mária figyelemre méltó *eszmetörténeti longue durée*-be helyezi felfogásának változását:

meg kell gyónnom, hogy a hagyományosan szintén előkelő helyen szereplő *tulajdonjog* [kiemelés az eredetiben – D. Cs.] természeti jogként való tiszteletét 20–25 évvel ezelőtt biztos nem vallottam olyan büszkén és egyértelműen... [Később azonban] a tulajdonjog és a polgárlét „konstans konjunkciójának" kérdését kénytelen voltam átgondolni, és 200–300 éves késéssel arra az eredményre jutni, mint Locke és Adam Smith, Condorcet és Benjamin Constant: *a tulajdonosi szabadságot éppúgy „restaurálni" kell egy európai értelemben vett polgári kibontakozás követelésekor, mint politikai szabadságjogainkat, mint a gondolatszabadságot...* Eddig a polgár mindig a szabadságharcos „citoyen"-t jelentette számomra, ezentúl *kénytelen voltam a bourgeois-t is rehabilitálni* [utolsó két kiemelés tőlem – D. Cs.], mivel Magyarországon a honpolgárok hősi harcai sorra elbuktak, ám az önző burzsoá gazdasági szubverziója sikeresnek bizonyult. (Ludassy 1990:735)

Miközben Szelényit bevallottan Juhász Pál (Manchin–Szelényi 1990/1985:379; lásd még Juhász 1991) inspirálta a „megszakított polgárosodás" koncepció átvételében; időnként azonban mintha úgy látná, hogy kollégája inkább az *állampolgárosodást* hangsúlyozza.

[405] Az *entrepreneurs* = vállalkozók megfeleltetés egyértelmű lett volna, de a magyar *polgárosodást* nehéz más nyelvekre fordítani. A magyar polgári kifejezés és képzett alakjai jelentésükben sokkal árnyaltabbak, mint a francia tulajdonos polgár *(bourgeois)*: állampolgári *(citoyen)* öntudatot éppúgy implikálhat, mint bizonyos életmódot, életstílust, habitust, mentalitást stb. Jellegzetes módon azonban az akkor már két évtizede angolszász nyelvterületen élő és szociológusként működő Szelényi Iván sem talált jobb kifejezést a polgárosodásra, mint az *embourgeoisement* (1992/1988).

> Amikor beszélgetéseink során arra kértük Juhászt, hogy magyarázza meg, miért gondolja, hogy a polgárosodás nem a kapitalizmus restaurációja, ismételten visszatért a „közösségi érzés" és az új vállalkozók „civis kötelességérzetének" témájára. Még a legsikeresebb vállalkozók sem akarnának különösen meggazdagodni, mert *a polgárosodás eredményeként megszűnt a falun belüli kaszt jellegű megosztottság, és az egalitarianizmus vált uralkodó normává* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. (Szelényi 1992/1988:77)

Bár megközelítőleg sincs annyi tapasztalatom a falusi terepmunkában, mint Juhász Pálnak, mégsem érzem meggyőzőnek, hogy „az egalitarianizmus vált [volna] uralkodó normává" a késő Kádár-kori falvakban. Egyrészt, „nem logikus", hogy egy nemzedék alatt eltűntek volna a falusiakat tagoló társadalmi különbségek (→ 4. és 5. fejezet szinte egésze). Sőt, *fél* nemzedék alatt, hiszen például Fél Edit és Hofer Tamás Átány-kutatása az 1950-es években, majd a következő évtized első felében zajlott (→ 6.4.2) Átányban szigorú, kidolgozott, nemcsak a családokig, de egészen az egyes egyénekig lebontott presztízs-hierarchia érvényesült, amit a templomi ülésrend[406] mintegy objektiválva meg is jelenített. (Fél–Hofer 2010/1969:83–89, az ülésrend részletes, kétoldalas ábrája: 86–87) A szigorúan hierarchizált ülésrendet az egyház is hiába próbálta megreformálni.

> Egyes előkelő [kiemelés az eredetiben – D. Cs.] padok megostromlása mintegy családi erőfeszítések célja és a társadalmi emelkedés elismerése lehet. Még az 1950-es évek elején is elhangzott fiatalasszonyok szóváltásában: „Én azért csak jobban mentem férjhez, mint te, mert engem az első padba vezettek, téged a másodikba." […] A templomi ülőhelyválasztás szimbolikus jelentőségét példázhatja, hogy 1948-ban a helyi kommunista pártszervezet titkára ünnepélyesen beült a községi bíró helyére. (Fél–Hofer 2010/1969:89)

Pápay Zsuzsa (1989) – a kötetben említett utolsó néprajzi kutatás, amely akár a 6.4 fejezetbe is kerülhetett volna – az 1980-as évek mátravidéki falujában úgy találta, hogy szigorú státushierarchia uralkodik, amelyet éppen a „felül levők" próbálnak tagadni vagy bagatellizálni, bár érezhetően önvédelmi reflexből, a kuláküldözésekre (→ 6.3.2) emlékezve:

[406] A hierarchia intézményesített megjelenítésére nem is lehetett más lehetőség, a faluban *is* érvényesülő familista (→ 4.3.1, 4.4.1, ill. Dupcsik–Tóth 2008, 2014; Dupcsik 2012b) izoláció miatt: „Átányon az élet általában kis csoportokban, rendesen a családi körben folyik. Húszan, harmincan is ritkán gyűlnek össze. A faluban egyetlen olyan hely van, ahol virtuálisan a község minden, legalább iskoláskort elért lakójának helye, méghozzá pontosan meghatározott helye van: a templom." (Fél–Hofer 2010/1969:83)

> Rangot csak a család hosszan tartó jó vagyoni helyzetével lehet kivívni. […] A ranghoz tehát kell: vagyon, morál és múlt. Múlt nélkül nincs rang. Mindent: vagyont és tisztességet az idő érlel, igazol, vagy cáfol.
>
> És itt kapcsolódik bele a régen volt föld nagysága. Ez egyfelől közvetlenül határozza meg a rangot, mondván: benne a vagyon és a morál egyaránt felhalmozódott („nem herdálták el"), másfelől közvetetten: a valamikor meglévő földterület nagysága még hatással van a mai vagyoni állapotra is. A föld- és a ranghelyzet kapcsolatára akkor derült fény, amikor egyenesen megkérdeztem: elveszíthető-e rang? A vélemények megoszlottak. A jó ranghelyzetűek többsége azt mondta, hogy igen, a rossz ranghelyzetűek többsége viszont azt állította, hogy nem. A jó ranghelyzetűek azzal indokolták a válaszukat, hogy a rangot a föld adta, s most, minthogy nincs föld, nincs rang sem. […] Idézet egy rangos apa és lánya közti párbeszédből:
>
> – Régen én voltam valaki. Az elsők között voltam. Tegyél az első csoportba.
>
> – De a mai kell!
>
> – Akkor tegyél az utolsóba. Sok mindent elvettek tőlünk. (Pápay 1989:29)

A rossz ranghelyzetűek „egy kicsiny csoportja" szerint is elveszíthető a rang, de jellegzetes bizonytalansággal, normatív módon, a kor Magyarországán éppen nem létező demokráciára hivatkozva:[407] „A rangot a múltból hozták, *a demokráciában már egyformának kell lenni* [kiemelés tőlem – D. Cs.]." (Pápay 1989:30) A „múlt továbbélésének" egy „gyönyörű" példája a történet, amely szerint az első kommunista párttitkár el akarta érni, hogy a párttagok dolgozzanak helyette, „mert a titkárnak sok a dolga". Pápay szárazon megjegyezte, hogy itt „a feudalizmus legstabilabb intézményrendszere, a robot, majdnem találkozott a jövő társadalmával". (1990:53) Amikor Szelényi „rendinek" nevezi a szocializmus redisztributív struktúráit, az kevesebb ugyan, mint elmélet, de több mint metafora.

Visszatérve az 1980-as évek rangsorának történelmi meghatározottságaira: az „alsók" többsége ilyen szentenciákat hangoztatott:

> A régi kuláknak hiába vették el a földjét, a régi rangjuk megmaradt." „A tsz bejött, elvitte a vagyont, de a rang megmaradt." „Aki kulák volt, annak még ma is van tekintélye, s a tekintélyt nem vehetik el, mert amíg világ a világ, az mindig C. vagy M. marad. (Pápay 1989:31)

[407] „A politikai életben való szereplés nem rangképző forrás, az emberek nemigen vállalkoznak közszereplésre. Tapasztalatuk, hogy 1945 után a nincstelenek kerültek hatalomra, itt pedig a földhiányt morálisan is megítélik." (Pápay 1989:58)

A mátravidéki faluban tehát „egy hierarchikusan tagolt társadalomkép [áll előttünk], egy olyan kép, amelyet a társadalomban élők többé-kevésbé egységesen vallanak" (Pápay 1989:40), s amely hierarchia elveit jelentős mértékben inkább a múlt, mintsem a jelen határozza meg.[408]

6.5.2 Mítosz és (társadalmi) valóság: a polgárosodás elméletei

Szelényi fent idézett „a közgazdászok háromfajta válaszával" szemben, a magyar polgárosodás kifejezés – kihasználva a magyar szó számos jelentését – egyaránt utalhatott a kapitalizmus (perspektívájára), illetve egy kistulajdonosi, „harmadikutas" szocializmus víziójára. Ráadásul, Erdei Ferenc szisztematikusan összeértelmezett[409] polgárosodás- és „kettős társadalom"-koncepciója (→ 5.3.3–5.3.4) lehetővé tette, hogy egyfajta mélyre visszanyúló folytonosságot lássanak a politika szintjén rendszerváltásoktól töredezett 20. századi történelmünk mögé.[410] Tehát: 1945 előtt is, majd a szocializmusban is egyfajta „rendi"[411] társadalom létezett, amelynek kereteit a mindenkori polgárosodás folyamatai feszegették, tágították, hozták létre alternatíváját. Manchin Róbert és Szelényi Iván egyenesen „az elmúlt 300-400 évben" újra meg újra felbukkanó folyamat újbóli manifesztálódását látta a *„szocialista polgárosodásban"* [kiemelés tőlem – D. Cs.]. (Manchin–Szelényi 1990:379)

[408] A 2010-es évekből visszanézve, nem is a nem-helyben születettek kirekesztése a legérdekesebb (hiszen abban nincs semmi új → 3.2.5), hanem a szóhasználat tanulságos: „A nem helybeli születésűeket, *»az idegeneket«*, gyakran mint *»jöttmentek«*, *»bevándoroltak«*, *»ez se magyar«*, *»ezek mind külföldiek«* [kiemelések tőlem – D. Cs.] jelzővel illetik." (Pápay 1989:37)

[409] Félreértés ne essék: ez nem, vagy legalábbis nem okvetlenül jelent félreértést („csak" éppen a különböző elméletek túl „könnyed" összeillesztését; igaz, ez nagyon gyakori a szociológiában). Szelényi például egy gondolatmenetét azzal indítja, hogy vissza kell térni a korai Erdeihez, amikor ő még „azzal érvelt, hogy a magyar parasztok évszázadok óta polgárosodási pályán haladnak" (1992/1988:75). Szó szerint évszázadokról van szó, hiszen „a török időket" emlegeti, az ezt követő „tragikus megtorpanást" pedig: „Ez az egyetlen remény a dzsentroid jelen és egy pénzhajhász, a magyar társadalomtól idegen kapitalista jövő hibás dilemmájától való megszabadulásra." (i. m. 76) Ezt követően azonban Szelényi is reflektál Erdei fordulatára, tehát hogy utóbbi szerző később tulajdonképpen a polgárosodás helyett a proletarizálódás híve lesz.

[410] Diákként nagy hatást gyakorolt rám, amikor egy tanárom – Szigethy Gábor – arról beszélt, hogy az akkor kibontakozó (1990-es) lesz a kilencedik magyarországi rendszerváltás a 20. században. Utánaszámoltam: „stimmelt", még akkor is, ha nem számoljuk bele pl. a Horthy- vagy a Kádár-rendszer konszolidált szakaszába való átmenetet (ami pedig az akkor élt generációk szempontjából igen lényeges fordulatnak tűnt), vagy a kései Horthy-kor „rejtett rendszerváltását". (→ 5.1.1)

[411] Erdei hatásaként a „rendi" kifejezést ekkoriban nagyon gyakran idézőjel nélkül használták az egyik, vagy mindkét korszakra.

> *A szocialista vállalkozók* polgárnak nevezik azt a személyes tulajdonnal rendelkező vállalkozót, aki saját tőkéjét kockáztatva piacokon próbál szerencsét. Elismerem, a fogalom kissé unalmaska s kevéssé lelkesítő, hiányzik belőle a *citoyen*-polgár állampolgári, léleknemesítő, közösségi elkötelezettsége, vagy a nem tulajdonos, menedzser-vállalkozó *yuppie* [kiemelések az eredetiben – D. Cs.] világfisága. (Szelényi 1991:74)

Szelényi itt „ravaszkodik", ugyanis éppen ez a tömegesség, a „kisemberek millióira" a marxizmus erodálódása után is „objektívebbnek" tűnő gazdasági folyamatokra hivatkozás magyarázza a fogalom népszerűségét.[412] A polgárosodás-koncepció *nem marxista, de mégis „mélystruktúrákra" hivatkozó magyarázatot dolgozott ki* arról, hogyan haladható meg, változtatható meg *reálisan* ez a társadalmi szerkezet, ráadásul oly módon, hogy meggyőző és koherens magyarázatot véltek találni több millió ember számtalan mindennapi cselekvésére is. A háztáji, a maszekolás, a fusizás stb. ugyanúgy a mélystruktúrákba ágyazott ismeretelméleti és politikai alap képzetét (illúzióját) nyújtotta a szabadsághiánytól szenvedő értelmiségieknek, mint amelyet a „termelési viszonyokra" és „a munkásosztály történelmi szerepére" hivatkozás jelenthetett több generáció marxista értelmiségijeinek.

Három tanulmányomban is foglalkoztam a (szocialista) polgárosodás kiterjedt irodalmával (Dupcsik 1997a, 2008, 2018a), és nem látom értelmét ezek újrahasznosításának. A lényeg ugyanis könnyen összefoglalható: a korabeli elemzők jelentős része igen nagyra értékelte a polgárosodás / második gazdaság jelenségét, a szűkebben vett gazdasági élet szempontjaitól a politikai konzekvenciákon át az értékrendre tett, pozitívnak vélt hatásokig. (Igaz, voltak a korban is kritikai hangok, pl. Kemény 1991b/1987, Szelényi et al 1991). Csak ez utóbbi aspektust illusztrálnám, a kor reprezentatív *érték*kutatását kivitelező szociológusokat idézve:

> ...óriási jelentősége van az elmúlt másfél-két évtizedben a második gazdaság terjedésének. Milliós tömegeket tanít meg újra, vagy tanít meg először a fegyelmezett, átgondolt, szorgalmas munkára. Óriási lökést adna a modernizációs folyamatnak, ha ez a magatartásforma az elkövetkező évtizedben a gazdasági élet alapvető szektoraiban, az „első gazdaságban" is tért hódítana. (Hankiss et al 1982:322)

[412] Valamint a nyilvánvaló politikai áthallások is – a „polgári társadalom megteremtése" Magyarországon az 1830-as évek óta vonzó politikai program volt. Losonczi Ágnes találó összefoglalásában: „kettős tagadás és hármas igenlés erősíti a polgárosodás pozitív tartalmát: tagadja a nemesi, rendi társadalmat és tagadja a hierarchikus szocialista rendszert is", ugyanakkor igenli a jólét, a polgárjogok és a demokrácia igényét. (1993:99)

Egyetemista koromban rám is nagy hatást gyakorolt ez a felfogás, éppen ezért nehéz feldolgoznom: a rendszerváltást követő három évtized az optimista polgárosodás / „kettős társadalom"-felfogások utólagos cáfolatát hozta magával. A polgári értékek elterjedésére vonatkozó várakozások, a legeufemisztikusabban fogalmazva is, nem jöttek be. És míg 1990-ben azt hittük, hogy „versenyelőnyünk" lesz a második gazdaságot nélkülözni kénytelen többi szocialista országgal szemben, azóta szembesülnünk kellett azzal, hogy valamennyi tőlünk északra elterülő posztszocialista ország (köztük a történelmi Magyarország átlagnál szegényebb régiója helyén kialakult Szlovákia, vagy a Szovjetunióba kényszerített balti országok is) lehagytak bennünket az egy főre eső össztermék terén. Sőt: a vásárlóértéken számított egy főre eső GDP terén is, bár Románia egészének átlaga lemarad Magyarország egészéhez viszonyítva; Bukarest ugyanakkor lehagyja Budapestet, a két Magyarországgal határos erdélyi régió pedig lehagyja a két alföldi magyar régiót. (Eurostat 2019)

Korábban (→ 5.4.3) idéztem egy Kemény István által meginterjúvolt munkást, aki szerint az „lenne az igazságos, ha a kutató mérnök, kutató orvos jövedelme lenne a legnagyobb. Egy jó kutató keressen kétszer annyit, mint egy jó kohász." (Kemény 1990a/1971:155) Ha a „citoyen egalitarianizmus" vagy a családi kereteken túlnyúló szolidaritás gondolata nem is, a jövedelmi nivellálódás normája annál inkább gyökeret vert a szocialista Magyarországon. A gyakorlatban azonban a munkavállalók többsége, feltehetően nagy többsége arra törekedett, hogy többet keressen, mint amennyit egy ideáltipikus szocialista rendszer „kiutalt" volna számára.

A továbbiakban a „többet keresni" stratégiák típusait fogom sorra venni a kései szocializmus korában. Ezen tipológia követése keresztbemetszi az első/második gazdaság megkülönböztetését, és ez nagyon is jól van így.

- Egyrészt, pusztán a korszak „optikai csalódása" volt, hogy a „többet keresni" stratégia kizárólag a második gazdaságban (és a vezetők szűk körében) létezett, és hogy az erre törekvő, egyáltalán, a vállalkozókedvű, kreatív emberek szükségképpen itt kötöttek ki, miközben az első gazdaságban kizárólag a gépies utasítás-követés maradt, nyomott bérért.
- Másrészt, a fogalom bármennyire hasznos, amikor egymástól gyökeresen különböző tevékenységeket fog össze, megtévesztő is lehet, mert azt sugallja, mintha a második gazdaság a (kvázi-)államosított szocialista gazdaság egyfajta alternatívája lett volna, viszonylagos autonómiával és elkülöníthetőséggel.

6.5.3 A „többet-keresni" stratégiák nyomában

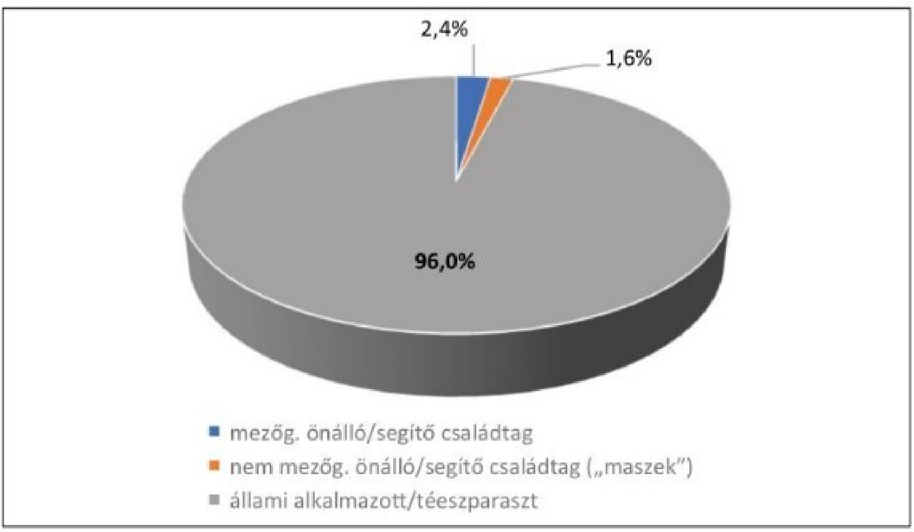
A *többet-keresni* stratégiák tipológiája, először csak felsorolásszerűen:

a) „maszek"stratégia;
b) „szimbióta" stratégiák;
c) „túlórázó" stratégia.

Kissé részletesebben:

a) A „maszek" stratégia.

Az egyik „tiszta" stratégia az állami szféra elhagyása lehetett a legális magántevékenység kedvéért. Ez az út azonban a Kádár-kori Magyarországon nagyon keskeny volt (6.17 ábra). A mezőgazdasági önállók sajátos csoportját nem számolva az 1970-es években a mintegy 5 millió foglalkoztatott közül alig 80-86 ezer ember volt volt „önálló vagy segítő családtag" (1,6-1,7%).

6.16 ábra. Az „önálló, segítő családtag" foglalkoztatottsági kategória aránya (%), 1980
Forrás: KSH 1996:89

Kornai János tömören összefoglalja, hogy az igazi magánszektor a szocializmus korában nem hogy a kapitalizmus előfutára lett volna, hanem kifejezetten az állami szektor diszfunkcionális működésén élősködött:

> A helyzet iróniája, hogy a magánszektor számottevő része éppen azért keres sokat, mert nem kapitalista, hanem „testidegen" szocialista környezetben, krónikus hiánygazdaságban dolgozik. A saját kocsiját vezető taxis vagy a sarki kis zöldséges az alsó középosztályhoz tartozik az Egyesült Államokban vagy Nyugat-Európában, míg a reformszocializmus országaiban a „gazdag" emberek közé tartozik (Kornai 2012/1992:456)

b) A „szimbióta" stratégiák.

Mint a 6.16 ábrán láthattuk: 1980-ban az összes dolgozó

- kevesebb, mint 4%-a *nem* volt állami alkalmazott/téesz-tag;
- az iparban, kereskedelemben és szolgáltatásokban dolgozó nem állami alkalmazottak aránya pedig csak 1,6% volt. (KSH 1996:89)

Ugyanakkor korabeli becslések szerint:

- a teljes munkaidőalap 33%-át a második gazdaságban dolgozták le;
- a javító/karbantartó tevékenységek esetében ez az arány 87% volt;
- a lakásoknak (lásd később) az 1970-es években mintegy kétharmadát, az 1980-as években több mint négyötödét magánerőből építették. (Kornai 2012/1992:463, Gábor R. – Galasi 1981)

A teljes munkaidőalap fogalmába ráadásul nem számolták bele

- a házimunkára, illetve
- a közlekedésre szánt időt – pedig ezek sem voltak jelentéktelen tételek.

A házimunkára fordított idő „eltűnt" a családnak nevezett mikrointézmény keretein belül. Mint már utaltam rá, 1980-ban a 15–54 éves nők között 73,2%-ra nőtt az aktív foglalkoztatottak aránya (a passzív foglalkoztatottakkal és a tanulókkal együtt: 93,2%, Andorka–Harcsa 1990b:94), ugyanakkor, ha a nők házimunkára és gyereknevelésre fordított átlagos idejét adott korszakban 100-nak vesszük, akkor – az alig magasabb foglalkoztatottsággal rendelkező – férfiak hasonló mutatója 1963-ban 35,2, ami 1986-ra 43,2-re nő. (Falussy 2004:94) Tegyük hozzá, a mutató növekedése részben a nők házimunkára fordított idejének csökkenése miatt következett be, a férfiak erre fordított ideje alig 7%-kal nőtt

ebben a korszakban. A 18–60 év közötti[413] férfiak 1986-ban átlagosan napi 103 percet fordítottak a háztartásra és a gyerekekre, míg a nők átlagosan 285 percet (1963-ban még 96:384 percet jelzett a mutató, Falussy–Vukovich 1996:72).

A munkába utazásra fordított idő pedig ugyancsak nem egyéni döntésektől, hanem erősen strukturális tényezőktől is függött. Ugyanis a szocializmusra jellemző „késleltetett városfejlődés" (Szelényi 1990/1981, Szelényi–Murray 1990/1985) következtében ugrásszerűen nőtt az ingázók száma és aránya: míg 1930-ban 141 ezer ingázó volt, 1960-ban már 613 ezer, 1980-ban 1 millió 218 ezer, tehát a foglalkoztatottak mintegy negyede. (Andorka 1997:257) Míg *ekkortájt* Magyarországtól nyugatra tipikusan a nagyvárosi középrétegek, addig nálunk jellemzően az alacsonyan képzett falusi réteg ingázott városi ipari munkahelyére. (Szelényi 1990/1981:339, Bőhm–Pál 1979)

A „második gazdaság" kutatások „sztárja" a mezőgazdasági kistermelés, amelynek aggregált mutatói valóban imponáló össztársadalmi jelentőségre utalnak (lásd 6.5. ábra). Ez a hatalmas áru megtermelése azonban rengeteg ember műve volt: egy 1975-ös felmérés szerint 1,6–1,7 millió család foglalkozott mezőgazdasági kisárutermeléssel (s ebből „csak" nyolcszázezret tett ki a téesztagok háztájija); másként megragadva: e tömeg munkáját napi nyolc órára átszámítva: 750-800 ezer ember teljes munkaidejének felel meg. (Gábor–Galasi 1981:47–48)

Bár a vidéki családok 90%-a végzett mezőgazdasági kistermelést (Szelényi 1992/1988:107), ez mégsem maradt teljesen az ő ügyük. Például egy meglepő adatsor: 1960–61 telén

- országosan a családok 53%-a, azon belül
  - a falusiak 69%-a,
  - *a városiak 43%-a* vágott sertést legalább egy alkalommal. (Valuch 2013:297)
- (Miközben a kiterjedt magánjellegű élelmiszertermelés mellett is, 1960-ban a családok összes kiadásuk átlagosan 40,5%-át költötték élelmiszerre. (Valuch 2013:77)

Jövedelemkiegészítésként rengeteget számított – „vállalkozó-szerű" termelőknek azonban csak egy töredéküket lehetett tekinteni. Szelényi Iván szerint[414] a családi mezőgazdasági termelők „felső 10%-ának" évi jövedelme haladja meg 47 000

[413] Mint látható, az időmérleg-kutatás nem ugyanazokkal a korcsoportokkal dolgozik, mint az idézett munkaügyi statisztika, de ettől még informatív marad.

[414] „A vidéki családoknak csak egy töredéke – 3-4 százaléka – keres több pénzt a családi üzemben, mint az állami állásban. A bér és a fizetés a népesség túlnyomó többsége számára továbbra is döntő jelentőségű. A szociológusok és újságírók gyakran eltúlozzák a második gazdaságnak, különösen pedig a családi agrárvállalkozásnak, mint a családi jövedelem forrásának jelentőségét."

forintot – *családonként*, miközben nagyjából ennyi (46 ezer) volt a szövetkezeti fizikai munkások, és magasabb (52 ezer) az ipari fizikai dolgozók átlagbére – fejenként. (Szelényi 1992/1988:62) Vagy: az átlagos vidéki *család* (a nem termelő 10%-ot is számítva) nettó havi 1765 forintot keresett havonta, „ami csinos összeg, ha tekintetbe vesszük, hogy az ipari átlagbér 1981-ben 4332 forint volt". (Szelényi 1992/1988:54)

Az utolsó bekezdés első mondatával szemben egyre inkább úgy vélem, hogy a második gazdaság paradigmatikus tevékenysége nem a mezőgazdasági kistermelés, hanem a fusizás volt. Korábban találkozhattunk (→ 6.3.3) a rendőrrel, aki villanyszerelőként dolgozott „fusiban" – ez nemcsak azt implikálja, hogy törvény őre törvénytelenül (mert iparengedély kiváltása és számla adása nélkül) dolgozott, hanem fogalomzavarban is szenvedett. A fusi(zás) ugyanis valójában: állami munkahelyen, munkaidőben, a vállalati gépek, szerszámok, anyagok felhasználásával kisebb szolgáltatások és iparcikkek előállítása, magánfogyasztásra vagy másoknak (tipikusan „szívességből", de gyakorlatilag hasonló szolgáltatások elvárása fejében). A szocialista menedzsment hivatalosan kriminalizálta a fusit (Bezsenyi 2012), de a valóságban elég lagymatagon lépett fel ellene – egyrészt tisztában voltak az ilyen kampányok népszerűtlenségével, másrészt gyakran ők is kedvezményezettek voltak.

Haraszti leírásában bagatellizálja a fusi gazdasági hasznosságát, mondván, hogy az elfojtott kreativitás kiélése, a munkafolyamat felett visszanyert kontroll (illúziója) sokkal fontosabb. (1989/1979:126–132) Vannak azonban komolyabb jövedelemforrásként is számításba vehető, a munkahely területén végzett magánmunkák is. A Csillaghegyi „téglagyár területén mindig lehet látszólag lődörgő munkásokat találni. Ezek valójában nem lődörögnek" – munkára várnak. A téglát vásárló magánépíttetők ugyanis gyakorlatilag sosem hoznak magukkal rakodókat, hanem a téglagyári munkásokkal pakoltatják meg a kocsijukat, 5-7,5-szer nagyobb „órabérért", mint amit a vállalattól kapnak.[415] (Kemény 1990c:27)

Kardos László kitűnő riportjában (1982) olyan brigádról olvashatunk, amelynek tagjai szanálásra ítélt épületeket bontanak le, miközben igyekeznek

---

(Szelényi 1992/1988:101) Ironikus: miközben a figyelmeztetés szakmailag teljesen helytálló, *a jelenséget „eltúlzó szociológusok és újságírók" nagy eséllyel éppen Szelényi műveire* hivatkozhattak, és gyakran *hivatkoztak* is.

[415] Ráadásul túlórát is vállalnak, így az elvileg 2300 forintos munkabérüket a valóságban 5000 forint fölé tornásszák fel. Ezt a munkastílust azonban ötvenéves kora után senki sem bírja, kénytelenek könnyebb és rosszabbul fizetett munkát vállalni – így nagyon alacsony nyugdíjat kapnak majd, mivel annak meghatározásakor az utolsó néhány év keresete számít. Érdemes megjegyezni, hogy a posztkommunista jelenben ez a nyugdíjszámítási mód lényegében változatlanul továbbél, a magánnyugdíj-rendszert a 2010-es évek elején a kormányzat megfojtotta.

„menteni" a még felhasználható építési anyagokat. Ezek az anyagok elvileg a bontókat alkalmazó vállalat tulajdonát képezik, de természetesen nem felmérhető és szinte ellenőrizhetetlen, hogy a brigád a ténylegesen használható épületelemek mekkora hányadát titkolja el, és adja el saját bevételeként. Természetesen a legálisan eladott használt építőanyagokat is a brigád tagjai pakolták fel „néhány százasért".

Kardos szociográfiája a korban ritka módon az etnikai háttérrel is foglalkozott: a bontóbrigád ugyanis cigányokból állt. A szerző szemtanúja volt, amikor egy alsószintű vezető megjelenik a bontás helyszínén, és minősíthetetlen hangon beszél a brigád tagjaival, akik ezt meghökkentő természetességgel fogadják. A („természetesen" *nem* roma) építésvezető annak ellenére szükségesnek tartotta ezt a bánásmódot, hogy az ő egyetlen pluszjövedelme abból a részesedésből származott, amelyet a cigány bontóbrigád „termelt ki".

Az utolsó két felidézett irodalmi tétel ismertetése már érintette a lakásépítések területét, amely a második gazdaság egyik legfontosabb tevékenységi formája volt. A gyakori vélekedéssel szemben a lakások többségét a szocializmus korában is magánerőből építették. A szimbólumértékű beton lakótelepek túlnyomó többségét létrehozó 1961 és 1989 közötti korszakban például a lakások közel 70%-a, mintegy másfél millió lakás magánerőből épült. (Vajda – Farkas E. 1990:135) Mivel csak minden harmadik épített lakásra jutott egy építő magánkisiparos (Gábor–Galasi 1981:49), akik ráadásul tipikusan csak a munkafolyamatok egy részét végezték el, a lakásépítéssel kapcsolatos munkák túlnyomó többségét az állami szektorban foglalkoztatottak és inaktívak végezték.

A Budapest környéki agglomerációban élő első generációs munkásokról szociográfiát író Berkovits György (1976) művében újra meg újra hasonló történeteket olvashatunk:

> Hű, de jól ismertek a TÜZÉP-nél. Én ott minden fizetésnapon megjelentem. ...darabonként szereztem be a téglát, apránként a többi anyagot is, ahogy a pénzemből futotta, egy fuvar ekkor, egy máskor. […] A házat teljesen egyedül, a két kezemmel építettem fel. *Senkit sem hívtam segíteni, nehogy vissza kelljen adni*[416] [kiemelés tőlem – D. Cs.]. ...például éjszaka dolgoztam, reggel hatkor végeztem, gyalog indultam el, nem vártam meg a buszt, bevágtam a földekre, toronyiránt, így hamarabb hazaértem, lefeküdtem, azonnal kilencig aludtam… akkor felkeltem, és délután három-négy óráig alapoztam, falakat raktam, ácsoltam, az ablakokat, ajtókat helyeztem be, padlóztam, köveztem. […]

[416] Ez azért atipikus stratégiának számított.

> Így ment ez négy évig, mindennap. [...] Éreztem én, hogy egyre fogy az erőm, gyengült a karom, a lábam, sokszor nem kaptam levegőt [→ 6.1.3 – D. Cs.]. A szaktársaim haragudtak rám:
>
> – Meghalsz, te hülye – mondták.
>
> Könnyű azt mondani, hogy hülye. De lakni kell." (Berkovits 1976:32–33) Az idézet folytatása már a riportalany leszázalékolásáról szólt.[417]

A különböző munkastratégiák, a legális és illegális tevékenységek és a túlóra-stratégia – lásd lenn, c) pont – összefonódását, csomagban való érvényesítésüket jól illusztrálhatjuk az 1970-es évek mozdonyvezetőinek példáján. A mozdonyvezetők bérének egy része fix, másik része pedig „teljesítményfüggő", pontosabban attól függ, mennyire jól fizető „fordát" kapnak. „Az utaknak szabott áruk van, mint a zsömlének... Vannak jól, és vannak rosszul fizető vonatok" (Moldova 1984/1977:164). Moldova szokásos stílusában (→ 6.3.3), sztorikban fogalmaz, nem szociológiai jellemzőkkel próbálja megragadni, hogy melyik mozdonyvezetőnek milyen esélyei vannak „jól fizető" vonatra kerülni, hanem azok *személyes viszonyai*val.[418]

> A beosztást – a fordát – az irányítók készítik csorbítatlan önállósággal. Döntéseiket maga a fűtőházi főnök is óvakodik megkontrázni, mert ha vitára kerül a sor, a főnök elveszett: a mozdony- és személyzeti irányítók a vasút minden lében megmosdott szakértői, az összes szabály és szabálytalanság abszolút ismerői. Az irányítók megtámadhatatlan eszközökkel el tudják érni, hogy egy mozdonyvezető változó illetménye, vagyis a vitt vonatok után járó pénz havi négyszáz forinttal növekedjen vagy csökkenjen. Egy mozdonyvezető részegen jelentkezett az irodában, és belekötött az irányítóba; egy hónapig, amíg bocsánatot nem kért, ötven forintot sem keresett meg egy nap. Régebben egyik-másik fűtőházban szokás volt, hogy a mozdonyvezetők keresetük egy bizonyos százalékát leadták az irányítónak, hogy kedvezőbb fordába kerüljenek, vagy több túlórát kapjanak. Nyíltan nem merték, hanem bérfizetéskor letettek egy százast:
>
> – Gyula bácsi, a tartozásom!" (Moldova 1984:165)

[417] Valamint arról, hogy az alacsonyabb fizetéssel járó beosztásért törvényesen járó kompenzációt nem kapta meg. A végre felépült házba pedig feltört a belvíz. (Berkovits 1976:33–34)

[418] Ez a megállapítás nem olyan dehonesztáló, mint amilyennek első pillantásra tűnik. Haraszti, aki Moldovától eltérően nem riportokat csinált, hanem maga is munkásként dolgozott, szintén úgy látja, hogy a művezetővel való jó kapcsolat, egyáltalán, a „láthatóság" a főnök szemében fontos szempont: „a jó meló jutalom, ráadás. A [konkurenciaharc]... a főnöki figyelem ébrentartásáért folyik. Sok az eszkimó és kevés a fóka: a művezető hajlamos elfeledkezni arról, aki nem jelentkezik rendszeresen." (Haraszti 1989/1979:38)

A mozdonyvezetők legálisan is többet kereshettek, mint mérnökeik vagy vezetőik, tipikusan a sok túlórával (bár munkaidő és fizetés nem egyenesen arányos). A plussz jövedelem egy része láthatatlan – a könyv állandóan visszatérő motívuma, a MÁV egészét illetően a lopás lehetősége és kiterjedt gyakorlata. Vagy: a mozdonyvezetőknél az *útleveles forda*, tehát a határon túlra vezető járatok főleg azért vannak a vasutas tápláléklánc csúcsán, mert extra lehetőséget nyújtanak a seftelésre (csempészet és illegális kereskedelem). Mindezen jövedelmek elérése érdekében a mozdonyvezetők egymás konkurensei, és talán ezzel magyarázható, hogy a szociográfiában bemutatott mozdonyvezetőknek nagyon laza az egymáshoz való viszonya (→ 6.3.3). Az útlevelesek csempésztevékenységére sem a vámosok jelentik a legfőbb veszélyt, hanem a vetélytárs kollégák, akik gyakran annak reményében jelentik fel az embert, hátha a helyére kerülhetnek. (Moldova 1984/1977:165)

c) A „túlórázó" stratégia.

A korszak minden szociológiai vizsgálata[419] (Héthy–Makó 1972; Kemény 1990a, illetve néhány tanulságos szociográfia, mint Berkovits 1976, Haraszti 1989/1979, Kardos 1982, Moldova 1984/1977) azt mutatta, hogy a szocialista nagyiparban dolgozók első számú motivációs forrását „a pénz", tehát a kereset[420] jelentette. Ugyanakkor a bérrendszer – részben ideológiai okokból, részben a bürokratikus szabályozás logikája[421] miatt – erősen nivelláló jellegű. (Kornai 2012:250–254)

[419] Valamint a hétköznapi tapasztalat: nem véletlenül lett népszerű városi legenda a Puskás Ferencnek tulajdonított „kis pénz – kis foci, nagy pénz – nagy foci" mondás (Marinov 2010).

[420] Egy jellegzetes idézet: a „pénznek – mint gazdasági és egyben nem gazdasági ösztönzőnek, azaz presztízs-szimbólumnak is – a szerepe domináns. A tárgyalt vállalat munkásai, nagy többségükben keményen dolgozó, mezőgazdaságból jött emberek, az üzemben a bérnek mindennél nagyobb jelentőséget tulajdonítottak. »A pénz az első.« »Nem vagont gyártani jöttünk ide, hanem pénzt keresni.« [...] A programszerű megnyilatkozásoknak [...] az emberek cselekvése adott igen szilárd fedezetet." (Héthy–Makó 1972:41)

Vagy: „[A munkásnak] napjának minden percében számolnia kell az idővel, a pénzzel, a lehetőségekkel. Fejében óra és számológép kattog, amelyek egy művelet befejeztekor bediktálják a forintot és a fillért. Ha felszínen akar maradni, magatartását messzemenően ki kell számítania. Menthetelenül lemaradnak azok, akik erre a racionalizmusra nem képesek." (Kemény 1991b/1987:120)

Vagy: a „mozdonyvezetők közül sokan minden fillért számontartanak, a hónap közepén is pontosan meg tudják mondani, hogy addig mennyit kerestek. Minden vélt vagy valódi anyagi hátrányt személyük elleni merényletnek tekintenek; előfordult, hogy egy mozdonyvezető, mikor megtudta, hogy egy rosszabbul fizető mozdonyra osztották be, annyira indulatba jött, hogy idegrohamot kapott, és szolgálatképtelenné vált..." (Moldova 1984/1977:167–168)

[421] A szocialista vállalatok az ún. puha költségvetési korlát (Kornai 1980, 1993 vagy 2012/1992) miatt érzéketlenek voltak a költségekre, beleértve a bérköltséget is. A pénzügyi irányítás adott rendszerben rákényszerült a szigorú(nak tűnő) bérrestrikcióra az infláció elszabadulásának elkerülése érdekében.

Következésképpen a többletmunka nem eredményezett „automatikusan" több bért, még ott sem, ahol elvileg teljesítménybérezés létezett. A termelésirányítás különböző szintjein irányítók jól kidolgozott összmunkája, a darabbérrel és a normával[422] való állandó manipulációk révén elérte, hogy a munkások *érdekeltek* legyenek az előírt kibocsátást pár százalékos felülteljesítésében.

A norma jelentős túlteljesítésében ugyanakkor a dolgozók nem voltak érdekeltek: ezzel ugyanis azt kockáztatták, hogy a norma emelésével az egyszer elért pluszjövedelmet beolvasztják a „normál" bérébe. Tegyük hozzá, hogy a normák folyamatos emelése amúgy is állandó tendencia volt. A darabbéres munkák között voltak „rosszul fizető" és „jól fizető" változatok (Haraszti 1989/1979, Moldova 1984/1977, Héthy–Makó 1972) is, annak megfelelően, hogy a munkások megítélése szerint milyen „könnyen", illetve nehezen lehetett a normaidőn belül teljesíteni. A „rosszul fizető" és „jól fizető" munkák ütemezésében a vállalatoknak rendszerint kisebb vagy nagyobb mozgástere volt, a műhelyeken belül a művezetőknek volt lehetősége arra, hogy sajátos alkufolyamatban elosszák azokat a beosztottjaik között.

Hogyan lehetséges ilyen körülmények között a jövedelem növelése? Változatos technikákkal, időnként bonyolult játszmákkal, amelyekben a munkásoknak korántsem a passzív elszenvedő szerepe jutott.[423] A Héthy Lajos és Makó Csaba klasszikus vizsgálatában szereplő nagyvállalat[424] „rendszeresen és bátran hozzányúlt a munkanormákhoz" (Héthy–Makó 1972:55), egészen pontosan 1960 és 1969 között hat alkalommal emelték a teljesítményelvárást. Ráadásul 1968 elején a gyár sorozatosan „rosszul fizető" munkákat ütemezett (Héthy–Makó 1972:89), ezek bérre gyakorolt hatása pedig átlépett egy bizonyos kritikus határt. A vizsgálat fókuszában álló, különösen nehéz munkát végző egyengető-lakatosok csaknem fele kilépett ki a gyárból, míg a maradók „az egyes vonásaiban olykor már a sztrájkra emlékeztető teljesítményvisszatartás" (Héthy–Makó 1972:7) gyakorlatához folyamodtak. Míg az egyengető-lakatosok addig általában a

[422] Itt a 100%-os teljesítésként meghatározott kibocsátás.

[423] Haraszti Miklós, az egyetemről politikai okokból kizárt (és később politikusi pályára tért) gyári munkásként így tapasztalta: a „norma alig titkolt kényszer a bérmunka látszólagos önkéntességén belül..." (1989/1979:119) Az ügyész véleményével szemben (Haraszti szociográfiája szolgáltatta az ürügyet a Kádár-kor utolsó sajtóperéhez) nem politikai elfogultsága miatt láthatta így, hanem mert a Kemény István által „fluktuáló fiataloknak" nevezett munkás-csoporthoz tartozott, akik a magasabb bérért folyó játszmákban gyenge játékosoknak számítottak az „idősebb" elit szakmunkásréteghez képest. (Kemény 1990b/1973:55; de hasonló különbségeket ír le Héthy és Makó is, lásd ugyanebben a bekezdésben.)

[424] A könyvben meg nem nevezett vállalatról azóta már leírható, hogy a szocialista gépipar egyik zászlóshajója, a győri Rába Magyar Vagon- és Gépgyár volt. A határozott és a korban szokatlanul kezdeményezőképes menedzsmentet gyakorlatilag Horváth Ede személye határozta meg (1963 és 1989 között vezérigazgató).

„valamivel 100% fölött"-stratégiát követték, 1968 áprilisában 66,7%-os teljesítményt produkáltak. (Héthy–Makó 1972:9) A nyomatékos felszólítások ellenére az „öregek" nem voltak hajlandók túlórázni, a fiatalok azonban még túlóra vállalásával sem voltak képesek érdemben javítani a teljesítményt. Ekkor tetőzött a kilépési hullám,[425] mások betegállományba mentek, noha a termelésirányítók még az üzemi orvosi rendelőre is próbáltak nyomást gyakorolni ennek megakadályozása érdekében. (Héthy–Makó 1972:10–11)

Április második felében azonban a vállalatvezetés stratégiát váltott: tetemes célprémiumot tűzött ki és „jól fizető" vagontípusok gyártását ütemezte.

> [Ennek hatására] szinte varázsütésre... meredeken emelkedtek a teljesítmények és a bérek. Az „öreg" egyengetők, akik május óta a fiatalokkal való ellentéteik miatt különvált csoportban dolgoztak, szeptemberben 170,6%-os teljesítményt és 17,51 Ft-os órakeresetet értek el, amihez még hozzájött a túlóra. Ez azt jelentette, hogy a legjobbjaik keresete a túlmunkával együtt a hat-hétezer forintot is elérte.[426] A túlórázás állandósult. Tucatnyi egyengető-lakatos évi túlmunkája meghaladta az ötszáz (!) órát, azaz munkaidejük – az emberfeletti munkában – átlagosan tíz órára hosszabbodott és sokszor a hétvégére is kiterjedt. Viszont május után kilépés már alig volt. (Héthy–Makó 1972:11)

A kapitalizmus perspektívájából nézve annyira szokatlan, hogy érdemes megerősíteni a fenti történet egyik tanulságát: a szocialista üzemben a túlóra „normál" időszakokban sem „csak" arra szolgált, hogy a rendes üzemidőben nem teljesíthető megrendeléseket legyártsák, hanem a(z erre érdemes) munkások egyfajta „jutalma" volt, lehetőség a pluszjövedelmekre. A lappangó válság idején kibontakozó túlórajátszmában azonban a munkások fordítottak a befolyásolás tipikus irányán: „a rendes munkaidőben is csak akkor voltak hajlandók komolyabb erőfeszítéseket tenni, ha a vállalat azt túlmunkával »jutalmazta«. [...] Hasonló, bár kevésbé bonyolult, volt a céljutalomjáték is." (Héthy–Makó 1972:94) Összefoglalva:

> A munkások természetesen nemcsak a több túlóra és a több céljutalom kikényszerítésével nyerhettek volna több pénzt. Ennek legkézenfekvőbb és kevésbé fárasztó útja lett volna, ha a rendes munkaidőben tesznek fokozott erőfeszítéseket: a teljesítményszázalékot és az alapkeresetet nyomják fel. Igen ám, de ez utóbbi sokkal veszélyesebb út volt.

[425] Egy másfél éves periódusban az egyengető-lakatosok 46%-a lépett ki a gyárból. (Héthy–Makó 1972:82)

[426] Az átlagosan 4000 forintos kereset már kifejezetten jónak számított. (Héthy–Makó 1972:82) Az országos átlag 1968–1969-ben 1928–2012 forint volt. (KSH 1996:195)

> Az 1964/66-os események tanították meg a munkásokat arra, hogy a teljesítmény még viszonylag mérsékelt emelése is normaszigorítást eredményezhet, ami az ő szempontjukból rontja a „munkaráfordítás" és a „gazdasági haszon" közötti arányt. A túlórák és a céljutalmak kikényszerítése nem jelentett ilyen kockázatot. (Héthy–Makó 1972:95)

Ráadásul az alapkereset „felnyomása" nemcsak kockázatosabb stratégia, de ennek lehetőségei éppen az idősebb elit munkások esetében merültek ki. A személyi órabéreket ugyanis elsősorban a „gyakorlati idő… és a szakképzettség [határozta meg] …így rendkívül szűk lehetőség volt arra, hogy a személyi órabérekben a két tényezőtől gyakran független harmadik, az egyéni igyekvés és szorgalom is kifejezést nyerjen. […] [A] dolgozók 12-14 év gyakorlati idő alatt, tehát 30-32 éves korukig megkapják a jelenlegi helyzet alapján várható személyi órabér-emelkedésük 97,2%-át!" (Héthy–Makó 1972:58) A jelenség nem egyedi, állapítják meg a szerzők, mert miközben az ország különböző gépgyárainak a teljesítménye változó, addig a bérszintjük nivellált. (Héthy–Makó 1972:59)

Hasonló eredményekre jutott Kemény István is a Csepeli Vas- és Fémművek Motorkerékpárgyárában. Az üzemben dolgozó 113 fő közül a „bárhol bevethető" legjobb 10-12 fő számít az informális „túlórázó brigád" tagjának. Míg hivatalosan még az ötven éven felüli férfiak is csak 2502 forintot kereshetnének, a tényleges keresetek a túlóráknak köszönhetően magasabbak, a „túlórázó brigád" tagjainál akár 4–5 ezer forint is lehet.

> A túlórának ez a rendszere a munkaszervezet tengelyévé vált. Jelenleg a normál teljesítményért olyan bér jár, amelyből megélni nem lehet, és amely bérért igényes dolgozó ezt a munkát nem vállalja. Be van építve… hogy aki meg akar élni, aki tud és akar dolgozni, az saját munkaerejének maximális kiaknázása árán túlórában végzi el munkáját

– akár havi 120-180 túlóra elvégzésével. (Kemény 1990b/1973:56) A teljesítmény és a túlóra „az üzemvezető és a munkások közötti közvetlen alku tárgyai" (Kemény 1990b/1973:57), amelybe a „legjobb, legrégibb, legtekintélyesebb, legbefolyásosabb munkások" szállnak be – különben utóbbiak könnyen odébbállnak, keresve egy alkuképesebb üzemi vezetést.

> A jövő-menő fiatalok nem veszélyeztetik ezt a konvencionális rendet. Mihelyt azonban olyan új ember kerül be a gyárba, akinek megvan a képessége és akarata ahhoz, hogy a négy-ötezer forintot kereső elitbe kerüljön, de oda még nem került be, felbomlik a konvencionális rend, és megkezdődik a harc, amíg a szükséges módosítások meg nem történnek. (Kemény 1990b/1973:60)

Ez a kőkemény pozícióharc azonban, mint Kemény igyekszik bemutatni, tipikusan kompromisszummal zárul. „A túlórázó brigád tagjainak esetében kiszolgáltatottság helyett hatalmi egyensúlyról és kompromisszumos békéről kell beszélni" – Kemény minden bizonnyal sejthette, hogy megállapítása mennyire provokatív lehetett a maga korában.[427] A helyzet persze minden volt, csak nem idilli: a vizsgált üzem munkásainak mindössze tizede jutott be az elitbe, amelynek keresete „elegendő" volt, ráadásul „nem heti 44, hanem heti isten tudja hány órában. (Papíron ugyanis 70–84 órában, a tényleges valóságban, reméljük, jóval kevesebben.)" (Kemény 1990b/1973:62) Érdemes felfigyelni arra, hogy a szociológus szerző *csak a reményét* fejezi ki, hogy az elkönyvelt túlóraadatok legalábbis részben manipuláltak.

Ha tudatosítjuk, hogy a túlórázók „elit" vagy inkább privilegizált munkáscsoportnak tekinthetők, akkor már nem lepődünk meg a csoport végzettség szerinti vagy gender-eloszlásán sem: „a munkások átlagosan négyszer annyit túlóráztak, mint a munkásnők [...] A túlórázóknak több mint a fele szakmunkás, és arányuk annál magasabb, minél nagyobb az egy főre jutó túlmunkák száma" – a havi több mint 150 órát túlórázó csoportnak már 63%-a szakmunkás. (Timár 1988:144–145) Miközben a képzetlen munkások jóval nagyobb eséllyel végeztek a gyáron kívüli, második gazdaságbeli munkát, méghozzá egyre többet, a privilegizált túlórázó (szak)munkások is egyre „sikeresebbek" lettek önmaguk kizsákmányolása terén: a túlórázás 1968-tól az 1970-es évek végéig kétszeresére, 1986-ra 3,5-szeresére nőtt,[428] és megközelítette a munkaidő-alap 7%-át. (Timár 1988:143–144)

A rendszeres túlórázók (az 1980-as években a VGMK-at is beleértve) kb. egymillió embert tettek ki; e csoport legalább egyharmadának aránytalanul hosszú volt a munkaideje. (Timár 1988:279) Ugyanekkortájt „együttvéve *közel 1,8 millió aktív kereső, az inaktívokkal együtt pedig közel 3 millióan végeznek munkát a kisgazdaságokban. A férfiak átlagosan napi 3 órát, a nők nem egészen 2 és fél órát dolgoztak naponta* [kiemelés tőlem – D. Cs.]." (Timár 1988:242) Mármint: 2,5-3 órát naponta, a napi 8 órás „első gazdaságbeli" munkaidőn, a munkába utazáson és a házimunka elvégzésén túl. Nyilvánvaló kapcsolatot látok azzal, hogy Magyarországon egyedül ebben – az anyagi-civilizatorikus viszonyokat tekintve gyarapodó – korszakban csökkent a születéskor várható élettartam.

[427] Kemény munkáskutatásai a rendszerváltásig kéziratban maradtak, szerzőjük pedig néhány évvel később emigrálásra kényszerült.

[428] Ráadásul: „A statisztikailag nyilvántartott »fizetett túlórákon« kívül a magyar gazdaságban széles körű gyakorlat a »fekete túlórázás«. Ennek mértékéről – a kereskedelmet és a közlekedést kivéve – semmilyen adat nem áll rendelkezésre." (Timár 1988:139)

Befejezésül két megjegyzés, amelyek úgy csökkentik az utolsó bekezdés gyomorszorító feszültségét, hogy egyúttal fokozhatják az abszurditás érzését is a magyar társadalmi valósággal kapcsolatban (természetesen a lezárult szocialista korszakról van szó…)

Először is: mind a túlórázó brigád, mind a második gazdaságban is dolgozók körében elterjedt stratégia volt a teljesítmény tudatos visszatartása a „rendes" munkaidőben. Miközben például Kornai János is magától értetődőnek kezeli ezen stratégia létezését (2012/1992:246), Héthy Lajos és Makó Csaba fent idézett esettanulmányában pedig részletesen elemzi, jómagam személyesen is találkoztam olyan nyugati társadalomtudósokkal, akik teljes értetlenségüket fejezték ki a fogalommal kapcsolatban: a teljesítmény-visszatartás (valamint, nagyon fontos, a szervezetlenségből adódó rendszeres kényszerszünetek) és önkizsákmányoló munka kombinációja pedig végképp érthetetlen volt számukra. Tartok tőle, a szocializmus után, mind a fiatalabb nemzedékek, mind az emlékeiket az 1990 utáni korszak „követelményei" alapján átformáló idősebbek számára is egyre érthetetlenebbé válik majd ez a világ.

Mivel attól is tartok, hogy az utolsó mondat megjegyzése cinikus szellemeskedésnek tűnik, felidézek egy olyan vizsgálatot, amelyben kivételesen számszerűen megragadható, hogy a történelemhamisítás családok milliói szintjén űzött gyakorlat. Egy 2014-es vizsgálat 12. évfolyamos tanulók reprezentatív (több mint 4000 fős) mintáján azt találta, hogy

- a diákok válaszai szerint a Kádár-korban szüleik 3,8%-a (a rokonaik 8,7%-a) „vett részt ellenzéki tevékenységben"; ugyanakkor
- szüleik 1,9%-a (rokonaik 7,2%-a) volt a kommunista párt (MSZMP) tagja. (Csákó 2014).

A történészek szerint

- 1986 végén az MSZMP-nek 883 ezer tagja volt, ami a húsz éves és idősebb népesség 11,45%-ával azonos;
- az ellenzékiek száma szigorúan véve pár száz fő lehetett, talán ezres nagyságrendű szimpatizáns-körrel kiegészítve.

Miközben a második gazdaságban dolgozó „vállalkozók" számára gyakran pusztán a szocialista hiánygazdaság (Kornai 1980) réseinek fantáziátlan betömése is elég lehetett az „extraprofithoz," addig a szocialista magyar nagyüzemben gyakran még a „normál üzemmenetet" is csak kreatív szabályszegések sorozatával lehet fenntartani. Kemény István (1990a) mutatja be, hogy még a futószalag

mellett is, ahol elvileg minden egyes munkamozdulatot előírt sebességgel és konfigurációban kell kivitelezni, az előírások folyamatos megszegése nélkül a munka leállna. „Az alkatrészek beérkezési ideje és minősége olyan, mint a lottó" – jellemzi tömören egy művezető (Kemény 1990b/1973:49); a megoldást rutinszerűen a munkások ilyen megoldásai jelentik:

> Leginkább a vázak szoktak hibásak lenni. Például a P12-eseknél a vázat úgy hajlítják meg, hogy a dob odaér a kerékhez, szóval befelé ferdül. Ilyenkor átjön két ember a vázüzemből, és egyik jobbról, másik balról meghúzza egy csővel és kiegyenesíti. Ez két perc, de várni kell félórát, amíg átjönnek. És akkor egy egész szériát húznak egyenesre. Na de ez azt jelenti, hogy ezt nem lehet a soron csinálni tovább, akkor délutánra marad a dob feltevése. (Kemény 1990b/1973:49–50)

Kemény egy másik, már idézett írásában (1990d/1971) olvashatunk egy elképesztő mondatot: „A formális munkaszervezet a szerszámellátást általában ötven százalékig tudja biztosítani – majd a szerző úgy folytatja, hogy nyilvánvaló legyen: nem tévedésről vagy pongyola megfogalmazásról van szó. – [...] Ahhoz, hogy a munkás a vele szemben támasztott követelményeket teljesíteni tudja, informális kapcsolatait kell igénybe vennie. Ismerősei, barátai vannak a szerszámokat készítő műhelyben, átsétál hozzájuk, és ráveszi őket, hogy szabálytalanul, soron kívül teljesítsék igényeit. *Ha ezek az emberek nem lennének hajlandók szabálytalanságok elkövetésére, akkor a gyár működése megállna* [kiemelés tőlem – D. Cs.]." (Kemény 1990d:80) A folytatásban öt különböző személytől származó interjúrészlet következik a jelenség illusztrálására. (Kemény 1990d/1971:80–81)

Kemény *Futószalag*-tanulmánya még nyersebben fogalmaz: „Ha a dolgozó el akarja végezni a munkáját, akkor *a szükséges szerszámot magának kell megszereznie (esetleg lopnia)*, ha pedig igazán jó szerszámot akar, akkor magának kell *megcsinálnia* [kiemelések tőlem – D. Cs.]." (Kemény 1990b/1973:46) Majd a kutató csak a lopás / fusiban csináltatás témájának illusztrációjára nyolc interjúrészletet idéz. (Kemény 1990b/1973:46–47)

Még egyszer: a munkásoknak lopniuk kell ahhoz, hogy állami tulajdonban lévő vállalatnál hivatalosan előírt munkájukat el tudják végezni.

6.6 Elhagyott fejezet – a magyar szociológia 1990 után

Eredetileg úgy terveztem, hogy a kötet zárófejezete egy kitekintés lesz az 1990 utáni fejleményekről. Ennek fogalmazásakor, sőt, tulajdonképpen, már ezt megelőzően, „módszertani" problémák sorával szembesültem:

- Ürügyszerűnek tűnhet, de számomra rendkívül fontos az egyes korszakok társadalomtörténeti, részben eszme- és politikatörténeti hátterének vázolása; sőt, mint az *Előszó*ban előre figyelmeztettem is az Olvasót, az itt elemzett művek nagy többsége elsősorban mint saját kora társadalmára és gondolkodására vonatkozó sajátos forrásként érdekes.

És hogy korunk magyar társadalmát hogyan is lehetne megragadni? Hivatalosan „ezért tartják" ugyan a szociológusokat, és engem talán túlságosan is megfertőzött a történelmi szemlélet, de úgy látom, hogy ezt a korszakot, saját korunk releváns struktúráit és tendenciáit nagyságrenddel nehezebb – pláne röviden, néhány csiszolt mondatban – megragadni, mint a már lezárult korszakokat. Ráadásul, ha megpróbálnám, képtelenség lenne elkerülni a direkt „politizálást" – amitől nem szoktam megijedni, de az ilyen fejtegetéseknek nem egy ilyen könyvben van a helyük.

Gondoljanak éppen ezen könyv számos példájára: a kortársak nagyon másként láthatták a Horthy-korszak társadalmát, mondjuk az 1920-as évek végén, de még a gazdasági világválság kirobbanása előtt; a gazdasági világválság mélypontja és Hitler hatalomrajutása után; a területi revízió sikereinek csúcsán, de még Sztálingrád és a Don-kanyar előtt; vagy mondjuk közvetlenül utána, 1945 tavaszán.

- Folytatódott a szociológia expanziója. Korábban említettem (→ 6.2.3), hogy a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár *SzocioWeb* adatbázisa[429] több mint ötvenezer magyar nyelvű tételt tartalmaz 1970 és 1990 közötti kiadással. 1990-től 2002-ig ez a szám több mint a duplájára nőtt, majd 2002-től 2021-ig ismét csaknem megduplázódott.[430]
- Nem „csak" a potenciálisan feldolgozandó szakirodalom nőtt kezelhetetlenül nagyra – a jelenből sokkal nehezebb eldönteni, hogy milyen szociológiai mű tekinthető relevánsnak.

A szociológia tele van ilyen történetekkel: évtizedeken át sztárként kezelt szociológusokat egy generáción belül „elfelejtettek," lásd Spencer történetét a Bevezetésben. (→ 1.3) Másrészt ott van például Alfred Schütz, akit manapság a szociológia egyik megújítójaként tartunk számon – de életében még a kor legjelentősebb elméletésze, Talcott Parsons sem értette és értékelte a jelentőségét. (Havrancsik 2012)

[429] *A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája,* https://szociologiai.fszek.hu/

[430] Pontosabban: 53 258 tétel 1970 és 1990 között; 2002-ig összesen 108 413; majd csupán 2002 és 2021 között újabb 101 207 tétel keletkezett.

- Végül, de nem utolsósorban: a személyes érintettség kérdése. Már az 1945–48 közötti korszakot tárgyalva felbukkantak a könyvben olyan szereplők, akik később tanáraim vagy kollégáim/főnökeim lettek (konkrétan Cseh-Szombathy László és Kemény István); majd a 6. fejezetben az ilyen szociológusok száma természetesen továbbgyarapodott (bár azok miatt aggódom igazán, akiknek a nevét *nem* említettem – elnézést kérek; talán majd a második kiadásban).

A személyes érintettség azonban szintet lép abban a korszakban (1989-ben jelent meg az első publikációm), amelyben e kötet szerzője személyesen is megjelenik. A szociológiai mező sűrű szövedék, a ma aktív szociológusok jelentős hányadával együtt jártam egyetemre, egy munkahelyen dolgoztunk, közös kutatásban vettünk részt, opponáltuk vagy recenzáltuk egymás munkáit, meghallgattuk egymás előadását egy konferencián, és így tovább. Sőt: újra meg újra meglepve tapasztalom, hogy milyen erős attitűdöket vált ki a kollégákból egy rövid olvasmányrészlet vagy egy interjú egyetlen mondata a pályatárstól, esetleg akár egy harmadik kolléga megjegyzése az illetőről (félreértés ne essék – nyilván én sem vagyok kivétel ebből a szempontból).

Elvben természetesen mindenki a tudományos viták „oldalán áll", a gyakorlatban azonban a megjelent vagy kinyilvánított érdemben kritikai írások vagy akárcsak megjegyzések szinte mindig érzékeny pontokat érintenek, nagyon gyakran kifejezetten sérelmeket keltenek (és *átlagosan* egynél több „áldozatnál").[431] Sokakat pedig a mellőzésük sért, pedig nem is ez a legrosszabb opció – folyosói pletykák szerint nem én vagyok az egyetlen, aki a már megkezdett recenziót inkább be sem fejezte, mert nem akarta sem az ismertetni szánt mű szerzőjét megbántani, sem pedig az önfeladásig tompítani a kritikáját.

A fent felsorolt tényezők nem „ijesztenek meg", inkább kihívásként kezelem, hogy így próbáljak meg egy vázlatot nyújtani az 1990 és 2020 közötti korszak szociológiai gondolkodásáról. De ez annyira más jellegű kihívás, mint amellyel a fent olvasható hat fejezetben próbáltam megküzdeni, hogy úgy döntöttem: nem akarom a kötetet ezzel terhelni.

Ráadásul az internetrobbanás miatt új lehetőségek nyílnak szakmai gondolatok nyilvánosságra hozatalában, amelyeket a szociológiai intézményrendszer nem méltányol túlságosan, de egy kísérletet megérdemel. Kevésbé homályosan: az 1990 és 2020 közötti korszakra kitekintő fejezetet a közeljövőben meg fogom írni, de egy külön írásba „kiszervezve". Ez az Elhagyott fejezet *talán* egy

[431] Példának okáért: a 6.2.4 alfejezetben említett recenzióm *állítólag* nem is annyira magát a szerzőt sértette, mint legalább négy tisztelő-barát-kollégáját, akik megosztották egymással véleményüket, majd egyikük egy ledorongolónak szánt olvasói levéllel reagált. Szerencsére nem talált.

folyóiratban fog megjelenni, de ha a kiszemelt szerkesztőségben túl nagy lesz az ellenállás – erre van esély, és nem is fogom őket emiatt hibáztatni – akkor blogbejegyzésnek álcázott kéziratként fogom közzétenni. A címben szerepelni fog az „Elhagyott fejezet" kifejezés – erre és a nevemre rákeresve az interneten könnyen megtalálhatják az érdeklődő Olvasók. A viszontlátásra!

HIVATKOZOTT IRODALOM

ABLONCZY Balázs (2002): Teleki Pál és a falukutatás, in Pölöskei Ferenc (szerk.): *A falukutatás fénykora (1930–1937),* Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 152–161.

ABLONCZY Balázs (2005): *Teleki Pál,* Budapest, Osiris.

ALPÁRI Gyula (1911): Egy számláló biztos följegyzéseiből, *Huszadik Század,* 2. szám, 229–234, https://mtda.hu/huszadik_szazad/text/1911/1911%2002.pdf (Letöltés: 2018. december 10.); másodközlés: Litván György – Szűcs László (szerk.) (1973): *A szociológia első magyar műhelye, I–II.* Budapest, Gondolat, II., 181–188.

AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane – BECKER, Annette (2006): *1914–1918, az újraírt háború,* ford. Fisli Éva, Budapest, L'Harmatan–Atelier.

ANDOR Mihály (1987) (1980): *Dolgozatok az iskoláról,* Budapest, Művelődéskutató Intézet.

ANDORKA Rudolf (1997): *Bevezetés a szociológiába,* Budapest, Osiris.

ANDORKA Rudolf – HARCSA István (1986): *A magyar társadalom modernizációja hosszú- és rövidtávon társadalmi jelzőszámokkal mérve, 1870–1984. Szociológiai Műhelytanulmányok 1.,* Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszék.

ANDORKA Rudolf – HARCSA István (1990a): Magyarország a társadalmi jelzőszámok idősorainak tükrében, in Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990,* Budapest, TÁRKI, 11–39.

ANDORKA Rudolf – HARCSA István (1990b): Foglalkoztatás, in Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990,* Budapest, TÁRKI, 87–96.

APPLEBAUM, Anne (2014): *Vasfüggöny: Kelet-Európa megtörése, 1944–1956,* ford. Szabó Hedvig, Budapest, Európa.

ASH, Timothy Garton (1988): The Empire in Decay, *New York Review of Books, Vol. 25, No. 14, 29 September, 52–60.*

BANFIELD, Edward C. (1958): *The Moral Basis of a Backward Society,* Glencoe, IL, The Free Press.

BARÁTH Magdolna – RAINER M. János (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból,* 1985–1991, Budapest, 1956-os Intézet.

BART István (szerk.) (2007): *Budapest krónikája a kezdetektől napjainkig,* Budapest, Corvina.

BÁRTH János – MOHAY Tamás – KÓSA László – HANN, Christopher – VOIGT Vilmos – PÉTER Katalin – NIEDERMÜLLER Péter (1998): Tiszteletkör Fél Edit – Hofer Tamás: Arányok és

mértékek a paraszti gazdálkodásban című művéhez, *BUKSZ,* 10. évf., 3. szám (ősz), 303–328.

Baumann Szilvia – Fülöp Csaba (2007): *Zengővárkony,* Pécs, Bausoft Pécsvárad Kft.

Bausinger, Hermann (1998): Posztmodern Átány? Hozzászólás a BUKSZ 1998. őszi számában közölt Fél Edit – Hofer Tamás: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban című művéről szóló Tiszteletkörhöz, *BUKSZ,* 10. évf., 4. szám (tél), 377–378.

Bevan, Nicolas et al (eds.) (1992): *The Economist Atlasz of the New Europe,* New York, Henry Holt and Co.

Bharati, Agehananda (1970): The Hindu Renaissance and its Apologetic Patterns, *The Journal of Asian Studies,* Vol. 29, No. 2, 267–287, https://doi.org/10.2307/2942625

Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom: út egy másik modernitásba,* ford. Berényi Gábor – Kerékgyártó Béla, Budapest, Andorka Társaság – Századvég.

Beck, Ulrich (2008): *Világkockázat–társadalom. Az elveszett biztonság nyomában,* ford. G. Klement Ildikó, Szeged, Belvedere, 323.

Becsei, Eva (é. n.): *Hungarians. Encyclopedia of Chicago,* http://www.encyclopedia.chicagohistory.org/pages/618.html (Letöltés: 2020. december 30.)

Becskeházi Attila – Kuczi Tibor (1992a): A nyilvánosságról: volt-e nyilvánosság az elmúlt évtizedek Magyarországán? *Szociológiai Szemle,* 4. szám, 39–51, https://szociologia.hu/dynamic/9204becskehazi.htm (Letöltés: 2020. november 15.)

Bergstein Béla (1910): A cigánykérdés megoldása. *Huszadik Század,* 9. szám, 186–190, http://mtdaportal.extra.hu/huszadik_szazad/text/1910/1910%2009.pdf (Letöltés: 2014. október 12.)

Berkovits György (1976): *Világváros határában,* Budapest, Szépirodalmi.

Bezsenyi Tamás (2012): „Kisdedet álmodik a vasöntő az ércformákba". A Kádár-korszak gyári munkásai közötti együttműködés a fusizás révén, *Metszetek,* 2–3. szám, 39–48.

Bibó István (1984) (1948): Zsidókérdés Magyarországon 1944 után, in Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon,* Budapest, Gondolat, 135–294.

Bibó István (1986a): Az európai társadalomfejlődés értelme, in *Válogatott tanulmányok, III. kötet,* Budapest, Magvető, 5–125.

Bibó István (1986b): *Válogatott tanulmányok I–III,* Budapest, Magvető.

Bibó István (1986) (1946): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, in Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon, I–II.,* Budapest, Magvető, II., 122–157.

Bibó István (1994a) (1947): A magyar közigazgatásról, in *Demokratikus Magyarország,* Budapest, Magvető, 298–310.

Bibó István (1994b) (1947): Értelmiség és szakszerűség, in *Demokratikus Magyarország,* Budapest, Magvető, 328–341.

Bibó István (1994c) (1945): A magyar demokrácia válsága, in *Demokratikus Magyarország*, Budapest, Magvető, 27–85.

Bibó István (1995): A 45-ös sváb kitelepítés, in Huszár Tibor – Litván György – A. Varga Katalin (szerk.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*, Budapest, 1956-os Intézet – Osiris – Századvég, 252–254, http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/oha/bibo.htm (Letöltés: 2018. október 12.)

Bihari Péter (2008): *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán*, Budapest, Napvilág.

Bihari Péter (2014): *1914: A Nagy Háború száz éve. Személyes történetek*, Pozsony–Budapest, Kalligram – Pesti Kalligram.

Bodzabán István – Szalay Antal (szerk.) (1994): *A puha diktatúrától a kemény demokráciáig*, Budapest, Pelikán.

Bognár Bulcsu (2012): *A népies irányzat a két háború között: Erdei Ferenc és a harmadikút képviselői*, Budapest, Loisir.

Bognár Virág (1996): Az *Ideológia és utópia* hajótörése. Mannheim Károly *Ideológia és Utópia* című műve német és angol változatának összevetése, *Szociológiai Szemle*, 6. évf., 2. szám, 21–55, http://www.szociologia.hu/dynamic/9602bognar.htm (Letöltés: 2010. október 11.)

Boldizsár Iván (1989): *A lebegők. Egyéni és nemzedéki önéletrajz századunk harmincas éveiből*, Budapest, Magvető.

Bolgár Dániel (2014): *Miért a zsidók? A zsidó siker és kudarc társadalomtörténete a modern Magyarországon (1890–1944)*, PhD disszertáció tézisei, Történettudományi Doktori Iskola Társadalom- és Gazdaságtörténeti Program, http://doktori.btk.elte.hu/hist/bolgardaniel/tezis.pdf (Letöltés: 2018. október 12.)

Bolgár Dániel (2011): A kuláküldözés fogalomtörténeti vetülete, *Múltunk*, 2. szám, 51–61.

Borbándi Gyula (1983): *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, New York, Püski.

Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok*, vál. Ferge Zsuzsa – Léderer Pál, ford. Ádám Péter – Ferge Zsuzsa – Léderer Pál, Budapest, Gondolat.

Bourdieu, Pierre – Wacquant, Loic J. D. (1990): A reflexív szociológia felé. Műhelybeszélgetés Pierre Bourdieu-vel, ford. Kálmán C. György, *Replika*, 1. szám, 51–68.

Bosnyák Béla (1912): A budapesti diáknyomor, *Huszadik Század*, 8. szám, 222–244, https://mtda.hu/huszadik_szazad/text/1912/1912%2008.pdf (Letöltés: 2017. november 18.); másodközlés: Litván György – Szűcs László (szerk.) (1973): *A szociológia első magyar műhelye, I–II.*, Budapest, Gondolat, II., 189–224.

Bozóki András – Sükösd Miklós (1987): Agrárszocializmus és ideális anarchizmus: Schmitt Jenő Henrik és magyarországi hatása. Egy magyar anarchista, *Medvetánc*, 7. évf., 2. szám, 293–319.

Bölöni Farkas Sándor (1984) (1831): *Napnyugati utazás. Napló,* szerk. Maller Sándor, Budapest, Helikon.

Bőhm Antal – Pál László (1979): *Bejáró munkások. (Egy sajátos munkásréteg szociológiai jellemzése). Műhelytanulmány,* Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.

Braun Róbert (1909): Adatok a vidéki munkásság életéhez: Marosvásárhely szervezett munkássága, *Huszadik Század,* 6. szám, 513–527, https://mtda.hu/huszadik_szazad/text/1909/1909%2006.pdf (Letöltés: 2018. december 19.); másodközlés: Litván György – Szűcs László (szerk.): *A szociológia első magyar műhelye, I–II.,* Budapest, Gondolat, II., 107–128.

Braun Róbert (1913): A falu lélektana: Kérdőív és mintaválasz egy tervezett szociográfiai fölvételhez, *Huszadik Század,* 5. szám,, 545–571, https://mtda.hu/huszadik_szazad/text/1913/1913%2005.pdf (Letöltés: 2018. december 21.) és 6. szám, 690–713, https://mtda.hu/huszadik_szazad/text/1913/1913%2006.pdf (Letöltés: 2018. december 21.); másodközlés: Litván György – Szűcs László (szerk.) (1973): *A szociológia első magyar műhelye, I–II.* Budapest, Gondolat, II., 277–351.

Braun Róbert (1933): A hivatalos statisztika, *Nyugat,* 19. szám, 279–281, https://epa.oszk.hu/00000/00022/00563/17616.htm (Letöltés: 2017. augusztus 11.)

Bresztovszky Ernő (1907–1908): Az ipari balesetek Magyarországon, *Szocializmus,* 107–110; másodközlés in Litván György (szerk.) (1974): *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945,* Budapest, Kossuth, 116–120.

Bulmer, Martin (1984): *The Chicago School of Sociology. Institutionalization, Diversity, and the Rise of Sociological Research,* Chicago–London, The University of Chicago Press.

Burke, Edmund (1990) (1790): *Töprengések a francia forradalomról,* Budapest, Atlantisz–Medvetánc.

Buzinkay Géza (1983): *Borsszem Jankó és társai. Élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében,* Budapest, Corvina.

Cigányösszeírás (1895): *A Magyarországban 1893. január 31-én végrehajtott czigányösszeirás eredményei,* Budapest, Atheneum. Hasonmás kiadás: Pécs, PJPTE – MTA – Soros Alapítvány – Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítvány, http://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt04120202/index.html (Letöltés: 2014. december 1.)

Cholnoky Jenő (1910): A földrajzról, *Földrajzi Közlemények,* 1–11.

Churchill, Winston S. (1995): *A második világháború I–II.,* ford. Betlen János, Budapest, Európa.

Cohen, Stanley (2002) (1972): *Folk Devils and Moral Panics: The Creaction to the Mods and Rockers,* 3rd ed., London – New York, Routledge.

Comte, Auguste (1993) (1855): A pozitív filozófia (részlet), ford. Kis Anikó, in Huszár Tibor – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiatörténeti szöveggyűjtemény. Másodválogatás,* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 3–29.

Csákó Mihály (2014): Családi emlékezet és történelem, *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle,* 1. szám, 81–107, http://socio.hu/uploads/files/2014_1/4csako.pdf (Letöltés: 2015. február 20.).

Csapody Tamás (2011): *Bori munkaszolgálatosok,* Budapest, Vince.

Cseh-Szombathy László (2008/1986): Beszélgetés Cseh-Szombathy Lászlóval, 1986. június 16. és július 2., in Szántó Miklós – Rozgonyi Tamás (szerk.): *Hatalom, politika, társadalom-tudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években,* Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 61–77.

Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Monográfia,* Budapest, T–Twins.

Csoóri Sándor (1963): *Tudósítás a toronyból,* Budapest, Magvető.

Csoóri Sándor (1965): *Kubai napló,* Budapest, Magvető.

Csorba László – Velkey Ferenc (1998): *Reform és forradalom, 1790–1849,* Debrecen, Csokonai.

Csunderlik Péter (2017): *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták: a Galilei-kör története (1908–1919),* Budapest, Napvilág.

Demográfiai Évkönyv (2011): *Demográfiai Évkönyv 2010,* Budapest, KSH.

Dékány István (1937): *A szociológus felelőssége.* Különlenyomat a *Társadalomtudomány* 1937. évi 3–5. számából, 157–175, https://mtda.hu/books/dekany_istvan_a_szociologus_felelossege.pdf (Letöltés: 2018. augusztus 15.)

Dékány István (1943): *A mai társadalom: Bevezetés a társadalomtudományokba,* Budapest, Pantheon, https://mtda.hu/books/dekany_istvan_a_mai_tarsadalom.pdf (Letöltés: 2013. február 9.)

Diamond, Jared (2002): *A harmadik csimpánz felemelkedése és bukása,* ford. Győrvári Borbála, Budapest, Typotex.

Dippold Ádám (2020): Hogy kerül a szarv a viking sisakra?, https://qubit.hu/2020/12/13/hogy-kerul-a-szarv-a-viking-sisakra?_ga=2.103825285.443768044.1607920723-1494744839.1607920723 (Letöltés: 2020. december 13.)

Djilas, Milovan (1957): *The New Class. An Analysis of the Communist System,* London, Thames and Hudson.

Dupcsik Csaba (1992): *Hagyomány és ráció. Szűcs Jenő és Hajnal István társadalomelméleti fogalomhasználata,* kézirat.

Dupcsik Csaba (1993): Mary Douglas kulturális antropológiája, *Szociológiai Szemle,* 3–4. szám, 177–184, https://szociologia.hu/dynamic/930304dupcsik.htm (Letöltés: 2020. május 11.)

Dupcsik Csaba (1994): Korunk hősei. Szelényi Ivánról, *BUKSZ,* 2. szám, 151–154.

Dupcsik Csaba (1996): Vélemények és ítéletek. Halmai Gábor könyveiről, *Holmi,* 6. szám, 922–928, http://epa.oszk.hu/01000/01050/00146/pdf/EPA01050_holmi_1996-06_922-928.pdf (Letöltés: 2021. március 13.)

Dupcsik Csaba (1997a): A polgárosodás fogalmának használata a magyar társadalomelméletben, in Paksi Borbála – Hegedűs Rita – Bozsonyi Károly (szerk.): *Collocquamur. Tanulmányok az első szociológia Ph.D. évfolyam munkáiból,* Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, 99–116.

Dupcsik Csaba (1997b): A saját két szemükkel. Paul Hollander: *Politikai zarándokok Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába, 1928–1978, Holmi,* 11. szám, 1630–1636, https://epa.oszk.hu/01000/01050/00206/pdf/EPA01050_holmi_1997_11_1630-1636.pdf (Letöltés: 2018. február 2.)

Dupcsik Csaba (1997c): Az európai régiók felfogásai és a Közép-Európa-vita a nyolcvanas években, *2000,* augusztus, 8–19.

Dupcsik Csaba (2000a): Falak és faltörők, *2000*, július–augusztus, 17–30, http://magyar-irodalom.elte.hu/2000/uj/02.htm vagy: http://ketezer.hu/download/PDF/2000/2000_FOLYOIRAT_2000_07-08.pdf (Letöltés: 2020. október 22.)

Dupcsik Csaba (2000b): Valami elkezdődött. Felkai Gábor (szerk.): *A szociológia kialakulása. Tanulmányok* című kötetről, *Szociológiai Szemle,* 1. szám, 165–172, https://szociologia.hu/dynamic/0001dupcsik.htm (Letöltés: 2011. szeptember 11.)

Dupcsik Csaba (2001): *A reflexivitás problémája a tudományos ismeretek szociológiájában.* „Doktori mesterművek" sorozat, Budapest, Osiris.

Dupcsik Csaba (2002): Bevándorlók. Újabb klasszikus szociológiai munka magyarul. W. I. Thomas – F. Znaniecki: A lengyel paraszt Európában és Amerikában, *Iskolakultúra*, november, 111–114, http://real.mtak.hu/60799/1/EPA00011_iskolakultura_2002_11_111-114.pdf (Letöltés: 2014. március 16.)

Dupcsik Csaba (2003): Kívül és belül, egyszerre, egeret. Léderer Pál: A szociológus, a módszerei meg a szövege, *BUKSZ,* ősz, 272–276.

Dupcsik Csaba (2005): *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században,* Budapest, Teleki László Alapítvány, https://www.academia.edu/50319173/Dupcsik_Csaba_2005_A_Balk%C3%A1n_k%C3%A9pe_Magyarorsz%C3%A1gon_a_19_20_sz%C3%A1zadban_Budapest_Teleki_L%C3%A1szl%C3%B3_Alap%C3%ADtv%C3%A1ny vagy https://www.researchgate.net/publication/353514545_Dupcsik_Csaba_2005_A_Balkan_kepe_Magyarorszagon_a_19-20_szazadban_Budapest_Teleki_Laszlo_Alapitvany (Letöltés: 2021. július 28.)

Dupcsik Csaba (2008): Polgárosodás-viták az 1970–90-es években, in Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában,* Budapest, Nyitott Könyvműhely, 354–373.

Dupcsik Csaba (2009a): *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*, Budapest, Osiris.

Dupcsik Csaba (2009b): A hiányzó láncszem. Bihari Péter: Lövészárkok a hátországban, *Holmi,* 2009. január, 110–117, http://www.holmi.org/2009/01/dupcsik-csaba-a-hianyzo-lancszem-bihari-peter-loveszarkok-a-hatorszagban (Letöltés: 2015. június 7.)

Dupcsik Csaba (2011): Helyből és nekifutásból. Kövér György: A tiszaeszlári dráma, *Holmi*, 11. szám, 1432–1441, http://www.holmi.org/2011/11/dupcsik-csaba-helybol-es-nekifutasbol-kover-gyorgya-tiszaeszlari-drama (Letöltés: 2012. április 8.)

Dupcsik Csaba (2012a): Szűcs Jenő régióelmélete szociológus szemmel, napjainkból visszatekintve, *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 2. szám, 12–19, http://www.socio.hu/4pdf/dupcsik.pdf (Letöltés: 2013. július 15.)

Dupcsik Csaba (2012b): A családdal és a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák, különös tekintettel a familizmusra, *Demográfia*, 55. évf., 2–3. szám, 123–135, https://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/download/454/588 (Letöltés: 2021. augusztus 10.)

Dupcsik Csaba (2012c): „A börtön meg ilyesmi ellenére is, lehet, hogy irigylésre méltó..." Szubjektív beszámoló egy emlékülésről. A Magyar Szociológiai Társaság Emlékülése Szalai Sándor születése 100. évfordulója alkalmából, 2012. október 25., *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 4. szám, 23–27, https://socio.hu/uploads/files/2012_4/7_dupcsik.pdf (Letöltés: 2018. november 1.)

Dupcsik Csaba (2012d): Kánon. Csapody Tamás: Bori munkaszolgálatosok, *Holmi*, szeptember, 1166–1171, https://www.holmi.org/2012/09/dupcsik–csaba–kanon–csapody–tamas–bori–munkaszolgalatosok (Letöltés: 2012. szeptember 2.)

Dupcsik Csaba (2013a): „...Hatalmába kerített a figyelés, az ítélés és elítélés..." Huszár Tibor: Erdei Ferenc (1910–1971). Politikai életrajz, *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 2. szám, 78–85, http://www.socio.hu/8pdf/7dupcsik_erdei.pdf. (Letöltés: 2019. július 16.)

Dupcsik Csaba (2013b): A „tüdő hangszerelése", tömeges rablógyilkosság és a trappista sajt-paradigma. Ungváry Krisztián (2012): A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 4. szám, 163–175, https://socio.hu/uploads/files/2013_4/10dupcsik.pdf (Letöltés: 2021. március 15.)

Dupcsik Csaba (2015a): A cigányok társadalomtörténete a 19–20. század fordulóján, in Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*, Pécs, Pécsi Tudományegyetem BTK NKI – Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 295–328.

Dupcsik Csaba (2015b): A születési mutató hosszútávú tendenciáinak tanulságai, in Kisdi Barbara (szerk.): *Létkérdések a születés körül*, Budapest, L'Harmattan, 111–128, https://www.academia.edu/33254877/Dupcsik_Csaba_2015_A_sz%C3%BClet%C3%A9si_mutat%C3%B3_hossz%C3%BAt%C3%A1v%C3%BA_tendenci%C3%A1inak_tanuls%C3%A1gai._In_Kisdi_Barbara_szerk._L%C3%A9tk%C3%A9rd%C3%A9sek_a_sz%C3%BClet%C3%A9s_k%C3%B6r%C3%BCl._Budapest_L_Harmattan._111-128._ISBN_978_963_414_073_3 (Letöltés: 2021. március 15.)

Dupcsik Csaba (2015c): A tradicionális család konstrukciója a magyar társadalomtudományokban, *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle,* 2. szám, 101–123, https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.2.101

Dupcsik Csaba (2015d): Utószó, in Bernáth Gábor – Brassói Vivien – Orsós Julianna: *Ha szaladok, agyonlőnek, ha megállok, agyonvernek. Az európai roma holokauszt,* Budapest, Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 112–119.

Dupcsik Csaba (2018a): Visszapillantva: A késő Kádár-kori második gazdaság jelenségének újraértelmezési kísérlete, in Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.): *Lépték és irónia. Szociológiai kalandozások,* Budapest, L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 37–54.

Dupcsik Csaba (2018b): *A magyarországi cigányok/romák a hétköznapi és a tudományos diskurzusok tükrében. A magyarországi cigányság a cigánykutatások tükrében, 1890–2008* (Budapest, Osiris, 2009) című kötet második, átdolgozott kiadása, Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, https://szociologia.tk.mta.hu/uploads/files/2018/dupcsik_roma.pdf (Letöltés: 2018. december 1.)

Dupcsik Csaba (2018c): Elismerés és sérelem: Az elismerésért folytatott harc és a sérelmi politikák, *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle,* 1. szám, 48–68, https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.1.48

Dupcsik, Csaba (2019): The National Ideas as an Integration Ideology. Hungarian Dilemmas from the Last Third of 18th Century to 1918, in Viktória Semsey (ed.): *National Identity and Modernity 1870–1945. Latin America, Southern Europe, East Central Europe,* Budapest–Paris: Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary – L'Harmattan Publishing, 121–134.

Dupcsik Csaba (2020): Harccá silányult emlékezés. Zombory Máté: Traumatársadalom: Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája, Budapest, Kijárat, *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle,* 2020/2, 10. évf., 2. szám, 82–94, https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.2.82

Dupcsik Csaba – Repárszky Ildikó (2003): *Történelem IV. Középiskolák számára,* Budapest, Műszaki.

Dupcsik Csaba – Repárszky Ildikó (2020): „Más a hülyeség, és más a foci!" MTI-közleménnyé avanzsált politikusi Facebook-posztra csakazértis' szakmai reagálás, *Kényszeres Megismerés,* feltöltve: 2020. augusztus 12., http://kenyszeresmegismeres.blogger.hu/2020/08/12/mas–a–hulyeseg–es–mas–a–foci vagy: https://www.academia.edu/49018256/Dupcsik_Csaba_Rep%C3%A1rszky_Ildik%C3%B3_M%C3%A1s_a_h%C3%BClyes%C3%A9g_%C3%A9s_m%C3%A1s_a_foci_MTI_k%C3%B6zlem%C3%A9nny%C3%A9_avanzs%C3%A1lt_politikusi_Facebook_posztra_csakaz%C3%A9rtis_szakmai_reag%C3%A1l%C3%A1s (Letöltés: 2021. július 15.).

Dupcsik Csaba – Tóth Olga (2008): Feminizmus helyett familizmus, *Demográfia,* 51. évf., 4. szám, 307–328, http://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/view/532/516 (Letöltés: 2018. május 1.).

Dupcsik, Csaba – Tóth, Olga (2014): Family systems and family values in twenty–first century Hungary, in Zsombor Rajkai (ed.): *Family and Social Change in Socialist and Post-Socialist Societies,* Leiden, Brill, 210–249.

Durkheim, Émile (2003) (1897): *Az öngyilkosság,* ford. Józsa Péter, Budapest, Osiris.

Éber Áron Márk (2012): A tolmács hangja: Milyen lenne Némedi Dénes társadalomelmélete? (Némedi Dénes: Szociológiai és társadalomelméleti tanulmányok.), *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle,* 2. szám, 24–33, https://socio.hu/uploads/files/2012_2/eber.pdf (Letöltés: 2012. június 30.)

Éber Márk Áron (2018): Ami kinn, az van benn. A „magyar társadalom" külső függőségeinek és belső szerkezeteinek viszonyáról, *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle,* 2. szám, 119–134, https://socio.hu/uploads/files/2018_2ess/28_rec_eber.pdf (Letöltés: 2018. május 1.)

Elias, Norbert (2003) (1996): Visszaemlékezés Mannheim Károlyra, in Gelleriné Lázár Márta – Karádi Éva – Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról,* Budapest, Napvilág, 93–110.

Elster, Jon (1995): *A társadalom fogaskerekei. Magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományokban,* Budapest, Osiris–Századvég.

Engels, Friedrich (1972) (1896): A munka része a majom emberré válásában, in Bence György – Kis János (szerk.): *Munka és emberréválás. Engels hipotézise ma,* Budapest, Kossuth, 7–21.

Enzensberger, Hans Magnus (1992) (1985): Magyar zűrzavar, ford. Kurucz Gyula, in *Ó, Európa! Megfigyelések hét országban,* Budapest, Európa, 97–145.

Eötvös József (1981) (1851–1854): *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra, I–II.,* Budapest, Szépirodalmi – Magyar Helikon.

Erdei Ferenc (é. n.) (1937): *Futóhomok. A Duna–Tiszaköz földje és népe,* Budapest, Athenaeum, https://mek.oszk.hu/05000/05009/05009.pdf (Letöltés: 2015. július 16.)

Erdei Ferenc (1974) (1940): *Magyar falu,* Budapest, Akadémiai–Zrínyi, http://mek.oszk.hu/04600/04699/html/ (Letöltés: 2018. május 1.)

Erdei Ferenc (1980a): *A magyar társadalomról,* Budapest, Akadémiai.

Erdei Ferenc (1980b) (1943): A paraszti társadalom, in *A magyar társadalomról,* Budapest, Akadémiai, 253–275.

Erdei Ferenc (1980c) (1943–44): A magyar társadalom a két háború között I–II., in *A magyar társadalomról,* Budapest, Akadémiai, 291–346.

Erdei Ferenc (1980d) (1942): A magyar paraszttársadalom, in *A magyar társadalomról,* Budapest, Akadémiai, 83–252.

Erdei Ferenc (1984): Gondolatok a pályáról, in *Történelem és társadalomkutatás,* Budapest, Akadémiai, 321–325.

Erdei Ferenc (1987) (1943): *A magyar társadalom*, Budapest, Magvető.

Eriksen, Thomas Hylland (2008): *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai megközelítések.* Budapest – Pécs, Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

Eriksen, Thomas Hylland (2009): *A pillanat zsarnoksága. Gyors és lassú idő az információs társadalomban,* ford. Vaskó Ildikó, Budapest, L'Harmattan.

Eurostat (2019): *Regional GDP per capita ranged from 31% to 626% of the EU average in 2017,* 34/2019, 26 February 2019, https://ec.europa.eu/eurostat/documents/portlet_file_entry/2995521/1-26022019-AP-EN.pdf/f765d183-c3d2-4e2f-9256-cc6665909c80 (Letöltés: 2019. december 12.)

Fáber Ágoston (2018): *Pierre Bourdieu: elmélet és politika,* Budapest, Napvilág.

Fábri Anna (2009): *Hétköznapi élet Széchenyi István korában,* Budapest, Corvina.

Falussy Béla (2004): *Az időfelhasználás metszetei,* Budapest, Új Mandátum.

Falussy Béla – Vukovich György (1996): Az idő mérlegén (1963–1993), in Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996,* Budapest, TÁRKI–Századvég, 70–103.

Felkai Gábor (szerk.) (1999): Felkai Gábor – Haskó Katalin – Molnár Attila Károly – Némedi Dénes – Pál Eszter – Somlai Péter: *A szociológia kialakulása. Tanulmányok,* Budapest, Új Mandátum.

Ferge Zsuzsa (1998): *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből,* Budapest, Kávé.

Fényes Samu (1909): Balmazújvárosi kultúrkép, *Huszadik Század,* 3. szám, 289–293, https://mtda.hu/huszadik_szazad/text/1909/1909%2003.pdf (Letöltés: 2018. december 10.); másodközlés in Litván György – Szűcs László (szerk.) (1973): *A szociológia első magyar műhelye, I–II.,* Budapest, Gondolat, II., 129–135.

Féja Géza (1937): *Viharsarok. Az alsó Tiszavidék földje és népe,* Budapest, Athenaeum.

Féja Géza (2003): *Féja Géza levelezése,* Budapest, Nap.

Fél Edit – Hofer Tamás (1974): *Geräte der Átányer Bauern,* Budapest–Koppenhága, Akadémiai–Gyldendal.

Fél Edit – Hofer Tamás (1997) (1972): *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban,* Budapest, Balassi.

Fél Edit – Hofer Tamás (2010) (1969): *„Mi, korrekt parasztok…". Hagyományos élet Átányon.* Budapest, Korall.

Frank D. Dániel (2008): Durkheim Magyarországon, *Világosság,* 49. évf., 5. szám, 67–80.

Freund Gyula (1908): Dohánygyári munkásnők helyzete, *A Nő és a társadalom,* 2. évf., 6. szám, 93–97, https://mtda.hu/ADATTAR/cikktar/f_cikk/freund_gyula_dohanygyari_munkasnok_helyzete.pdf (Letöltés: 2020–08–28); másodközlés: in Litván György (szerk.) (1974): *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945,* Budapest, Kossuth, 121–126.

Fukász György (2008) (1986): Beszélgetés Fukász Györggyel, 1986. március 4., in Szántó Miklós – Rozgonyi Tamás (szerk.): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar*

szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években, Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 40–42.

Fülep Lajos (1928): Fülep Lajos és Nagy Ferenc vitája a *Pesti Napló*ban (F. L.: Magyarok, ne Kanadába, hanem Baranyába vándoroljatok ki!; N. F.: A magyar falu becsülete, valamint F. L. viszontválasza), http://mek.niif.hu/05900/05944/html/gmfulep0003.html (Letöltés: 2017. március 3.)

Fülep Lajos (1933): Mit mond a szemtanu, *Nyugat*, 19. szám, 281–287, https://epa.oszk.hu/00000/00022/00563/17617.htm (Letöltés: 2017. augusztus 11.)

Gábor R. István – Galasi Péter (1981): *A „második" gazdaság. Tények és hipotézisek*, Budapest, Közgazdasági és Jogi.

Gál Éva (2010): „Lejáratás" és „bomlasztás." A Kádár kori állambiztonság esete Szalai Sándorral, *Történelmi Szemle*, LII. évf., 2. szám, 237–271, https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz2010–2/237–271_gal_uj.pdf (Letöltés: 2012. november 29.)

Galbraith, John Kenneth (1988): *Egy kortárs emlékei*, ford. Balabán Péter, Budapest, Európa.

Gárdos Judit (2020): Előítélet-kutatások, in Szabari Vera (szerk.): *(Disz)kontinuitások: a magyar szociológia 1960 és 2010 között*, Budapest, ELTE Eötvös, 40–66.

Geertz, Clifford (1994) (1984): Anti antirelativizmus, in *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*, ford. Andor Eszter, Budapest, Századvég, 305–331.

Gellériné Lázár Márta – Karádi Éva – Cs. Kiss Lajos (szerk.) (2003): *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról*, Budapest, Napvilág.

Gerő András (1988): *Az elsöprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarországán*, Budapest, Gondolat.

Gyarmati György (2011): *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*, Budapest, ÁBTL–Rubicon.

Gyáni Gábor (1998): Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korszakban, in Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris, 169–356.

Gyurgyák János (2001): *A zsidókérdés Magyarországon*, Budapest, Osiris.

Gyurgyák János (2007): *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*, Budapest, Osiris.

Hajnal István (1942): Az osztálytársadalom, in Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet V.*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 163–200.

Hajnal István (1982): Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés, *Medvetánc*, 2–3. szám, 321–352.

Hajnal István (1988): *Az újkor története*, Budapest, Akadémiai.

Hajnal István (1993): *Technika, művelődés*, vál. Glatz Ferenc, Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet.

Halmai Gábor (1990): *Az egyesülés szabadsága. Az egyesülési jog története*, Budapest, Atlantisz–Medvetánc.

Halmai Gábor (1994): *A véleményszabadság határai,* Budapest, Atlantisz.

Halmos Károly (2015): Zsidók és zsidóság neves történészek 1945 előtti munkáiban, *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle,* 2. szám, 24–38, https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.2.24

Hanák Péter (1975): *Magyarország a Monarchiában,* Budapest, Gondolat.

Hanák Péter (szerk.) (1978): *Magyarország története, 1890–1918,* Budapest, Akadémiai, 7/2. kötet.

Hanák Péter (1985): *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa,* Budapest, Magvető.

Hankiss Elemér (1974): A tanári pálya foglalkozási ártalmairól, *Kritika,* 1. szám, 16–17.

Hankiss Elemér (1985): *Társadalmi csapdák. Diagnózisok,* 3. kiadás, Budapest, Magvető.

Hankiss Elemér (2012) (1978): *Társadalmi csapdák,* in *Egy ország arcai. Válogatott szociológiai írások, 1977–2012,* Budapest, L'Harmattan–Könyvpont, 43–58.

Hankiss Elemér (2012) (1982): *Diagnózisok,* in: *Egy ország arcai. Válogatott szociológiai írások, 1977–2012,* Budapest, L'Harmattan–Könyvpont, 61–138.

Hankiss Elemér (1989): *Kelet-európai alternatívák,* Budapest, Közgazdasági és Jogi.

Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László – Szakolczai Árpád (1982): *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között, I–II.,* Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet.

Harari, Yuval Noah (2017): *Sapiens: az emberiség rövid története,* ford. Torma Péter, Budapest, Animus.

Haraszti Miklós (1989) (1979): *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban,* Budapest, Téka.

Hašek, Jaroslav (1977): *Švejk: Egy derék katona kalandjai a világháborúban,* ford. Réz Ádám, Budapest, Kozmosz.

Hatos Pál (2018): *Az elátkozott köztársaság: az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története,* Budapest, Jaffa.

Havrancsik Dániel (2012): A félreértések dialógusa. Talcott Parsons és Alfred Schütz vitájának tanulságai, *Szociológiai Szemle,* 22. évf., 3. szám, 54–81.

Havrancsik Dániel (2019): Durkheim és a „valóság társadalmi felépítése", *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle,* 2. szám, 15–28.

Hazay Lujza (1988) (1982): „Szociológiáról akkor már szó sem volt, Szalairól sem..." Hazay Lujzával beszélget Tóth Pál Péter. Időpont: 1982. május 27., *Mozgó Világ,* 14. évf., 3. szám, 50–62.

Hegedüs András (1989): *Élet egy eszme árnyékában,* Budapest, Bethlen Gábor.

Hegedüs András (2008) (1986): Beszélgetések Hegedüs Andrással. 1986. április 18., 1986. július 24., december 12., in Szántó Miklós – Rozgonyi Tamás (szerk.): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években,* Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 11–26.

Hegedűs Loránt (1899): *A magyarok kivándorlása Amerikába,* különnyomat a *Budapesti Szemlé*ből (1899), http://mtda.hu/books/hegedus_lorant_a_magyarok_kivandorlasa_amerikaba.pdf (Letöltés: 2015. augusztus 12.)

Herczeg Ferenc (1985): *Emlékezései. A várhegy. A gótikus ház*, Budapest, Szépirodalmi.

Héthy Lajos – Makó Csaba (1972): *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*, Budapest, Akadémiai.

Hitler, Adolf (1999): *Asztali beszélgetések. Monológok a vezéri főhadiszálláson, 1941–1944*, ford. Barabás Miklós, Budapest, Ármádia.

Hobsbawm, Eric J. (1997): *A nacionalizmus kétszáz éve*, ford. Baráth Katalin, Budapest, Maecenas.

Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (szerk.) (2012) (1983): *The Invention of Tradition*, Cambridge, Cambridge University Press, 15–41.

Hollander, Arie N. J. den. (1980) (1947): *Az Alföld települései és lakói*, Budapest, Mezőgazdasági.

Hollander, Paul (1996): *Politikai zarándokok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába, 1928–1978*, ford. Náday Judit – Lukács Katalin, Budapest, Cserépfalvi.

Honvári János (szerk.) (1996): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*, 2. kiadás, Budapest, Aula.

Hooker, Lynn (2013): *Redefining Hungarian Music from Liszt to Bartók*, Oxford – New York, Oxford University Press.

Horváth Zoltán (1961): *Magyar századforduló: a második reformnemzedék története, 1896–1914*, Budapest, Gondolat.

Hunfalvy Pál (1876): *Magyarország ethnographiája*, MTA, https://mtda.hu/books/magyarorszag_ethnographiaja.pdf (Letöltés: 2017. szeptember 12.)

Hunya Gábor (szerk.) (1990): *Románia, 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet*, Budapest, Atlantisz.

Huszadik Század (1906): A Társadalomtudományi Társaság válsága, *Huszadik Század*, 8. szám, 93–95, https://mtda.hu/huszadik_szazad/text/1906/1906%2008.pdf (Letöltés: 2020. május 25.)

Huszár Tibor (1986): Utószó, in Szabó Zoltán: *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság*, Budapest, Akadémiai–Kossuth–Magvető, i–xx.

Huszár Tibor (1989): *Bibó. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*, Debrecen, Magyar Krónika.

Huszár Tibor (1991): *Párhuzamok és kereszteződések: Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*, Budapest–Makó, ELTE Szociológiai Intézete – József Attila Múzeum.

Huszár Tibor (2012): *Erdei Ferenc (1910–1971). Politikai életrajz*, Budapest, Corvina.

Huszár Tibor – Litván György – A. Varga Katalin (szerk.) (1995): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*, Budapest, 1956-os Intézet – Osiris – Századvég.

Illyés Gyula (1933): Pusztulás. Úti jegyzetek, *Nyugat*, 13–14. (az online változat szerint: 17–18. szám), 189–205, http://epa.oszk.hu/00000/00022/00562/17577.htm (Letöltés: 2012. február 26.)

Illyés Gyula (1934): *Oroszország: úti jegyzetek,* Budapest, Nyugat.

Illyés Gyula (1936): *Petőfi,* Budapest, Nyugat.

Illyés Gyula (1976): *Itt élned kell! I. kötet,* Budapest, Szépirodalmi.

Illyés Gyula (1993) (1937): *Puszták népe,* Budapest, Századvég.

Irinyi József (1998) *Német-, Francia- és Angolországi úti jegyzetek,* szerk. Fenyő István, Budapest, Argumentum.

Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.) (1994): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948,* Budapest, Századvég.

Jankó János (1989) (1896): *A milleniumi falu. Facsimile,* Budapest, Néprajzi Múzeum.

Jászi Oszkár (1900): Tudományos publicisztika, *Huszadik Század,* 1. szám, 2–12, https://mtda.hu/huszadik_szazad/text/1900/1900%2001.pdf (Letöltés: 2018. december 20.); másodközlés: Litván György – Szűcs László (szerk.) (1973): *A szociológia első magyar műhelye, I–II.,* Budapest, Gondolat, I., 51–64.

Jászi Oszkár (1906): Tudomány és politika, *Huszadik Század,* 10. szám, 327–331, https://mtda.hu/huszadik_szazad/text/1906/1906%2010.pdf (Letöltés: 2018. december 20.); másodközlés: Litván György – Szűcs László (szerk.) (1973): *A szociológia első magyar műhelye, I–II.,* Budapest, Gondolat, I., 69–79.

Jászi Oszkár (1910): Tíz év, *Huszadik Század,* 1–2. szám, 1–10, https://mtda.hu/huszadik_szazad/text/1910/1910%200102.pdf (Letöltés: 2018. december 20.); másodközlés: Litván György – Szűcs László (szerk.) (1973): *A szociológia első magyar műhelye, I–II.,* Budapest, Gondolat, I., 96–106.

Jászi Oszkár (1986) (1918): A Monarchia jövője. Részletek, in Ring Éva (szerk.) (1986): *Helyünk Európában: Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon, I–II.* Budapest, Magvető, I., 84–114.

Jászi Oszkár (2006) (1907): Az új Magyarország felé, in Pajkossy Gábor (szerk.) (2006): *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény,* Budapest, Osiris, 793–801. Eredeti megjelenés: *Huszadik Század,* 1907/1, 1–15.

Judt, Tony (2008): *Befejezetlen múlt. A francia értelmiség, 1944–1956,* ford. Árokszállási Zoltán, Budapest, XX. Század Intézet.

Juhász Pál (1991): Polgárosodás, in Gyurgyák János (szerk.): Polgárosodás Magyarországon. *Századvég különszám,* 2–3. szám, 181–183.

Kádár János (1986) (1975): Felszólalás az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet záróülésén, in Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon I–II.,* Budapest, Magvető, II., 418–422.

Kalmár Melinda (2014): *Történelmi galaxisok vonzásában: Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990,* Budapest, Osiris.

Kállay Miklós (1991): *Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942–1944, I–II.,* Budapest, Európa–História.

Karádi Éva – Vezér Erzsébet (szerk.) (1980): *A Vasárnapi Kör: Dokumentumok*, Budapest, Gondolat.

Karády Viktor (1997): *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*, ford. Derdák Tibor és mások, Budapest, Cserépfalvi.

Kardos László (1982): Bontási terület, in Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*, Budapest, Művelődéskutató Intézet, 45–57.

Karinthy Frigyes (é. n.) (1917): Barabbás, in *Skarlát. Novellák*, Szalay Károly válogatása, http://mek.oszk.hu/06800/06821/06821.htm (Letöltés: 2015. január 9.)

Kása Csaba (1988): „Reakciós az, aki antikommunista" (Mindszenty József politikai tevékenysége, 1945–1946), *Aetas*, 1. szám, 28–50, http://acta.bibl.u–szeged.hu/40384/1/aetas_1988_001_028-050.pdf (Letöltés: 2020. júliuss 11.)

Katus László (1987): Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1918), in Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország története*, Budapest, Akadémiai, 488–772.

Kemény István (1990a): *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest, VITA.

Kemény István (1990b) (1973): Futószalag a Motorkerékpárgyárban, in *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*, Budapest, VITA, 29–74.

Kemény István (1990c): A Csillaghegyi Téglagyár munkásai, in *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*, Budapest, VITA, 21–28.

Kemény István (1990d) (1971): Munkakultúra és életforma, in *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*, Budapest, VITA, 75–169.

Kemény István (1991a): *Közelről és távolról*, Budapest, Gondolat.

Kemény István (1991b) (1987): Polgárosodás polgárjogok nélkül, in *Közelről és távolról*, Budapest, Gondolat, 131–147.

Kemény István (1992a): *Szociológiai írások*, Szeged, Replika Könyvek.

Kemény István (1992b) (1946): Parasztságunk útja, in *Szociológiai írások*, Szeged, Replika Könyvek, 7–21.

Kemény István (1992c) (1970): A szegénységről (Fölszólalás a Magyar Tudományos Akadémián, 1970), in *Szociológiai írások*, Szeged, Replika Könyvek, 79–83.

Kemény István (1995): Interjú Kemény Istvánnal, in Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk*, Budapest, T–Twins, 27–37.

Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (1998): *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest, socio–typo.

Kitzinger Dávid (2000): A morális pánik elmélete, *Replika*, 40. szám, 23–48, https://www.replika.hu/system/files/archivum/replika_40-02_kitzinger.pdf (Letöltés: 2017. július 7.)

Koestler, Arthur (1994): A bukott Isten, ford. Gábor György, in Joseph Conrad – Arthur Koestler – Václav Černý: *Folytatásos önéletrajz*, Budapest, Osiris–Századvég.

Koestler, Arthur (1997): *A láthatatlan írás*, ford. Makovecz Benjámin, Budapest, Osiris.

Koestler, Arthur (1998): *Nyílvessző a végtelenbe*, ford. Boris János, Budapest, Osiris.

Kolosi Tamás (1983a): *Struktúra és egyenlőtlenség,* Budapest, Kossuth.

Kolosi Tamás (1983b) (1974): Egy budapesti termelőszövetkezet társadalmi szerkezete, in *Struktúra és egyenlőtlenség,* Budapest, Kossuth, 204–223.

Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom: struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon,* Budapest, Gondolat.

Kolosi Tamás (1990): Kedves Miklós! Reagálás Hadas Miklós cikkére, *Replika,* 1. szám, 16–18.

Kolozsi Ádám (2016): Hatvan év után kiderült, hány antiszemita volt az '56-os magyarok között, *Index,* https://index.hu/tudomany/2016/12/04/1956_antiszemitizmus_kutatas/ (Letöltés: 2016. december 4.)

Koncz Katalin (1984): A nők foglalkoztatottságának demográfiai, gazdasági körülményei Magyarországon az ipari forradalom kibontakozásától az első világháborúig. *Demográfia,* XXVII. évf., 2–3. szám, 276–290, https://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/view/1076/1116 (Letöltés: 2020. október 27.)

Konrád György – Szelényi Iván (1989) (1974): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz,* Budapest, Gondolat.

Kornai János (1978): A hiány újratermelése, *Közgazdasági Szemle, 25. évf. szeptember,* 1034–1050.

Kornai János (1980): *A hiány,* Budapest, Közgazdasági és Jogi.

Kornai János (1983) (1982): A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéről és kilátásairól, in *Ellentmondások és dilemmák,* Budapest, Magvető, 157–231. Eredeti megjelenés: *Gazdaság,* 16. évf., 1982/3, 5–35.

Kornai János (1993): *A szocialista rendszer: kritikai politikai gazdaságtan,* Budapest, Heti Világgazdaság.

Kornai János (2005): *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz,* Budapest, Osiris.

Kornai János (2012) (1992): *A szocialista rendszer. Kornai János Válogatott Munkái II.,* Pozsony, Kalligram.

Koslowski, Rey – Kratochwil, Friedrich V. (1994): Understanding Change in International Politics: The Soviet Empire's Demise and the International System, *International Organization,* Vol. 48, No. 2. (Spring), 215–247.

Kós Károly 1999 (1957): Herrmann Antal jelentősége a századforduló körüli néprajzi mozgalomban, in Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. Cigány Néprajzi Tanulmányok 8,* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 14–26.

Kossuth Lajos (1847): *Magyar szózatok,* Hamburg, Voigt H. G., http://mek.oszk.hu/13600/13620/13620.pdf (Letöltés: 2017. október 11.)

Kovács Ákos (2006): *A kitalált hagyomány,* Pozsony, Kalligram.

Kovács Imre (1945): Egy batyuval, *Szabad Szó,* 1945. április 22., https://nepibaloldal.blog.hu/2014/11/14/bucsu_kovacs_imretol (Letöltés: 2017. október 11.)

Kovács Imre (1989) (1937) *A néma forradalom. A Néma forradalom a parlament és a bíróság előtt,* Budapest, Cserépfalvi–Gondolat–Tevan.

Kovács Imre (1990): *Magyarország megszállása,* Budapest, Katalizátor Iroda.

Kovrig Béla (1943): *Hogy életünk emberibb legyen,* Budapest, Nemzeti Könyvtár.

Kovrig Béla (2016): *Nemzeti kommunizmus és Magyarország. Egy eszme története,* Budapest, Gondolat – Barankovics Alapítvány.

Kövér György (1998): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig, in Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig,* Budapest, Osiris, 9–165.

Kövér György (2011): *A tiszaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek,* Budapest, Osiris.

Kozma Miklós (1931): *Egy csapattiszt naplója, 1914–1918,* Budapest, Révai.

Kristóf Luca – Szabari Vera (2020) Kikből lesznek az elitek? Az elitkutatások lehetőségei és korlátai, in: Szabari Vera (szerk.): *(Disz)kontinuitások. A magyar szociológia 1960 és 2010 között.* Budapest, ELTE Eötvös, 296–317.

KSH (1894): *Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam I.) 1893,* Budapest, KSH, http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/statevkonyvek/1893/htm/000.htm (Letöltés: 2015. július 9.)

KSH (1904): *Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XI.) 1903,* Budapest, KSH, http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/statevkonyvek/1903/htm/000.htm (Letöltés: 2015. július 9.)

KSH (1912): *A Magyar Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 1. r. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint,* Budapest, KSH.

KSH (1914): *A Magyar Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 3. r. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika,* Budapest, KSH, http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statisztika/Manda/MSK/MSK_052.pdf (Letöltés: 2015. július 10.)

KSH (1932): *Az 1930. évi népszámlálás. 1. rész. Demográfiai adatok községek és külterületei lakotthelyek szerint,* Budapest, KSH.

KSH (1974): *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900. III. kötet. Baranya megye és Pécs, Tolna megye.* Az adatgyűjtést, feldolgozást irányította és összeállította: Dr. Klinger András, Budapest, KSH.

KSH (1996): *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen,* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

KSH (2017a): *Mikrocenzus 2016. 3. Demográfiai adatok,* Budapest, KSH, https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_3.pdf (Letöltés: 2018. január 2.)

KSH (2017b) *Mikrocenzus 2016. 4. Iskolázottsági adatok.* Budapest, KSH, https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_4.pdf (Letöltés: 2019. február 9.)

Kuczi Tibor (1992): Szociológia, ideológia, közbeszéd – Szociológia és társadalomdiskurzus, in: Kuczi Tibor – Becskeházi Attila: *Valóság '70,* Budapest, Scientia Humana, 9–111.

Kuhn, Thomas S. (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete,* Budapest, Gondolat.

Kunfi Zsigmond (1908): Az iskola Magyarországon, *Huszadik Század*, 12. szám, 555–565, http://mtda.hu/huszadik_szazad/text/1908/1908%2012.pdf (Letöltés: 2018. január 30.); másodközlés: Litván György – Szűcs László (szerk.) (1973): *A szociológia első magyar műhelye, I–II.* Budapest, Gondolat, II., 50–64.

Kunfi Zsigmond (1913–1914a): A nemzetiségi béke és az osztályharc, *Szocializmus*, 8. évf., 3. szám, 97–106.

Kunfi Zsigmond (1913–1914b): Fajok és osztályok Magyarországon. *Szocializmus*, 8. évf., 8. szám, 337–347.

Kupa László (1999): Bevezetés, in Kupa László (szerk.): *Pulszky Ágost*, Budapest, Új Mandátum, 7–58.

Kupa László (2012): *A polícia alkonyától a szociológia hajnaláig. A magyar szociológiai gondolkodás kialakulása a reformkortól a századfordulóig*, Pécs, Kronosz.

Lafferton, Emese (2007): The Magyar Moustache: The Faces of Hungarian State Formation, 1867–1918. *Studies in History and Philosophy of Science Part C: Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, Vol. 38, No. 4, 706–732, https://doi.org/10.1016/j.shpsc.2007.09.006

Lakatos László (1991): Az élet és a formák. Hajnal István történetszemléletéről, *3. Part*, 6. szám, 21–28.

Lakatos László (1996) *Az élet és a formák: Hajnal István történelemszociológiája*, Budapest, Új Mandátum.

Lakatos László (2008): Biológiai imperializmus, in Némedi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*, Budapest, Napvilág, 157–200.

Laky Dezső (1931): *A magyar egyetemi hallgatók statisztikája 1930*, Budapest, KSH.

Landes, David S. (1986): *Az elszabadult Prométheusz. Technológiai változások és ipari fejlődés Nyugat-Európában 1750-től napjainkig*, Budapest, Gondolat.

Latour, Bruno (1987): *Science in Action. How to Follow Scientists and Engineers Though Society*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.

Léderer Pál (szerk.) (1991): *A magyar ugar. A kiegyezéstől a második világháborúig. Társadalomtörténeti háttérinformációk*, Budapest, T-Twins.

Léderer Pál (1993): Hogyan hajózzunk a Vörös–tengeren? Avagy tűnődés a metaforák hasznáról és használatáról, *Replika*, 11–12. szám (november), 32–42.

Léderer Pál (2002): *A szociológus, a módszerei, meg a szövege. Rögeszme-félék a mesterségről*, Budapest, Új Mandátum.

Lenin, Vlagyimir I. (1966): *A szocialista gazdálkodásról*, Budapest, Kossuth.

Lenin, Vlagyimir I. (1974) (1920): A baloldaliság, a kommunizmus gyermekbetegsége, in: *Lenin összes művei*, 54. kötet, Budapest, Kossuth 3–99.

Litván György (szerk.) (1974): *Munkásszociográfiák, 1888–1914*, Budapest, Kossuth.

Litván György (1986): Egy régi könyv időszerűsége, in Jászi Oszkár (1986) (1912) *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*, vál. Litván György, Budapest, Gondolat, 9–57.

Litván György (1993): *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája,* Budapest, Századvég.

Litván György – Szűcs László (1973a): Bevezetés, in Litván György – Szűcs László (szerk.): *A szociológia első magyar műhelye, I–II.* Budapest, Gondolat, I., 5–46.

Litván György – Szűcs László (szerk.) (1973b): *A szociológia első magyar műhelye, I–II.* Budapest, Gondolat.

Livius (1982) *A római nép története a város alapításától,* I. ford. Kiss Ferencné – Muraközy Gyula, Budapest, Európa.

Losonczi Ágnes (1993): Polgárosodás – fogalom és valósága. Válasz a *Replika* körkérdésére, *Replika,* 11–12, 94–106.

Losonczi Ágnes (1977): *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben,* Budapest, Gondolat.

Ludassy Mária (1984): *A trón, az oltár és az emberi jogok. Katolikus és liberális gondolkodók a restauráció korabeli Franciaországban,* Budapest, Magvető.

Ludassy Mária (1990): Válasz a *Világosság* „Polgárnak lenni" körkérdésére, *Világosság,* XXXI. évf., 10. szám, 729–738.

Lukács György (1971) (1923): *Történelem és osztálytudat,* Budapest, Magvető.

Magyary Zoltán (2000): *Magyary Zoltán,* szerk. és vál. Saád József, Budapest, Új Mandátum.

Majtényi György (2009): *K-vonal: uralmi elit és luxus a szocializmusban,* Budapest, Nyitott Könyvműhely.

Manchin Róbert – Szelényi Iván (1990) (1985): A családi mezőgazdasági termelés a kollektivizált gazdaságokban: három elmélet, in Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika,* Budapest, Európa, 375–398.

Mannheim Károly (1918): *Az ismeretelmélet szerkezeti elemzése. Különlenyomat az Athenaeum 1918. évi folyamából,* Budapest, Franklin Társulat.

Mannheim Károly (1980) (1917): Lélek és kultúra, in Karádi Éva – Vezér Erzsébet (szerk.): *A Vasárnapi Kör. Dokumentumok,* Budapest, Gondolat, 186–202.

Mannheim Károly (1994) (1927): *A konzervativizmus. Tanulmány a tudás szociológiájáról,* ford. Kiss Endre, Budapest, Cserépfalvi.

Mannheim Károly (1996) (1928): *Ideológia és utópia,* ford. Mezei I. György, Budapest, Atlantisz.

Mannheim Károly (2000a) (1928): A nemzedékek problémája, ford. Bendl Júlia, in *Tudásszociológiai tanulmányok,* Budapest, Osiris, 201–253.

Mannheim Károly (2000b) (1929): A konkurencia jelentősége a szellemi élet területén, ford. Bognár Virág, in *Tudásszociológiai tanulmányok,* Budapest, Osiris, 255–297.

Márai Sándor (2013): *Hallgatni akartam,* Budapest, Helikon.

Márai Sándor (1998) (1945): *Napló, 1943–1944,* Budapest, Helikon.

Marinov Iván (2010): Mondta-e Puskás, hogy kis pénz, kis foci, nagy pénz, nagy foci?, *Urban Legends,* 2010. december 12., https://www.urbanlegends.hu/2010/12/puskas-kis-penz-kis-foci-nagy-penz-nagy-foci/ (Letöltés: 2018. december 15.)

Marosán György (1983): Államminiszter 1956–57-ben (Rapcsányi László interjúja Marosán Györggyel), *História,* 5. évf., 2. szám, 13–17.

Martin József Péter (2020): Olajozza vagy csikorgatja a fogaskerekeket? A NER korrupciós és gazdasági teljesítménye nemzetközi összehasonlításban, in Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2020,* Budapest, TÁRKI, 60–89, https://www.tarki.hu/sites/default/files/2020–10/060_089_Martin_web.pdf (Letöltés: 2020. december 14.)

Marx, Karl (mint „Marx Károly") (1955) (1867): *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata, I. kötet,* Budapest, Szikra, http://mek.oszk.hu/04700/04724/04724.pdf. (Letöltés: 2020. január 1.)

Marx, Karl – Engels, Friedrich (1980) (1848): *A kommunista párt kiáltványa,* Budapest–Uzsgorod, Kossuth–Kárpáti.

Mead, George Herbert (1973) (1934): *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból,* ford. Félix Pál, Budapest, Gondolat.

Meja, Volker – Stehr, Nico (1990): On the Sociology of Knowledge Dispute, in Volker Meja – Nico Stehr (eds.): *Knowledge and Politics. The Sociology of Knowledge Dispute,* London – New York, Routledge, 3–13.

Merton, Robert K. (1973) (1960): „Recognition" and „Excellence". Instructive Ambiguities, in *The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations,* Chicago–London, The University of Chicago Press, 419–438.

Merton, Robert K. (1973) (1968): The Matthew Effect in Science, in *The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations,* Chicago–London, The University of Chicago Press, 439–459.

Merton, Robert K. (2002a): XIV. fejezet. Tudásszociológia, in *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra,* Budapest, Osiris, 539–571.

Merton, Robert K. (2002b): XV. fejezet. Karl Mannheim és a tudásszociológia, in *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra,* Budapest, Osiris, 572–591.

Mikszáth Kálmán (é. n.) (1900): *Különös házasság,* https://mek.oszk.hu/00900/00944/00944.pdf (Letöltés: 2010. december 10.)

Misetics Bálint (2017): A szegénység botránya és a szociológia politikája, *Replika,* 4. szám, 101–109, https://www.replika.hu/system/files/archivum/replika_104-08_misetics.pdf (Letöltés: 2020. január 20.)

Montesquieu, Charles Louis de Secondat (1962) (1748): *A törvények szelleméről,* ford. Csécsy Imre – Sebestyén Pál, Budapest, Akadémiai.

Móricz Zsigmond (é. n.) (1932): *A boldog ember,* https://mek.oszk.hu/00900/00988/00988.pdf (Letöltés: 2020. július 15.)

Moldova György (1984) (1977): *Akit a mozdony füstje megcsapott,* Budapest, Magvető.

Moldova György (1988): *Bűn az élet… (Riport a rendőrökről),* Budapest, Magvető.

Murzyn, Eva (2008): Do we Only Dream in Colour? A Comparison of Reported Dream Colour in Younger and Older Adults with Different Experiences of Black and White Media, *Consciousness and Cognition*, Vol. 17, No. 4. 1228–1237.

Nagy Lajos (1978) (1934): *Kiskunhalom*, Budapest, Móra.

Nagy Lajos (1989) (1934): *Tízezer kilométer Szovjetoroszország földjén*, Budapest, Interart Stúdió – Szépirodalmi.

Nagy Endre (1982): A Durkheim-sokk: Jászi találkozása az új szociológiával, *Világosság*, 23. évf., 7. szám, 414–418.

Nagy J. Endre (1993): *Eszme és valóság*, Budapest–Szombathely, Savaria UP – Pesti Szalon.

Nagy Sz. Péter (szerk.) (1990): *A népi-urbánus vita dokumentumai, 1932–47*, Budapest, Rakéta.

Némedi Dénes (1985): *A népi szociográfia, 1930–1938*, Budapest, Gondolat.

Némedi Dénes (1996): *Durkheim. Tudás és társadalom*, Budapest, Áron.

Némedi Dénes (1999a): Auguste Comte: A szociológia megalapítója?, in Felkai Gábor (szerk.): *A szociológia kialakulása. Tanulmányok*, Budapest, Új Mandátum, 224–247.

Némedi Dénes (1999b): Empirikus társadalomkutatás a 19. század végéig, in Felkai Gábor (szerk.): *A szociológia kialakulása. Tanulmányok*, Budapest, Új Mandátum, 224–247.

Némedi Dénes (2005): *Klasszikus szociológia, 1890–1945*, Budapest, Napvilág.

Némedi Dénes (2007): Durkheim Magyarországon, *Szociológiai Szemle*, 17. évf., 3–4. szám, 149–174.

Némedi Dénes (szerk.) (2008a): *Modern szociológiai paradigmák*, Budapest, Napvilág.

Némedi Dénes (2008b) Bevezetés. A szociológia problémája – ma, in Némedi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*, Budapest, Napvilág, 15–65.

Németh László (1988) (1937): *A Medve utcai polgári*, Budapest, Pannónia Könyvek.

Ormos Mária (1987): *Mussolini. Politikai életrajz*, Budapest, Kossuth.

Orthmayer Imre (2000) Némedi Dénes: Durkheim. *Szociológiai Szemle*, 3. szám, 114–119.

Orwell, George (1990) (1946): Miért írok?, in *Az irodalom fölszámolása. Válogatott esszék.* Budapest, Európa, 5–15.

Ö. Kovács József (2012): *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965*, Budapest, Korall.

Örkény István (é. n.): *Válogatott egyperces novellák*, összeállította: Fráter Zoltán, Budapest, Magyar Elektronikus Könyvtár, https://mek.oszk.hu/06300/06345/06345.pdf (Letöltés: 2020. január 1.)

Pál Eszter (1999): Herbert Spencer, in Felkai Gábor (szerk.): *A szociológia kialakulása. Tanulmányok*, Budapest, Új Mandátum, 149–179.

Pápay Zsuzsa (1989): *Rang, párválasztás, közvélemény. Jelentés egy mátravidéki faluból*, Budapest, Gondolat.

Papp István (2012): *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*, Budapest, Jaffa.

Papp István (2015): Ávós legendák – Moldova György: *Az elbocsátott légió,* in *Szemek a láncban. Játszmák a magyar állambiztonság történetében,* Budapest, Jaffa, 239–272.

Parsons, Talcott (1966) (1937): *The Structure of Social Action: A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers,* New York – London, The Free Press – Collier MacMillan.

Pastor, Peter (2017): Illyés Gyula és Nagy Lajos útinaplója szovjetunióbeli látogatásáról. *Múltunk,* LXII. évf., 1. szám, 116–134, http://epa.oszk.hu/00900/00995/00050/pdf/EPA00995_multunk_2017_01_116-134.pdf (Letöltés: 2020. január 9.)

Petrás Éva (2013): Weis István, „a javíthatatlan, semlegesíthetetlen, örök ellenség", *Betekintő,* 3. szám, 1–11, https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2013_3_petras_0.pdf (Letöltés: 2019. jasnuár 13.)

Pető Iván – Szakács Sándor (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985,* Budapest, Közgazdasági és Jogi.

Pew Research Center (2009): Two Decades After the Wall's Fall: End of Communism Cheered But Now with More Reservations, Washington D. C., Pew Research Center, http://www.pewglobal.org/files/2009/11/Pew–Global–Attitudes–2009–Pulse–of–Europe–Report–Nov–2–1030am–NOT–EMBARGOED.pdf (Letöltés: 2016. május 13.)

Pikler J. Gyula (1912): Az 1911-iki fővárosi lakásszámlálás főbb eredményei és szociálpolitikai tanulságai, *Huszadik Század,* 3. szám, 318–329, https://mtda.hu/huszadik_szazad/text/1912/1912%2003.pdf (Letöltés: 2017. december 8.); másodközlés: Litván György – Szűcs László (szerk.) (1973): *A szociológia első magyar műhelye I–II.,* Budapest, Gondolat, II., 225–247.

Polányi Károly (1986) (1929): A Galilei Kör hagyatéka, in *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom. Társadalomfilozófiai írások,* Budapest, Gondolat.

Price, Derek J. de Solla (1979) (1963): *Kis tudomány – nagy tudomány,* ford. Soós Gyula, Budapest, Akadémiai.

Pulszky Ágost (1885): *A jog- és állambölcselet alaptanai,* Budapest, Eggenberger, http://mtda.hu/books/a_jog_es_allambolcseszet_alaptanai.pdf (Letöltés: 2012. december 8.)

Pulszky Ágost (1890): *A munkáskérdés,* Budapest, Eggenberger, http://mtda.hu/books/a_munkaskerdes.pdf (Letöltés: 2014. január 25.)

Pulszky Ágost (1999) *Pulszky Ágost. Magyar Pantheon,* szerk. Kupa László, Budapest, Új Mandátum.

Pulszky Ferenc (1958): *Életem és korom, I–II,* Budapest, Szépirodalmi.

Rainer M. János (2012): *Bevezetés a kádárizmusba,* Budapest, 1956-os Intézet – L'Harmattan.

Reitzer Béla (1986): *Reitzer Béla válogatott írásai I–II,* Budapest, Országos Közművelődési Központ.

Révész Sándor (2013): Kritikai szervilizmus – Moldova György pályaképe, *Magyar Narancs,* 2013. december 11. és december 24., I. rész – https://magyarnarancs.hu/konyv/kritikai–

szervilizmus–87629, II. rész – https://magyarnarancs.hu/konyv/a–nemzeti–szellem–megtestesitoje–87881 (Letöltés: 2021. június 1.)

Réz Pál (szerk.) (1991): *Bibó-emlékkönyv,* Budapest–Bern: Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

Rézler Gyula (1974) (1938): A magyar nagyipari munkásság kialakulása, 1867–1914 (részlet), in Litván György (szerk.): *Munkásszociográfiák, 1888–1914,* Budapest, Kossuth, 15–33.

Ring Éva (szerk.) (1986): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon I–II.,* Budapest, Magvető.

Rittersporn Gábor Tamás (1991): Az államilag szervezett terror és a szovjet állam dezorganizációja, *Aetas,* 6. évf., 1. szám, 106–146, http://acta.bibl.u–szeged.hu/41596/1/aetas_1991_001.pdf (Letöltés: 2018. április 14.)

Romsics Ignác (1999): *Magyarország története a XX. században,* Budapest, Osiris.

Romsics Ignác (szerk.) (2000): *Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1914–1999, I–II.,* Budapest, Osiris.

Saád József (1990): *Társadalomtudomány. A Magyar Társadalomtudományi Társaság munkássága. Repertórium és történeti feldolgozás,* Budapest, FSZEK – ELTE Szociológiai és Szociálpszichológiai Intézet.

Saád József (2000): A racionalizátor, in *Magyary Zoltán,* szerk. és vál. Saád József, Budapest, Új Mandátum, 7–66.

Schmitt Jenő Henrik (1987a): A mi forradalmunk, *Medvetánc,* 7. évf., 2. szám, 321–325.

Schmitt Jenő Henrik (1987b): Egy pillantás a jövő világába, *Medvetánc,* 7. évf., 2. szám, 326–330.

Schmitt Jenő Henrik (1987c): Független szocziálizmus, *Medvetánc,* 7. évf., 2. szám, 331–334.

Schwitzgebel, Eric (2002): Why Did We Think We Dreamed in Black and White?, *Studies in History and Philosophy of Science,* No. 33, 649–660.

Shiels, Duncan (2007): *A Rajk fivérek,* ford. Pető Márk, Budapest, Vince.

Singleton, Mark (2010): *Yoga Body: The Origins of Modern Posture Practice,* Oxford, Oxford University Press.

Sipos Péter (2006): A munkásarisztokrácia sanyargatása, *História,* 28. évf., 4. szám, 20–22.

Smith, Adam (1959) (1776): *A nemzetek gazdagsága, e gazdagság természetének és okainak vizsgálata,* ford. Bilek Rudolf, Budapest, Akadémiai.

Somogyi Manó (1974) (1888): Az Óbudai Hajógyár munkásainak helyzete, in Litván György (szerk.): *Munkásszociográfiák, 1888–1914,* Budapest, Kossuth, 71–96.

Spreeuwenberg, Peter – Kroneman, Madelon – Paget, John (2018): Reassessing the Global Mortality Burden of the 1918 Influenza Pandemic, *Am J Epidemiol,* Vol. 187, No. 12, 2561–2567, https://doi.org/10.1093/aje/kwy191

Sükösd Mihály (2000): Bárdossy: Mártír vagy háborús bűnös, *Mozgó Világ,* 26. évf., 1. szám, 78–82, http://epa.oszk.hu/01300/01326/00001/januar10.htm (Letöltés: 2020. január 11.)

Stewart, Michael S. (1993): *Daltestvérek. Az oláhcigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon,* ford. Sajó Tamás – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor, Budapest, Max Weber Alapítvány – T-Twins.

Stewart, Michael (2000): A Styx mindkét oldalán. Neményi László és Zádori Zsolt beszélget Michael Sinclair Stewart angol antropológussal, *Beszélő,* III. folyam, V. évf., 11. szám. (november), 8–20.

Sütő András (2008) (1970): *Anyám könnyű álmot ígér. Naplójegyzetek,* Budapest, Gondolat.

Szabari Vera (2004): Vitatott diskurzus, in Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötő-jelek: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskolájának Évkönyve 2003,* 145–174, http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-787/kotojelek2003/TPUBL-A-787.pdf (Letöltés: 2021. január 12.).

Szabari Vera (2008): Kemény István életútinterjú, *Szociológiai Szemle,* 18. évf., 2, 3–21.

Szabari Vera (2011): A szociológia hazai történetének 1960 és 1987 közötti recepciója: „töredezett" tudománytörténet?, *2000,* 23. évf., 4. szám, 59–74, http://ketezer.hu/2011/04/a-szociologia-hazai-tortenetenek-1960-es-1987-kozotti-recepcioja/ (Letöltés: 2019. november 14.)

Szabari Vera (2012): Szalai Sándor (1912–1983), *Szociológiai Szemle,* 22. évf., 3. szám, 105–122, https://szociologia.hu/dynamic/SzocSzemle_2008_2_003_021_SzabariV.pdf (Letöltés: 2019. november 14.)

Szabari Vera (2014): Az első budapesti társadalomtudományi tanszék születése és bukása: 1942–1945, *Szociológiai Szemle,* 24. évf., 3. szám, 61–83, https://szociologia.hu/dynamic/szabari_vera.pdf (Letöltés: 2017. január 17.)

Szabari Vera (2015): „1944" a szociológiában. Akadémiai szociológia és antiszemitizmus Magyarországon, *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle,* 2. szám, 50–66, https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.2.50

Szabari Vera (2020a): A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010). Folytonosság vagy megszakítottság?, in Szabari Vera (szerk.): *(Disz)kontinuitások. A magyar szociológia 1960 és 2010 között,* Budapest, ELTE Eötvös, 20–39.

Szabari Vera (szerk.) (2020b): *(Disz)kontinuitások. A magyar szociológia 1960 és 2010 között.* Budapest, ELTE Eötvös.

Szabó Imre (2008) (1986): Beszélgetés Szabó Imrével, 1986. június 10., in Szántó Miklós – Rozgonyi Tamás (szerk.): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években,* Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 29–32.

Szabó Miklós (1988): Hétköznapi sztálinizmus, *Századvég,* 6–7. szám, 160–167, http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/szakirod/szabomik.htm (Letöltés: 2019. augusztus 26.)

Szabó Zoltán (1937): *A Vaskapun túl (Balkáni utikönyv),* Budapest, az „Élet" szépirodalmi folyóirat kiadása.

Szabó Zoltán (1986) (1937): A tardi helyzet, in *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság,* Budapest, Akadémiai–Kossuth–Magvető. Az 1937-ben Cserépfalvi által kiadott mű hasonmás kiadása.

Szabó Zoltán (1986) (1938): Cifra nyomorúság, in *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság,* Budapest, Akadémiai–Kossuth–Magvető. Az 1938-ban Cserépfalvi által kiadott mű hasonmás kiadása.

Szabó Zoltán (1994): *Szellemi honvédelem,* Budapest, Héttorony.

Szalai Júlia (1998) (1994): Merengések a szociológiáról, in *Uram! A jogaimért jöttem,* Budapest, Új Mandátum, 336–346.

Szalai Sándor (1961): A szociológia helyzete Magyarországon, *Élet és Irodalom,* április 14., 8–9. és április 28., 9–10.

Szalai Sándor (1964): *Idő a mérlegen,* Budapest, Akadémiai.

Szalay László (1847): *Publicistai dolgozatok I–II.,* Pest, Heckenast.

Szapor Judit (2017): *A világhírű Polányiak: egy elfelejtett család regényes története,* Budapest, Aura.

Szántó Miklós (1998): *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években,* Budapest, Akadémiai.

Szántó Miklós (2008) (1988): Szántó Miklós: Ön-interjú (1988–2008), in Szántó Miklós – Rozgonyi Tamás (szerk.): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években,* Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 155–163.

Szántó Miklós – Rozgonyi Tamás (szerk.) (2008): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években,* Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet.

Széchenyi István – Wesselényi Miklós (1986): *Feleselő naplók. Egy barátság kezdetei,* szerk. Maller Sándor, Budapest, Helikon.

Szelényi Iván (1990) (1981): A város a szocializmusba való átmenet időszakában, in *Új osztály, állam, politika,* Budapest, Európa, 303–350.

Szelényi Iván (1990) (1986–1987): A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* önkritikus felülvizsgálata, in *Új osztály, állam, politika,* Budapest, Európa, 51–98.

Szelényi Iván (1991): Vita a doktori tézisekről. Enyedi György, Kolosi Tamás, Szabó Katalin opponensi véleményével, Lengyel György, Juhász Pál, Kovách Imre, Hankiss Elemér, Bíró Dávid hozzászólásával, és Szelényi válaszával, *Replika,* 2. szám, 24–83.

Szelényi Iván (1992) (1988): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon,* Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével, ford. Atkári János, Budapest, Akadémiai. A kiadás alapját képezte: *Socialist Entrepreneurs. Embourgeisement in Rural Hungary,* The University of Wisconsin Press, 1988.

Szelényi Iván (2008) (1988): Beszélgetés Szelényi Ivánnal, 1988. július 21., in Szántó Miklós – Rozgonyi Tamás (szerk.): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*, Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 164–180.

Szelényi Iván – Murray, Pearse (1990) (1985): A város a szocializmusba való átmenet időszakában, in Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*, Budapest, Európa, 351–371.

Szentágothai János (1991): A homoszexualitás, *Valóság*, XXXIV. évf., 9. szám, 45–56.

Szesztay András (2008) (1988): Beszélgetés Szesztay Andrással, 1988. június 2., in Szántó Miklós – Rozgonyi Tamás (szerk.): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 136–146.

Szemere Bertalan (1983): *Utazás külföldön*, vál. Steinert Ágota, Budapest, Helikon.

Szűcs Jenő (1981): Vázlat Európa három történeti régiójáról, *Történelmi Szemle*, 21. évf., 3. szám, 313–359.

Szűcs Jenő (1986) (1981): Vázlat Európa három történeti régiójáról, in Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon I–II.*, Budapest, Magvető, II., 515–568.

Takács Erzsébet (2020): A hazai családszociológia lehetőségtere az 1970–1980-as években, in Szabari Vera (szerk.): *(Disz)kontinuitások. A magyar szociológia 1960 és 2010 között*, Budapest, ELTE Eötvös, 198–239.

Téglás János (vál. és szerk.) (1992): *Elfogy a magyar? A Nyugat ankétja (1933–34)*, Budapest, Tótfalusi Kis Miklós Nyomdaipari Műszaki Szakközép- és Szakmunkásképző Iskola.

Thomas, William Isaac – Znaniecki, Florian (2002–2004) (1918–1920): *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*, 1–6. köt., *A Szociálpolitikai Értesítő Könyvtára*, 6–11. köt., Budapest, Új Mandátum – Max Weber Alapítvány.

Timár Lajos (1995): Az oktatási rendszer és az értelmiség reprodukciója a két világháború közötti Magyarországon, in Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*, Budapest, Osiris – 1956-os Intézet, 577–587.

Timár János (1988): *Idő és munkaidő*, Budapest, Közgazdasági és Jogi.

Tocqueville, Alexis de (1993) (1835–1840): *Az amerikai demokrácia*, ford. Ádám Péter, Budapest, Európa.

Tocqueville, Alexis de (1994) (1856): *A régi rend és a forradalom*, ford. Hahner Péter, Budapest, Atlantisz.

Tomka Béla (2020): *Európa társadalomtörténete a 20. században*, második, átdolgozott és bővített kiadás, Budapest, Osiris.

Tóth Olga (2017): A nukleáris családok összetételének változatossága a 20. század első harmadában. Esettanulmány egy demográfiai zárványról, *Szociológiai Szemle*, 27. évf., 3. szám, 51–74, https://szociologia.hu/dynamic/51_74_oldal.pdf (Letöltés: 2017. december 10.)

Trencsényi Balázs (2002): Megtalálni az angyalok hangját és a részletekben lakozó ördögöket, *2000*, január. 8–15, http://ketezer.hu/2002/01/megtalalni-az-angyalok-hangjat-es-a-reszletekben-lakozo-ordogoket/ (Letöltés: 2002. március 15.)

Trevor-Roper, Hugh (2012) (1983): The Invention of Tradition: The Highland Tradition of Scotland, in Eric Hobsbawm – Terence Ranger (eds.): *The Invention of Tradition*, Cambridge, Cambridge University Press, 15–41.

Ungváry Krisztián (2012): *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*, Pécs–Budapest, Jelenkor–OSZK.

Vajda Ágnes – Farkas E. János (1990): Lakáshelyzet, in Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*, Budapest, TÁRKI, 131–164.

Vajda Mihály – Dérer Miklós (1989): *Filozófus-per 1973*. A *Világosság* című folyóirat különszáma, Budapest, Hírlapkiadó.

Valuch Tibor (2001): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*, Budapest, Osiris.

Valuch Tibor (2013): *Magyar hétköznapok: fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*, Budapest, Napvilág.

Varga Károly (2008) (1988): Beszélgetés Varga Károllyal, 1988. február 15., in Szántó Miklós – Rozgonyi Tamás (szerk.): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*, Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 128–135.

Varga Zsuzsanna (2001): *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967. Politikatörténeti füzetek XVIII.*, Budapest, Napvilág.

Vásárhelyi Mária (1999): Közvélemény-kutatás, 1971, *Beszélő*, III. folyam, IV. évfolyam, 2. szám, http://beszelo.c3.hu/cikkek/kozvelemeny-kutatas-1971 (Letöltés: 2020. január 8.)

Vásárhelyi Mária (2016): Média- és közvélemény-kutatás a Kádár-korszakban, *Médiakutató*, 17. évf., 1. szám, 93–96, http://epa.oszk.hu/03000/03056/00062/pdf/EPA03056_mediakutato_2016_tavasz_093–096.pdf (Letöltés: 2018. október 23.)

Veblen, Thorstein (1975) (1899): *A dologtalan osztály elmélete: Válogatás Veblen műveiből*, Budapest, Közgazdasági és Jogi.

Veblen, Thorstein (2009) (1899): *The Theory of the Leisure Class*, Oxford – New York, Oxford University Press.

Veres Péter (1936): *Az Alföld parasztsága*, Budapest, Oravetz István Könyvkiadóvállalat.

Veres Péter (1990) (1937): „Faji" szocializmus vagy „tiszta" szocializmus? Válasz Fejtő Ferencnek, in Nagy Sz. Tibor (szerk., vál.): *A népi-urbánus vita dokumentumai, 1932–1947*, Budapest, Rakéta, 348–360. Eredetileg: *Szocializmus*, 1937. július.

Vukovich György (1992): A népesedési helyzet a kilencvenes évek elején, in Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1992*, 75–122.

Wardhaugh, Ronald (1995): *Szociolingvisztika*, Budapest, Osiris–Századvég.

Weber, Eugen (1976): *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914,* Stanford University Press.

Weis István (1930): *A mai magyar társadalom*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, https://mtda.hu/books/weis_istvan_mai_magyar_tarsadalom.pdf (Letöltés: 2019. október 18.).

Weis István (1931): *A magyar falu,* Budapest, Magyar Szemle Társaság, https://mtda.hu/books/weis_istvan_a_magyar_falu.pdf (Letöltés: 2019. október 18.)

Weis István (1939): *Államformák – kormányformák,* Budapest, Magyar Szemle Társaság, https://mtda.hu/books/weis_istvan_allamformak_kormanyformak.pdf (Letöltés: 2019. október 18.)

Weis István (1942): *Hazánk társadalomrajza. Nemzetnevelők Könyvtára I. Nemzetismeret,* Budapest, Országos Közoktatási Tanács, https://mtda.hu/books/weis_istvan_hazank_tarsadalomrajza.pdf (Letöltés: 2019. október 18.)

Weiss János (2010): A filozófusper és következményei. Történeti-filozófusi rekonstrukció, *Fordulat,* 3. évf., 10. szám, 150–167.

Werbőczy István (é. n.) (1514): Tripartitum: Hármaskönyv, Szeged, k. n., http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm (Letöltés: 2010. november 19.)

Wessely Anna (1975): A Szellemi Tudományok Szabad Iskolája és a Vasárnapi Kör, *Világosság,* 16. évf., 10. szám, 613–620.

Wessely Anna (2003): „Pénz nulla, de a társaság jó" (Wessely Anna, a BUKSZ főszerkesztője). Mihalicz Csilla interjúja, *Magyar Narancs,* https://magyarnarancs.hu/belpol/penz_nulla_de_a_tarsasag_jo_wessely_anna_a_buksz_foszerkesztoje-63784 (Letöltés: 2020. április 24.).

Wessely Anna (2005): Szocioanalízisben. Pierre Bourdieu: A tudomány tudománya és a reflexivitás, *BUKSZ,* 220–230.

Závada Pál (2006) (1986): *Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia, Tótkomlós, 1945–1956,* 3. átdolgozott kiadás, Budapest, Magvető.

Zombory Máté (2019): *Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája,* Budapest, Kijárat.

Zonda Tamás – Paksi Borbála – Veres Előd (2013): *Az öngyilkosságok alakulása Magyarországon (1970–2010). Műhelytanulmányok 2,* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/muhelytanulmanyok2.pdf (Letöltés: 2017. május 2.)

ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

NÉVMUTATÓ

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT

Monográfia

Lovász Irén: *Szakrális kommunikáció*

Galsi Árpád: *Jakab, az Úr testvére*

Pap Ferenc: *Templom mint teológia. Kulcsok az Ezékiel 40–48. értelmezéséhez*

Tóth Sára: *A képzelet másik oldala. Irodalom és vallás Northrop Frye munkásságában*

Tari János: *A néprajzi és az antropológiai filmkészítés. Történeti, elméleti és gyakorlati példák*

Buda Béla: *Empátia. A beleélés lélektana*

Németh Dávid: *Pasztorálantropológia*

Szenczi Árpád: *Az ember természete – természetes(en) nevelés. A reformpedagógia egy lehetséges reformja*

Váradi Ferenc: *Vázlatok az óvodai anyanyelvi-irodalmi nevelésről*

Semsey Viktória (szerk.): *Latin-Amerika 1750–1840. A gyarmati rendszer felbomlásától a független államok megalakulásáig*

Bagdy Emőke: *Pszichofitness. Kacagás – kocogás – lazítás*

Balázs Siba: *Life Story and Christian Metanarration. The Importance of the Research Results of Narrative Identity to Practical Theology*

Kocziszky Éva: *Antifilozófusok huszonöt időszerű kérdése a kereszténységhez*

Honti László: *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok*

Szummer Csaba: *Freud, avagy a modernitás mítosza*

Kun Attila: *A munkajogi megfelelés ösztönzésének újszerű jogi eszközei*

Dr. Lenkeyné dr. Semsey Klára: *Életútinterjú*

Görözdi Zsolt: *Protestáns egyházértelmezés a reformáció századában a jelentősebb egyházi rendtartásokban*

Békési Sándor: *Sisi személyének teológiai portréja*

Török Emőke: *Munka és társadalom. A munka jelentésváltozásai a bérmunkán innen és túl*

Sepsi Enikő: *Pilinszky János mozdulatlan színháza Mallarmé, Simone Weil és Robert Wilson műveinek tükrében*

Erdélyi Ildikó: *A lélek színháza. A pszichodráma és az önismeret útjai*

Szummer Csaba: *Pszichedelikumok és spiritualitás*

Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez*

Bolyki János: *Teológia a szószéken és a katedrán*

Balogh Eszter: *Túlélési stratégiák a magyar gazdaságban. Esettanulmányok a 2000-es évek elejéről*

Falussy Lilla: *Trendek a kortárs olasz drámában*

Bekő István Márton: *Jézus csodáiról szóló elbeszélések Márk evangéliumában*

Kovai Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*

Spannraft Marcellina: *Költészet és szakralitás*

Németh István: *Műtárgyak a boncteremben. Tanulmányok az orvoslás és a képzőművészet tárgyköréből*

Homicskó Árpád Olivér: *A magyar társadalombiztosítási és szociális ellátások rendszere*

Fabiny Tibor: *Az eljövendő árnyékai. A figurális tipológiai olvasás*

Szetey Szabolcs: *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784–1878 között*

Balogh Tamás: *Huizinga Noster. Filológiai tanulmányok J. Huizinga magyar recepciójáról*

Dávid Gyula: *Angol fogalmi idióma szótár. Angol idiómák és magyar megfelelőik*

Beke Albert: *Gyulai Pál személyisége és esztétikája*

Németh Dávid: *Vallásdidaktika. A hit- és erkölcstan tanítása az 5–12. osztályban*

Sepsi Enikő: *Kép, jelenlét, kenózis a kortárs francia költészetben és Valère Novarina színházában*

Papp Ágnes Klára: *A tér poétikája – a poétika tere. A századfordulós kisvárostól az ezredfordulós terekig a magyar irodalomban*

Lányi Gábor János: *A kálvinizmus nyitánya. Berni zwingliánusok és francia-svájci kálvinisták vitája az egyházfegyelem gyakorlásáról*

Kovács Dávid: *Nemzetfelfogás és történelemszemlélet a 20. századi Magyarországon*

Pap Ferenc: *Az egyházi év*

Farkas Ildikó: *A japán modernizáció ideológiája*

Horváth Csaba: *Megtalált szavak*

Csízy Katalin: *Az ideális vezető politikus alakja a görög–római hagyományban*

Siba Balázs: *Pasztorálteológia*

Indries Krisztián, Szummer Csaba: *Freud és a felkelő nap országa*

Bognárné Kocsis Judit: *A vallás mint forrás Karácsony Sándor nevelési koncepciójában*

Vető Miklós: *Jonathan Edwards gondolatvilága*

Kodácsy Tamás: *A homiletikai aptum. Hogyan lesz a szószéki beszédből igehirdetés?*

Brandt Györgyi: *A hungarológia intézményrendszerének létrehozása. Gragger Róbert a berlini egyetemen*

Simon Gabriella: *A mentorálás elmélete és gyakorlata. A mentori kompetenciák attitűdelemei és a kezdő pedagógusok mentormodellek szerinti támogatása*

Legéndy Kristóf: *A természettudományos és a teológiai megismerés modelljei*

Siba Balázs: *Pasztorálteológia* (Második, javított kiadás)

Szabados Ádám: *Az apostolok hagyománya*

Lukács Olga: *Az erdélyi egyházak ezeréves együttélésének szinopszisa*

Literáty Zoltán: *Homiletika és retorika*

Toókos Péter János: *A III. szibillakönyv. Irodalmi és teológiai bevezetés*

Borsi Attila János: *Elhívástól kihívásig. Vázlatok az egyház és a keresztyén gondolkodás megértéséhez*

Szalma József: *A biztosítási szerződés. A biztosítói kárfelelősség az európai és a magyar magánjogban*

Kövi Zsuzsanna: *Az alternatív ötfaktoros személyiségmodell és a személyiségklaszterek*

Nemeshegyi Péter SJ: *A kelet-ázsiai vallások története*

Bethlenfalvy Ádám: *Dráma a tanteremben. Történetek cselekvő feldolgozása*

Sólyom Réka: *Szaknyelvi szemantika. Funkcionális kognitív elemzések*

Dér Csilla Ilona: *Diskurzusjelölők és társulásaik a magyar nyelvben*

Csontos Nóra: *Szakszöveg-tipológia. Szakszövegtípusok vizsgálata társas-kognitív keretben*

Visky András: *Mire való a színház? Útban a* theatrum theologicum *felé*

Kovács Dóra: *Az empátia tudománya és művészete*

Korpics Márta: *A késő modern vallásosság közösségi mintázatai*

Fóris Ágota: *Fordítás és terminológia. Elmélet és gyakorlat*

Gálffy László: *Anjou és grófjai. A politikai területformálódás útjai és sajátosságai Franciaországban (9–13. század)*

Szabados Ádám: *Az apostolok hagyománya* (Második, javított kiadás)

Csűrös András: *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. A magyar reformátusság egy válságos korszakban*

Nagy József: *Élet és halál, örök élet és örök halál a Jelenések könyvében*

Boros Gábor: *Georg Misch és az önéletírás*

Karasszon István: *Az ószövetségi teológia üzenete*

Birher Nándor: *Értékalapú (köz)igazgatás*

Jakab Éva: *Állam és demokrácia: törvényhozás és törvénykezés az ókori Athénban*

Nagy József: *Élet és halál, örök élet és örök halál a Jelenések könyvében*

Bölcskei Andrea: *Az egyház mint egykori birtokos a magyar helynevekben*

Szontagh Pál: *Miért (nem) leszek pedagógus? Hivatás- és pályamotiváció a Kárpát-medencei pedagógusjelöltek körében*

Mészáros László: *Az ókori Európa nevelésügye*

L'Harmattan France
5-7 Rue de l'École Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 Torino
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

Nyomdai előkészítés: Károli Könyvműhely
Műszaki szerkesztő: Kardos Gábor
Olvasószerkesztő: Csőke Zoltán
Borító: Kára László
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter